

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ә.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

МАРҒҰЛАН ОҚУЛАРЫ – 2025

халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары

Алматы қ., 2025 жылдың 26–28 наурызы

Алматы
2025

Басылым ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер бағдарламасы, ЖТН BR20280993 аясында жүзеге асырылды

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитетінің Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Алматы қ., Қазақстан)

БАС РЕДАКТОР:

Ақан Оңғарұлы, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының бас директоры,
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (Алматы қ., Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР:

Т.Б. Мамиров, тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (Астана қ., Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

А.Е. Ержанова, философия докторы (PhD),
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
(Алматы қ., Қазақстан);

А.М. Муань, төрттік геология докторы, профессор
(ассистент), Ұлттық жаратылыстану тарихы
музейі (Париж қ., Франция);

В.В. Варфоломеев, тарих ғылымдарының
кандидаты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды
университеті (Қарағанды қ., Қазақстан);

В.Г. Ломан, тарих ғылымдарының кандидаты,
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
(Қарағанды қ., Қазақстан);

В.К. Мерц, тарих ғылымдарының кандидаты,
Торайғыров университеті (Павлодар қ.,
Қазақстан);

В.С. Синика, тарих ғылымдарының докторы,
Приднестровск мемлекеттік университеті
(Тирасполь қ., Молдова);

Д.В. Ожерельев, тарих ғылымдарының
кандидаты, РҒА Археология институты
(Москва қ., Ресей);

Ж. Құрманқұлов, тарих ғылымдарының
кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология
институты (Алматы қ., Қазақстан);

З.Г. Гасанов, тарих ғылымдарының докторы,
Азербайджан ҰҒА Археология және
антропология институты (Баку қ., Әзербайжан);

И.В. Шевнина, тарих ғылымдарының
кандидаты, философия докторы (PhD), Ахмет
Байтұрсынұлы атындағы Қостанай университеті
(Қостанай қ., Қазақстан);

И.У. Кан, философия докторы (PhD), профессор,
Кён Хи университеті (Сеул қ., Корея);

К.Ш. Табалдиев, тарих ғылымдарының докторы,
Қырғыз-Түрік Манас университеті (Бішкек қ.,
Қырғызстан);

Л. Янц, философия докторы (PhD), антропология
профессорының ассистенті, Торонто
университеті (Торонто қ., Канада);

М.К. Хабдулина, тарих ғылымдарының канди-
даты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық
университеті жанындағы К.А. Ақышев атындағы
ҒЗИ (Астана қ., Қазақстан);

Т. Хермес, философия докторы (PhD),
антропология профессорының ассистенті,
Арканзас университеті (Арканзас қ., АҚШ);
Макс Планк атындағы эволюциялық
антропология институты (Лейпциг қ., Германия)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Ә.М. Манапова, тарих ғылымдарының
кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология
институты (Алматы қ., Қазақстан);

Г.С. Жұмабекова, тарих ғылымдарының
кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология
институты (Алматы қ., Қазақстан);

Ғ.А. Базарбаева, тарих ғылымдарының
кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология
институты (Алматы қ., Қазақстан);

Т.Н. Лошакова, аға ғылыми қызметкер,
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
(Алматы қ., Қазақстан)

Редакция, баспа-құрылтайшының мекен жайы:

050010 Алматы қаласы, Достық даңғылы, 44

Телефон: (727) 272 06 89

E-mail: margulan_conf@archeo.kz

Жылына бір рет шығады

© Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2025

© Марғұлан оқулары: халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция материалдары, 2025

MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
COMMITTEE OF SCIENCE
MARGULAN INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

MARGULAN READINGS – 2025

Proceedings of the International scientific and practical conference

Almaty, March 26–28, 2025

Almaty
2025

The publication was carried out according to the program of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993

FOUNDER:

Margulan Institute of Archaeology of the Committee of Science
of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

EDITOR-IN-CHIEF:

Akhan Onggaruly, Candidate of Historical Sciences and Associate Professor,
General Director of the Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR:

Talgat B. Mamirov, Cand. of Hist. Sciences,
and Associate Professor (Astana, Kazakhstan)

EDITORIAL COUNCIL:

Albina E. Yerzhanova, PhD, Margulan Institute of
Archaeology (Almaty, Kazakhstan);

Anne M. Moigne, Doctor of Quaternary Geology,
Professor (Assistant), National Museum of Natural
History (Paris, France);

Dmitry V. Ojerelev, Cand. of Hist. Sciences, Institute
of Archaeology of the Russian Academy of Sciences
(Moscow, Russia);

In Uk Kang, PhD, Professor, Kyung Hee University
(Seoul, Korea);

Irina V. Shevnina, PhD, Cand. of Hist. Sciences,
Akhmet Baitursynuly Kostanay University
(Kostanay, Kazakhstan);

Kubatbek S. Tabaldiev, Dr. of Hist. Sciences,
Kyrgyz - Turkish Manas University
(Bishkek, Kyrgyzstan);

Lisa Janz, PhD, Assistant Professor of Anthropology,
University of Toronto (Toronto, Canada);

Maral K. Khabdulina, Cand. of Hist. Sciences,
K.A. Akishev Research Institute at L.N. Gumilyov
Eurasian National University (Astana, Kazakhstan);

Taylor Hermes, PhD, Assistant Professor
of Anthropology, University of Arkansas
(Arkansas, USA); Max Planck Institute for

Evolutionary Anthropology (Leipzig, Germany);

Valeriy G. Loman, Cand. of Hist. Sciences, Karaganda
Buketov University (Karagandy, Kazakhstan);

Victor K. Merts, Cand. of Hist. Sciences,
Toraigyrov University (Pavlodar, Kazakhstan);

Victor V. Varfolomeev, Cand. of Hist. Sciences,
Karaganda Buketov University
(Karagandy, Kazakhstan);

Vitalij S. Sinika, Doctor of Hist. Sciences,
Transnistrian State University (Tiraspol, Moldova);

Zaur Hasanov, Dr. of Hist. Sciences, Institute of
Archaeology and Anthropology of the Azerbaijan
National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan);

Zholdasbek Kurmankulov, Cand. of Hist.
Sciences, Margulan Institute of Archaeology
(Almaty, Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD:

Aliya M. Manapova, Cand. of Hist. Sciences,
Margulan Institute of Archaeology (Almaty,
Kazakhstan);

Galiya A. Bazarbayeva, Cand. of Hist. Sciences,
Margulan Institute of Archaeology (Almaty,
Kazakhstan);

Gulnara S. Jumabekova, Cand. of Hist. Sciences,
Margulan Institute of Archaeology (Almaty,
Kazakhstan);

Tatiana N. Loshakova, Senior Researcher, Margulan
Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan)

Address of the editorial office, publisher-founder:

050010 Almaty, Dostyk Ave., 44

Phone: (727) 272 06 89

E-mail: margulan_conf@archeo.kz

Published once a year

© Margulan Institute of Archaeology, 2025

© Margulan readings: Proceedings of the International
scientific and practical conference, 2025

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КОМИТЕТ НАУКИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ ИМЕНИ А.Х. МАРГУЛАНА

МАРГУЛАНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2025

материалы международной научно-практической конференции

г. Алматы, 26–28 марта 2025 г.

Алматы
2025

Издание осуществлено по программе фундаментальных научных исследований
Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Институт археологии имени А.Х. Маргулана Комитета науки
Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (г. Алматы, Казахстан)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Акан Онгарулы, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,
генеральный директор Института археологии имени А.Х. Маргулана (г. Алматы, Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР:

Т.Б. Мамиров, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
(г. Астана, Казахстан)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

А.Е. Ержанова, доктор философии (PhD),
Институт археологии имени А.Х. Маргулана
(г. Алматы, Казахстан);

А.М. Муань, доктор четвертичной геологии,
профессор (ассистент), Национальный музей
естественной истории (г. Париж, Франция);

В.В. Варфоломеев, кандидат исторических наук,
ассоциированный профессор,
Карагандинский университет имени Е.А. Букетова
(г. Караганды, Казахстан);

В.Г. Ломан, кандидат исторических наук,
Карагандинский университет имени Е.А. Букетова
(г. Караганды, Казахстан);

В.К. Мерц, кандидат исторических наук, Торайгыров
Университет (г. Павлодар, Казахстан);

В.С. Синика, доктор исторических наук,
Приднестровский государственный университет
(г. Тирасполь, Молдова);

Д.В. Ожерельев, кандидат исторических наук,
Институт археологии РАН (г. Москва, Россия);

Ж. Курманкулов, кандидат исторических наук,
Институт археологии имени А.Х. Маргулана
(г. Алматы, Казахстан);

З.Г. Гасанов, доктор исторических наук,
Институт археологии и антропологии
НАН Азербайджана (г. Баку, Азербайджан);

И.В. Шевнина, кандидат исторических наук,
доктор философии (PhD), Костанайский
университет имени Ахмет Байтұрсынұлы
(г. Костанай, Казахстан);

И.У. Кан, доктор философии (PhD), профессор,
Университет Кён Хи (г. Сеул, Корея);

К.Ш. Табалдиев, доктор исторических наук,
Кыргызско-Турецкий университет Манас
(г. Бишкек, Кыргызстан);

Л. Янц, доктор философии (PhD), ассистент
профессора антропологии, Университет Торонто
(г. Торонто, Канада);

М.К. Хабдулина, кандидат исторических наук,
НИИ имени К.А. Акишева при Евразийском
Национальном университете имени Л.Н. Гумилёва
(г. Астана, Казахстан);

Т. Хермес, доктор философии (PhD), ассистент
профессора антропологии, Университет Арканзас
(г. Арканзас, США); Институт эволюционной
антропологии имени Макса Планка
(Лейпциг, Германия)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

А.М. Манапова, кандидат исторических наук,
Институт археологии имени А.Х. Маргулана
(г. Алматы, Казахстан);

Г.А. Базарбаева, кандидат исторических наук,
Институт археологии имени А.Х. Маргулана
(г. Алматы, Казахстан);

Г.С. Джумабекова, кандидат исторических наук,
Институт археологии имени А.Х. Маргулана
(г. Алматы, Казахстан);

Т.Н. Лошакова, старший научный сотрудник,
Институт археологии имени А.Х. Маргулана
(г. Алматы, Казахстан)

Адрес редакции, издателя-учредителя:

050010 г. Алматы, пр. Достык, 44

Телефон: (727) 272 06 89

E-mail: margulan_conf@archeo.kz

Издаётся один раз в год

© Институт археологии имени А.Х. Маргулана, 2025

© Маргулановские чтения: материалы международной
научно-практической конференции, 2025

Археологиялық зерттеулердегі дәстүр мен заманауи тәсілдер

Tradition and contemporary approaches in archaeological studies

Традиция и современные подходы в археологических исследованиях

ӘОЖ 902.904 (574)
МҒТАР 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/3007-6528.2025.7.25>

М. Қадырбаевтың Сарыарқаның шығыс өлкелеріндегі зерттеулері және қарамола типтес ескерткіштер

© 2025 ж. Бейсенов А.З.

Keywords: Saryarka, Chingiztau, north-eastern Balkhash region, Kotanemel, Kayraktas, kurgans, Karamola type sites

Түйін сөздер: Сарыарқа, Шыңғыстау, солтүстік-шығыс Балқаш өңірі, Қотанемел, Қайрақтас, қорғандар, қарамола типтес ескерткіштер

Ключевые слова: Сарыарка, Чингизтау, Северо-Восточное Прибалхашье, Котанэмель, Кайрактас, курганы, памятники карамолинского типа

A. Beisenov¹

¹“Begazy-Tasmola” Research Center of History and Archaeology, Almaty, Kazakhstan

Research of M. Kadyrbayev in the eastern regions of Saryarka and Karamola type sites

The article analyzes the archival materials of M. Kadyrbayev on the kurgans of the northeastern Balkhash region that he studied in 1967–1968 and raises the problem of the connection of these data with the sites of the Karamola type. Sites of this type (5th–3rd centuries BC) were identified by the burial mounds of the southeastern and southern regions of the Karaganda region, their main area is assumed to be the vast territory of the Chingiztau ridge. The first series of Karamola burials were investigated by M. Kadyrbayev in those years. On the initiative of A. Beisenov, a search was carried out for paleoanthropological materials from M. Kadyrbayev’s excavations. A human skull was found in kurgan 4 of the Kayraktas burial ground, investigated in 1968, which made it possible to obtain one radiocarbon date. It is very important to accelerate the accumulation of archaeological data from Karamola type sites. Analyzing M. Kadyrbayev’s materials on the north-eastern regions of Balkhash, the author emphasizes the need to organize a new study in the scientist’s footsteps for the re-discovery of these burial grounds.

Source of funding: The publication was carried out within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026, project IRN BR24992951.

Citation: Beisenov, A. 2025. Research of M. Kadyrbayev in the eastern regions of Saryarka and Karamola type sites. *Margulan readings–2025*, 7–25 (in Kazakh).

А.З. Бейсенов¹

¹«Бегазы-Тасмола» тарих және археология ғылыми-зерттеу орталығы, Алматы қ., Қазақстан

М. Қадырбаевтың Сарыарқаның шығыс өлкелеріндегі зерттеулері және қарамола типтес ескерткіштер

Мақалада М. Қадырбаевтың 1967–1968 жж. солтүстік-шығыс Балқаш өңірінде зерттеген ескерткіштері жайлы архивтік материалы талданады және ол деректердің қарамола типтес ескерткіштерге қатыстылығы мәселесі көтеріледі. Қарағанды облысының шеткері оңтүстік-шығыс және оңтүстік өлкелерінде белгілі болып отырған, негізгі тобы Шыңғыстау жотасының төңіректерінде орналасқан деп пайымдалатын қарамола ескерткіштерінің (б.д.д. V–III ғғ.) ең алғашқы тобы М.Қ. Қадырбаевтың аталып отырған ізденістері барысында ашылған. Олар сол кезде ұсунь ескерткіштері ретінде қарастырылған. А.З. Бейсеновтың бастамасымен, ғалым сол жылдары қазған қорғандардың палеоантропологиялық материалдары іздестірілді. Оның барысында, 1968 ж. қазылған Қайрақтас қорымындағы 4-қорғаннан шыққан адам бассүйегі табылып, одан бір көміртегілік дата алынды. Қарамола типтес жерлеулер бойынша қазба деректері базасын тездетіп қалыптастыру өте маңызды болып отыр. М. Қадырбаевтың солтүстік-шығыс Балқаш өлкелеріндегі зерттеулерін талдай келе, автор ғалымның ізімен жаңа ізденістер ұйымдастырып, ондаған жылдар белгісіз қалған ескерткіштерді қайтадан ашу қажет деп санайды.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҰЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы шеңберінде, ЖТН BR24992951 жобасы аясында даярланды.

Сілтеме: Бейсенов А.З. 2025. М. Қадырбаевтың Сарыарқаның шығыс өлкелеріндегі зерттеулері және қарамола типтес ескерткіштер. *Марғұлан оқулары–2025*. 7–25-бб.

А.З. Бейсенов¹

¹Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола», г. Алматы, Казахстан

Исследования М.К. Кадырбаева в восточных районах Сарыарки и памятники карамолинского типа

В статье анализируются архивные материалы М.К. Кадырбаева об исследованных им в 1967–1968 гг. курганах Северо-Восточного Прибалхашья и поднимается проблема связи этих данных с памятниками карамолинского типа. Памятники такого типа (V–III вв. до н.э.) выделены по курганам юго-восточных, южных районов Карагандинской области, основным ареалом их предполагается обширная территория Чингизтауского хребта. Первая серия карамолинских погребений была исследована М.К. Кадырбаевым в те годы и трактовалась как усуньские. По инициативе А.З. Бейсенова осуществлён поиск палеоантропологических материалов из раскопок М.К. Кадырбаева. Найден человеческий череп из кургана 4 могильника Кайрактас, исследованного в 1968 г., что дало возможность получения одной радиоуглеродной даты. Очень важно ускоренное накопление археологических данных из памятников карамолинского типа. Анализируя материалы М. Кадырбаева по северо-восточным районам Прибалхашья, автор подчёркивает необходимость организации нового исследования по следам учёного для повторного открытия этих могильников.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта BR24992951.

Цитирование: Бейсенов А.З. 2025. Исследования М.К. Кадырбаева в восточных районах Сарыарки и памятники карамолинского типа. *Марғұлановские чтения–2025*. С. 7–25. (на каз. яз.).

Кіріспе

Отандық археология ғылымы саласында, оның қалыптасуы мен дамуында ерекше орыны бар талантты зерттеуші М. Қадырбаев (1932–1982) өзінің қысқа өмірінде Қазақстанның түрлі өлкелерінде кең ауқымдағы ізденістер жасады. Ұсынылып отырған шағын мақалада ғалымның тек бір еңбегіне, оның үстіне бақайшақтап түгел талдау емес, аталып отырған тақырыпқа байланысты ғана тоқталамыз.

Сөз Мир Қадырбаевтың «Древности восточных районов Сары-Арка» деп аталған еңбегі жайлы [Кадырбаев 1968]. Бұл баспаға шықпаған, қазіргі күнде Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архивінде сақталған материал. Аталмыш еңбекті талдай келе, осы жолдардың авторы оны құнды және Орталық Қазақстан, немесе нақты Шығыс Сарыарқа ғана емес, заманауи қазақ археологиясы үшін маңызды, алдымыздағы перспективалы ізденістерге жол ашатын бағдарлама санатындағы шығарма деп санайды.

Әуелі еңбекке жалпы шолу жасап өткен дұрыс болар. Ғалым «Сарыарқаның шығыс өлкелерінің көнеліктері» (осы және төмендегі аудармалар менікі – А.Б.) деп атаған жұмыс бес жылды, атап айтсақ 1964–1968 жж. қамтыған далалық ізденістердің есебі болып табылады. Бұл сол кездегі кеңестік экономика мен жалпы елдің өміріндегі жоспарлы бесжылдықтарға, олардың орындалуы мен қорытындыларына байланысты туындап отырған жүйеден шығады. Жұмысқа бізге беймәлім архивариустың қолымен «1968 жылдан ерте емес» деген белгі соғылған, бұл архивке тапсырылған уақытын көрсетеді. Демек, М. Қадырбаев бесжылдық есепті 1968 ж. соңында дайындап, оны ұйым ішінде таныстырған соң, тасқа басылып, түптелген еңбекті 1968/1969 ж. күзі–қысында архивке өткізген деу керек. Көлемі 102 бет. Кей тұстарына жақшалар қойылған, яғни кейбір маңызды суреттерді беру, оларға сілтемелер жасау бастапқыда ойда болса керек, бірақ сызба, сурет, фото сынды көрнекіліктер жоқ. Аталып отырған тақырыпқа байланысты дейтін себебіміз, мақалада архивтік материалдың мазмұнын түгел қарастырмай, М. Қадырбаевтың солтүстік-шығыс Балқаш өлкесіне қатысты деректері талданады және осыған тікелей қатысты қарамола типтес жерлеулер жайлы пікірлер ұсынылады.

Зерттеу деректері мен талдаулар

Мир Қадырбаев бұл бесжылдықта, яғни 1964–1968 жылдары Арқаның шығыс өлкелерінде ауқымды барлаулар және қазбалар жасаған. Аз жасаған талантты ғалымның шығармашылық өмірінде бұл қандай кезең?

Мир Қадырбаев Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының құрамында 1950 жж. ортасынан бастап жұмыс жасап, 1957 жылдан «қорғандар тобы» немесе «көшпелілер ескерткіштерін зерттеу тобы» деп шартты аталған жеке топты басқарды. Бұл топты жасақтау Ә. Марғұланның шешімі болатын. М. Қадырбаев осы топты басқара отырып, 1959 жылдан бастап Шідерті бойында кең көлемді қазбалар жасады. Тасмола мәдениеті осы тындырымды жұмыстың нәтижесінде іргелі ғылымда танылды.

М. Қадырбаевтың Шідертіге дейінгі материалдар негізінде дайындалған кандидаттық диссертациясы 1959 жылы қорғалды. Бұған 1959 жылдың жазынан бастап қолға алынған Шідерті деректері кірген жоқ.

1964 жылы Мир Қадырбаевтың жасы 32-де. Бұл жыл «Орталық Қазақстанның көне мәдениеті» [Марғұлан и др. 1966] деп аталып, ішіне жеке бөліммен Тасмола кірген үлкен зерттеу монографиясының жазылып бітіп, талданып, баспаға беріліп жатқан кезі. Нақтылап өтсек, Шідертідегі бес жылдық көлемді және қауырт қазбалар да, әсіресе, олардың материалын өте тез арада талдау мен асқан ыждағаттылықпен зерттеу де аяқталған кез. Аталған монографияға кірген Шідерті деректері 1966 жылы шыққаны белгілі [Кадырбаев 1966].

Демек, біз қарастырып отырған еңбекке Шідертідегі ізденістер мен оны қорыту, баспаға беру ісі аяқталған соң басталған зерттеулер кіреді. Шығыс Арқаның өлкелерінде атқарылған жұмыс жайлы нұсқаулық мәліметтер берген Кіріспеден бөлек, еңбек төрт үлкен тарауды біріктіреді. Мұндағы үш тарауда өзі «солтүстік», «орталық» және «оңтүстік-шығыс» деп ат қойған үш топтағы, яғни үш өлкедегі барлаулар мен қазбаларды айтып өтеді, ал соңғы төртінші тарау «ескерткіштердің классификациясы мен хронологиясы» сауалдарына арналған.

Кіріспеде ғалым зерттеу тарихының кей тұстарын қамтиды, 1964–1968 жж. ізденістер атқарылған өлкелер, жалпы жұмыстар барысын айтады. Бұл жылдары бірнеше тарихи кезеңдерге жататын қорымдар зерттелген, сонымен қатар, мұндағы «басты назар б.д.д. I мыңжылдықтың соңына жататын ескерткіштерде болды» деп түсіндіріп өтеді [Қадырбаев 1968: 4]. Тасмола мәдениетінің екінші кезеңінің, сондай-ақ, жалпы б.д.д. I мыңжылдықтың екінші жартысы мен соңына жататын ескерткіштердің таралуы мен сипатын айқындау қазіргі күні де өте өзекті аспекті болып табылады [Бейсенов 2018; Beisenov 2024]. Шідерті қорытындыларын жаңа ғана аяқтап отырған М. Қадырбаев бұл аспектіні сол жылдары да жақсы байқағаны білініп тұр.

Бес жылдық көлемді барлау мен қазбаларды атай отырып, ғалым олардың барысын нақты жылдар бойынша атап өтеді.

1964 ж.: Қарағанды облысы Шет ауданындағы Нұраталды өзені алабының ескерткіштері.

1965 ж.: Павлодар облысы Баянауыл ауданы және Қарағанды облысы Қу ауданы ескерткіштері.

1966 ж.: Қарағанды облысы Шет ауданындағы Қызылқой қорымы және тағы да Қу ауданы. Бүгінгі күн мінберінен нақтылап өтсек, осы тұста, яғни 1964–1966 жж. Баянауылда және қазіргі Қарқаралы ауданына қарасты Қу өңірінде қорғانتас типтес жерлеулер тобы зерттелді¹.

1967–1968 жж.: «кең ауқымды барлау маршруттары солтүстік және солтүстік-шығыс Балқаштың үлкен аумағын қамтып өтті». Жұмыстар нәтижесінде «қола дәуірінен кейінгі ортағасырлар кезеңіне» дейінгі аралықтағы ескерткіштер ашылды [Қадырбаев 1968: 4].

Зерттеуші жүріп өткен орасан зор ауданды, ондағы ескерткіштерді үш шартты топқа бөлген дедік. 1-ші топ «оңтүстік-шығыс» деп аталып, бұған айтылып отырған Балқаш көлінің солтүстік-шығысындағы қорымдар кірігізілген. 2-ші топ «орталық», Баянауыл, Қарқаралы, Шет ескерткіштерін қамтиды. 3-ші топты «солтүстік-шығыс» деп атай келе, оған Шідерті маңының нысандарын жатқызады [Қадырбаев 1968: 5].

Бұлар ғалым өзі Арқаның «шығыс өлкелері» деп айтып отырған, яғни Шығыс Арқаның шартты аумағына, оның үстіне өзі жүріп өткен жерлерге қатысты «үш топ» екенін ескеруіміз керек. Айталық, 1-ші топты «оңтүстік-шығыс» деп атап отырғаны, ол Үлкен Шыңғыстауды түгел қарамаған, тек жотаның оңтүстік қанатын Балқаш көліне дейінгі аралықта жүріп өткен.

Сонымен, «тақырыпқа қатысты» аспект М. Қадырбаев оңтүстік-шығыс топ деп отырған ескерткіштерге байланысты болмақ. Бұл 1-топтағы нысандар есептің 1 тарауында көрсетіліп, олар жайлы қорытынды пікірлер соңғы 4-ші тарауда айтылады. Бұл топқа енген қорым-обалар қай өлке-мүйістерде және ол жерде қандай жұмыстар жасалған?

М. Қадырбаев экспедициясы 1967–1968 жж. «Балқаштың солтүстік-шығыс жағалауынан бастап Шыңғыстың оңтүстік шеткі сілемдеріне дейінгі» аралықты, ғалымның өз суреттеуі бойынша, «әлі күнге дейін нашар зерттеліп отырған, ауданы жағынан алып кеңістікті» жүріп өткен. Ғылыми этиканы берік ұстанған ғалым, осының алдында бұл жерлерде А.Г. Медоев болғанын, оның тас ғасыры ескерткіштері мен жартас суреттерін зерттеп өткенін айтады. Сонымен қатар, «Тесіктас пен Қотанемел бұлақтары маңындағы екі қорғандар тобын алғаш рет біздің назарымызға ұсынды» деп мәлімет береді. Қадырбаевтың «екі жылдық ізденістері» осы Тесіктас пен Қотанемелден бастау алған [Қадырбаев 1968: 6]. Демек, М. Қадырбаевқа археологтың аяғы баспаған осы бір шалғай аймақ жайлы, ондағы өзі көріп өткен алғашқы қорымдар жайлы мәлімет берген А.Г. Медоев. Жалпы, еңбектің атында тұрған «Сарыарқаның шығыс өлкелері» деген тіркес те Медоевпен екі арадағы сұхбаттан шыққан дей аламыз.

¹ Қорғانتас бойынша, оның ішінде Ә. Оразбаевқа қатысты бір жаңа және маңызды факті жуырда Қазақ университетінде өткен «Оразбаев оқулары» конференциясы материалдарында аталды [қ. Бейсенов 2025].

Экспедициялық маршруттардың «ең жоғарғы нүктесі», демек, теріскей жақ шеті «Шыңғыстаудың оңтүстік-батыс сілемдері болған». Сонымен бірге, «Шыңғыстаудың орта бөлігіндегі тауаралық алқаптарға да бірнеше маршруттар жасалған». Шыңғыстың іші-сырты түгел қаралмаған.

Екі жылда М. Қадырбаев экспедициясы Балқаш көлінен Шыңғыс жотасына дейінгі аралықта жалпы саны «30 астам қорымдар мен қорғандар тобын» ашқан. Дені ерте темір дәуіріне жатады. «Балқаш маңы шөлейт зонасының» қорымдары «таулар мен ұсақшоқылардың бұлағы бар солтүстік және оңтүстік беткейлерінде» орналасқан. Қадырбаев өзі ашқан қорымдардың бірсыпырасын атап көрсетеді:

Тесіктас, екі қорым,
Қотанемел, төрт қорым,
Жалғызтау, Қайрақтас, Арқарлы, Жорға, Көксеңгір қорымдары,
Қарауңгір, Түлкілі, Қызылтас, Ханжайлау және Шөладыр өлкелеріндегі жекелеген қорғандар.

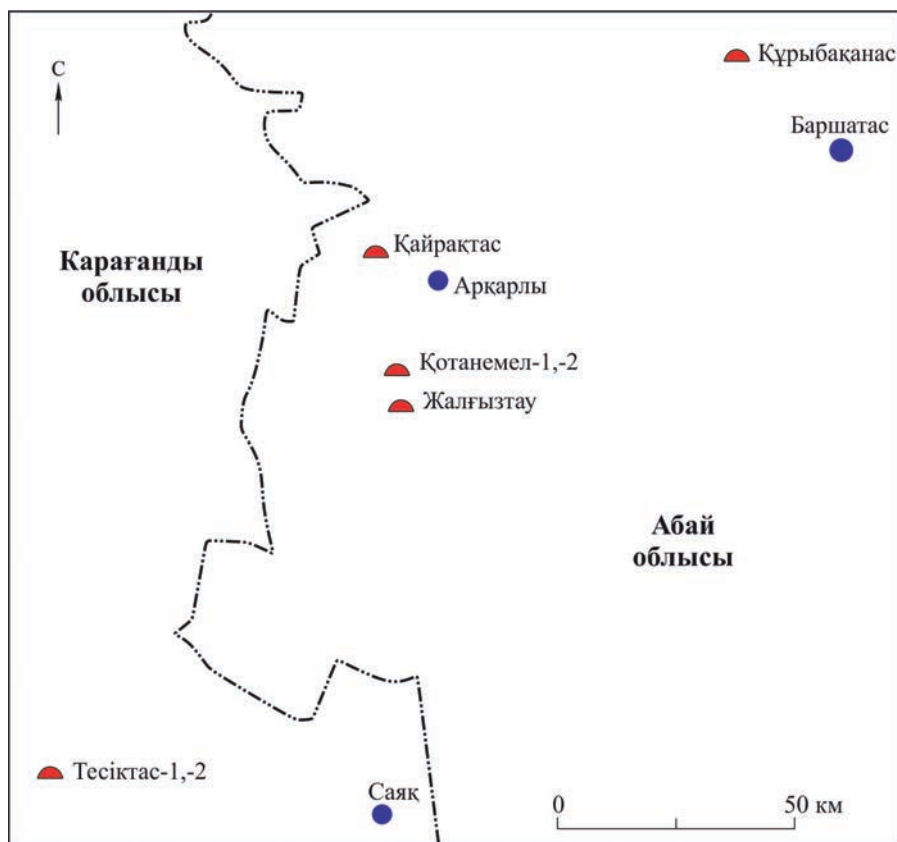
Бұл Шыңғыстан алыстаған жерлер болса, Шыңғыстың «оңтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс сілемдеріндегі» қорымдар басқаша топографиямен таралған. Олар негізінен «Бақанас өзені жағалауларында, сондай-ақ, оның Құрыбақанас, Байқошқар, Әлпейіс, Көксала» сынды салалары бойында орналасқан. Қорғандардың үлкен топтары Аягөздің орта ағысына тән. Қоңыршәуліден батысқа таман жатқан алқаптарда ең ірі қорымдар бар, мұның ішінде құрамында 70 астам обалары бар екі үлкен қорым көзге түскен [Қадырбаев 1968: 5, 7].

Қотанемелді «Солтүстік Балқаштың өлі далаларының ішіндегі нағыз оазис» деп атай отыра, М. Қадырбаев мұнда «ең қызықты» ескерткіштер бар деп түйеді. Жотаның аумағын шамамен 5×2 км деп жобалаған зерттеуші, бұны екіге бөліп тұрған көк майсалы, бұлақтары бар, мойыл мен қарақат өскен алқапты айтады. Бұл жерде «екі андронов қорымы және төрт б.д.д. I мыңжылдықтың қорымы» табылған. Қола дәуірі материалдарын ескере отырып, осы өлкені М. Қадырбаев «Орталық Қазақстан қоласының ең қиыр оңтүстік-шығыс шеті» деп бағалайды [Қадырбаев 1968: 7]. 1975 ж. Ленинградта шыққан, Қотанемел ескерткіштеріне арналған мақаласында ол осыны қайталап өтеді [Қадырбаев 1975]. Бір айта кететініміз, М. Қадырбаевтың тура осы пікірін Кеңес Одағының танымал қола дәуірі мамандары есепке алып отырған [Потемкина 1983: 19].

М. Қадырбаев экспедициясы сөз болып отырған «1-ші топ» ескерткіштерінің арасында барлығы 7 қорымда қазбалар жүргізген. Олар: Қотанемел-1, Қотанемел-3, Жалғызтау, Құрыбақанас, Тесіктас-1, Тесіктас-2, Қайрақтас. Бұлардың екеуі, Тесіктас-1 мен Тесіктас-2, Қарағанды облысы Ақтоғай ауданында, қалғандары түгелімен Абай облысы тарихи Шұбартау өлкелерінде, қазіргі Аягөз ауданы аумағында. Мақалада ұсынылып отырған карта (1-сур.) М. Қадырбаевтың арақашықтықтарды болжамдап берген мәліметтері негізінде жасалды.

Осы жолдардың авторы жақын болашақта Қотанемел өңірлеріне барлау ұйымдастыруды жоспарлауда. Орындалып жатса, сөз жоқ, бұл картадағы мәліметтер жаңадан қарастырылып, кеткен алшақтық, қателер болса түзетіледі. Одан тыс, бұл жоспар іске асса, оқырманға ұсынылып отырған жалпы деректердің өзі, мәселен, М. Қадырбаевтың Шұбартаудағы ашқан басқадай қорымдары жайлы ақпарат нақтыланар, толықтырылар еді. Қазір сол жылдары зерттелген ескерткіштерге тоқталып өткен жөн.

Қотанемел-1 қорымы. Жотаның СШ шетінде орналасқан. Барлығы 20 құрылыстың алтауы қорған түрінде, 14-і қоланың сопақша пішіндес қоршаулары. М. Қадырбаев материалында қазылған ескерткіштерге қатысты үш қола қоршауы, ерте темірден бес нысан айтылады. Бесеудің екеуінде (7, 8-қорғандар) қабір жоқ. Қорған 1. Ең батыс шеттегі нысан. Овал пішіндес қабір бойлық, яғни С–О бағытта, топырақ аралас ірі тастармен толтырылған. Бір метр тереңдікте шұңқырдың ұзын бойында, екі жақта, яғни батыс, шығыс жақтарында кертпіш жасалған да, одан төменгі, ені

1-сур. М. Қадырбаев зерттеген қорымдар картасы. Дайындағандар Н. Жұманазаров, А. Бейсенов

Fig. 1. Map of the burial grounds studied by M. Kadyrbayev. Prepared by N. Jumanazarov, A. Beisenov

Рис. 1. Карта могильников, исследованных М.К. Кадырбаевым. Выполнили Н.Ш. Джуманазаров, А.З. Бейсенов

0,6 м болатын астыңғы тұсы ірі плиталармен жабылған. Қабір тоналмаған, бірақ шалқасынан созыла, басы С-ке қаратылған қаңқаның жанында бұйым жоқ. Қабірдің кей жерлерінен ағаш көмір қалдықтары кездесті. Енді екеуі, яғни 10, 13-қорғандар, андронов қоршауларының үстіне салынған. Алғашқысы қатты тоналған, зат жоқ, қабір де қатты бұзылған болуы керек, өйткені М. Қадырбаев қабір шұңқыры жайлы мәлімет жазбапты. 13-қорғаннан ертесак кезеңінің ат әбзеліне қарасты 21 қола бұйым табылған. Жерлеу қоланың жәшігіне орналастырылып, ат әбзелдері плита жабыны үстіне қалдырылған. Бұл ертесак кезеңінің белгілі ғұрыптық көмбе қалдыру дәстүрі. 15-қоршаудан андронов заманының төрт жәшігі ашылған [Кадырбаев 1968: 8–13].

Қорымдағы ерте темір нысандары тасмола мәдениетінің ерте сатысына қарасты. Қотанемел мен Жалғызтау ескерткіштеріне арналған мақалада [Кадырбаев 1975] зерттеуші бұл қорғандарды б.д.д. VII–VI ғғ. мерзімдеді. Тек Қотанемел-1 қорымындағы жерлеу ғұрпы жайлы нақты мәлімет жоқ бір нысан, қорған 10, есепке алынбаған. Жалпы қазылған нысандардың санына кіргеніменен, бұл оба мәдени ерекшелігі болжамданатын ескерткіштер қатарына саналмайды (төменде 1-кестені қараңыз). Қотанемел-1 қорымының 1-ші қорғанындағы қабірдің асты 1 м тереңдікте екі ұзын қабырғадан кертпіш қалдырылу арқылы жабылған. Тасмолада бар тәсіл. Айта кетсек, бұндай әдіс Баянауылдағы Қызылшілік қорымының ерте тасмолаға жататын 1-обасында кездескен болатын. Қарқаралы өңірі тұрғындарының адам жерлеу рәсімінде бұл ертеректе жиі кездесіп, 1970–1980 жж.

«жарма» деп аталып жүрді, себебі қабір асты ортада ұзынынан жарылып, екі қабырғадағы кертпішке сырғауыл, тақтай қою арқылы жабылатын. Кейінірек кертпіш жасау қалып, екі жанынан тас, қызыл кірпіш қалап, бетон плитамен жапты.

Қотанемел-3 қорымы. Қотанемел-1 тобынан 1 км оңтүстікке таман, екі сайдың түйіскен жеріндегі шағын алқапта орналасқан. Барлығы төрт қорғанның неғұрлым жақсырақ сақталған біреуі қазылған. 1-қорған. Тоналған, овал порымдас қабірдің бағыты С–О сызығында. Аяқ сүйектерінің жатысына қарағанда, мүрде басымен С-ке қарағаны анықталды. Сақталған заттардан тесігі бар тас қайрақ, ұзындығы 21 және 16 см екі сүйек шаштүйреуіш бар. Олардың бір шеті үшкірленген болса, екінші шеті төлке тәрізді жонылған. Есепті архивке тапсырмай тұрып, М. Қадырбаев осы екі бұйымды Алматыдағы Эксперименталды биология Институтына гистологиялық сараптамаға беріп, оның нәтижесін алып үлгерген екен. Аға ғылыми қызметкер В.Ф. Матвиенко екі шаштүйреуіш арқардың немесе сиырдың сүйегінен жасалған деген пікір айтқан [Қадырбаев 1968: 14]. Бұл қорымнан зерттелген бір нысан тасмола мәдениетіне қарасты.

Жалғызтау қорымы. Жалғызтау мен Қотанемел арасындағы қазаншұңқырда орналасқан. Жүйесіз және бірі-бірін алшақтау жатқан төрт қорғанның екеуі зерттелген – 1 және 14-ші. Алғашқысында Б–Ш бағытындағы қабір кездесіп, онда көлемі әртүрлі плиталардан құрастырылған тас жәшік ашылған. Тоналған. Аяқ сүйектерінің жатысы бойынша, адам басымен Б-қа қарата қойылған. Ұзындығы 21 см, қимада жұмыр, шеті домалақтанған ұштық түрінде темір шаштүйреуіш, темір пышақ бөлшегі, қойдың құйымшақ сүйегі бар. 4-қорғандағы қабір СБ–ОШ бағытында. Қабір шұңқырының жоғарғы тұсынан табылған жүген қапсырмасының (қола) бөлшегін М. Қадырбаев ертесак кезеңімен, яғни б.д.д. VII–VI ғғ. мерзімдейді [Қадырбаев 1968: 15].

Жалғызтауда зерттелген екі нысанның біреуі, қорған 4, тасмоланың ерте сатысымен мерзімделеді. Екінші нысан, қорған 1, адам басын Б-қа қаратқан, қабірдің бас жағында қойдың құйымшағы, темір пышақ, шаштүйреуіш қоятын мәдени топқа қарасты.

Құрыбақанас қорымы. Баршатастан 50 км СБ қарай, Бақанастың саласы Құрыбақанас өзенінің оң жағалауындағы қорымда шашырай орналасқан, диаметрлері 5–35 м, биіктіктері 0,25–2,5 м сегіз қорған бар. Үшеуінің, яғни 2, 5, 6-шы қорғандардың оры бар. Бұдан барлығы бес нысан, 1, 3, 7, 8 қорғандар және 6-шы қорған жанындағы шағын үйінді зерттелді.

Қорған 3. Диаметрі 13 м, биіктігі 1,2 м. Стратиграфиясы бойынша екі бөлікке ажыратылады. Астыңғы үйінді қалыңдығы 30 см тас қабатымен жабылып, оның үстіне жоғарғы үйінді салынған, ол да үстінен тас қабатпен жабылған. Ұзындығы 2,3 м, ені 1 м қабір ендік сызығымен, яғни Б–Ш бағытта қазылған. Жабыны – тас плиталар. Басымен Б-қа қараған қаңқаның бас жағында темір пышақ сынығы бар [Қадырбаев 1968: 16]. Зерттеуші тұра осындай жерлеу ғұрпы 1 және 8-обаларда кездескенін атап өтеді.

Диаметрлері 5 м болатын 7-оба мен 6-оба жанындағы үйіндіден Б–Ш бағытында қазылған қабірлерге жерленген бала қаңқалары ашылған. Демек, М. Қадырбаев деректері бойынша Құрыбақанас қорымындағы ересектерге қарасты үш нысан ғана емес, барлық зерттелген обалар бір ғұрып аясындағы ескерткіштерге жатады.

Құрыбақанас – диаметрлері 35 м-ге, биіктігі 2,5 м-ге баратын обалары бар маңызды қорым. Мұнда адам жерленген 4 оба (1, 3, 7, 8) мен бір бала жерлеуі бар шағын үйінді (мұны ба деп атауға болады,– А.Б.) зерттелген. Мүрделер басымен Б-қа қаратылған мәдени нысанға біріккен бір топқа жатады.

Тесіктас-1 қорымы. Тесіктас тауынан 2 км оңтүстікке таман орналасқан қорым М. Қадырбаев болжамы бойынша Балқаш қаласынан СШ қарай шамамен 140 км жерде, сәл биіктеу қырда. Төрт қорған. Мұнда 1-ші қорған және 2-ші қорғанның жанындағы тас қоршау зерттелген. Қоршауда адам

жерлеуі жоқ, ал 1-ші қорғанда С–О сызығымен өтетін, қатты тоналған қабір ашылып, шашылған адам сүйектері ғана кездескен [Кадырбаев 1968: 17].

Тесіктас-2 қорымы. Таудан оңтүстікке таман 100 м жерде, шағын қыратта орналасқан, бес қорғаннан тұрады, оның үшеуінің жанында шағын үйінділер бар. Қорымның батыс шетіндегі 1-ші қорғандағы овал пішіндес қабір меридиан бағытында, тоналған, бетін жапқан плиталарда қалыңдығы жарты см күйе сақталған. Аяқ сүйектерінің жатысы бойынша, адам басымымен С-ке қарата жерленген. Шұңқырдың оңтүстік бөлігінде қойдың бассүйегі қалдығы және аяқ сүйектері табылған. 2-ші қорған шығысқа таман 12 м жерде. Көлемінде ғана өзгешелік бар, ал жерлеу ғұрпы бойынша алдыңғы обаның «көшірмесі болып табылады». Екі қорғанның арасындағы шағын тас үйінді зерттеліп, одан қабір шықпаған. 5-қорған қорымның солтүстік шетінде, диаметрі Б–Ш бағытта 9 м, С–О бағытта 8 м, биіктігі 0,3 м. Ұзындығы 3 м, ені 1,2 м тереңдігі 1 м қабір С–О бағытта қазылған. Қатты тоналған. Қабір түбінде қызыл охра іздері бар [Кадырбаев 1968: 18–19].

Тесіктастағы екі қорымнан тасмола мәдениетіне қарасты төрт оба зерттелген. Тесіктас обалары бойынша М. Қадырбаев төрт ерекшелікті атап өтеді:

- тас жабында күл түріндегі от іздері бар;
- қабірлер бір типтес, С–О бағытында;
- мүрделер шалқасынан созылған күйде, басымен С-ке қарата жерленген;
- қабірдің оңтүстік жағында қойдың басы мен аяқ сүйектерінің болуы осы обалардың ғұрыптық ерекшелігіне жатады.

Аталып отырған белгілеріне сүйене отырып, зерттеуші Тесіктас-1, Тесіктас-2 қорымдарын тасмола мәдениетінің екінші сатысына жатқызып, б.д.д. V–III ғғ. мерзімдейді [Кадырбаев 1968: 19].

Қайрақтас қорымы. 1967 ж. ашылып, 1968 ж. қазбалар жасалған қорым Қайрақтас тауының шығыс етегіндегі алқапта орналасқан. М. Қадырбаевтың қашықтықты жобалап берген мәліметі бойынша, қорымнан шығысқа қарай 17 км жерде Арқарлы кенті бар, ал Қотанемел тауы оңтүстік–шығыста, шамамен 40 км тұста.

Қорым солтүстіктен оңтүстікке қарай доғаша иіле тізілген 12 обаны біріктіреді [Кадырбаев 1968: 19–20]. Олардың көбіне үсті 20–30 см тас, асты топырақ үйінділер тән. Ең үлкен бес қорғанның батыс сыртында 2–3 тас шеңберлер бар, мұның әрқайсысы 4–6 тастан құралған. 3-ші қорғанның ОБ сыртында ортасында тас жәшігі бар шағын үйінді бар. Қазба барысында мұның астында қабір жоқ екендігі анықталды. Осы оба, сондай-ақ, 4-ші оба маңындағы аталған шеңберлерден бірнешеуі қазылып, одан құрбандық қалдықтары, от табы байқалмады. 1 және 2-ші обаның үйіндіден 4–5 м қашықтықта айнала өтетін дөңгелек тас қоршаулары бар. Қорымнан барлығы сегіз қорған қазылған.

М. Қадырбаев зерттеген Қайрақтас қорымының 4-қорғанынан шыққан бассүйек табылып, осы жолдардың авторы одан бір көміртегілік дата алған болатын. 60 жылға жуық уақыт бұрын ашылып, зерттелген жеті қорымның ішінен осы Қайрақтастан көп болмаса да өте маңызды, қорғандардың мерзімін нақтылайтын тың дерек алынуы себепті, бұл ескерткіштердің ерекшеліктеріне кеңірек тоқталу қажет.

Қорған 1. Шамалы топырақ араласқан тас үйінді диаметрі 10 м, биіктігі 1 м, сыртында жалпағынан қойған екі қатар тастан түзілген үлкен қоршау бар. Өлшемдері 1,9×0,8 м овал қабір ендік бойымен, яғни, Б–Ш сызығымен бағытталған, жабыны ірі тас плиталардан. Арқасына созыла жатқызылып, басымен Б-қа қаратылған мүрденің сол қолы мен жамбасы арасынан порымы қатарласқан екі таутеке басын беретін, бірге құйылған тілі бар қола тоға табылды. Қаңқаның оң жағында, бел тұсында қойылған ұзындығы 32 см темір ақинақ нашар сақталған. М. Қадырбаев қанжардың сақталу деңгейіне байланысты оның ұштығы мен балдағының ерекшеліктерін анықтау қиын екенін атай келе, қаруды Бесшатырдан табылған, б.д.д. V ғ. мерзімделетін ақинаққа жақын

деп болжамдайды [Кадырбаев 1968: 20]. Еңбектің қорытынды бөлімінде зерттеуші қола тоғаны да, темір ақинақты да б.д.д. V–III ғғ. мерземдейді [Кадырбаев 1968: 82].

Ақинақтың үстінде жатқан дөңгелек қола жапсырманы айта келе зерттеуші оның андронов заманында кең тараған осындай бұйымдарға жақын екенін нақтылайды, тек олардан айырмашылығы, бұның артында бірге құйылған көлденең ілмек-тілі бар. М. Қадырбаев жапсырманың ақинақты белдікке ілу үшін қолданылғанын, яғни оның бекіткіш қызметін көрсете келе, мұның Қазақстан сақ дәуірі ескерткіштерінен осыған дейін кездеспегенін айтады.

Қорған 4. Оңтүстіктен санағанда төртінші нысан. Диаметрі 12 м, биіктігі 1,2 м үйіндінің үсті тас, дәл төбесінде топырақ араласқан. Ендік бағыттағы (Б–Ш), порымы тікбұрышқа жақын қабірдің өлшемдері 2,7×1,1 м, тереңдігі 1 м, тас плиталармен жабылған. Шалқасынан ұзын бойымен созыла, басы Б-қа қаратыла қойылған қаңқа, бассүйектің тігістері түгел бітіп кетуіне қарағанда, кәрі адамдікі болуы керек. Қабірдің батыс шеті бос қалдырылған. Яғни адамның бассүйегі мен шұңқырдың батыс қабырғасына дейін ашық жер бар. Бұл ғұрыптық кеңістіктің өлшемін нақтылай келе, М. Қадырбаев «қабір ұзындығының үштен біріне тең» деп сипаттайды. Соған қарағанда, ғұрыптық алаңқайдың ұзындығы шамамен 80–90 см болуы керек. Зерттеуші арнайы қалдырылған кеңістікке қойылған заттарды атап өтеді: қимада жұмыр қола шаштүйреуіштің бөлшектері, қойдың құйымшағы мен ұзындығы 20 см темір пышақ, сондай-ақ, қоңырқай түсті, аласа мойынды, бүйірлері сфера порымдас, «Жетісудың сақ-усунь қышына ұқсас» ыдыс. Түбі дөңес болуы ықтимал, бірақ, нашар сақталғандықтан кесіп айту қиын [Кадырбаев 1968: 21].

Қорған 5 алдыңғыдан 33 м солтүстікте. Диаметрі 12 м, биіктігі 1,8 м. Үйінді құрылымы алдыңғымен бірдей. Бұл биіктігі жағынан қорымдағы екінші нысан. Ендік бойымен бағытталған қабірдің өлшемдері 2,5×0,8 м, тереңдігі 1,1 м, батыс жағы тікбұрышты келсе, шығысы овал пішіндес. Шұңқыр төрт үлкен плитамен жабылған. Шалқасынан созылған күйде, басы Б-қа қаратыла кәрі адам жерленген. Бассүйек құлаған плита салмағымен жаншылған. Алдыңғы қорғандағыдай, мұнда да қабірдің батыс шетінде ғұрыптық кеңістік бар, тек өлшемі алдыңғыдан кішілеу. Бұл жерде, бассүйектің артында бүйірі сфера тәрізді, түбі дөңес, жақсы сақталған қыш ыдыс қойылған. Оның сыртында біріншісі ірі малдың жілік сүйегінен, екіншісі мүйізден қиылған екі бұйым бар. Батыс іргенің оңтүстігіне таман қойдың құйымшағы мен темір пышақ орналасқан.

Қорған 6. 4-ші қорғаннан (мүмкін 5-қорғаннан ба, – А.Б.) солтүстікке қарай 63 м жерде. Диаметрі 9,5 м, биіктігі 0,5 м. Үйінді топырақ құрамды, бетінде сиректеу тас қабат бар. Өлшемдері 1,9×0,8 м, тереңдігі 1,5 м қабір бойлық бағытында, тоналған. Шашылған адам қаңқасының жоғарғы тұсының сүйектері орнында сақталған да, бұған қарағанда мүрде басымен С-ке қаратылған. Солтүстік іргеден қатты шіріген темір пышақ бөлшектері табылды. М. Қадырбаев осы қорымда зерттелген ескерткіштер арасында бұл обаның тасмола мәдениетінің екінші сатысына тән мәдени белгілерін беретін жалғыз нысан екенін айтады [Кадырбаев 1968: 22].

Қорған 8. Тізбектің солтүстігінен санағанда екінші нысан. Диаметрлері: С–О бағытта 9 м, Б–Ш сызықта 8 м. Биіктігі 0,8 м, тереңдігі 1 м. Ендік бағыттағы қабірде шалқасынан созыла жатқызылған, басымен Б-қа қараған мүрденің бас жағында темір пышақ бөлшектері табылды.

Қорған 9. Солтүстік шетте орналасқан. Диаметрі 9 м, биіктігі 0,5 м. Жерлеу ғұрпы алдыңғы обамен бірдей. Қабірдің бас жағында темір пышақ, қойдың құйымшағы бар.

10, 11-обалар 7, 8-ші обалардың арасында орналасқан. Бұлардың жерлеу ғұрпы алдыңғы нысандардікімен бірдей, тек көлемдері шағындау.

Қайрақтаста М. Қадырбаев сегіз қорған қазған. Бұлардың тек біреуін, 8-ші қорғанды, ол тасмолаға жатқызады, қалған барлығы қабірлер ендік сызығымен өтетін, мүрделер басымен Б-қа қаратылған, қабірдің бас жағындағы ғұрыптық кеңістікте темір пышақ, қой құйымшағы, «сақ-усунь қышына жақын» ыдыс бар мәдени топқа қарасты.

Келтіріп отырған деректі қорытар болсақ, М. Қадырбаев экспедициясының «солтүстік–шығыс Балқаш өлкелеріндегі» 1967–1968 жж. жұмыстары барысында өзі атап өткендей 30-ға жуық қорым ашылған және жеті қорымда 23 жерлеу нысаны қазылған екен. 22 обаның мәдени ерекшелігі болжамданады. Мұндағы обалар жерлеу ғұрпы бойынша былай бөлінеді: 9 нысан тасмола мәдениетіне қарасты, 13 нысан осы жолдардың авторы қарамола типіне жатқызатын жерлеулер (1-кесте).

1-кесте – Солтүстік-шығыс Балқаш өңірлеріндегі М.Қ. Қадырбаев зерттеген қорымдар деректері.

Құрастырған А.З. Бейсенов ([Қадырбаев 1968] бойынша)

Table 1 – Data from the burial grounds of the Northeastern Balkhash region, studied by M. Kadyrbaev.

Compiled by A. Beisenov – after – Kadyrbaev 1968

Таблица 1 – Данные могильников Северо-Восточного Прибалхашья, исследованных М.К. Кадырбаевым.

Составил А.З. Бейсенов (по: [Кадырбаев 1968])

№	Зерттелген қорым аты	Қазылған нысан саны	Тасмола мәдениеті	Қарамола типі
1	Қотанемел-1	3	2, ерте саты	–
2	Қотанемел-3	1	1, ерте саты	–
3	Жалғызтау	2	1, ерте саты	1
4	Құрыбақанас	5	–	5
5	Тесіктас-1	1	1, кейінгі саты	–
6	Тесіктас-2	3	3, кейінгі саты	–
7	Қайрақтас	8	1, кейінгі саты	7
	Барлығы:	22	9	13

Тасмолаға қарасты 9 обаның барлығында бойлық бағытымен, яғни С–О сызығымен өтетін қабірлер бар. Тесіктастағы обалар, сонымен қатар, қабірге қойдың басы мен аяқтарының қойылуымен де көзге түседі.

Бұл екі белгінің тасмолаға қатыстылығы күман туғызбайды [Қадырбаев 1966]. Мұнда, айта кететін маңызды бір жайт бар. Осы жолдардың авторы 1990-шы жылдардың ортасына қарай С–О сызықтағы қабірлердің, жерленген адамның басымен С-ке қаратыла қойылуының ең алдымен тасмола мәдениетінің шідерті тобына қатысты екендігі жайлы пікірді атаған болатын [Бейсенов 1997].

Қабірге қойдың басы мен аяқ сүйектерінің қойылуы да осы солтүстік, яғни шідерті тобындағы обалардың ерекшелігі болып табылады. Тасмоланы түгел талдау бұл мақаланың мақсаты аясына кірмейді, бір айтарымыз, Қазақ қыратының (Казахский мелкопочник) орталық таулы өлкелерінің қорғандары М. Қадырбаевтың зерттеулері кезінде белгісіз, кейіннен ашылып отырған топты құрайды. Үлкен, күрделі үйінділер, дромосты жерлеулер, мүрденің басы Б, СБ-қа қаратылуы осы топқа тән.

Талданып отырған архивтік еңбекте зерттеуші жеті қорымды қазу барысында кездескен тасмолалық жерлеулерді аталып отырған шідерті қорғандарымен байланыстырады. Бұл және де оңтайлы, яғни дұрыс шешім.

Тек қазба барысында алынған мәліметтерге арқа сүйеп қоймай, М. Қадырбаев өз мақаласында [1975] Қотанемел мен Шідерті қорғандарынан шыққан қола бұйымдардың сараптамасы нәтижелерін жариялаған және оларды өзара мұқият салыстырған. Осының барысында ғалым Қотанемел мен Шідерті қоласы құрамдық, яғни рецептура жағынан өзара етене жақын екенін дәлелдейді. Бұл сол кезде маңызы жоғары, қазір де күшін жоймаған факті. Осыларды айта келе ол сонау Шідерті тасмоласы аясындағы тұрғындар ертесек кезінде қола рудасын солтүстік-шығыс Балқаштағы

Саяқтан алып отырған деген шешімге келген: Шідертіге баратын руданың «500 шақырымдық жолы» осы Саяқтан басталған.

Ол кезде, яғни 1967–1968 жж., Шідерті маңындағы Бозшакөл кеніші археология ғылымында белгісіз болатын. Қазір болса, жаңа ашылымдар мен деректерді есепке алатын уақыт.

М. Қадырбаев Қотанемелді талдай келе, Солтүстік Балқашта тау-кен кәсібі «кем дегенде б.д.д. II-мыңжылдықтың соңынан бастап дамыған» деген қорытындыны айтып өтті [Қадырбаев 1975: 132]. Ол геолог Д.Х. Хайрутдиновтың Қотанемел, Қызылтас, Қалмақемел, Тесіктас, Итмұрынды, т. б. өлкелерден бір топ көне кен қазбаларының орнын ашқанын есепке алды. Тек қана Тесіктас телімінен геолог 21 кен қазбасының орнын тіркеген, сондай-ақ, көлемі 0,2 мм болатын мыс тамшылары бар шлактар, ежелгі тау-кен ісіне қатысты тас құралдар тапқан [Қадырбаев 1975].

Мұның бәрі кеңінен қарастыратын ауқымды тақырыпқа кіреді. Шұбартау-Балқаш өлкелеріндегі көне мәдениет куәгерлерін шолып шығудың өзі ауқымды болар еді. Ол қолға алынып жатса, геологтар деректерін, А.Г. Медоевтың материалдарын [1961; 1966] саралап, көп нәрсені талдау қажет болады.

Қотанемел-3 қорымының қазылған жалғыз обасынан табылған екі сүйек түйреуішке келейік. Бұнда екі сүйек шаштүйреуіштің бас жақтары жонылғанына назар аудару қажет. Сүйектен жасалған тасмола шаштүйреуіштерінің басы фигуралы ұштық түрінде шығарылып отырғаны белгілі. Мұның ішінде құс тұмсығы [Қадырбаев 1966; Бейсенов и др. 2015: цв. ил. 4, 2, 4] сияқты немесе одан күрделі шешімдегі [Бейсенов и др. 2015: цв. ил. 4, 6] ұштықтар бар. Сонымен қатар, сүйек түйреуіштің бас жағы жіңішкере жонылып, оған метал ұштықтар кигізу де болған. Шерубай қорымынан шыққан алтын ұштықты түйреуіш мұны жақсы айғақтайды [Бейсенов и др. 2015: цв. ил. 4, 5].

Осыған қарағанда, М. Қадырбаевтың зерттеулері барысында Қотанемел-3 қорымынан табылған екі түйреуіштің метал ұштығы болған тәрізді. Олар сақталмаған ба, жерлеу алдында оны шешіп алған ба, бұл белгісіз.

Келесі топтағы 13 оба бүгінгі қарамола типіне жатады. М. Қадырбаев 1968 ж. аяқтаған архивтік еңбегінде сол кездегі материал барысына сәйкес оларды усунь ескерткіштеріне жатқызды. Және де Шұбартау-Балқаш аймағы, өз айтуы бойынша «Қотанемел мен Шыңғыстау аралығындағы» өлкелер, «б.д.д. III–II ғғ. усунь тайпалық топтары мен тасмола ұрпақтарының өзара тығыз қарым-қатынастарының зонасы» болды деп қорытты [Қадырбаев 1968: 84].

Сол кезде бұл айтып өтуге болатын тек жалғыз ұсыныс еді. Оның алдында бес жыл бұрын ғана жарияланған Іле бойындағы усунь қорымдары материалдары [Акишев, Кушаев 1963] көпшіліктің үлкен назарында болатын. К. Ақышев пен Г. Кушаевтың Жетісу бойынша шығарған монографиялық еңбегі сол тұста да, қазір де аса маңызды, үлкен қорытынды болып табылады. Кітаптың екінші бөлімінде усунь қорғандарының археологиялық деректері сипатталды. Көне жылнамалардан танымал ежелгі үйсіндерге қатысты ақпараттың бұл археологиялық баламасы еді және ол отандық мамандар тарапынан тұңғыш рет ғылыми деңгейде қарастырылып, қорытылған болатын. Г.А. Кушаев усунь ескерткіштерінің ерте сатысын б.д.д. III–II ғғ. жатқызды. Осыған сәйкес М. Қадырбаев өзі ашқан екінші топтағы нысандарды осы кезеңмен мерзімдей алды.

М. Қадырбаевтың архивтік еңбегіндегі екінші топтағы обаларға, ең алдымен олардың датасына қатысты, ғалым амалсыздан аттап кеткен қарама-қайшылықты оқырман назарына салу керек. Еңбектің қорытынды тарауында зерттеуші Қайрақтас қорымы, 1-обадан табылған таутеке бейнелі қола тоға мен өзі «Бесшатыр типтес» деп атаған темір ақинақты б.д.д. V–III ғғ. жатқызды [Қадырбаев 1968: 82]. Бұл пікір екінші топтағы нысандарды б.д.д. III–II ғғ. усунь тайпалық топтары деген шешіммен үйлеспейді. Мыңжылдықтың соңына таман неғұрлым жақындата түсу үшін зерттеуші ақинақтың мерзіміне III-ғасырды қосқан болуы керек, оның өзінде бұл меже қорғандарға байланысты аталып отырған датаға бәрібір келмейді.

Бұл жайтты М. Қадырбаевтың қателігі деуге негіз жоқ және бұл жерде екі нәрсені атап өту қажет. Біріншіден, жерлеу ғұрпы бойынша, мәселен, қабірдің бас жағында үлкен кеңістіктің бос қалдырылуы, онда қой құйымшағы мен темір пышақ, темір түйреуіш, «сақ-усунь типтес» ыдыстың болуына сәйкес, зерттелген екінші топ нысандары расында да ерте усунь сатысы обаларына тым жақын. Олардың сол кезде жарияланған, талқыланған датасынан аттап кетуге болмады. Ал аталып отырған екі бұйымның да датасы ерте усунь сатысынан ертерек екені сол кезде байқалған. Сондықтан, ғалым бұйымдардың датасын б.д.д. V–III ғғ. жалпылама мерзімдеп берген. Екіншіден, біз талдап отырған материал ресми жарияланым емес, бесжылдық есеп. М. Қадырбаев бұл жайтты әлі зерттей түсуді ойланған да болар. Шұбартау даласына тағы барып, зерттеулерді жалғастыра болса, ол жаңа бір шешімге де келер ме еді, кім біледі. Бірақ, бұл маңызды ізденістерді жалғастыру М. Қадырбаев тағдырына жазбаған. Талантты зерттеуші, аға буын әріптесіміздің аяқталмай қалған бір аспектісі осы Шұбартау бойынша айтқан ойлары болар.

Өзі атап кеткендей, «нашар сақталған» ақинақтың сурет-фотосы осы жолдардың авторына кездеспеді. Өте қызықты бұйым қола тоға (2-сур.) да сол кезде жарияланбай қалған. Оның алғашқы фотосы он жыл соңыра, 1977 ж. шыққан И.В. Яценконың еңбегінде көмескілеу рәуіште жарияланды [Яценко 1977: 81, № 48]. Мұнда тоғаның өлшемі 5,3×3,5 см деп беріліп, М. Қадырбаев қазбасы екені айтылып өтеді.

2-сур. Қайрақтас, қорған 1. Қола тоға ([Королькова 2006: 49-кесте, 13] бойынша)

Fig. 2. Kayraktas, kurgan 1. Bronze buckle – after – Korolkova 2006: table 49: 13

Рис. 2. Кайрактас, курган 1. Бронзовая пряжка (по: [Королькова 2006: табл. 49, 13])

«Өнер туындылары кеңес археологтарының жаңа ашылымдарында» деген атпен Мәскеуден шыққан осы кітаптың соңында, 206-бетте, Қайрақтастан табылған қола тоғаға байланысты «тұңғыш рет жарялануы» деген ақпарат тұр. Бұйымды бұл авторға М. Қадырбаевтың өзі көрсетіп, фотосын, өлшемін берді ме, әлде тиісті деректі Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтынан ғалымның қатысуынсыз жоғарыдан алдырды ма, ол белгісіз. Кітапта Қазақстанның

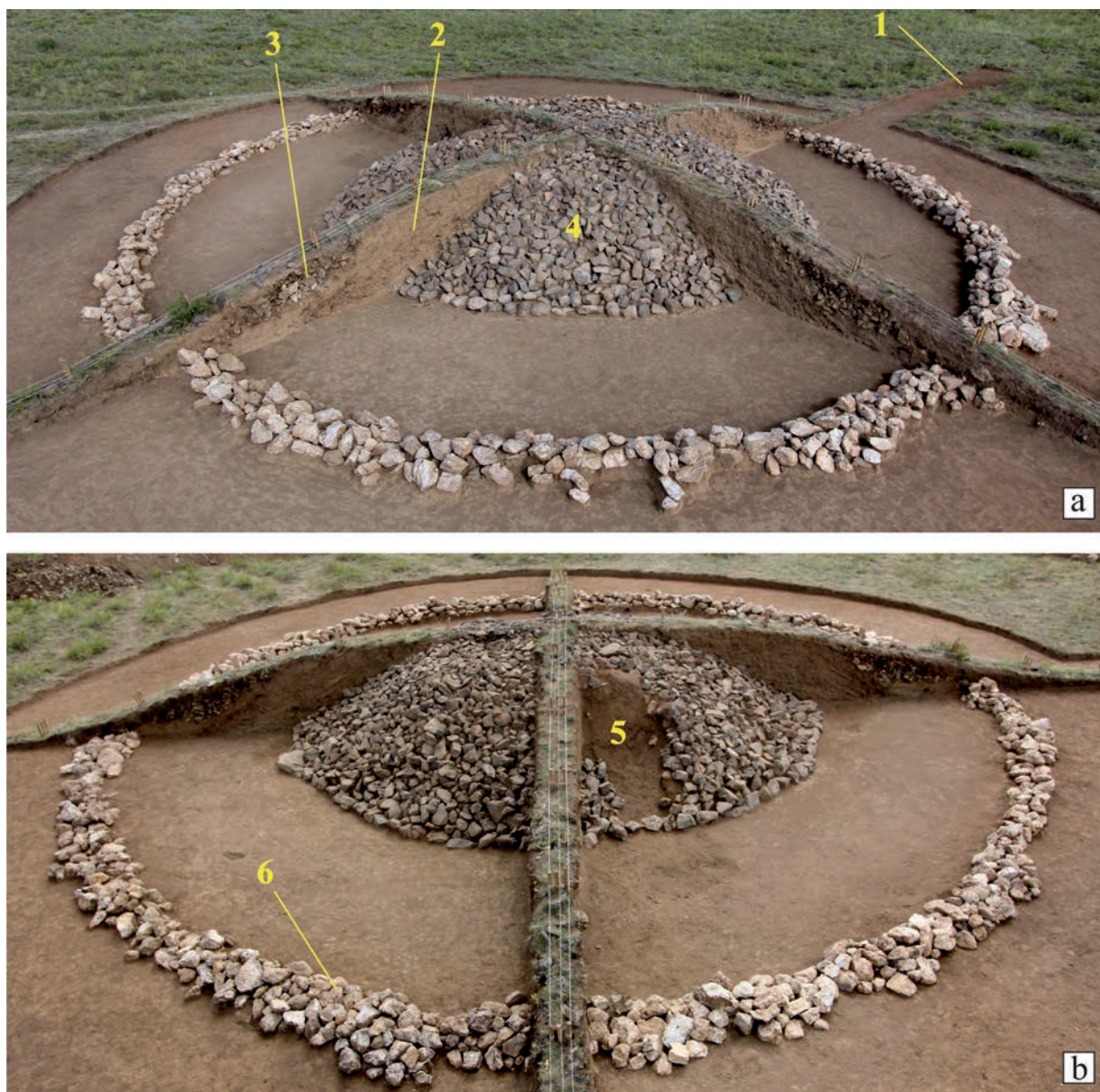
көне ескерткіштері табылымдарына байланысты көптеген фотосуреттер бар. Бұдан соң Қайрақтастан шыққан осы тоға фотосы Е.Ф. Королькованың 2006-шы ж. монографиясында қайталап берілген [Королькова 2006: 216, табл. 49: 13], автордың сілтемесіне сәйкес, ол И.В. Яценконың еңбегінен алынған. Тоғаның ұсынылып отырған мақалада келтіріп отырған фотосы (2-сур.) Е.Ф. Королькова кітабынан алынып отыр. И.В. Яценко да, Е.Ф. Королькова да таутеке бейнелі бұл тоғаны б.д.д. V ғ. мерзімдейді [Яценко 1977: 81; Королькова 2006: 247]. Сақ әлемінде кең тараған бейнені беретін тоғаның осы датасы көңілге қонымды.

Архив материалынан көріп отырған аталмыш «қарама-қайшылық» екінші топтағы қорғандардың М. Қадырбаев ұсынған датасы мен сол обалардан шыққан екі бұйымның датасы арасындағы осы сәйкеспеушілікті айтып тұр.

Бұл Шұбартау-Балқаш аймағына екі жыл уақыт арнаған, бірақ зерттеулерін аяқтамаған ғалымның қателігі емес, нақтылай алмай кеткен бір сауалы. Екінші топтағы қорғандар б.д.д. III–II ғғ. емес, одан анағұрлым ерте уақытқа баратынын, олар аумағы аса ірі кеңістікті алып жатқан тұтас этникалық массивті, ұсунь ареалынан мерзімдік қана емес, территориялық тұрғыдан да тыс, жеке археологиялық мәдениетті беретінін ол кезде пайымдаудың өзі мүлдем қиын еді. Мәселенің негізгі шешімі датада жатты, ал оны нақтылап беретін көміртегілік сараптама сынды арнайы мүмкіндіктер әлі жоқ-тын.

Осы жолдардың авторы тарапынан М. Қадырбаев экспедициясының палеоантропологиялық материалдар іздестіріліп, ол шағын да болса, маңызды бір нәтиже берді. Бұған Қарамола қорымы материалдарын сараптау барысындағы сауалдардың түрткі болғанын атап айтуымыз керек. 2013 ж. Қарағанды облысының қиыр шығысында, яғни Шұбартауға жақын өлкесінде Қарамола обалары қазылып, жерлеу ғұрпының қабірдің ендік сызығында өтуі, қабірдің батыс шетіндегі үлкен бос кеңістік, қола шаштүйреуіштер, үйіндінің ерекшеліктері ([қ. Бейсенов 2014]) сынды сипаттары анықталды. М. Қадырбаевтың талданып отырған архивтік еңбегі 1989–1990 жж. бері осы жолдардың авторына жақсы таныс болатын. Қарқаралы өлкесінің ОШ шетіндегі Қарамола қорымы Қайрақтастан С, СБ тарапқа қарай ары кетсе 70–80 км жерде. Қарамола материалын талдау кезінде ең алдымен келген ой осы Қайрақтас, Қотанемел обалары болатын. Сәйкестік тым анық байқалатын еді.

Зерттеу аясына тартылған Қарамола қорымындағы, сондай-ақ бұның маңындағы Қарамола-2, Қарамола-3, т. б. қорымдардағы обалардың орналасу жүйесі мен үйінділердің сипаты да Шұбартау ескерткіштеріне жақын. Оры немесе сыртқы шеңбер-қоршауы бар обалар, олардың батыс тараптарында шағын ғұрыптық құрылыстардың болуы осыған жатады. Қарамола қорымымен мәдени тұрғыдан бірігетін Тасарал-3 туралы да осыны айта аламыз. Қарамола қорымындағы қазба барысында алынған деректердің сол сәтте-ақ Шұбартау ескерткіштерін еске түсіруінің реті бар еді. Қарамола типтес ескерткіштерге неғұрлым кең, ұзын қабірлер тән. Қабірдің ұзын болып қазылуы оның батыс шетіндегі арнайы бос кеңістіктің болуына байланысты. Бұл кеңістік өлген адамның соңғы сапарына арнап салынатын тағамды, яғни сусын құйылған ыдыс, пышақпен бірге салынатын қой құйымшағын орналастыру үшін жасалады. Бұл қарамола типтес ескерткіштерді бір жағынан Жетісудың ұсунь қорғандарына, екінші жағынан Ресейдің далалық Алтай өлкесіндегі обаларға жақындатады (бұл туралы толығырақ қ.: [Beisenov 2024; Шульга 2003]). Қайрақтастағы 4-қорғандағы марқұмға арналған тағам салатын кеңістіктің өлшемін М. Қадырбаев «қабір ұзындығының үштен біріне тең» дейді. Қабір ұзындығы 2,7 м болса, арнайы кеңістіктің ұзындығы 80–90 см болмақ. Қарамола қорымындағы 3-обада қабір ұзындығы 3,65 м де, тағамға арналған орынның ұзындығы 1 м асады. Ал 6-обада сәйкесінше 3,05 м және 0,75 м.

3-сур. Қарамола қорымы, 3-оба. Д. Дүйсенбайдың фотосы
 Fig. 3. Karamola burial ground, kurgan 3. Photo by D. Duisenbay
 Рис. 3. Могильник Карамола, курган 3. Фото Д. Дүйсенбай

Жоғарыдағы Қарамола қорымының 3-обасы бейнеленген 3-суретке назар аударайық. Нысанның цифрлармен көрсетілген элементтері (3-сур.: а, b) оның құрылымдық ерекшеліктерін нақтылайды. Сыртында үлкен оры (1) бар қорғанның топырақ үйіндісінің (2) еңіс шеттері ұсақтау таспен (3) көмкерілген. Топырақ астында үлкен тас (4) құрылыс бар, оның астында түсі мен құрамы бөлек, құмайт топырақтан жасалған тағы бір шағын үйінді (5) бар. Сыртқы топырақ үйінді шетінен айнала үлкен бекітпемен (6) қоршалған. Мұнда бізді қызықтыратын құрылымдық элемент ол астыңғы үйінді. Қорған жай ғана бірнеше қабаттардан емес, екі үйіндіден тұрады. Қабір үстіне

алғашқы үйінді (5) жасалып, ол тас қабатымен (4) жабылған. Сосын барып, мүмкін біраз уақыт өте, қорған екінші үйіндімен толықтырылған. Тас қабаттың шетінде айналдыра салынған ішкі бекітпе де бар.

Шұбартауда мұндай жағдайды М. Қадырбаев та байқаған сыңайлы. Құрыбақанас қорымындағы 3-қорған екі стратиграфиялық бөліктен тұрады. М. Қадырбаев «астыңғы үйіндіні» атап өтеді, ол қалыңдығы 30 см тас қабатпен жабылған. Осының үстіне екінші, яғни үстіңгі үйінді тұрғызылған. Қарамоладағы 3-қорған мен М. Қадырбаев зерттеген Құрыбақанастағы оба екеуі бір типтес құрылымды беріп отыр. Қорған құрылымынан тек жай төменгі қабат емес, тұтас астыңғы үйіндінің ажыратылуы жалпы кейінгі сақ заманына тән болуы керек, бұл, мәселен, Жетісуда, Алматы маңындағы обаларда бар сияқты. Қайткен күнде, аталып отырған ерекшелік қарамола типтес жерлеулерде, оның ішінде үлкендеу обаларда бар.

2013 ж. соңына таман Ұлыбритания зертханасынан Қарамола обаларының көміртегілік даталары алынып, нысандар б.д.д. IV–III тұсымен мерзімделді, калибрлеудің неғұрлым ықтималды мағынасы – IV ғ. бірінші жартысы. Сондай-ақ, сол кезде шыққан мақалада зерттелген ескерткіштердің бұдан ерте кезеңге, атап айтқанда, V ғ. баруы мүмкін екендігі алдыға тартылды [Бейсенов 2014: 77].

Қарамоланың Шұбартау қорғандарына мәдени тұрғыдан етене жақын екендігі анықтала тұра, оларды, яғни Қарамола ғана емес, Шұбартау ескерткіштерін де М. Қадырбаев айтқан ерте үсунь сатысымен межелеге болмайтыны бұдан былай анық еді.

2013 ж. аяғы мен 2014 ж. басында М. Қадырбаев экспедициясының палеоантропологиялық материалдары іздестіріліп, екі бассүйек табылды. Сәті түскенде, оның бірі Шет ауданынан зерттелген, ерте тасмолаға қарасты Қызылқой қорымынан болса, екіншісі – біз атап отырған Қайрақтас қорымының 4-қорғанынан еді!

2014 ж. Ұлыбритания зертханасында Қайрақтастағы 4-қорғаннан шыққан бассүйектен дайындалған үлгі бойынша дата алынды [Beisenov 2024: tabl. 2]. Болжамдық пайыздары көрсетілген мына калибрленген мағыналарды көрсете кеткен жөн. Сигма 1, 68,3% дәлдік, бір мағына алынды: 400–364 (1.000), Сигма 2, 95,4% дәлдік, екі мағына алынды: 405–355 (0.790); 289–233 (0.210). Сигма 1 бойынша бұл қорғанның датасы IV ғ. басы немесе алғашқы 30 жылы болса, Сигма 2 бойынша алынып отырған меже, бұл V ғ. соңы – III ғ.

Көміртегілік сараптаманың жоғарғы мүмкіндіктегі мағыналары бойынша, Қайрақтастағы 4-қорған датасын біз б.д.д. V ғ. соңы мен IV ғ. бірінші жартысын қамтып жатқан кезеңмен белгілей аламыз.

Көп ұзамай, Қарағанды облысының қиыр оңтүстігінде, Балқаш көлінің аралында Тасарал-3 қорымы зерттеліп, қазылған қорғандардың Қарамола обаларына мәдени тұрғыдан жақындығы байқалды. Олардан да Ұлыбритания зертханасында даталар алынып, бұл ескерткіштер археологиялық және көміртегілік сараптаулар негізінде б.д.д. VI соңы – V ғ. мерзімделді. Маңызды қорытындылардың бірі сол, Тасарал-3 қорғандары қарамола типтес ескерткіштердің ерте сатысына жатады деген пікір айтылып өтті [Бейсенов и др. 2016; Бейсенов, Шашенов 2018].

Бүгінгі таңда осы жолдардың авторы қарамола типтес жерлеулердің датасын б.д.д. V–III ғғ. аралығымен межелейді және бұл ескерткіштер әзірше ашылмай отырған жаңа археологиялық мәдениетке тиесілі деп санайды ([қ. Beisenov 2024]).

Қорытынды пікірлер

М. Қадырбаевтың 1967–1968 жж. Шыңғыстаудың оңтүстік сілемі және Шұбартау-Балқаш өлкелерін зерттеу барысында алынған материалдары ғылыми айналымға енген деректер болып табылады. Ұсынылып отырған мақаланың басты мақсаты осы мәселені көтеру, ескерткіштердің

сипатын, ерекшеліктерін атай отыра, бүгінгі жағдайда оларды қарамола типтес жерлеулермен мүмкіндігінше байланыстыру еді. Талданып отырған архивтік материалда сызба, фото, сурет сынды көрнекіліктер берілмеген. Қотанемел тақырыбына арнап 1975 ж. қысқаша бір мақала жариялаған М. Қадырбаев Шыңғыстау мен Шұбартау сапарын қайталауды ойлаған да болуы керек, бірақ, қалай болғанда да ол орындалмаған. Мұның себебі, жалпы аталмыш тақырыпқа кейінірек қайта оралмауы зерттеушінің бұдан кейінгі ғылыми ізденістерден босай алмауына тікелей байланысты деп ойлаймыз. Іле-шала басталған Отырар экспедициясы аса үлкен, тым күрделі жұмысқа бағытталған құрылым болды, онда М. Қадырбаев топ жетекшісі міндетін атқарды. Қазақстандағы петроглиф зерттеу саласының негізін қалаған М. Қадырбаев осы тұста Қаратауда тындырымды ізденістер жүргізді. Ақтөбедегі Бесоба, Сынтас, т. б. өте жарқын ертесармат ескерткіштеріндегі зерттеулер соңыра Атасуға жалғасты. Атасудың өзін өте қызықтырған қола балқыту пештерін зерттеу барысында М. Қадырбаев 1982 ж. маусымында, Алматыда, 50 жасында дүниеден озды. Талантты ғалымның өзі бастап, аяқтамай, қорытынды пікірін айтпай кеткен тасмола мен қорғантас, «мұртты» обалар мен «ғұндар», петроглифтер, «савроматтар», Атасу сынды көптеген ашылымдары мен ғылыми бағыттарының бірі осы Шұбартау көнеліктеріне байланысты.

Ескерткіштердің сызбалары, т. б. көрнекіліктері табылып жатса, тек Шыңғыс-Шұбартау қорғандары емес, аталып отырған архивтік есептегі басқа да деректерді ғалымның өз атынан жариялау өте маңызды болар еді.

М. Қадырбаев Шыңғыстың оңтүстік сілемдері мен Шұбартау-Балқаштан барлығы 30 жуық қорымдарды ашқан. Деректері сақталмағаныменен, бұл өте маңызды ақпарат. Бұл орындарды қайтадан ашқан күнде мәселе оларды қайта дәлдеу емес, ғылыми айналымға енгізу болып табылар еді. Жалпы, өмірден тым ерте кеткен талантты ғалымның ізімен барлаулар ұйымдастыру бүгінгінің ғылымы үшін қажетті де, нәтижелі де шара болады. Бір жағынан, өз бастамасын түбегейлі нәтижеге жеткізбей кеткен аға буын әріптестеріне деген қазіргі зерттеушілердің құрметі де көрініс табуы сөзсіз.

Солтүстік, солтүстік–шығыс Балқашты көп жыл аралаған геологтардың, А. Медоев пен М. Қадырбаевтың деректерін пайдалана отырып, тың ізденістер қоса жасалған бұндай зерттеудің бүгінгі ғылымдағы маңызы зор болмақ. Шыңғыс төңірегі, әсіресе Шұбартау – отандық археология ғылымындағы нағыз ақтаңдақтың бірі.

Шұбартау-Балқаш өлкелерінде қазба жасалған жеті қорым материалдары бұл аймақты мекендеген екі ірі мәдени топтан хабар береді. Бірі тасмола болса, екінші мәдени топты осы жолдардың авторы қарамола типтес ескерткіштерге жатқызады.

Тасмола мәдениетіне қарасты деректер бүгінгі ізденістерге жаңа ой салады. Шөлейт зонадағы бұл өлкелерде сонау Шідертімен тығыз байланыстағы ерте тасмола топтарының мекендеуі, тасмоланың «екінші сатысына қарасты» обалардың бар екендігі, Саяқ рудалық базасы жайлы мәлімет, осының бәрі 1968 ж. айтылған, ал қазір тіпті маңызды ақпарат санатында.

Шұбартаудағы М. Қадырбаев зерттеген ескерткіштердің екінші тобы қарамола типтес жерлеулерге жатады да, ерте үсұнь сатысынан әлдеқайде ертерек уақытқа барады. Ғалымның ерте үсұнь сатысынан қанша аса алмағанымен, бәрібір б.д.д. V–III ғғ. мерзімдеген, одан кейінгі зерттеушілер б.д.д. V ғ. тұспалдаған Қайрақтастағы екі бұйым, қола тоға мен темір ақинақ, осы ертерек уақытқа тән.

Қайрақтас-қарамола типтес жерлеулер әзірше ашылмай отырған жаңа археологиялық мәдениетті көрсетеді. Бұл мәдениеттің басты таралған ареалы Үлкен Шыңғыстың жан-жағын тұтас алып жатқан зор кеңістікті қамтиды. Қарамола жайлы алғашқы пікірлер айтылып отыр, алынып отырған жаңа дерек те бар [Beisenov 2024; Aitkali et al. 2023]. М. Қадырбаев жазып кеткен 13 нысан

қарамолаға жатады дей отыра, бұл мәдени топ бойынша қазір археологиялық деректердің жаңа және үлкен қорын түзудің зор маңызы бар екенін айтуымыз қажет. Осының барысында, яғни болашақта қарамола мен ежелгі ұсунь арасындағы байланыстар проблемасы, қарамола мен Локоть-4 сынды далалық Алтай өңірлерінің ескерткіштері арасындағы қарым-қатынастар, сондай-ақ, қарамола мен құлажорға байланыстары зерттелуі тиіс.

Аты әлемге танымал классик жазушы бізге «қолжазбалар отқа жанбайды» деген атақты нақылын қалдырды. Мағынасын жақсы түсінетін осы бір ұғымды біз қазір арамызда жоқ алдыңғы толқын әріптестердің архив материалдарын қарағанда еске түсіреміз. Тек қайрақтас-қарамола мәселесі ғана емес, М. Қадырбаев қалдырған басқа да деректерді бүгінгі күн тұрғысынан зерттеу ісі маңызды бағыт болып табылады. Алдыңғы буын әріптестерімізден жеткен ғылыми сауалдар мен аспектілерді толықтыруға бағытталған күрделі және өміршең үдеріс жалғаса береді.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата: АН КазССР, 1963. 298 с.
- 2 Бейсенов А.З. Погребальные памятники и культово-ритуальные сооружения древних кочевников Центрального Казахстана (VII–I вв. до н.э.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Алматы, 1997. 26 с.
- 3 Бейсенов А.З. О памятниках карамолинского типа в Восточной Сарыарке (вторая половина I тыс. до н.э.) // Вестник Новосибирского государственного университета. Сер. История. Филология. 2014. Т. 13. Вып. 7. С. 68–79.
- 4 Бейсенов А.З. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века // Археология і давня історія України. 2018. Вып. 2 (27). С. 386–396.
- 5 Бейсенов А.З. Ә. Оразбаевтың Қарқаралы, Суықбұлақ қоныстарындағы зерттеулері және қорғандас типтес жерлеулер // XVII Оразбаев оқулары. Ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (25–26 сәуір, 2025 ж., Алматы қ.). Алматы: Қазақ университеті, 2025. 3–8-бб.
- 6 Бейсенов и др. 2015: Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Искусство саков Сарыарки. Алматы: ИА; НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. 168 с., илл.
- 7 Бейсенов и др. 2016: Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., Дүйсенбай Д.Б., Ахияров И.К., Кулькова М.А. Радиоуглеродные даты из могильника сакского времени Тасарал 3 (Центральный Казахстан) // Евразия в кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. 2016. Вып. 5. С. 256–264.
- 8 Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т. Новые исследования на могильнике Тасарал-3 (Центральный Казахстан) // Полевые исследования в Верхнем Приобье, Прииртышье и на Алтае (археология, этнография, устная история и музееведение). 2018 г. Вып. 14: м-лы XIV междунар. науч.-практ. конф. (г. Барнаул, 22–23 мая 2019 г.) / Под ред. М.А. Демина и др. Барнаул: АлтГУ, 2019. С. 17–28.
- 9 Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. С. 303–433.
- 10 Кадырбаев М.К. Древности восточных районов Сары-Арка. Отчет. 1968. Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1108. 102 с.
- 11 Кадырбаев М.К. Курганы Котанэмеля // Первобытная археология Сибири / Отв. ред. А.М. Мандельштам. Л.: Наука, 1975. С. 127–132.
- 12 Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии. Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII–IV вв. до н.э.). Проблемы стиля и этнокультурной принадлежности. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006. 272 с.
- 13 Маргулан и др. 1966: Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев А.М., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. 435 с.
- 14 Медоев А.Г. Наскальные изображения гор Тесиктас и Караунгур // Труды ИИАЭ АН КазССР. 1961. Т. 12. С. 72–77.
- 15 Медоев А.Г. Гравюра на камне у гор Итмурунды // Простор. 1966. № 12. С. 102–103.

- 16 Потемкина Т.М. Алакульская культура // Советская археология. 1983. № 2. С. 13–33.
- 17 Шульга П.И. Могильник сифского времени Локоть-4а. Барнаул: АлтГУ, 2003. 204 с.
- 18 Яценко И.В. Искусство эпохи раннего железа // Произведения искусства в новых находках советских археологов. М.: Искусство, 1977. С. 43–104.
- 19 Aitkali et al. 2023: Aitkali A., Zhuniskhanov A., Rakhmankulov E. 2023. Investigation of the burial mounds of early nomads of the Irtysh river region of Semey // Kazakhstan Archeology 3 (21), 82–94. DOI: 10.52967/akz2023.3.21.82.94
- 20 Beisenov A.Z. 2024. Corgantas, Caramola, Tasmola. To the Question of the Cultural Situation in Central Kazakhstan in the Late Saka Period // Теория и практика археологических исследований 36 (3), 122–1290. DOI: 10.14258/tpai(2024)36(3).-08

REFERENCES

- 1 Akishev, K. A., Kushaev, G. A. 1963. *Drevnyaya kultura sakov i usuney doliny reki Ili (Ancient culture of the Sakas and Usuns of the Ili River valley)*. Alma-Ata: Kazakh SSR Academy of Sciences (in Russian).
- 2 Beisenov, A. Z. 1997. *Pogrebalnye pamyatniki i kultovo-ritualnye sooruzheniya drevnih nomadov Tsentralnogo Kazakhstana (VII–I vv. do n.e.) (Funerary monuments and cult-ritual structures of the ancient nomads of Central Kazakhstan (7th–1st centuries BC): abstract of the thesis of the Candidate of Historical Sciences)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 3 Beisenov, A. Z. 2014. In *Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya Istoriya. Filologiya (Bulletin of the Novosibirsk State University. Series History. Philology)* 13, Issue 7, 68–79 (in Russian).
- 4 Beisenov, A. Z. 2018. In *Arkheologiya i davnyaya istoriya Ukrainy (Archaeology and Early history of Ukraine)* 2, 386–396 (in Russian).
- 5 Beisenov, A. Z. 2025. In: *XVII Orazbaev oqulary. gylymi-adistemelik konferentsiya materialdary (17th Orazbaev readings. Materials of the scientific and methodological conference)*. Almaty: “Kazakh University” Publ., 3–8 (in Kazakh).
- 6 Beisenov et al. 2015: Beisenov, A. Z., Jumabekova, G. S., Bazarbayeva, G. A. 2015. *Iskusstvo sakov Saryarki (The art of the Sakas of Saryarka)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology; “Begazy-Tasmola” Research Center of History and Archaeology (in Russian).
- 7 Beisenov et al. 2016: Beisenov, A. Z., Shashenov, D. T., Duisenbay, D. B., Akhiyarov, I. K., Kulkova, M. A. 2016. In *Yevraziya v kaynozoye. Stratigrafiya, paleoekologiya, kultura (Eurasia in the Cenozoic. Stratigraphy, paleoecology, cultures)* 5, 256–264 (in Russian).
- 8 Beisenov, A. Z., Shashenov, D. T. 2019. In: Demin, M. A. et al. (eds.). *Polevyye issledovaniya v Verkhnem Priob’ye, Priirtysh’ye i na Altaye (arkheologiya, etnografiya, ustarevshaya istoriya i muzeyevedeniye). 2018 g. (Field research in the Upper Ob, Irtysh and Altai regions (archaeology, ethnography, oral history and museology). 2018.)*. Issue 14. Barnaul: Altai State University, 17–28 (in Russian).
- 9 Kadyrbayev, M. K. 1966. In: Margulan, A. Kh., Akishev, K. A., Kadyrbayev, M. K., Orazbayev, A. M. *Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana (Ancient culture of Central Kazakhstan)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ., 303–433 (in Russian).
- 10 Kadyrbayev, M. K. 1968. *Drevnosti vostochnykh rayonov Sary-Arka (Antiquities of the eastern regions of Sary-Arka)*. Report. Scientific Archive of the Margulan Institute of Archaeology. D. 1108 (in Russian).
- 11 Kadyrbayev, M. K. 1975. In: Mandelstam, A. M. (ed.). *Pervobytnaya arkheologiya Sibiri (Primitive archeology of Siberia)*. Leningrad: “Nauka” Publ., 127–132 (in Russian).
- 12 Korolkova, Ye. F. 2006. *Zverinyy stil Yevrazii. Iskusstvo plemen Nizhnego Povolzh’ya i Yuzhnogo Priural’ya v skifskuyu epokhu (VII–IV vv. do n.e.). Problemy stilya i etnokulturnoy prinaldezhnosti ((Animal style of Eurasia. Art of the tribes of the Lower Volga and Southern Urals in the Scythian era (7th–4th centuries BC). Problems of style and ethnocultural affiliation)*. St. Petersburg: “Peterburgskoye Vostokovedeniye” Publ. (in Russian).
- 13 Margulan et al. 1966: Margulan, A. Kh., Akishev, K. A., Kadyrbayev, M. K., Orazbayev, A. M. 1966. *Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana (Ancient culture of Central Kazakhstan)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 14 Medoyev, A. G. 1961. In *Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii (Proceedings of the Institute of Archaeology and Ethnography of the Kazakh Academy of Sciences)* 12, 72–77 (in Russian).
- 15 Medoyev, A. G. 1966. In *Prostor (Prostor)* 12, 102–103 (in Russian).

- 16 Potemkina, T. M. 1983. In *Sovetskaya arheologiya (Soviet Archaeology)* 2, 13–33 (in Russian).
- 17 Shulga, P. I. 2003. *Mogilnik sifskogo vremeni Lokot-4a (Burial ground of the Scythian time Lokot-4a)*. Barnaul: Altay State University (in Russian).
- 18 Yatsenko, I. V. 1977. In: *Proizvedeniya iskusstva v novykh nakhodkakh sovetskikh arkheologov (Works of art in new finds of Soviet archaeologists)*. Moscow: “Iskusstvo” Publ., 43–104 (in Russian).
- 19 Aitkali et al. 2023: Aitkali, A., Zhuniskhanov, A., Rakhmankulov, E. 2023. In *Kazakhstan Archeology* 3 (21), 82–94. DOI: [10.52967/akz2023.3.21.82.94](https://doi.org/10.52967/akz2023.3.21.82.94)
- 20 Beisenov, A. Z. 2024. In *Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniy (Theory and practice of archaeological research)* 36 (3), 122–1290. DOI: [10.14258/tpai\(2024\)36\(3\).-08](https://doi.org/10.14258/tpai(2024)36(3).-08)

About the Author

Beisenov Arman – Candidate of Historical Sciences, director, “Begazy-Tasmola” Research Center of History and Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: [0000-0003-2524-264X](https://orcid.org/0000-0003-2524-264X) E-mail: azbeisenov@gmail.com

Автор туралы мәліметтер

Бейсенов Арман Зияденұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, директор, «Беғазы-Тасмола» тарих және археология ғылыми-зерттеу орталығы, Алматы қ., Қазақстан

Сведения об авторе

Бейсенов Арман Зияденович – кандидат исторических наук, директор, Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола», г. Алматы, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 03.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 12.05.2025.

УДК 902.904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/3007-6528.2025.26.38>

К вопросу об истории изучения памятников эпохи палеометалла Сырдарья-Каратауского региона

© 2025 г. Байтанаев Б.А., Горячев А.А., Егорова Т.А., Байтанаева А.Б.

Keywords: Southern Kazakhstan, Syrdarya–Karatau region, Early Metal Period, settlement, burial site, petroglyphs, periodization

Түйін сөздер: Оңтүстік Қазақстан, Сырдария–Қаратау өңірі, палеометалл дәуірі, қоныс, қорым, петроглифтер, кезеңдеу

Ключевые слова: Южный Казахстан, Сырдарья-Каратауский регион, эпоха палеометалла, поселение, могильник, петроглифы, периодизация

B. Baitanayev¹, A. Goryachev^{1*}, T. Egorova¹, A. Baitanayeva¹

¹Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

On the History of Research into the Monuments of the Early Metal Period in the Syrdarya–Karatau Region

This article analyzes the history of archaeological research on Early Metal Period sites in the Syrdarya–Karatau region, encompassing both the chronological dynamics of scholarly investigations and the characteristics of the most significant archaeological sites. The main stages of research are identified, ranging from initial observations in the 19th century to contemporary multidisciplinary expeditions. Particular attention is given to multilayered sites such as the Tuttybulak-I cave, as well as the Arpauzen and Turkestan-I sites. The achievements of the 2020–2022 field seasons are outlined, and prospects for further exploration are discussed. Based on the studied research materials, a periodization scheme for the development of Bronze Age cultures in Southern Kazakhstan during the 2nd millennium BC is proposed for the first time.

Source of funding: The work was carried out within the framework of the program of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026, IRN BR24992939.

Citation: Baitanayev, B., Goryachev, A., Egorova, T., Baitanayeva, A. 2025. On the History of Research into the Monuments of the Early Metal Period in the Syrdarya–Karatau Region. *Margulan readings–2025*, 26–38 (in Russian).

Б.А. Байтанаев¹, А.А. Горячев^{1*}, Т.А. Егорова¹, А.Б. Байтанаева¹

¹Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

*корреспондент авторы

Сырдария–Қаратау өңіріндегі палеометалл дәуірі ескерткіштерін зерттеу тарихы туралы

Мақала ғылыми зерттеулердің мерзімдік дамуы мен ең маңызды археологиялық нысандардың сипаттамаларын қамтитын Сырдария-Қаратау өңірінің палеометалл кезеңі ескерткіштерінің зерттелу тарихын талдауға арналған. Зерттеудің негізгі ғылыми кезеңдері ХІХ ғ. алғашқы бақылаулардан бастап қазіргі кешенді экспедицияларға дейінгі аралық жүйелі түрде талданған. Көпқабатты ескерткіштер қатарына жататын Тұттыбұлақ-І үңгіріне, Арпаөзен мен Түркістан-І нысандарына ерекше назар аударылған. 2020–2022 жж. далалық маусымдардың нәтижелері мен болашақ зерттеу бағыттары көрсетілген. Зерттеу материалдарының негізінде б.д.д. ІІ мыңжылдықтағы Оңтүстік Қазақстан қола дәуірі мәдениеттерінің дамуының кезеңдену схемасы алғаш рет ұсынылып отыр.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер бағдарламасы шеңберінде ЖТН BR24992939 жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме: Байтанаев Б.А., Горячев А.А., Егорова Т.А., Байтанаева А.Б. 2025. Сырдария–Қаратау өңіріндегі палеометалл дәуірі ескерткіштерін зерттеу тарихы туралы. *Марғұлан оқулары–2025*. 26–38-бб. (Орысша).

Б.А. Байтанаев¹, А.А. Горячев^{1*}, Т.А. Егорова¹, А.Б. Байтанаева¹

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

*автор-корреспондент

К вопросу об истории изучения памятников эпохи палеометалла Сырдарья-Каратауского региона

Статья посвящена анализу истории изучения памятников эпохи палеометалла Сырдарья-Каратауского региона, охватывающему как хронологическую динамику научных исследований, так и характеристику наиболее значимых археологических объектов. Выделяются основные научные этапы: от первичных наблюдений в XIX веке до современных комплексных экспедиций. Особое внимание уделено многослойным объектам, таким памятникам как пещера Туттыбулак-I, комплекс Арпаузен, поселение Туркестан-I. Отражены достижения полевых сезонов 2020–2022 гг., а также обозначены перспективы дальнейших исследований. На основе изученных материалов исследований впервые предложена периодизационная схема развития культур эпохи бронзы Южного Казахстана во II тысячелетии до н.э.

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках программы фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК 2024–2026 гг., ИРН № BR24992939.

Цитирование: Байтанаев Б.А., Горячев А.А., Егорова Т.А., Байтанаева А.Б. 2025. К вопросу об истории изучения памятников эпохи палеометалла Сырдарья-Каратауского региона. *Маргулановские чтения–2025*. С. 26–38.

Введение

Сырдарья-Каратауский регион занимает особое место на археологической карте Южного Казахстана благодаря сочетанию горных, предгорных и равнинных ландшафтов, где сосредоточены многочисленные поселения, могильники и святилища с петроглифами. Изучение археологических памятников эпохи палеометалла в Сырдарья-Каратауском регионе имеет высокую научную значимость, так как эта территория на протяжении тысячелетий являлась зоной активных культурных взаимодействий и хозяйственного освоения. Несмотря на наличие множества памятников, исследования долгое время носили эпизодический и фрагментарный характер. Лишь в последние десятилетия были проведены систематические полевые работы, позволяющие по-новому взглянуть на историю археологических исследований региона. Осмысление этого научного пути важно не только для реконструкции хронологии научных этапов, но и для понимания методологических и интерпретационных сдвигов в археологии Казахстана.

Целью данного исследования является комплексный анализ истории изучения археологических памятников эпохи палеометалла Сырдарья-Каратауского региона. Работа направлена на выявление научной динамики – от первых описаний объектов до современных полевых и междисциплинарных подходов, а также на обобщение результатов новейших археологических исследований, позволивших расширить представления о структуре, хронологии и культурной принадлежности памятников эпохи.

Методы исследований

В ходе подготовки статьи применён комплекс междисциплинарных методов, направленных на анализ научного наследия и современных подходов к изучению памятников эпохи палеометалла в Сырдарья-Каратауском регионе. Основным методом стал историко-археологический анализ, включающий изучение опубликованных и архивных источников, полевых отчётов, а также сопоставление данных различных этапов археологических исследований. Дополнительно использовался сравнительно-типологический метод при сопоставлении форм, орнаментации и конструктивных особенностей археологических объектов, что позволило проследить их хронологическое и культурное развитие. Элементы историографического подхода позволили выявить эволюцию научных представлений и исследовательских стратегий в разное время.

Применялись элементы геоархеологического метода, в частности, анализ стратиграфических, климатических и топографических характеристик памятников, зафиксированных в научной литературе последних десятилетий. Интеграция разных подходов обеспечила целостное понимание научной динамики изучения археологических памятников эпохи палеометалла в регионе.

Материалы исследований

Первые упоминания об археологических объектах региона относятся ко второй половине XIX века и связаны с деятельностью членов Туркестанского кружка любителей археологии, а также востоковедов Российской Академии наук. Однако их основное внимание было сосредоточено на ярких памятниках Средневековья и курганах раннего железного века, среди материалов которых отмечаются и более древние артефакты [Елеуов, Бахтыбаев 2011; Лунин 1958]. Необходимо отметить, что данное изучение носило случайный, описательный характер и не сопровождалось раскопками или научным осмыслением. Одним из открытых объектов бронзового века является археологический комплекс в ущелье Боралдай, включающий петроглифы Жузімды и пещеру Туттыбулак-I. Эти памятники зафиксированы П.П. Комаровым ещё в начале XX века, но в тот период они не были подвергнуты раскопкам или научной интерпретации [Елеуов, Бахтыбаев 2011: 345–349].

В деятельности членов Туркестанского кружка любителей археологии преобладал поисковый характер: основное внимание уделялось визуальному осмотру местности, фиксации обнаруженных объектов и сбору наиболее выразительных артефактов. Памятники бронзового века фиксировались эпизодически и, как правило, не становились предметом целенаправленного изучения. Тем не менее, именно эти ранние изыскания заложили основу для последующего научного освоения региона. Они способствовали накоплению первичного материала, что в дальнейшем позволило не только развить методологию полевых исследований, но и сформулировать важные положения в области периодизации и хронологии древнейших этапов истории Южного Казахстана.

В 1920–1950-х годах важной вехой в формировании историографии эпохи палеометалла стали открытие андроновской культуры С.А. Теплоуховым в Южной Сибири, а также обоснование её распространения на территорию Казахстана, сделанное М.П. Грязновым [Теплоухов 1929; Грязнов 2005: 125]. Все последующие открытия и исследования культуры древнего населения региона в эпоху бронзы рассматривались сквозь призму развития андроновской культуры, а позднее культурно-исторической общности.

В 1930–1950-х годах значительный вклад в изучение древней культуры населения Южного Казахстана внёс А.Н. Бернштам. В результате анализа археологических материалов, собранных на территории Северного Притяньшанья, им был выделен особый хронологический этап, получивший название «досакский» [Бернштам 1950]. Эти теоретические разработки заложили прочную основу для последующих поисковых и исследовательских работ в регионе. Они способствовали формированию представлений о специфике культурного развития и стимулировали открытие ряда ярких и самобытных памятников в данном регионе.

Первые систематические исследования древней культуры бронзового века Южного Казахстана начались в 60–80-е гг. XX в. Начало их связано с деятельностью отдела археологии Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова Академии наук Казахской ССР. Первым крупным объектом, подвергшимся археологическому исследованию, стал могильник Тау-Тары (Таутары). Он был открыт Е.И. Агеевой в 1953 году и в последующие годы (1957–1959 гг.) детально изучен под руководством А.Г. Максимовой [Агеева, Пацевич 1956: 50–51; Максимова 1962].

Комплекс располагался на северных склонах хребта Каратау, примерно в 7 км к юго-востоку от городища Баба-ата, включал 23 каменные ограды, а также три кургана с каменно-земляными насыпями и мощением. Ограды имели разнообразные очертания — от круглых и овальных до прямоугольных и квадратных, конструкции сооружены из врытых на ребро каменных плит. Основным типом погребального обряда являлось трупосожжение. В западной части погребальных ям обычно фиксировались остатки сожжённых костей, а также глиняные сосуды с пищей, размещённые как в западной, так и в восточной части захоронений.

Керамика, обнаруженная в погребениях, имела преимущественно плоское дно и представлена двумя основными формами: горшки с округлым плечом и плавным переходом к тулову, а также сосуды баночной формы. Преобладающим способом декорирования служил орнамент, нанесённый гребенчатым штампом. Наиболее активно орнаментировались горловина и верхняя часть тулова сосудов, реже — зона у дна и само донце. Помимо керамики, в составе инвентаря были обнаружены украшения из золота и бронзы. На основании комплекса керамических и погребальных данных исследователи отнесли памятник Таутары к смешанному, фёдоровско-алакульскому, комплексу андроновской культуры в соответствии с представлениями того времени периодизации древних культур бронзового века на территории Казахстана [Максимова 1962].

Ещё одним памятником бронзового века, исследованным в тот же период, стал могильник Куюкты (Киикты), расположенный на юго-западных склонах хребта Каратау, в ущелье Бесарак, на плато Куюкты. Его раскопки были проведены в середине 1970-х гг. С.М. Ахинжановым и А.К. Акишевым. Комплекс представлял собой серию каменных оград, примыкающих друг к другу. Анализ керамического материала показал заметное сходство с комплексом Таутары. Особенно это касается приземистых сосудов с выпуклым туловом, чётко выраженным донцем и уступом в переходной части к горлу, а также острорёберных горшков с суженной горловиной. Орнамент сосудов также демонстрирует схожие декоративные приёмы. Совокупность этих признаков позволило авторам исследования отнести могильник Куюкты к позднему этапу андроновской культуры [Ахинжанов, Акишев 1972].

Значительным вкладом в изучение памятников бронзового века в 1970-х годах стали работы Центрально-Казахстанской археологической экспедиции под руководством М.К. Кадырбаева. В рамках этих исследований были открыты целые серии петроглифических памятников на северных склонах хребта Каратау: Кошкар-ата, Койбагар, Арпаузен, Маймак, Габаевка и другие. Помимо публикации новых материалов, исследователи впервые разработали периодизацию наскальных рисунков Южного Казахстана. В ней они обосновали положения, доказывающие, что наиболее ранним этапом формирования данного вида искусства в эпоху производящего хозяйства стала эпоха бронзы [Кадырбаев, Марьяшев 1977]. В дальнейшем А.Н. Марьяшевым стал активно исследоваться вопрос о взаимосвязи древних наскальных рисунков с расположенными вблизи другими памятниками бронзового века — поселениями и могильниками [Марьяшев, Рогожинский 1991; Марьяшев, Горячев 2002]. Комплексный подход к изучению памятников эпохи бронзы способствовал системному изучению культуры древнего населения региона.

В 1980-е гг. была открыта целая серия могильников бронзового века у южных и северных склонов хребта Каратау, в частности, в 1982 г. экспедицией Казахского государственного университета (рук. М. Елеуов) обнаружен могильник Баганалы в одноимённом урочище [Мургабаев и др. 2020: 7]. По совокупности признаков надмогильных конструкций погребальных камер и обряда захоронения памятник также был отнесён к андроновской культурной традиции. В это же время Ю.А. Мотовым был открыт и исследован могильник эпохи бронзы на берегу озера Бийликоль [Мотов, Карабаспакова 1983]. По характерным признакам на керамической посуде памятник датирован

ранним андроновским этапом (петровская культура), который по современной хронологии относится к началу II тыс. до н.э. До сегодняшнего дня этот могильник является наиболее ранним из всех объектов эпохи бронзы в регионе. Несмотря на открытия целой серии памятников в различных географических локациях региона, показавших наличие здесь древних культур бронзового века, материалов для создания региональной периодизации в тот момент было недостаточно.

Период после обретения независимости Республики Казахстан ознаменовался новым этапом в изучении памятников эпохи бронзы. Со второй половины 1990-х годов памятники эпохи бронзы стали привлекать всё большее внимание отечественных археологов. Возросший интерес был обусловлен необходимостью решения ключевых научных задач, среди которых изучение процессов становления и развития культур бронзового века, а также выявление характера этнокультурных взаимодействий населения в переходный период к раннему железному веку.

У южных склонов Большого Каратау открыты и исследованы многочисленные поселения и погребальные комплексы эпохи палеометалла, к последним относятся могильники Баганалы (повторное обследование), Жасарык, Карасуыыр-III [Мургабаев и др. 2014; 2018]. Среди материалов средневековых городищ Шойтобе и Карашык обнаружены могильники андроновского периода эпохи бронзы Шербай-1–3 и Шипан [Смагулов, Баратов 2004; Өсеров 2010]. Эти могильники представляют собой смешанные погребальные комплексы, обладающие характерными чертами, на основании которых они были отнесены исследователями к таутаринскому типу и датированы первой половиной II тысячелетия до н.э. [Дмитриев 2017: 142]. Основу их культурной специфики составляют погребальные обряды, отражающие взаимодействие трёх различных групп населения: фёдоровской, кожумбердынской (алакульско-фёдоровской), а также среднеазиатской (сапалинской).

В 2001–2004 годах на северо-западных склонах предгорной части хребта Каржантау, в урочище Бургулюк, экспедицией Южно-Казахстанского государственного университета им. М.О. Ауэзова (рук. Б.А. Байтанаев) проводились археологические исследования, в результате которых были выявлены поселение и некрополь бронзового века. В числе находок — разнообразные формы керамической посуды: котлы, горшки, крынки, чаши, пряслица, а также бронзовый наконечник стрелы, сходный с образцами дандыбай-бегазинского времени позднего бронзового века. Особую значимость имело выявление нового типа керамики, получившего название «каржантауский», он характеризует керамическое производство финального этапа (донгальский) эпохи бронзы региона [Ломан 1987; Байтанаев 2011: 19–32].

В 2003, 2005-х годах археологическая экспедиция КазНИПИ памятников материальной культуры под руководством А.Е. Рогожинского провела рекогносцировочные раскопки на двух поселениях — Арпаузен IV и Арпаузен VI. На первом объекте, на глубине 0,6–1,0 м, был выявлен фрагмент каменной конструкции и культурный слой, содержащий керамику таутаринского и раннеалакульского типов. На втором — зафиксирован зольник с многочисленными обломками керамики, костями животных и каменными орудиями. Керамический материал представлен лепной посудой таутаринского и раннеалакульского типов, а также станковыми сосудами. Эти памятники стали первыми стратифицированными поселениями в горах Каратау, датируемыми рубежом III–II или началом II тыс. до н.э. Кроме того, на территории Арпаузен были проведены геоархеологические исследования, включая палинологический анализ. Их результаты свидетельствуют о более влажном климате в эпоху бронзы по сравнению с современными условиями, что способствовало развитию насыщенной растительности в районе [Нигматова 2020].

Полевые исследования, проводившиеся с конца 1990-х до начала 2010-х годов, показали, что одной из основных проблем изучения культур бронзового века остаётся ограниченность археологического материала. В связи с этим в 2015–2017-х годах в рамках грантового проекта Института археологии была поставлена задача широкой разведки и картирования памятников

региона. В результате экспедиций в хребтах Каратау, Боралдай, Большой и Малый Каратау, а также в Туркестанском оазисе были выявлены десятки новых объектов. Среди них особенно выделяются поселения Каскасу, Наутсай, Когасай, Каратас, Усиктас, а также комплекс памятников в ущелье Боралдай, включающий Улькентура-I, Туттыбулак-I и пещеру Туттыбулак I [Байтанаев и др. 2017]. Поселения Каскасу, Наутсай и Улькентура-I, исследованные при помощи контрольных шурфов, показали наличие стратиграфически целых слоёв, относящихся к позднему бронзовому веку, залегающих на глубине 70–80 см. Археологический материал, включающий предметы быта и керамику, позволил датировать культурные слои в пределах позднебронзового этапа.

С 2004 по 2014 г. экспедициями М. Елеуова и С. Мургабаева международного Казахско-Турецкого университета им. А. Яссави под общим руководством З. Самашева проводились исследования петроглифов урочища Сауыскандык в западной оконечности хребта Большой Каратау [Самашев и др. 2014]. В этот же период проводились целенаправленные исследования древнего наскального искусства в горных массивах Каратау и в отрогах хребта Боралдай [Байтанаев 2007; Байпаков, Марьяшев 2013]. Введены в научный оборот серии материалов новых петроглифических комплексов, рассмотрены вопросы типологии и хронологии изображений эпохи бронзы региона. В результате проведённого анализа уточнены стилистические особенности петроглифов эпохи бронзы региона. Помимо этого, исследователи обозначили методологическую проблему, связанную с выделением более ранних этапов рисунков.

Особое значение приобрели исследования в ущелье Боралдай, где с 2016 года ведутся работы на поселении и в пещере Туттыбулак-I, расположенных в верховьях реки Боралдай, к северо-востоку от аула Теректы. Археологическим отрядом установлено, что пещера функционировала на протяжении длительного времени: начиная с эпохи бронзы как охотничья стоянка [Байтанаев, Горячев 2022], а позднее — как поселение местных металлургов [Байтанаев и др. 2017]. В ходе раскопок выявлена керамика, наконечники стрел и иные артефакты, охватывающие период от бронзового века до развитого Средневековья. Керамика, обнаруженная в пещере, отличается плавной профилировкой и раздутым туловом. Подобные сосуды известны по материалам поселений Центрального, Южного Казахстана и Жетысу, относящихся к XII–X вв. до н.э. [Маргулан и др. 1966; Кадырбаев Курманкулов 1992; Байтанаев 2011: 5–36; Марьяшев, Горячев 2017].

В черте современного города Туркестан выявлено крупное дюнное поселение бронзового века, получившее название Туркестан-1. Оно занимает площадь около 475×175 м и расположено на южном склоне дюнного холма, примерно в 150–200 м к северу от русла старицы. В результате проведения шести контрольных шурфов и разведочного раскопа в центральной части памятника зафиксированы остатки жилища с глинобитным очагом, а также собрана обширная коллекция керамического материала.

Керамика представлена преимущественно горшкообразными и баночными формами, украшенными геометрическим штампом, резным и валиковым орнаментом. Подобные формы и техника декорации сопоставимы с керамикой поселения Бургулюк, относящегося к каржантаускому типу [Байтанаев 2011: 22–31], а также с материалами тазабагыбской культуры низовьев Сырдарьи и Южного Приаралья [Итина 1977; Итина, Яблонский 2001]. Орнаментальные мотивы, зафиксированные на посуде, демонстрируют стилистическую преемственность между андроновским и бегазы-саргаринским этапами эпохи бронзы Южного Казахстана.

В 2020–2022 гг. Каратауским научным отрядом реализована программа комплексного изучения хозяйственно-культурного развития населения региона в эпоху палеометалла. Основное внимание уделялось археологической разведке памятников бронзового века, камеральной обработке находок и геоинформационному картированию археологического ландшафта. Были

систематизированы данные по ранее известным и вновь выявленным памятникам, завершены полевые работы в пещере Туттыбулак-1, уточнены границы и структура комплексов Арпаузен и Койбагар. Анализ стратиграфических, климатических и типологических признаков позволил уточнить культурно-хронологические характеристики материалов.

На сегодняшний день исследования в регионе продолжаются. Среди последних результатов следует отметить выявление новых поселений в долине рек Арыстанды и Таутары (А.А. Горячев), а также в одном из ущелий петроглифического комплекса Арпаузен (А.Е. Рогожинский). Эти памятники обладают высоким исследовательским потенциалом и открывают перспективы для проведения масштабных археологических проектов. Полученные результаты послужили основой для создания археологической карты региона (рис. 1). Археологические материалы существенно расширяют представления о хозяйственной и ритуальной деятельности населения Каратауского региона в эпоху палеометалла и в последующие периоды.

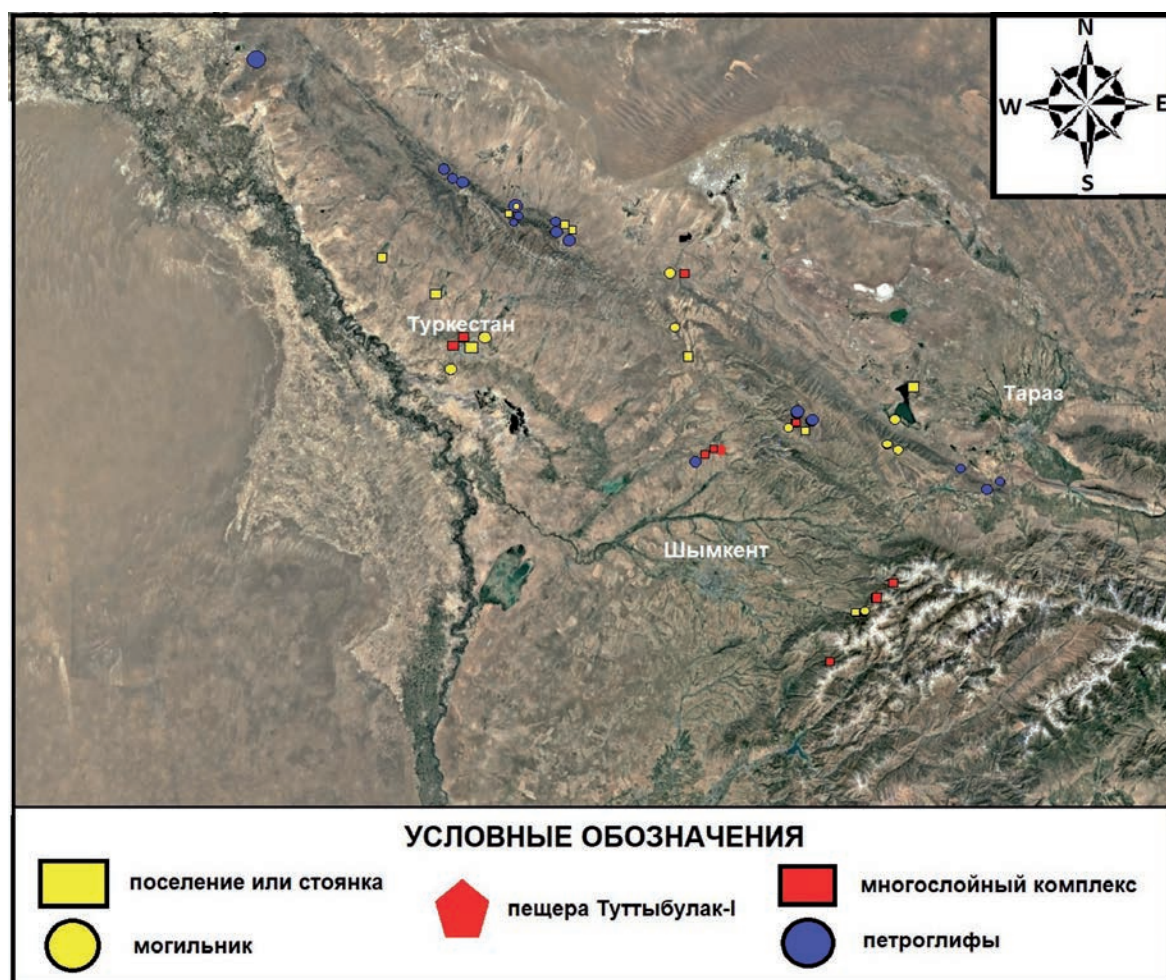

Рис. 1. Карта памятников эпохи палеометалла на территории Сырдарья-Каратауского региона.

Составитель: А.А. Горячев

1-сур. Сырдария–Қаратау аймағындағы палеометалл дәуірі ескерткіштерінің картасы.

Құрастырған: А.А. Горячев

Fig. 1. Map of Early Metal Period sites in the Syrdarya–Karatau region.

Prepared by A. Goryachev

Обсуждение и результаты исследований

На основании проведённого анализа источников и полевых материалов можно выделить основные периоды, а также результаты археологических исследований памятников эпохи палеометалла Сырдарья-Каратауского региона. Эволюция научных подходов прослеживается от эпизодических визуальных фиксаций объектов в XIX веке к систематическим раскопкам и междисциплинарным исследованиям в XXI веке.

Подводя итоги, историю изучения памятников эпохи палеометалла Сырдарья-Каратауского региона можно условно разделить на четыре этапа:

Дореволюционный этап (середина XIX в. – 1917 г.) характеризуется накоплением первичных сведений о древностях, а также описательным подходом.

Советский начальный этап (1920–1950-е гг.) ознаменовался формированием теоретических основ археологии эпохи палеометалла Казахстана. В это время происходят первые попытки систематизации культурных комплексов, выдвигаются гипотезы о распространении андроновской культуры на юг, начинается осмысление специфики древнего населения региона, однако масштабные полевые работы ещё не проводятся.

Поздний советский этап (1960–1980-е гг.) отличается первыми систематизированными исследованиями погребальных памятников и древних наскальных изображений бронзового века, которые заложили первичную базу для теоретических научных гипотез об историческом развитии древнего населения;

Современный этап (с 1990-х гг. по настоящее время) характеризуется системным и междисциплинарным подходом к изучению археологических памятников. Ведутся масштабные археологические разведки и раскопки с применением новейших технологий – ГИС, аэрофотофиксации, стратиграфических и геоархеологических методов. Значительное внимание уделяется комплексному изучению поселений, могильников и петроглифов. Создаются археологические карты, проводится технико-технологический анализ находок, что позволяет глубже понять хронологию, структуру и культурную принадлежность памятников. Регион рассматривается как ключевая территория для изучения процессов культурной трансформации в эпоху палеометалла.

Археологические исследования последнего времени в районе Каратау показали устойчивую традицию заселения древними скотоводами горной зоны. Поселения, расположенные вдоль рек и склонов сопков, включают полуземлянки и стоянки, а керамический и каменный инвентарь указывает на принадлежность к позднебронзовому периоду по аналогиям, включая топографию и структуру поселений, в Центральном Казахстане и Жетысу [Кадырбаев, Курманкулов 1992; Doumani et al. 2014; Goryachev, Frachetti 2022].

Помимо этого, важными объектами стали стратифицированные комплексы в урочищах Арпаузен, Каратас, Наутсай, Улькентура-I и дюнное поселение Туркестан-I. Поселенческие материалы с остатками жилищ и обширной коллекцией керамики, типологически близки к материалам бегазы-саргаринской культуры Центрального Казахстана и тазабагьябской Южной Приаралья. Отмечается богатство керамического и каменного инвентаря, который по типологии соотносится с традициями Центрального Казахстана, Жетысу и Приаралья. Керамические комплексы поселений бронзового века почти повсеместно на территории Южного Казахстана демонстрируют посуду каржантауского типа, характерную для поздней бронзы Казахстана.

В результате новейших археологических работ подтверждена устойчивая традиция освоения горной зоны Каратау древними скотоводами, начиная с андроновского периода бронзового века и вплоть до его финального (донгальского) этапа. Это позволило авторам предложить предварительную периодизационную схему развития древних культур эпохи бронзы Южного Казахстана во II тыс. до н.э.:

- XIX–XVI вв. до н.э. – раннеандроновский этап (бийликольский тип), характеризуется преимущественным развитием петровско-алакульских культурных традиций АКИО;
- XVI–XV/XIV вв. до н.э. – позднеандроновский этап (таутаринский тип), характеризуется развитием смешанных алакульско-федоровских (при доминанте федоровских) культурных традиций АКИО;
- XV/XIV–X/IX вв. до н.э. – позднебронзовый период, состоящий из бегазы-саргаринского (XV/XIV–XI вв. до н.э.) и донгальского (X–IX вв. до н.э.) этапов, которые в регионе имеют определённые своеобразные черты и именуются каржантауским типом.

Выводы

Проведённый анализ позволяет утверждать, что история изучения памятников эпохи палеометалла Сырдарья-Каратауского региона прошла сложный и многослойный путь — от случайных наблюдений и описаний археологических объектов в XIX веке до всесторонних междисциплинарных исследований последних десятилетий. Каждому этапу соответствовали свои цели, методы и научные приоритеты, однако все они в совокупности способствовали накоплению знаний и формированию устойчивых исследовательских традиций.

На сегодняшний день Сырдарья-Каратауский регион рассматривается как один из ключевых археологических ландшафтов Южного Казахстана, отражающих богатую и разнообразную картину хозяйственно-культурного развития населения в эпоху палеометалла. Характер поселений, размещённых вдоль рек, у истоков родников и в предгорьях, свидетельствует о разумном выборе территорий, оптимально подходящих для скотоводства, металлургии и сезонного обитания.

Погребальные комплексы подтверждают данные об активном освоении территории региона племенами андроновской культурно-исторической общности в первой половине II тыс. до н.э. Они демонстрируют преимущественно развитие смешанных алакульско-фёдоровских культурных традиций (таутаринский тип). Памятники раннебронзового периода и энеолита в Сырдарья-Каратауском регионе до сих пор не обнаружены, что является существенным пробелом в наших представлениях о формировании этнокультурной и хозяйственно-экономической структуре древнего населения региона.

Хронологическая насыщенность и стратиграфическая многослойность объектов, таких как пещера Туттыбулак-I, комплекс Арпаузен, поселение Туркестан-I, могильники Таутары-I, Киикты-I и другие, позволяют реконструировать не только отдельные аспекты быта, погребального обряда и ремесленного производства, но и проследить изменения в структуре поселений, динамику культурных контактов и трансформации в системе хозяйствования во II тысячелетии до н.э.

Сырдарья-Каратауский регион подтверждает свою значимость как археологически насыщенное пространство с глубокими культурными традициями. Проведённые исследования не только расширили понимание локальной хронологии и культурной принадлежности памятников, но и позволили более глубоко реконструировать процессы культурной трансформации в Южном Казахстане в эпоху палеометалла. Использование современных научных методов укрепило регион как модельную территорию для дальнейших междисциплинарных археологических исследований.

Современный этап исследований характеризуется использованием широкого набора методов: от традиционных археологических раскопок до применения ГИС-технологий, стратиграфического и технико-технологического анализа. Это обеспечивает более глубокое понимание процессов культурной эволюции, происходивших в регионе. Создание археологических карт, стратиграфическая фиксация и изучение артефактов в лабораторных условиях способствуют более точной датировке памятников и выявлению их культурной принадлежности.

Таким образом, современные исследования не только расширяют археологическую карту региона, но и способствуют формированию нового уровня понимания процессов культурной

трансформации в Южном Казахстане в эпоху палеометалла. Систематизация и комплексный подход к изучению памятников открывают перспективы для дальнейшего углубления научных исследований, включая междисциплинарные и международные проекты.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Агеева Е.И. Пацевич Г.И. Отчет о работах Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1953 года // Труды ИИАЭ. 1956. Т. 1. Археология. С. 33–60.
- 2 Ахинжанов С.М., Акишев А.К. Могильник Куюкты – новый памятник эпохи бронзы // Известия АН КазССР. 1972. № 2. С. 46–52.
- 3 Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Петроглифы Малого Каратау и западной оконечности Киргизского Алатау. Алматы: ТОО «Археологическая экспертиза», 2013. 120 с., ил.
- 4 Байтанаев Б.А. Древности Бургұлюка. Алматы: ИА, 2011. 224 с.
- 5 Байтанаев Б.А., Горячев А.А. Исследования археологического комплекса пещеры Туттыбулак-I в 2015–2022 гг. // Евразийская степная цивилизация: человек и историко-культурная среда. М-лы V Междунар. конгресса археологии евразийских степей. В пяти т. Т. 5. / Под ред. А. Онгарулы. Алматы; Туркестан: ИА, 2022. С. 67–87.
- 6 Байтанаев и др. 2007: Байтанаев Б.А., Потапов С.А., Грищенко А.Н. Петроглифы Боралдая. Алматы: Күмбез, 2007. 112 с.
- 7 Байтанаев и др. 2017: Байтанаев Б.А., Горячев А.А., Сараев В.В., Шаяхметов А.Х., Ергешбаев А.А., Бейсенов Н.Б. Новые памятники раннего железного века Южного Казахстана. Алматы: ИА, 2017. 340 с.
- 8 Бернштам А.Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции. «Чуйская долина» / МИА. № 14, М.; Л.: АН СССР, 1950. 249 с.
- 9 Грязнов Михаил Петрович // Казахстан. Национальная энциклопедия. Т. 2. Алма-Ата: Қазақ энциклопедиясы, 2005. С. 125.
- 10 Дмитриев Е.А. Таутаринский тип (к вопросу о генезисе и хронологии) // Самарский научный вестник. 2017. Т. 6, № 4 (21). С. 139–144.
- 11 Елеуов М., Бахтыбаев М.М. Протоколы заседаний и сообщений Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана. Туркестан: Туран, 2011. 447 с.
- 12 Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья во II тысячелетии до н.э. / Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. 10. М.: Наука, 1977. 240 с.
- 13 Итина М.А., Яблонский Л.Т. Мавзолеи Северного Тагискена: поздний бронзовый век нижней Сыр-Дарьи. М.: Вост. лит., 2001. 295 с.
- 14 Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. Алма-Ата: Гылым, 1992. 250 с.
- 15 Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. Алма-Ата: Наука, 1977. 232 с.
- 16 Ломан В.Г. Донгальский тип керамики // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. Сб. науч. трудов (межведомственный) / Отв. ред. В.В. Евдокимов. Караганда: КарГУ, 1987. С. 115–129.
- 17 Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895–1917 гг.). Ташкент: АН УзССР, 1958. 322 с.
- 18 Максимова А.Г. Могильник эпохи бронзы в урочище Тау-Тары // Археологические исследования на северных склонах Каратау. Труды ИИАЭ АН Каз. ССР. 1962. Т. 14. С. 37–56.
- 19 Маргулан и др. 1966: Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. 436 с.
- 20 Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Наскальные изображения Семиречья. Изд.-е второе. Алматы: ТОО «XXI век», 2002. 240 с.
- 21 Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Вопросы изучения поселений эпохи бронзы Северного Притяньшанья // Asian Journal «Steppe Panorama». 2017. No. 3. Pp. 115–128. URL: <https://ajspiie.com/index.php/history/article/view/745> (дата обращения: 21.04.2025).
- 22 Марьяшев А.Н., Рогожинский А.Е. Наскальные изображения в горах Ешкиольмес. Алма-Ата: Гылым, 1991. 80 с.
- 23 Мотов Ю.А., Карабаспакова К.М. Могильник Бийликуль – памятник ранней бронзы Южного Казахстана // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья / Отв. ред. Г.Б. Зданович. Челябинск: ЧелГУ, 1983. С. 152–158.

- 24 Мургабаев и др. 2014: *Мургабаев С., Бахтыбаев М., Нурханов Б., Малдыбекова Л.* Некоторые результаты исследования на могильнике эпохи бронзы Карасуиыр III // Известия НАН РК. Сер. обществ. и гум. наук. 2014. № 5 (297). С. 23–29.
- 25 Мургабаев и др. 2018: *Мургабаев С., Бахтыбаев М., Малдыбекова Л.* Жасажырық I қорымында жүргізілген зерттеулер // «Тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті, 2018. С. 73–80.
- 26 Мургабаев и др. 2020: *Мургабаев С.С., Бахтыбаев М.М., Малдыбекова Л.Д.* Археологические исследования на могильнике Баганалы // Научное обозрение Саяно-Алтая. Археология. 2020. № 1 (25). С. 7–20.
- 27 Нигматова С.А. Природно-климатические факторы развития земледелия Южного Казахстана в средние века // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2020. № 3 (9). С. 118–133.
- 28 Өсеров Т.О. Шипан қорымы-қола дәуірінің ескерткіші // «Хан Кененің қасиетті мұраты» атты халықаралық конференция материалдары. Түркістан, 2010. 251–256-бб.
- 29 Самашев и др. 2014: *Самашев З., Мургабаев С., Елеуов М.* Петроглифы Сауыскандықа. Астана: ФИА, 2014. 374 с.
- 30 Смагулов Е.А., Баратов С.Р. Некрополь эпохи бронзы в окрестностях г. Туркестан (Археологические работы в 2000 году на могильнике Шербай) // Отан тарихы. 2004. № 3–4. С. 75–88.
- 31 Теплоухов С.А. Опыт классификации древних металлических культур Минусинского края (в кратком изложении) // Материалы по этнографии / Под ред. Ф.К. Волкова. Т. IV, вып. 2. Л., 1929. С. 41–62.
- 32 Goryachev A., Frachetti M.D. Traditions of Settlement in Bronze Age Zhetysu (Kazakhstan) // Kazakhstan Archeology. 2022. No. 2 (16). С. 24–56.
- 33 Doumani et al. 2014: *Doumani P.N., Frachetti M.D., Beardmore R., Schmaus T.M., Spengler R.N., Mar'yashev A.N.* Early agriculture and crop transmission among Bronze Age mobile pastoralists of Central Eurasia // Royal Society Publishing. Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences 03/2014; 281(1783):20133382.

REFERENCES

- 1 Ageeva, E. I., Patsevich, G. I. 1956. In *Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii. Tom 1. Arheologiya (Proceedings of the Institute of History of Archaeology and Ethnography. Vol. 1. Archaeology)*, 33–60 (in Russian).
- 2 Akhinzhanov, S. M., Akishev, A. K. 1972. In *Izvestiya Akademii nauk Kazahskoj SSR (Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR)* 2, 46–52 (in Russian).
- 3 Baipakov, K. M., Maryashev, A. N. 2013. *Petroglify Malogo Karatau i zapadnoj okonechnosti Kirgizskogo Alatau (Petroglyphs of the Small Karatau and the western tip of the Kirghiz Alatau)*. Almaty: Archaeological Expertise LLP (in Russian).
- 4 Baitanayev, B. A. 2011. *Drevnosti Burgulyuka (Antiquities of Burgulyuk)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 5 Baitanayev, B. A., Goryachev, A. A. 2022. In: Ongar, A. (ed.). *Yevraziyskaya stepnaya tsivilizatsiya: chelovek i istoriko-kulturnaya sreda (Eurasian Steppe Civilization: Man and the Historical and Cultural Environment)*. Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Eurasian Steppes. Vol. 5. Almaty-Turkestan: Margulan Institute of Archaeology, 67–87 (in Russian).
- 6 Baitanayev et al. 2007: Baitanayev, B. A., Potapov, S. A., Grishenko, A. N. 2007. *Petroglyphy Boraldaya (Petroglyphs of Boralday)*. Almaty: Kumbet (in Russian).
- 7 Baitanayev et al. 2017: Baitanayev, B. A., Goryachev, A. A., Saraev, V. V., Shayakhmetov, A. Kh., Ergeshbaev, A. A., Beisenov, N. B. 2017. *Novye pamyatniki rannego zheleznogo veka Yuzhnogo Kazakhstana (New monuments of the Early Iron Age of South Kazakhstan)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 8 Bernshtam, A. N. 1950. *Trudy Semirechenskoi arheologicheskoi ekspedicii "Chuiskaya dolina" (The researches of archaeological expedition of Semirechye "The Chu Valley")*. MIA, 14. Moscow-Leningrad: AN SSSR (in Russian).
- 9 In: *Kazakhstan. Natsionalnaya entsiklopediya (Kazakhstan. National Encyclopedia)*. Vol. 2. Alma-Ata: Kazakh enciklopediyasy, 125 (in Russian).
- 10 Dmitriev, E. A. 2017. In *Samarskiy nauchnyy vestnik (Samara Scientific Bulletin)* vol. 6, no. 4 (21), 139–144 (in Russian).
- 11 Eleuov, M., Bakhtybayev, M. 2011. *Protokoly zasedaniy i soobshheniy chlenov Turkestanskogo kruzha lyubiteley arheologii (Protocols of meetings and reports of members of the Turkistan section of archaeology amateurs)*. Turkistan: "Turan" Publ. (in Russian).
- 12 Itina, M. A. 1977. *Istoriya stepnyh plemen Yuzhnogo Priaraliya vo II tysyacheletii do n.e. (History of steppe tribes of the Southern Aral Sea region in the 2nd millennium BC)*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).

- 13 Itina, M. A., Yablonsky, L. T. 2001. *Mavzolei Severnogo Tagiskena: pozdnij bronzovyy vek nizhnej Syr-Dar'i (Mausoleums of Northern Tagisken: Late Bronze Age of the Lower Syr-Darya River)*. Moscow: "Vostochnaya literature" Publ. (in Russian).
- 14 Kadyrbayev, M. K., Kurmankulov, Zh. 1992. *Kultura drevnih skotovodov i metallurgov Sary-Arki (po materialam Severnoy Betpak-Daly) (The culture of ancient pastoralists and metallurgists of Sary-Arka (based on the materials of the Northern Betpak-Dala))*. Alma-Ata: "Gylym" Publ. (in Russian).
- 15 Kadyrbayev, M. K., Maryashev, A. N. 1977. *Naskalnye izobrazhenia hrebta Karatau (Rock art of the Karatau Ridge)*. Alma-Ata: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 16 Loman, V. G. 1987. In: Evdokimov, V. V. (ed.). *Voprosy periodizatsii arheologicheskikh pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazakhstana (Issues of periodization of archaeological sites in Central and Northern Kazakhstan)*. Karaganda: Karaganda State University, 115–129 (in Russian).
- 17 Lunin, B. V. 1958. *Iz istorii russkogo vostokovedeniya i arheologii v Turkestane. Turkestanskij kruzhok lyubitelej arheologii (1895–1917 gg.) (From the History of Russian Oriental Studies and Archaeology in Turkistan. Turkistan Circle of Amateurs of Archaeology (1895–1917))*. Tashkent: Uzbek SSR Academy of Sciences (in Russian).
- 18 Maximova, A. G. 1962. In: *Arkheologicheskie issledovaniya na severnykh sklonakh Karatau (Archaeological Research on the Northern Slopes of the Karatau)*. Proceedings of the IIAE of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR 14, 37–56 (in Russian).
- 19 Margulan et al. 1966: Margulan, A. Kh., Akishev, K. A., Kadyrbayev, M. K., Orazbayev, A. M. 1966. *Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana (Ancient culture of Central Kazakhstan)*. Alma-Ata: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 20 Maryashev A. N., Goryachev A. A. 2002. *Naskalnye izobrazheniya Semirech'ya (Rock paintings of Semirechye)*. Almaty: "XXI century" LLP (in Russian).
- 21 Maryashev A. N., Goryachev A. A. 2017. In *Asian Journal "Steppe Panorama"* 3, 115–128. URL: <https://ajspiie.com/index.php/history/article/view/745> (accessed 21.04.2025) (in Russian).
- 22 Maryashev, A. N., Rogozhinskiy, A. E. 1991. *Naskalnye izobrazheniya v gorah Eshkiolmes (Rock carvings in the Yeshkiolmes Mountains)*. Alma-Ata: "Gylym" Publ. (in Russian).
- 23 Motov, Yu. A., Karabaspakova, K. M. 1983. In: Zdanovich, G. B. (ed.). *Bronzovyy vek stepnoy polosy Uralo-Irtyshskogo mezhdurech'ya (The Bronze Age of the Steppe Zone of the Ural-Irtysh Interfluvium)*. Chelyabinsk: Chelyabinsk State University, 152–158 (in Russian).
- 24 Murgabaev et al. 2014: Murgabaev, S., Bahtybaev, M., Nurhanov, B., Maldybekova, L. 2014. In: *Izvestiya Nacional'noj akademii nauk (Proceedings of the National Academy of Sciences. Series of Social and Human Sciences)*, 5 (297), 23–29 (in Russian).
- 25 Murgabaev et al. 2018: Murgabaev, S. S., Bakhtybaev, M. M., Maldybekova, L. D. 2018. In: *Orazbaev oqulary X (10th Orazbayev Readings)*. Almaty: "Kazakh University" Publ., 73–80 (in Kazakh).
- 26 Murgabaev et al. 2020: Murgabaev, S. S., Bakhtybaev, M. M., Maldybekova, L. D. 2020. In *Nauchnoe obozrenie Sayano-Altaya. Arheologiya (Scientific Review of Sayan-Altaï. Archaeology)* 1 (25), 7–20 (in Russian).
- 27 Nigmatova, S. A. 2020. In *Kazakhstan arheologiyasy (Kazakhstan Archeology)* 3 (9), 118–133 (in Russian).
- 28 Oserov, T. O. 2010. In: *Han Kenen qasietti muraty» atty halyqaralyq konferentsiya materialdary (Materials of the International Conference "The Sacred Legacy of Khan Kene")*. Turkistan, 251–256 (in Kazakh).
- 29 Samashev et al. 2014: Samashev, Z., Murgabaev, S., Eleuov, M. 2014. *Petroglify Sauyskandyka (Petroglyphs of Sauyskandyk)*. Astana: Branch of the Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 30 Smagulov, E. A., Baratov S. R. 2004. In *Otan Tarikhy (History of the Homeland)* 3–4, 75–88 (in Russian).
- 31 Teploukhov S.A. 1929. In: Volkov, F. K. (ed.). *Materialy po etnografii (Materials on ethnography)*. Vol. IV, issue 2, 41–62 (in Russian).
- 32 Goryachev, A., Frachetti, M. D. 2022. In *Kazakhstan Archeology* 2 (16), 24–56.
- 33 Doumani et al. 2014: Doumani, P. N., Frachetti, M. D., Beardmore, R., Schmaus, T. M., Spengler, R. N., Maryashev, A. N. 2014. In *Royal Society Publishing. Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences* 281(1783):20133382

CRedit authorship contribution statement

B. Baitanayev: conceptualization, scientific management of research, development of research methodology.
A. Goryachev: conceptualization, writing-reviewing, formal analysis, data verification, and manuscript editing.
T. Egorova: conceptualization, writing-reviewing, formal analysis, data verification, and manuscript editing.
A. Baitanayeva: conceptualization, writing-reviewing, editing of the manuscript.

Авторлық үлес

Б.А. Байтанаев: тұжырымдау, зерттеулерге ғылыми жетекшілік ету, зерттеу әдістемесін әзірлеу.

А.А. Горячев: тұжырымдау, жазу-тексеру, ресми талдау, деректерді тексеру және қолжазбаны редакциялау.

Т.А. Егорова: тұжырымдау, жазу-тексеру, ресми талдау, деректерді тексеру және қолжазбаны редакциялау.

А.Б. Байтанаева: тұжырымдау, деректерді бақылау, жазу-тексеру, қолжазбаны редакциялау.

Вклад авторов

Б.А. Байтанаев: концептуализация, научное руководство исследованием, разработка методологии исследования.

А.А. Горячев: концептуализация, написание-рецензирование, формальный анализ, верификация данных и редактирование рукописи.

Т.А. Егорова: концептуализация, написание-рецензирование, формальный анализ, редактирование рукописи.

А.Б. Байтанаева: концептуализация, курирование данных, написание-рецензирование, редактирование рукописи.

About the Authors

Baitanayev Bauryzhan – Doctor of Historical Sciences, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-2013-0473](https://orcid.org/0000-0002-2013-0473) E-mail: baitanayev@mail.ru

Goryachev Alexander – Senior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0001-6952-5567](https://orcid.org/0000-0001-6952-5567) E-mail: aga.2805@mail.ru

Egorova Tatiana – Specialist in Philology, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-8914-0936](https://orcid.org/0000-0002-8914-0936) E-mail: ega.0108@mail.ru

Baytanayeva Asel – Laboratory assistant, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-5359-4733](https://orcid.org/0000-0002-5359-4733) E-mail: bait_asel@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Байтанаев Бауыржан Әбішұлы – тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер,

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.

Горячев Александр Анатольевич – жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.

Егорова Татьяна Александровна – филолог-маман, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.

Байтанаева Әсел Бауыржанқызы – лаборант, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.

Сведения об авторах

Байтанаев Бауыржан Абишевич – доктор исторических наук, главный научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан.

Горячев Александр Анатольевич – ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан.

Егорова Татьяна Александровна – специалист-филолог, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан.

Байтанаева Асель Бауыржановна – лаборант, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

/ Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 21.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.05.2025.

At home in death – A mortuary approach to Afanas’evo household organization in Southern Siberia and the Altai mountains

© 2025 Gorelik A.

Keywords: Early Bronze Age, Afanas’evo, Burials, Spatial analysis, Households

Түйін сөздер: ерте қола дәуірі, Афанасьев, жерлеу орындары, кеңістіктік талдау, үй шаруашылықтары

Ключевые слова: ранний бронзовый век, Афанасьев, погребения, пространственный анализ, домохозяйства

A. Gorelik^{1,2}

¹Institute for Pre- and Protohistoric Archaeology, Christian Albrecht University, Kiel, Germany

²Leibniz Zentrum für Archäologie (LEIZA), Mainz, Germany

At home in death – A mortuary approach to Afanas’evo household organization in Southern Siberia and the Altai mountains

Despite a firm grasp of the material typology of the Afanas’evo culture, the underlying social dynamics shaping its material record and its place within the grander diachronic developments in Southern Siberia and the Altai mountains are only now starting to be explored in depth. Spatial analysis of Afanas’evo cemeteries mapping typological factors of surface structures and biological characteristics of the interred individuals yields spatially and typologically distinct clusters featuring recurring age-based distribution patterns. These clusters may reflect corporate groups adhering to a broader “Afanas’evo paradigm” while utilizing structural idiosyncrasies and spatial management to distinguish their deceased from other non-members. Following this argumentation, intra-cluster distributions of burials provide a diachronic perspective of age-based social dynamics and interactions within Afanas’evo households.

Citation: Gorelik, A. 2025. At home in death – A mortuary approach to Afanas’evo household organization in Southern Siberia and the Altai mountains. *Margulan readings–2025*, 39–48.

A.B. Горелик^{1,2}

¹Тарихқа дейінгі және прото тарих археологиясы институты, Кристиан Альбрехт атындағы Университет, Киль, Германия

²Лейбниц атындағы Археология орталығы, Майнц, Германия

Өлім кеңістігіндегі үйлер: Оңтүстік Сібір мен Алтайдағы жерлеу ескерткіштері материалдары бойынша афанасьев мәдениетінің үй шаруашылықтарының құрылымы

Афанасьевтік материалдық мәдениеттің типологиясы жақсы зерттелгеніне қарамастан, қазір ғана оның материалдық айғақтары негізінде әлеуметтік дамуы және Оңтүстік Сібір мен Алтайдың кең тарихи дамуындағы оның орны терең зерттеле бастады. Афанасьев қорымдарының кеңістіктік талдауы, жерлеу үсті құрылыстарының типологиялық ерекшеліктерін және жерленген адамдардың биологиялық ерекшеліктерін салыстыру арқылы, қайталанатын жастарының үлгілері бар кеңістіктік, әрі типологиялық тұрғыдан дараланған шоғырларды айқындайды. Бұл шоғырлар кеңірек «афанасьевтік мәдени парадигмасына» сүйенетін ұжымдық топтарды білдіруі мүмкін, алайда олар өзге топтардың өкілдерінен ажырату үшін құрылымдық ерекшеліктер мен кеңістіктік ұйымдастыруды пайдаланған. Осы контекстте шоғыр ішіндегі жерлеулердің таралуы афанасьевтік үй шаруашылықтарының ішіндегі жас ерекшелігіне байланысты әлеуметтік даму мен өзара байланыстарға уақыттық тұрғыдан қарауға мүмкіндік береді.

Сілтеме: Горелик А.В. 2025. Өлім кеңістігіндегі үйлер: Оңтүстік Сібір мен Алтайдағы жерлеу ескерткіштері материалдары бойынша афанасьев мәдениетінің үй шаруашылықтарының құрылымы. *Марғұлан оқулары–2025*. 38–48-бб. (Ағылшынша).

А.В. Горелик^{1,2}

¹Институт доисторической и протоисторической археологии, университет имени Кристиана Альбрехта, г. Киль, Германия

²Центр археологии им. Лейбница (LEIZA), г. Майнц, Германия

Дома в смерти: структура домохозяйств афанасьевской культуры в Южной Сибири и на Алтае по данным погребальных памятников

Несмотря на то, что типология афанасьевской материальной культуры изучена достаточно хорошо, только сейчас начинается углубленное изучение социальной динамики на основе ее материальных свидетельств, и ее места в более широком диахроническом развитии Южной Сибири и Алтая. Пространственный анализ афанасьевских могильников, сопоставляющий типологические характеристики надмогильных сооружений и биологические особенности погребенных индивидуумов, выявляет пространственно и типологически обособленные кластеры с повторяющимися возрастными моделями распределения. Эти кластеры могут отражать корпоративные группы, придерживающиеся более широкой «афанасьевской культурной парадигмы», но использовавшие структурные особенности и пространственную организацию для различения своих умерших от представителей других групп. В этом контексте внутрикластерное распределение погребений предоставляет диахронную перспективу возрастных социальных динамик и взаимодействий внутри афанасьевских домохозяйств.

Цитирование: Горелик А.В. 2025. Дома в смерти: структура домохозяйств афанасьевской культуры в Южной Сибири и на Алтае по данным погребальных памятников. *Маргулановские чтения–2025*. С. 39–48 (на англ. яз).

Introduction

The beginning of the Early Bronze Age marks an important period in the chronology of Southern Siberia and the Altai mountains. Emerging through a migration from the Northern Pontic region [Грязнов 1999; Allentoft et al. 2015; Zhang et al. 2021], the Afanas'ev culture introduced economic and cultural practices that would come to shape this region, both in the landscape and in its heritage. With now over a century of active interdisciplinary research by international scholars, the scientific community has a firm grasp of the material culture of the Early Bronze Age in Southern Siberia and the Altai mountains [Киселёв 1951; Степанова, Поляков 2010; Степанова 2012; Вадецкая и др. 2014; Степанова 2019]. Despite this clarity, the underlying dynamics that shaped the material record of this period often remain poorly addressed. Social organization at the lowest level, in particular, appears as an important aspect in the grander picture, reflecting daily functions, decisions, and interactions between people outside and within households. While Afanas'ev settlements can offer insights into daily activities, further understanding of the households that created them can be gained from burial monuments constituting large mortuary landscapes. This paper thus analyzes patterns in Afanas'ev cemeteries, mapping typological and biological features onto burial structures to identify practices of social organization reflected in the mortuary sphere.

Methodology

For the present study, site maps of five representative Afanas'ev cemeteries from the Minusinsk basin and Altai mountains have been selected for analysis. These are Afanas'eva Gora and Karasuk III for the Minusinsk basin [Грязнов 1999], as well as Sal'dyar 1 [Ларин 2005; Солодовников 2005], Perviy Mezhelek [Владимиров и др. 1999] and Nizhniy Tyumechin [Посредников, Цыб 1992] for the Altai mountains (Fig. 1).

Information on age, sex, number of co-interred individuals, and surface structure, contained in the original publications, was collated, codified, and projected onto the site maps. Color-coded circles mark burial pits. Where structures contain a single pit, a circle marks the entire structure. If no inhumation was found within an excavated structure, it was marked by a spiral. Color codes distinguish sex in adult

individuals, with blue marking males, red females, and black oblique burials with adults of unspecified sex or multiple co-interred adults of different sexes. Where subadult individuals are present, green marks infants, yellow children, and purple juveniles. In cases with adult-child co-interments, an outline reflecting the age/sex of the co-interred individual was added to the regular marking. Additionally, each individual was classified as either subadult (<20 yrs) marked by a 1, adult (20–40 yrs) marked by a 2, or elderly (>40 yrs) marked by a 3. Typological features of the surface structure were classified in regards to their outer fence and internal stone filling. Here, three classes were distinguished: Cromlech-like structures with no distinct outer fence (+), “complex wall” structures with fences made of stacked slabs (-), and structures featuring vertically standing slabs (/). Projecting the above categories onto site maps thus produces patterns filtered by surface structure typology, as well as age, and sex of the interred individuals.

Results

The spatial patterns yielded in this manner allow for two observations: Firstly, Afanas'eva structures form spatially and typologically distinct clusters. This is best observed in the case of Afanas'eva Gora, where the burial structures in question form four spatially, and, in the case of clusters 1 and 2 [cf. Вадецкая и др.

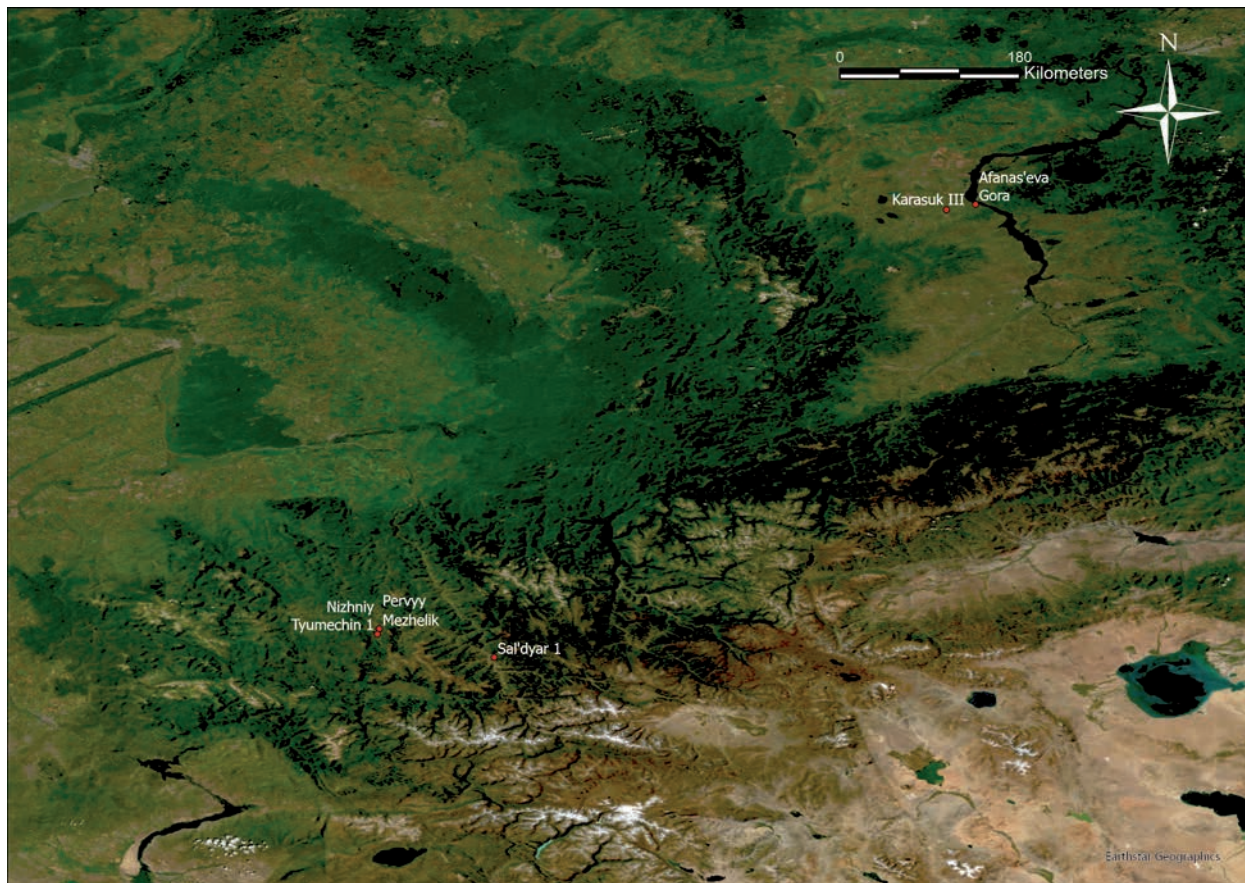

Fig. 1. A map of the location of the Afanasiev culture sites mentioned in this article.

Prepared by the author

1-сур. Мақалада айтылған афанасьев мәдениеті ескерткіштерінің орналасу картасы.

Дайындаған автор

Рис. 1. Карта расположения памятников афанасьевской культуры, упоминаемых в данной статье.

Подготовлена автором

2014: 122–129], stylistically distinct clusters (Fig. 2, 1b; 1c), along with outlier structures 41 and 29 (Fig. 2, 1e). Cluster 1 is dominated by structures with a complex-walled fence, whereas the adjacent clusters 2 and 3 feature cromlech-like structures (Fig. 2, 1c; 1f) [Грязнов 1999: 12–21]. A similar pattern occurs at Karasuk III, where most Afanas'ev structures feature a complex fence and form one cluster (Fig. 2, 2b). Here too, features with vertical-slab fences occur as outliers at a considerable distance (Fig. 2, 2c; 2d) or in a peripheral position to the main cluster (Fig. 2, 2b).

In contrast to the typological variation within cemeteries of the Minusinsk basin, Afanas'ev cemeteries of the Altai mountains mostly feature one type of surface structure (Fig. 3, 1; 2), typically accompanied by a tighter spatial clustering of burial structures. A notable standout here is Sal'dyar-1 (Fig. 3, 3), which features three types of surface structures – complex wall fences, vertical-slab fences, and vertical-slab fences with integrated boulders (/+) [Ларин 2005: 28]. The latter two types appear non-distinctive due to their general spatial proximity. However, structures with complex wall-type fences (40, 41) occur at a considerable distance from the main cluster.

Besides spatial and structural distinctions, burial clusters display recurring age-based interment patterns observed across Afanas'ev cemeteries in the Altai mountains and Minusinsk basin. Clusters typically contain a mix of subadult, adult, and elderly individuals of both sexes. Most notable is the spatial relation between subadult and adult/elderly inhumations. Subadult burials are most often in some form affiliated with adult or elderly inhumations. This pattern occurs in all cemeteries and structure types discussed here, with a notable standout being structures 3, 7, 12, 13, 25, 29, 30, 31, 32, and 36 at Sal'dyar-1 (Fig. 3, 3). These contain exclusively subadult burials and form a spatially distinct standalone cluster lacking adult or elderly inhumations. The affiliation of subadult burials to adult or elderly burials can be observed across different interment practices. As such, subadult burials may have separate but affiliated surface structures or appear as separate peripheral pits affiliated with one central inhumation. This is best seen in Karasuk III structure 4, where multiple subadult burial pits are affiliated to one central burial pit containing an elderly female individual (Fig. 2, 2b). A similar but different phenomenon are subadult-elderly co-interments. This pattern occurs in all cemeteries discussed here (e.g. Fig. 2, 1c; 1e; 2c; 2d) and further across the entire geographic extent of the Afanas'ev culture. Subadult-elderly and subadult-adult co-interments are commonly interpreted as single-event depositions, rather than subsequent but separate burials [Вадецкая 2014: 306–308].

In addition, adult inhumations mostly appear in pits or structures spatially separate from elderly inhumations. While co-interments of two adult individuals, or two elderly individuals are common, shared adult-elderly burials occur only in larger multi-person inhumations in the Minusinsk basin (Fig. 2, 1e; 1f; 2d). These structures are usually interpreted as subsequent inhumations within one pit, rather than simultaneous co-interments [Вадецкая и др. 2014: 301–306]. Female individuals constitute a significantly large amount of the elderly demographic. This pattern may reflect certain stresses in the daily activities of Afanas'ev males, resulting in a reduced number of elderly male individuals in the mortuary record.

Discussion

Cemeteries serve not only as locales for the deposition of the dead but also as vital hubs of remembrance and interaction among the living [Wright 2012]. This is arguably the case for Afanas'ev cemeteries. While Russian publications predominantly attribute the spatial extent and stylistic variation of burial features to diachronic developments [cf. Вадецкая и др. 2014: 324], the possibility that intra-cemetery spatial patterns result from multiple smaller groups adhering to an overarching “Afanas'ev paradigm” appears more feasible in the face of the data presented here. Deceased individuals are typically buried following the views and beliefs of their fellows. This occurs with respect to overarching religious-

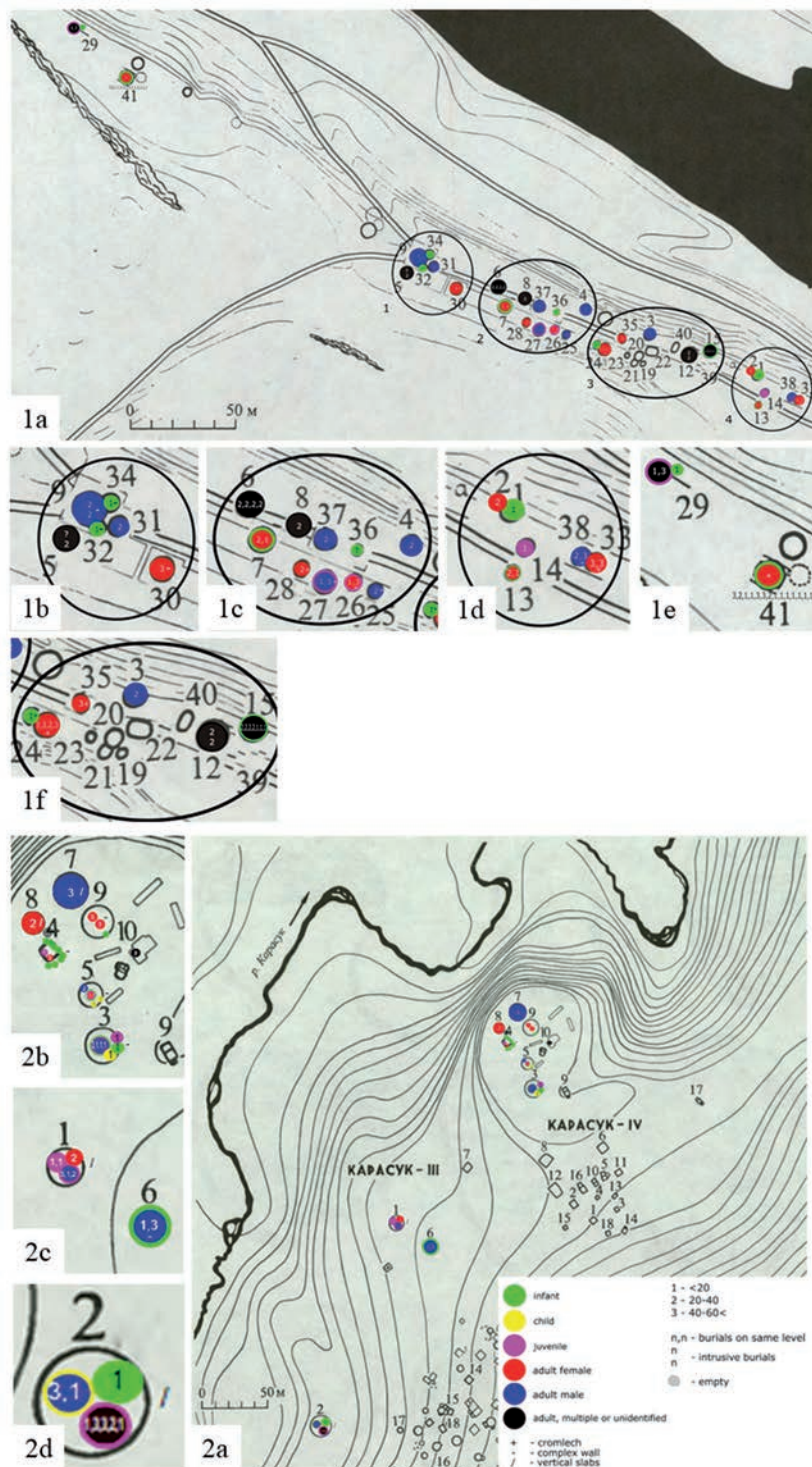
Fig. 2. Burial grounds of the Afanasiev culture in the Minusinsk basin:

1a – Afanas'eva Gora overview – after – Gryaznov 1999: 89, Fig. 3; 1b – cluster 1; 1c – cluster 2; 1d – cluster 4; 1e – outlier structures; 1f – cluster 3; 2a – Karasuk III – after – Gryaznov 1999: 106, Fig. 20; 2b – main cluster; 2c – southern cluster; 2d – outlier structure. Prepared by the author

2-сур. Минусинск шұңқырындағы афанасьев мәдениетінің қорымдары:

1a – Афанасьева гора ([Грязнов 1999: 89, рис. 3] бойынша); 1b – 1-шоғыр; 1c – 2-шоғыр; 1d – 4-шоғыр; 1e – сыртқы құрылымдар; 1f – 3-шоғыр 3; 2a – Карасук III ([Грязнов 1999: 106, рис. 20] бойынша); 2b – негізгі шоғыр; 2c – оңтүстік шоғыр; 2d – ерекше құрылым. Дайындаған автор

Рис. 2. Могильники афанасьевской культуры в Минусинской котловине: 1a – Афанасьева гора (по: [Грязнов 1999: 89, рис. 3]); 1b – кластер 1; 1c – кластер 2; 1d – кластер 4; 1e – внешние структуры; 1f – кластер 3; 2a – Карасук III (по: [Грязнов 1999: 106, рис. 20]); 2b – главный кластер; 2c – южный кластер; 2d – необычная структура. Подготовлено автором

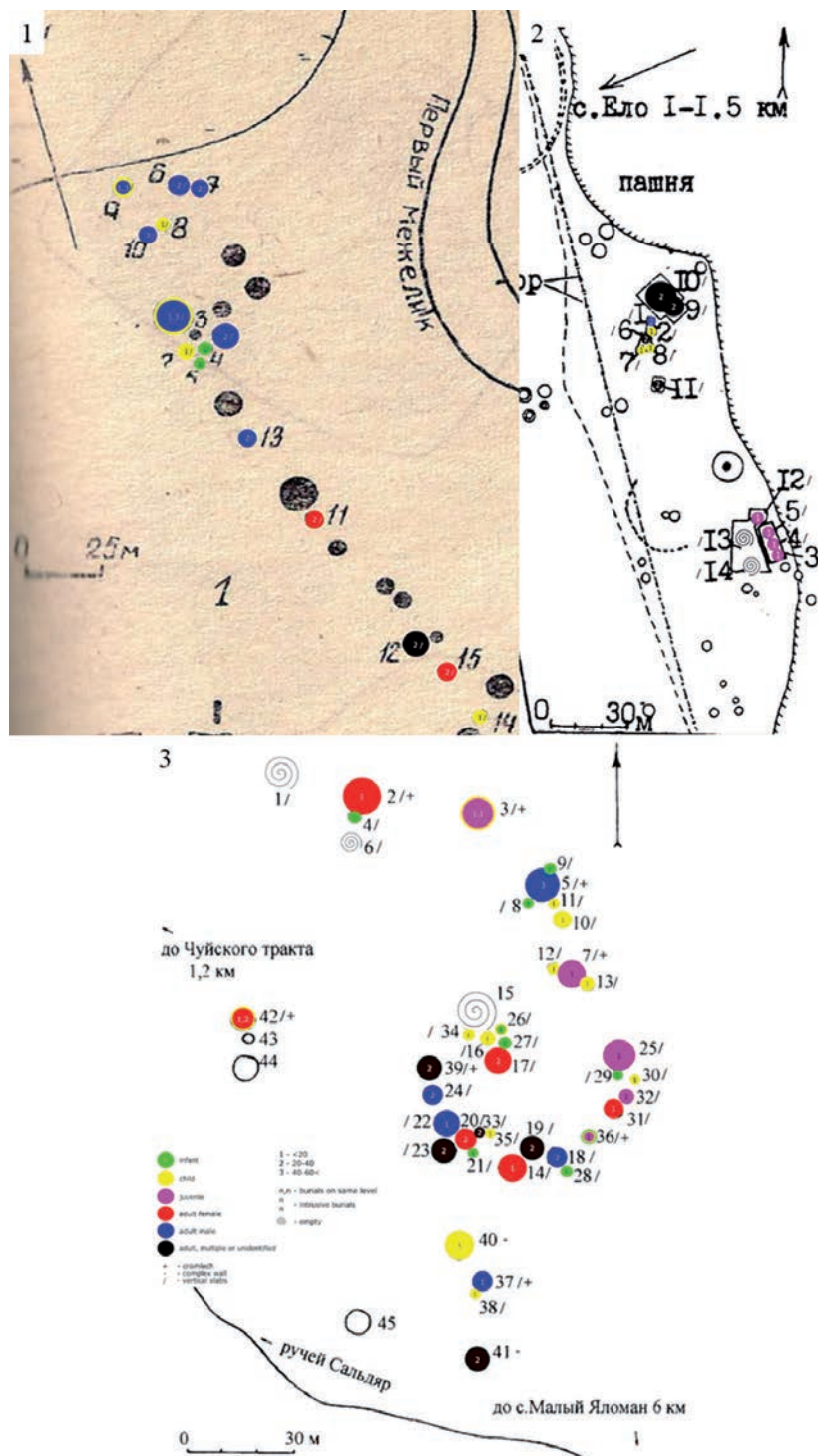

Fig. 3. Burial grounds of the Afanasiev culture in the Altai mountains:
1 – Nizhniy Tyumechin 1 – after – Posrednikov, Tsyb 1992: 157, Fig. 1, 1;
2 – Pervyy Mezhelek – after – Vladimirov et al. 1999: 6, Fig. 1;
3 – Sal'dyar-1 – after – Larin 2005: 38, Fig. 3.
Prepared by the author

3-сур. Таулы Алтайдағы афанасьев мәдениетінің қорымдары:
1 – Нижний Тюмечин-1 ([Середников и др. 1992: 157, рис. 1, 1] бойынша);
2 – Первый Межелик ([Владимиров и др. 1999: 6, рис. 1, 1] бойынша);
3 – Сальдыр-1 ([Ларин 2005: 38, рис. 3] бойынша).
Дайындаған автор

Рис. 3. Могильники афанасьевской культуры в Горном Алтае:
1 – Нижний Тюмечин-1 (по: [Середников и др. 1992: 157, рис. 1, 1]);
2 – Первый Межелик (по: [Владимиров и др. 1999: 6, рис. 1, 1]);
3 – Сальдыр-1 (по: [Ларин 2005: 38, рис. 3]).
Подготовлено автором

philosophical narratives and the individual's affiliation with corporate groups [Binford 1971; Goldstein 1976; Tainter 1978; Rothschild 1979; Carr 1995; Ensor 2013]. While diachronic developments in the typology of features and burial inventory must be accounted for, spatial clustering of burial structures with similar surface structure typology across all sites discussed here implies a wish to express affiliation to the larger Afanas'ëvo paradigm by utilizing the same landmarks to bury the dead as other Afanas'ëvo groups, while simultaneously distinguishing deceased members of corporate groups from other "non-members". Affiliation is marked by incorporating idiosyncrasies in the surface construction and through spatial separation from non-member burials, creating visually and spatially distinct spaces within larger cemeteries. The heterogeneous age and sex distributions observed within these spaces thus reflect diachronic developments, as well as synchronous dynamics both between their occupants, and in dialogue with the larger mortuary landscape. This intra-cluster heterogeneity and cluster size further points to the nature of Afanas'ëvo corporate groups as households comprised of 2–3 kin-groups. Kin-based households are common among both hunter-gatherers and pastoralist communities [Whitelaw 1983; Fisher & Strickland 1989; Fijn 2013; Wright 2016]. Afanas'ëvo household organization likely resembled the Mongolian *khot ail* in some aspects [cf. Fijn 2013; Wright 2016], while likely being much smaller due to a lack of domesticated rideable horses limiting herd size and ultimately the number of human household members these herds could support.

Age-based patterns likely reflect everyday household dynamics based on the daily range of activities carried out by different age groups. Adult and elderly individuals thus occupied separate spaces and fulfilled separate functions through different tasks, while subadults moved between adult and elderly spaces, assisting and participating in household activities. A diachronic reproduction of age-based dynamics between living household members in death would have required intimate knowledge about the burial location of individual members within the larger cemetery and cluster topography. Afanas'ëvo households thus likely habitually returned to designated places to bury their deceased "among their own".

Conclusion

Despite abundant typological investigations into the Afanas'ëvo material culture, an understanding of the dynamics that shaped the everyday life of the people responsible for its emergence remains fragmentary. The importance of households as core social and economic units has long been acknowledged by archaeologists [Wilk & Rathje 1982]. Investigations into pastoralist households highlight the dynamic negotiation of interdependencies between humans, animals, and landscapes as a key component in pastoralist households [Fijn 2013; Wright 2016; Houle 2017; 2024]. So far, however, mortuary features of pastoralists have been left out of this discussion, despite their abundance in the archaeological record.

This contribution is thus a small step toward grasping these dynamics on a level of social organization that reflects daily interactions between humans, addressing Afanas'ëvo household organization through a spatial analysis of funerary monuments. That said, many aspects are left unaddressed here. The relationship between burial inventory and the patterns investigated here could shed further light on household dynamics and possible inequality between different household groups. Comparing patterns observed in Afanas'ëvo cemeteries with those observed in preceding Neolithic and succeeding Early Bronze Age cultures could shed light on changing and persisting practices across time and space. Investigating Early Bronze Age Okunevo culture burials appears particularly worthwhile, considering the culture's close ties to Afanas'ëvo sites and its notion of reusing previously existing Afanas'ëvo burial structures. Another aspect worth emphasizing here is the value of old material and publications for new inquiries addressing issues previously left untackled. Future investigations should aim to incorporate and continue discussing material from these sites to yield insights reaching beyond culture-historical observations. What insights can yet be gained from those "at home in death"?

Acknowledgements

I would like to sincerely thank my advisors Cheryl Makarewicz and Ursula Brosseder, as well as Bayarkhuu Noost, Maria Wunderlich, Kata Furholt, and the archaeology students at Kiel University for their discussion of the material and interpretations presented here. My gratitude goes further out to Yslam Kurmaniyazov, for his encouragement to present my research at this opportunity.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Вадецкая и др. 2014: *Вадецкая Э.Б., Поляков А.В., Степанова Н.Ф.* Свод памятников афанасьевской культуры. Барнаул: Азбука, 2014. 380 с.
- 2 Владимиров и др. 1999: *Владимиров В.Н., Мамадаков Ю.Т., Цыб С.В., Степанова Н.Ф.* Раскопки Афанасьевского могильника Первый Межелик 1 в Онгудайском Районе // Древности Алтая. Известия лаборатории археологии / Ред.: В.И. Соёнов, А.В. Эбель. Вып. 4. Горно-Алтайск: Горно-Алтайский гос. ун-т, 1999. С. 31–41.
- 3 Грязнов М.П. Афанасьевская культура на Енисее. СПб.: Наука, 1999. 134 с.
- 4 Киселёв С.В. Древняя история Южной Сибири. М.: АН СССР, 1951. 642 с.
- 5 Ларин О.В. Афанасьевская культура Горного Алтая: Могильник Сальдьяр-1. Барнаул: Алт. ун-т, 2005. 206 с.
- 6 Посредников В.А., Цыб С.В. Афанасьевский могильник Нижний Тюмечин-1 // Вопросы археологии Алтая и Западной Сибири эпохи металла / Отв. ред. А.П. Уманский. Барнаул: Барнаульский гос. пед. ин-т, 1992. С. 4–10; 156–160.
- 7 Солодовников К.Н. Антропологические материалы из могильника Сальдьяр-1 в связи с вопросами происхождения афанасьевской культуры // Ларин О.В. Афанасьевская культура Горного Алтая: Могильник Сальдьяр-1. Приложение 1. Барнаул: Алт. ун-т, 2005. С. 120–155.
- 8 Степанова Н.Ф. Афанасьевская культура Горного Алтая и погребения куротинского типа // Афанасьевский сборник 2 / Отв. ред. Н.Ф. Степанова. Барнаул: Азбука, 2012. С. 173–182.
- 9 Степанова Н.Ф. Афанасьевская культура // История Алтая. В 3-х т. Т. 1 / Под ред. А.А. Тишкина. Барнаул: Алт. ун-т, 2019. С. 114–124.
- 10 Степанова Н.Ф., Поляков А.В. Афанасьевская культура: история изучения и современное состояние // Афанасьевский сборник / Отв. ред.: Н.Ф. Степанова, А.В. Поляков. Барнаул: Азбука, 2010. С. 4–15.
- 11 Allentoft et al. 2015: *Allentoft, M.E., Sikora, M., Sjögren, K.G., Rasmussen, S. ... Brunak, S., Nielsen, S., Kristiansen, K., Willerslev, E.* Population genomics of bronze age Eurasia // Nature. 2015. No. 522 (7555). Pp. 167–172. URL: <https://www.nature.com/articles/nature14507> (accessed 08.02.2025).
- 12 Binford, L.R. Mortuary practices: Their study and their potential // Brown, J.A. (ed.). Approaches to the social dimension in mortuary practices. Society for American Archaeology, Memoirs. 1971. No. 25. Pp. 6–29.
- 13 Carr, C. Mortuary Practices: Their Social, Philosophical-Religious, Circumstantial, and Physical Determinants // Journal of Archaeological Method and Theory. 1995. No. 2 (2). Pp. 105–200.
- 14 Ensor, B.E. The Archaeology of Kinship: Advancing Interpretations and Contributions in Theory. Tucson: University of Arizona Press, 2013. 353 p.
- 15 Fijn, N. Living with Herds: Human-Animal Coexistence in Mongolia. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 274 p.
- 16 Fisher Jr., J.W., Strickland, H.C. Ethnoarchaeology among the Efe Pygmies // American Journal of Physical Anthropology. 1989. No. 78 (4). Pp. 473–484.
- 17 Goldstein, L.G. Spatial Structure and Social Organization: Regional Manifestations of Mississippian Society. Unpublished Ph.D. dissertation. Evanston, 1976. 371 p.
- 18 Houle, J.L. Long Term Occupation and Seasonal Mobility in Mongolia: A Comparative Study of Two Mobile Pastoralist Communities // Weber, K.O., Hite, E., Khatchadourian, L., Smith, A.T. (eds.). Fitful Histories and Unruly Publics – Rethinking Temporality and Community in Eurasian Archaeology. Leiden: Brill, 2017. Pp. 155–174.
- 19 Houle, J.L. Pastoralist Households: archaeological, and ethnoarchaeological perspectives. New York: Berghahn, 2024. 425 p.
- 20 Rothschild, N.A. Mortuary behavior and social organization at Indian Knoll and Dickson Mounds // American Antiquity. 1979. No. 44 (4). Pp. 658–675.

- 21 Tainter, J.A. Mortuary practices and the study of prehistoric social systems // *Advances in Archaeological Method and Theory*. 1978. No. 1. Pp. 105–141.
- 22 Whitelaw, T. People and Space in Hunter-Gatherer Camps: A Generalising Approach to Ethnoarchaeology // *Archaeological Review from Cambridge*. 1983. No. 2 (2). Pp. 48–66.
- 23 Wilk, R.R., Rathje, W.L. Household Archaeology // *American Behavioral Scientist*. 1982. No. 25. Pp. 617–639.
- 24 Wright, J. Temporal Perspectives on the Monumental Constellations of Inner Asia // Furholt, M., Hinz, M., Mischka, D. (eds). "As time goes by?" Monumentality, Landscapes and the Temporal Perspective. Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 2012. Pp. 73–83.
- 25 Wright, J. Households without Houses // *Journal of Anthropological Research*. 2016. No. 72 (2). Pp. 133–157.
- 26 Zhang et al. 2021: Zhang, F., Chao, N., Scott, A., Fu, Q. ... Krause, J., Warinner, C., Jeong, C., Cui, Y. The genomic origins of the Bronze Age Tarim basin mummies // *Nature*. 2021. No. 599 (7884). Pp. 256–261. URL: <https://www.nature.com/articles/s41586-021-04052-7> (accessed: 08.02.2025).

REFERENCES

- 1 Vadetskaya et al. 2014: Vadetskaya, E. B., Polyakov, A. V., Stepanova, N. F. 2014. *Svod pamyatnikov Afanasievskoj kultury (A official list of Monuments of the Afanasiev Culture)*. Barnaul: "Azbuka" Publ. (in Russian).
- 2 Vladimirov et al. 1999: Vladimirov, V. N., Mamadakov, Yu. T., Tsyb, S. V., Stepanova, N. F. 1999. In: Soyonov, V. I., Ebel, A. V. (eds.). *Drevnosti Altaya. Izvestiya laboratorii arheologii (The antiquities of Altai. Proceedings of the Archaeology Laboratory)*. Issue 4. Gorno-Altaysk: Gorno-Altaysk State University, 31–41 (in Russian).
- 3 Gryaznov, M. P. 1999. *Afanasievskaya kultura na Enisee (Afanasiev culture on the Yenisei)*. St. Petersburg: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 4 Kiselyov, S. V. 1951. *Drevnyaya istoriya Yuzhnoj Sibiri (The ancient history of Southern Siberia)*. Moscow: USSR Academy of Sciences (in Russian).
- 5 Larin, O. V. 2005. *Afanasievskaya kultura Gornogo Altaya: Mogilnik Saldyar-1 (Afanasiev culture of Gorny Altai: Saldyar-1 burial ground)*. Barnaul: Altai University (in Russian).
- 6 Posrednikov, V. A., Tsyb, S. V. 1992. In: Umansky, A. P. (ed.). *Voprosy arheologii Altaya i Zapadnoj Sibiri epohi metalla (Issues of archaeology of Altai and Western Siberia of the metal age)*. Barnaul: Barnaul State Pedagogical Institute, 4–10; 156–160 (in Russian).
- 7 Solodovnikov, K. N. 2005. In: Larin, O. V. *Afanasievskaya kultura Gornogo Altaya: Mogilnik Saldyar-1. Prilozhenie 1 (Afanasiev culture of Gorny Altai: Saldyar-1 burial ground. Appendix 1)*. Barnaul: Altai University, 120–155 (in Russian).
- 8 Stepanova, N. F. 2012. In: Stepanova, N. F. (ed.). *Afanasievskij sbornik 2 (Afanasiev collection 2)*. Barnaul: "Azbuka" Publ., 173–182 (in Russian).
- 9 Stepanova, N. F. 2019. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Istoriya Altaya. T. 1 (History of Altai. Vol. 1)*. Barnaul: Altai University, 114–124 (in Russian).
- 10 Stepanova, N. F., Polyakov, A. V. 2010. In: Stepanova, N. F., Polyakov, A. V. (eds.). *Afanasievskij sbornik (The Afanasiev collection)*. Barnaul: "Azbuka" Publ., 4–15 (in Russian).
- 11 Allentoft et al. 2015: Allentoft, M. E., Sikora, M., Sjögren, K. G., Rasmussen, S. ... Brunak, S., Nielsen, S., Kristiansen, K., Willerslev, E. 2015. In *Nature* 522 (7555), 167–172.
- 12 Binford, L. R. 1971. In: Brown, J.A. (ed.). *Approaches to the social dimension in mortuary practices*. Society for American Archaeology, *Memoirs*, 25, 6–29.
- 13 Carr, C. 1995. In *Journal of Archaeological Method and Theory* 2 (2), 105–200.
- 14 Ensor, B. E. 2013. *The Archaeology of Kinship: Advancing Interpretations and Contributions in Theory*. Tucson: University of Arizona Press.
- 15 Fijn, N. 2013. *Living with Herds: Human-Animal Coexistence in Mongolia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 16 Fisher Jr, J.W., Strickland, H. C. 1989. In *American Journal of Physical Anthropology* 78 (4), 473–484.
- 17 Goldstein, L. G. 1976. *Spatial Structure and Social Organization: Regional Manifestations of Mississippian Society*. Unpublished Ph.D. dissertation. Evanston (in English).
- 18 Houle, J. L. 2017. In: Weber, K. O., Hite, E., Khatchadourian, L., Smith, A.T. (eds.). *Fitful Histories and Unruly Publics – Rethinking Temporality and Community in Eurasian Archaeology*. Leiden: Brill, 155–174.

- 19 Houle, J. L. 2014. *Pastoralist Households: archaeological, and ethnoarchaeological perspectives*. New York: Berghahn.
- 20 Rothschild, N. A. 1979. In *American Antiquity* 44 (4), 658–675.
- 21 Tainter, J. A. 1978. In *Advances in Archaeological Method and Theory* 1, 105–141.
- 22 Whitelaw, T. 1983. In *Archaeological Review from Cambridge* 2 (2), 48–66.
- 23 Wilk, R. R., Rathje, W. L. 1982. In *American Behavioral Scientist* 25, 617–639.
- 24 Wright, J. 2012. In: Furholt, M., Hinz, M., Mischka, D. (eds). *“As time goes by?” Monumentality, Landscapes and the Temporal Perspective*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 73–83.
- 25 Wright, J. 2016. In *Journal of Anthropological Research* 72 (2), 133–157.
- 26 Zhang 2021: Zhang, F., Chao, N., Scott, A., Fu, Q. ... Krause, J., Warinner, C., Jeong, C., Cui, Y. 2021. In *Nature* 599 (7884), 256–261.
-

About the author

Gorelik Alexander – master’s student, Institute for Pre- and Protohistoric Archaeology, Christian Albrecht University, Kiel, Germany; junior researcher, Leibniz Zentrum für Archäologie (LEIZA), Mainz, Germany. ORCID: [0009-0006-8006-2763](https://orcid.org/0009-0006-8006-2763) Email: alexander.gorelik@leiza.de

Автор туралы мәліметтер

Горелик Александр Витальевич – Тарихқа дейінгі және прото тарих археологиясы институты, Кристиан Альбрехт атындағы университет, Киль қ., Германия, Лейбниц атындағы Археология орталығы, Майнц қ., Германия

Сведения об авторе

Горелик Александр Витальевич – Институт доисторической и протоисторической археологии, Университет имени Кристиана Альбрехта, г. Киль, Германия, Центр археологии им. Лейбница, г. Майнц, Германия

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 19.03.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.04.2025.

Стоянки Иман-Бурлук 1, 2 и поселение Ботай: решение одной источниковедческой и историографической проблемы

© 2025 г. Захаров С.В.

Key words: Botai, Iman-Burluk 1, Iman-Burluk 2, Botai culture, eneolithic, Kazakh Ishim river region, Northern Kazakhstan, history of study

Кілт сөздер: Ботай, Иман-Бұрлық 1, Иман-Бұрлық 2, Ботай мәдениеті, энеолит, Қазақстандық Есіл, Солтүстік Қазақстан, зерттеу тарихы

Ключевые слова: Ботай, Иман-Бурлук 1, Иман-Бурлук 2, ботайская культура, энеолит, Казахское Приишимье, Северный Казахстан, история изучения

S. Zakharov¹

¹Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan

The Iman-Burluk 1, 2 sites and the Botai settlement: the solution to a source-related and historiographical problem

The article focuses on the resolution of a long-standing source-related and historiographical problem in the study of the Eneolithic in North Kazakhstan, concerning the spatial relationship between the Iman-Burluk 1 and 2 sites, studied in 1970 under the direction of L.A. Chalaya, and the Botai settlement, discovered in 1980 and studied in detail under the direction of V.F. Zaibert, which is fundamental to the definition of the Botai culture. The research is based on the analysis of the archaeological excavation reports of the Iman-Burluk 1 and 2 sites and their published results, reports on the discovery and the first field excavations in the Botai settlement, and several published papers on their results. The analysis of the descriptive part and the examination of the graphic documentation of the Iman-Burluk 1 and 2 sites reveal contradictory information about their location. However, the comparison of the topographical plans of the Iman-Burluk 1 and 2 sites and the Botai settlement and the test description of the Iman-Burluk 1 and 2 sites with the topographical situation near the Nikolsko-Burluiskoe landmark suggests that these monuments are a single archaeological site. It was noted that in 1953 L.A. Chalaya mistakenly associated the location of the surface artefact collections of palaeontologist M.D. Biryukov with the Iman-Burluk 1 and 2 sites as one and the same monument. It is better to identify these sites only with the location of the finds, which the geologist G.Yu. Petrenko in 1958. From a historiographical point of view, the beginning of the archaeological exploration of the most important Eneolithic cultural monument of the Ishim region, the Botai settlement, should be dated to 1970, with the excavation of the Iman-Burluk 1 and 2 sites by the North Kazakh team of the Khakass Archaeological Expedition led by L.A. Chalaya. The first discovery of the site dates back to 1958 and was made by the geologist G.Yu. Petrenko. The first characterization of the eneolithic complex, which was later introduced to science as the Botai culture, was made in 1971 in the doctoral thesis of L.A. Chalaya. The NKAЕ began large-scale archaeological work at the site in 1980 under the direction of V.F. Zaibert.

Source of funding: The article was prepared out according to the program of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993

Citation: Zakharov, S. 2025. The Iman-Burluk 1, 2 sites and the Botai settlement: the solution to a source-related and historiographical problem. *Margulan readings–2025*, 49–68 (in Russian).

С.В. Захаров¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Иман-Бұрлық 1, 2 тұрақтары мен Ботай қонысы: бір деректану және тарихнамалық мәселенің шешімі

Мақала Солтүстік Қазақстан энеолитін зерттеудегі ұзақ уақыт бойы қарастырылып келген деректану мен тарихнама мәселесі болып табылатын Иман-Бұрлық 1, 2 тұрақтарының Ботай мәдениетін айқындауға негіз болған тірек ескерткіш Ботай қонысының өзара кеңістікті байланысын анықтауға бағытталған. Зерттеу жұмысы Иман-Бұрлық 1, 2 тұрақтарының археологиялық қазба есептерін, олардың нәтижелерінің жарияланымдарын, Ботай қонысының алғашқы ашылуы мен далалық зерттеулеріне қатысты есептер мен жарияланған жұмыстарды талдау негізінде жүргізілді. Иман-Бұрлық 1, 2 тұрақтарының сипаттамалық бөлігін талдау және олардың сызба құжаттамасын зерттеу нәтижесінде, бұл ескерткіштердің орналасуы туралы қарама-қайшы мәліметтер бар екені анықталды. Дегенмен, Иман-Бұрлық 1 және 2 тұрақтарының топографиялық жоспарларын Ботай қонысының топожоспарымен және Иман-Бұрлық 1, 2 тұрақтарының сипаттамалық деректерін Никольско-Бұрлық ауылы маңындағы топографиялық жағдаймен салыстыру бұл ескерткіштердің бір археологиялық нысанға жататынын көрсетеді. Зерттеу барысында Л.А. Чалаяның 1953 ж. палеонтолог М.Д. Бирюков жинаған көтерме артефактілер орны мен Иман-Бұрлық 1, 2 тұрақтарын қате сәйкестендіргені анықталды. Бұл тұрақтарды 1958 ж. геолог Ю.Г. Петренко жинаған коллекцияның орны ретінде қарастыру дұрысырақ болады. Тарихнамалық тұрғыдан, энеолит дәуірінің негізгі ескерткіші болып табылатын Ботай қонысының зерттелуі, 1970 ж. Иман-Бұрлық 1, 2 тұрақтарындағы қазба жұмыстарының жүргізілу кезінен басталды. Бұл жұмыстарды Л.А. Чалаяның жетекшілігімен Хакасия археологиялық экспедициясының Солтүстік Қазақстан отряды жүргізді. Оны 1958 ж. геолог Г.Ю. Петренко алғаш ашты деп есептеу керек. Кейіннен ғылыми айналымға “Ботай мәдениеті” ретінде енген энеолиттік кешеннің бастапқы сипаттамасы 1971 ж. Л.А. Чалаяның кандидаттық диссертациясында берілген. Ескерткіште кең көлемді археологиялық зерттеулерді 1980 ж. бастап В.Ф. Зайберттің жетекшілігімен Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы (СКАЭ) жүргізді.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер шеңберінде, ЖТН BR20280993 жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме: Захаров С.В. 2025. Иман-Бұрлық 1, 2 тұрақтары мен Ботай қонысы: бір деректану және тарихнамалық мәселенің шешімі. *Марғұлан оқулары–2025*. 49–68-бб. (Орысша).

С.В. Захаров¹

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана

Стоянки Иман-Бурлук 1, 2 и поселение Ботай: решение одной источниковедческой и историографической проблемы

Статья посвящена разрешению источниковедческой и историографической проблемы пространственного соотношения стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 и опорного для выделения ботайской культуры поселения Ботай, длительное время существующей в изучении энеолита Северного Казахстана. Исследование строится на основе анализа отчёта об археологических раскопках стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 и публикаций их результатов в открытой печати, отчётов о выявлении и первых полевых раскопках на поселении Ботай, с привлечением ряда опубликованных работ по их итогам. Анализ описательной части и исследование чертёжной документации стоянок показывает, что они содержат противоречивые сведения об их локализации. Тем не менее, сравнение топопланов стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 и поселения Ботай, тестового описания стоянок с топографической ситуацией в окрестностях выступающего ориентиром с. Никольско-Бурлукское позволяют считать эти памятники территориально одним археологическим объектом. Установлено, что Л.А. Чалой неверно осуществлено соотнесение стоянок Иман-Бурлук 1, 2 с неолитической стоянкой, выявленной палеонтологом М.Д. Бирюковым в 1953 г. Больше оснований считать, что они соотносятся только с местом подъёмных

сборов геолога Ю.Г. Петренко в 1958 г. С точки зрения историографии начало археологического исследования опорного памятника энеолитической культуры Приишимья поселения Ботай следует начинать с 1970 г., с раскопок стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 Северо-Казахстанским отрядом Хакасской археологической экспедиции под руководством Л.А. Чалой. Первое его обнаружение следует отнести к 1958 г. геологом Г.Ю. Петренко. Первоначальная характеристика энеолитического комплекса, введённого позже в науку в качестве ботайской культуры, была осуществлена в 1971 г. в кандидатской диссертации Л.А. Чалой. Масштабные археологические работы на памятнике были развёрнуты СКАЭ под руководством В.Ф. Зайберта начиная с 1980 г.

Источник финансирования: Статья подготовлена по программе фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК 2023–2025, ИРН проекта BR20280993.

Цитирование: Захаров С.В. 2025. Стоянки Иман-Бурлук 1, 2 и поселение Ботай: решение одной источниковедческой и историографической проблемы. *Маргулановские чтения–2025*. С. 49–68.

Введение

В 1970 г. под руководством археолога Л.А. Чалой¹ на реке Иман-Бурлук в окрестностях с. Никольско-Бурлукское (Володаровский район Кокчетавской области – ныне Айыртауский район СКО) раскопками исследован памятник, по результатам которых на его территории учёной планиграфически выделены две стоянки: позднеэнеолитическая Иман-Бурлук 1 в центральной части и эпохи энеолита–ранней бронзы Иман-Бурлук 2 – в прибрежной [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1179: 1–18; Чалая и др. 1971: 407]. Он дал представительную коллекцию находок из камня, керамики, кости и костный материал (преимущественно, лошади). Памятник был довольно обширен по площади и, судя по выражению, содержащемуся во всех работах Л.А. Чалой о памятнике: «Изучение её (стоянки – С. 3.) началось в 1970 г. ...» [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1179: 1; Чалая 1971: 250; 1973: 188; Чалая и др. 1971: 407], планировалось изучение его раскопками, в дальнейшем, по каким-то причинам, не нашедшими продолжения.

В 1980 г. разведочной группой СКАЭ под руководством В.И. Зайтова² в ходе археологической разведки в Кокчетавской области по маршруту вдоль рек Иман-Бурлук (Володаровский район – ныне Айыртауский район СКО), Ишим (Чистопольский район – ныне район им. Габита Мусрепова СКО) и по берегу оз. Якши-Янгистау (Арыкбалыкский район – ныне Айыртауский район СКО) [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1831а] на правом берегу р. Иман-Бурлук, в 1,5 км на юго-восток от с. Никольско-Бурлукское выявлено поселение с культурным слоем, содержащим, преимущественно, материалы эпохи энеолита, а также артефакты более ранних этапов позднекаменного века. На поверхности памятника прослеживались многочисленные впадины жилищных котлованов. Новому объекту археологии было присвоено название «поселение Ботай» [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1831б: 3].

¹ Чалая Людмила Андреевна (1940–2013), в 1970 г. – аспирант МГУ на кафедре археологии, руководитель Северо-Казахстанского отряда Хакасской археологической экспедиции МГУ. Кандидат исторических наук с 1971 г. Затем – заведующая кафедрой истории, декан факультета общественных наук Семипалатинского пединститута им. Н.К. Крупской. С 1981 г. доцент на кафедре философии, кафедре юриспруденции Владимирского политехнического института – Владимирского государственного университета.

² Зайтов Владимир Идрисович (1953–2015), в 1980 г. – младший научный сотрудник научно-исследовательского сектора Петропавловского пединститута им. К.Д. Ушинского (ППИ), руководитель разведочной группы СКАЭ. Кандидат исторических наук с 1988 г., преподаватель, доцент кафедры всемирной истории ППИ, в 1990-х гг. – декан историко-филологического факультета Северо-Казахстанского университета (СКУ).

Исследования памятника сотрудниками СКАЭ, начиная с закладки на нём первых раскопов в 1980 г., возглавил руководитель экспедиции В.Ф. Зайберт³.

Материалы стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 задолго до 1980 г. были введены в широкий научный оборот [Чалая 1971; 1973]. И с открытием поселения Ботай обозначилась ситуация, когда на ограниченной территории синхронно существовали два крупных поселения со схожим археологическим материалом, что является необычным для каменного века региона. Как мы указывали ранее [Захаров 2024: 147], в отчётах о первых научно-исследовательских работах СКАЭ на поселении Ботай не прослеживаются изыскания по территориальному соотношению этих памятников. Материалы стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 привлекались В.Ф. Зайбертом для анализа комплексов исследованных им памятников неолита в монографии, посвящённой выделению и исследованию неолитической атбасарской культуры [Зайберт 1992: 15, 97, 108]. В публикациях по энеолитической тематике, осуществлённых В.Ф. Зайбертом и другими сотрудниками СКАЭ, ссылки на энеолитический комплекс стоянки Иман-Бурлук 2 не фигурируют. Отсутствует эта стоянка и в перечне памятников, отнесённых В.Ф. Зайбертом к выделенной им энеолитической ботайской культуре. В энеолитоведении Северного Казахстана сформировался историографический и источниковедческий парадокс невосребованности начального этапа исследований и источников, полученных в ходе его. За скобками научного дискурса оказалась представительная коллекция материалов со стоянки Иман-Бурлук 2, достаточно полно характеризующая материальную культуру эпохи энеолита Казахстанского Приишимья, существование которой в регионе, собственно, исследование этой стоянки впервые и открыло. Идентичность коллекций артефактов стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 и поселения Ботай, локализация памятников в пределах одной ограниченной местности порождают в среде специалистов не лишённое оснований неформальное обсуждение вопроса о полной территориальной тождественности этих памятников.

Целью настоящей статьи является сравнительный анализ публикаций и документации о стоянках Иман-Бурлук 1 и 2 и первых отчётов о полевых работах на поселении Ботай для разрешения сложившейся источниковедческой проблемы точной локализации исследованного Л.А. Чалой в 1970 г. памятника и его территориального соотношения с поселением Ботай, выявленным в 1980 г., с последующей корректировкой связанных с этим аспектов историографического характера.

Материалы и методы

Наше исследование строится на основе отчётов об археологических раскопках и публикаций их результатов в открытой печати. Прежде всего, это научные работы, в которых содержатся сведения об обнаружении и исследовании стоянок Иман-Бурлук 1 и 2. К их числу относятся «Отчёт о работе Северо-Казахстанского отряда МГУ в Павлодарской и Кокчетавской областях в 1970 г.», автор: Л.А. Чалая [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1179], краткое сообщение «Результаты работ в Северном Казахстане» (авторы: Л.А. Чалая, И.А. Раскина, В.Е. Войтов) в сборнике «Археологические открытия–1970» [Чалая и др. 1971], диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук Л.А. Чалой на тему: «Неолит Северо-Восточного и Центрального Казахстана» [Чалая 1971], депонированная на хранение в Государственную библиотеку СССР имени В.И. Ленина (ныне – Российская государственная библиотека (РГБ)), специально посвящённая вводу в научный

³ Зайберт Виктор Федорович (1947–2022), в 1980 г. – кандидат исторических наук, руководитель СКАЭ. Доктор исторических наук с 1992 г., профессор археологии. Преподаватель, заведующий кафедрой всемирной истории ППИ, проектор по науке ППИ, ректор Петропавловского института бизнеса и управления, руководитель научных центров в ряде вузов Казахстана: Академии «Кокше», Северо-Казахстанском государственном университете им. М. Козыбаева, Казахском национальном университете им. аль-Фараби).

оборот материалов этих стоянок, статья «Поздненеолитический инвентарь и хозяйство стоянки Иман-Бурлук» в сборнике «Археологические исследования в Казахстане», автор: Л.А. Чалая [1973]. К ним примыкает фундаментальное издание «Археологическая карта Казахстана» [АКК 1960; АКК. Приложение 1960], на данные из которой ссылается Л.А. Чалая как на первые сведения о стоянке Иман-Бурлук. Нужно отметить, что указанные работы содержат характеристику и интерпретацию полученных со стоянок коллекций артефактов, обосновывается территориальное обособление в рамках одного памятника двух разновременных стоянок. Но приводимые в них сведения о локализации памятника неполны и противоречивы. Большую трудность вызывает отсутствие в отчёте 1970 г. и в публикациях чертёжной документации, в первую очередь, карты с расположением памятника, его генплана и плана заложённых раскопов. В отчёте 1970 г. и в публикации 1973 г. содержатся лишь планы двух стратиграфических бровок двух раскопочных квадратов из заложённых 16-ти. Диссертация Л.А. Чалой на платной основе доступна на ряде интернет-ресурсов и содержит только её текстовую часть. Важные для решения исследуемой проблемы карта и план содержатся в приложении к диссертации, хранящемся в бумажном варианте в РГБ [Чалая 1971: табл. XXXIX, XL]. Карта схематичная, представляет собой обеднённую выкопировку из топографического плана местности с указанием местоположения стоянок Иман-Бурлук 1 и 2, не соответствующего текстовой информации. Топоплан (генплан) памятника составлен на основе глазомерной съёмки местности и, несмотря на сильные искажения пропорций, содержит основные топографические и географические объекты для её идентификации на других планах и спутниковых снимках.

Другую группу источников составляют отчёты СКАЭ. К ним относится отчёт об археологической разведке на территории Кокчетавской области в 1980 г. [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1831а], в ходе которой было выявлено поселение Ботай. Он позволяет установить факт проведения разведки в этом году и маршрут, по которому она осуществлялась. Нужно заметить, что в этот отчёт сведения об обнаружении поселения Ботай не включены. Они содержатся в отчёте 1980 г. о первых стационарных раскопках на этом памятнике [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1831б: 6]. Данный отчёт содержит первоначальное общее описание памятника, проведённых аварийных и научно-исследовательских раскопок и подъёмных сборов, обнаруженных находок и материалов, глазомерный топоплан (генплан), планы раскопов и планшетов, стратиграфических разрезов, выявленных жилищных конструкций, хозяйственных ям и др. Важные сведения по рассматриваемой проблеме содержатся в материалах отчета о раскопках на поселении Ботай в 1984 г. [НА ИА КН МНВО РК. Д. 2048: 77; НА ИА КН МНВО РК. Д. 2049].

Информация, содержащаяся в вышеописанном круге источников, позволяет осуществить сопоставление данных о стоянках Иман-Бурлук 1 и 2 и поселении Ботай, произвести критику и верификацию сведений в работах Л.А. Чалой о локализации исследованного ею в 1970 г. памятника.

Результаты и обсуждение

Изучение стоянки на берегу р Иман-Бурлук осуществлено Северо-Казахстанским отрядом Хакасской археологической экспедиции МГУ, руководимым Л.А. Чалой, в 1970 г. [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1179; Чалая и др. 1971: 407]. Были осуществлены подъёмные сборы и заложено шесть небольших раскопов общим числом в 16 квадратов размерами 2×2 м каждый и общей площадью 64 кв. м. На плане памятника указан ещё один квадрат под литерой «А», но без пояснений относительно его в условных обозначениях и в тексте отчёта, диссертации и статьи. Раскопы были разбиты в восточной, центральной и западной частях памятника [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1179: 1–2]. На памятнике были выделены две планиграфически разграниченных стоянки: восточная, Иман-Бурлук 1, и западная – Иман-Бурлук 2, как по характеру материала, так и по прослеженной

глубине залегания находок. В раскопе в центральной части находки залегали, в основном, на глубине 40–70 см, в западной – на глубине 10–50 см. Материалы раскопок были введены в научный оборот диссертационным исследованием в 1971 г. [Чалая 1971: 250–279; табл. XXXIX–LIV], а также отдельной публикацией в 1973 г. [Чалая 1973]. Автором раскопок прослежены резкие различия в инвентаре стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 по используемому каменному сырью, типологическому составу каменных орудий, орнаментации и рецептуре формовочных масс сосудов. Материалы стоянки Иман-Бурлук 1 были признаны более ранними, поздненеолитическими. Коллекцию стоянки Иман-Бурлук 2 Л.А. Чалая оценила как тождественную комплексам энеолитических памятников сопредельных Приишимью территорий – стоянки Терсек-Карагай в Костанайском Притоболье и поселений суртандинского типа в Зауралье (Кысы-Куль, Сабакты III и др.).

В отчёте, составленном непосредственно по итогам раскопок на памятнике, проведённых в 1970 г., стоянки Иман-Бурлук 1 и 2 помещаются «на берегу р. Иман-Бурлук, в 1,5 км от с. Никольское» [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1179: 1]. Эти же сведения приведены и в первом кратком сообщении о проведённых работах на памятнике в «Археологических открытиях–1970» [Чалая и др. 1971: 407]. В диссертационном исследовании Л.А. Чалой и в доступной широкому кругу читателей статье 1973 г. уточняется направление местоположения памятника относительно с. Никольско-Бурлукское (к юго-востоку от него), даётся другое расстояние от населённого пункта – в 2,5 км, и указывается размещение относительно течения реки (вверх по течению). Отдельным предложением добавлена информация о том, что памятник находится на левом берегу реки, на первой надпойменной террасе [Чалая 1971: 250; 1973: 188]. При этом на схематической карте условное обозначение памятника помещено на таком же (2,5 км) расстоянии от села, но в северо-западном направлении, вниз по течению реки, на левом её берегу [Чалая 1971: табл. XXXIX] (рис. 1).

Место памятника на карте соответствует площадке южнее насыпи железной дороги Кокшетау–Костанай западнее моста через р. Иман-Бурлук (рис. 2; 3, 1). Помимо несоответствия местоположения памятника на схематической карте текстовому описанию, сильно различаются топография и орография местности (рис. 3, 2). В текстовом описании берег на месте памятника описывается как крутой, имеющий высоту до 17 м, с обрывами, в «которых ясно прослеживается слой с костями, углями, кремнёвыми находками и керамикой» [Чалая 1971: 250].

На топографическом плане памятника 1971 г. [Чалая 1971: табл. XL] (рис. 4) его территория с севера ограничена смешанным лесом, с юга – обрывом берега р. Иман-Бурлук с высотами в 13 и 17 м над урезом воды и изгибом русла реки с бродом. Направление течения реки указано в обратную от р. Ишим, чьим правым (юго-восточным) притоком является Иман-Бурлук, сторону. По восточной и северо-восточной периферии памятника проходит глубокий овраг, незакреплённый и подвергающийся водной эрозии, судя по обозначенным на плане обрывам. В площадку памятника с юга, со стороны реки «вгрызаются» три других оврага – два обширных, в форме котловин, и один – узкий. Между двумя обширными оврагами расположен узкий участок памятника с заложенным на нём раскопом в составе квадратов № 11, 12, 15, 16. Восточнее находится обширный и длинный мыс с заложенным на нём раскопом в составе квадратов № 1 и 2. Через территорию памятника в направлении с востока проходит полевая дорога, по дугообразной траектории огибающая с западной стороны обширные овраги и в направлении с севера на юг подходящая к броду через р. Иман-Бурлук. На памятник дорога заходит, пересекая восточный овраг по мосту.

Указанный на карте участок, судя по космоснимку (рис. 3, 2), с северо-западной и юго-восточной сторон ограничен длинными закреплёнными оврагами с пологими задернованными склонами, с юго-западной стороны – насыпью автомобильной дороги Каменный Брод–Казанка, с восточной и северо-восточной – разновысоким обрывом р. Иман-Бурлук максимальной высоты

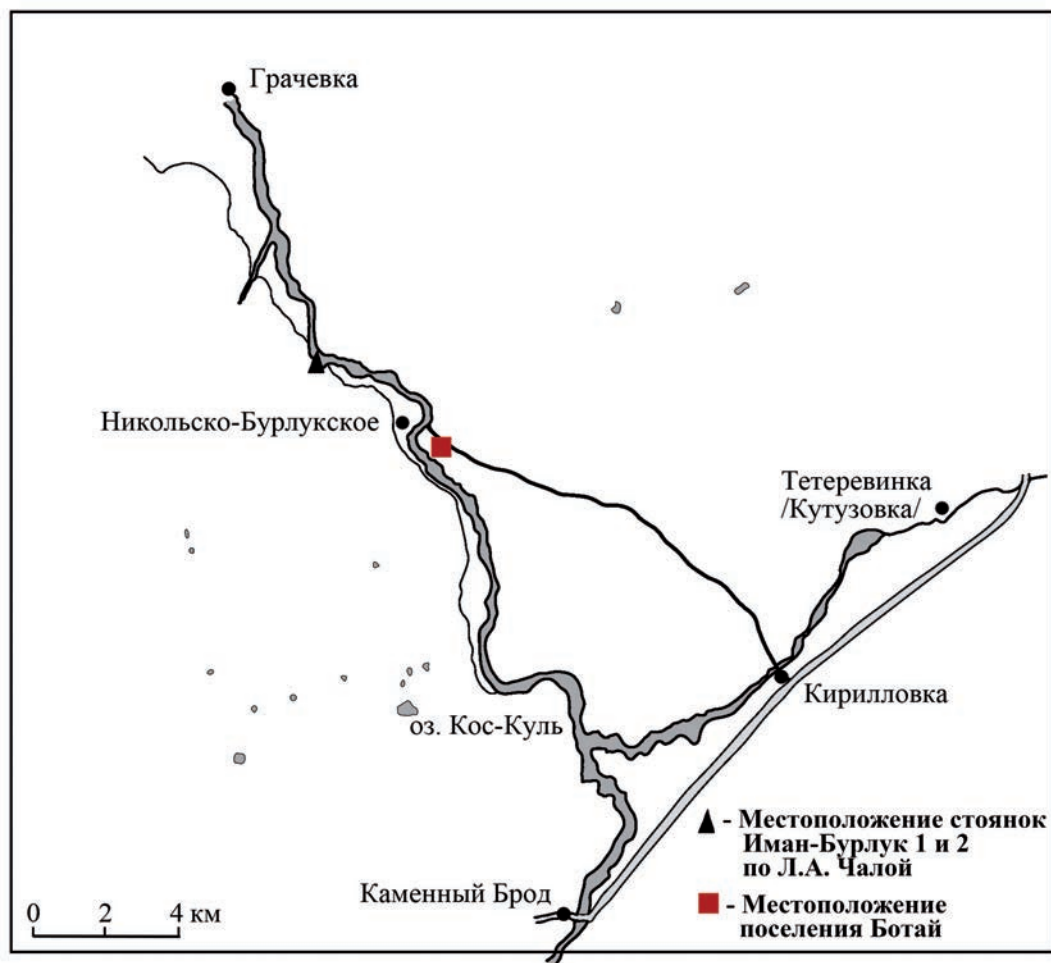

Рис. 1. Карта-схема местоположения стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 (по: [Чалая 1971: табл. XXXIX], изменено).
 Исполнитель: Сергей Захаров
 1-сур. Иман-Бұрлық 1 және 2 тұрақтарының карта-схемасы ([Чалая 1971: табл. XXXIX] бойынша, өзгертілген).
 Орындаған: Сергей Захаров
 Fig. 1. Schematic map of the location of the Iman-Burluk 1 and 2 sites – after – Chalaya 1971: Table XXXIX, modified.
 Prepared by Sergey Zakharov

до 9 м (т. е., в два раза ниже, чем в описании), хорошо задернованным, с отсутствующими следами подмыва его водами реки и обрушения. С трёх сторон местность охватывают обширные пахотные поля, без колков или боров. Здесь также отсутствуют пролегающие через участок полевые дороги. Ближайший брод расположен под железнодорожным мостом, и дорога к нему проходит вдоль насыпи железной дороги.

Топоплан поселения Ботай составлен в ходе полевых работ 1980 г. [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1832: рис. 2] (рис. 5). На нём площадка этого памятника ограничена с севера лесом, с юга – дугообразно изгибающимся руслом р. Иман-Бурлук с бродом. Южная окраина проходит по высокому обрывистому берегу реки, в который врезаны несколько оврагов, разрушающих культурный слой. Течение реки указано в правильном, в соответствии с естественным, направлении – в сторону р. Ишим. Восточную периферию поселения пререзает в направлении с юго-запада на северо-восток

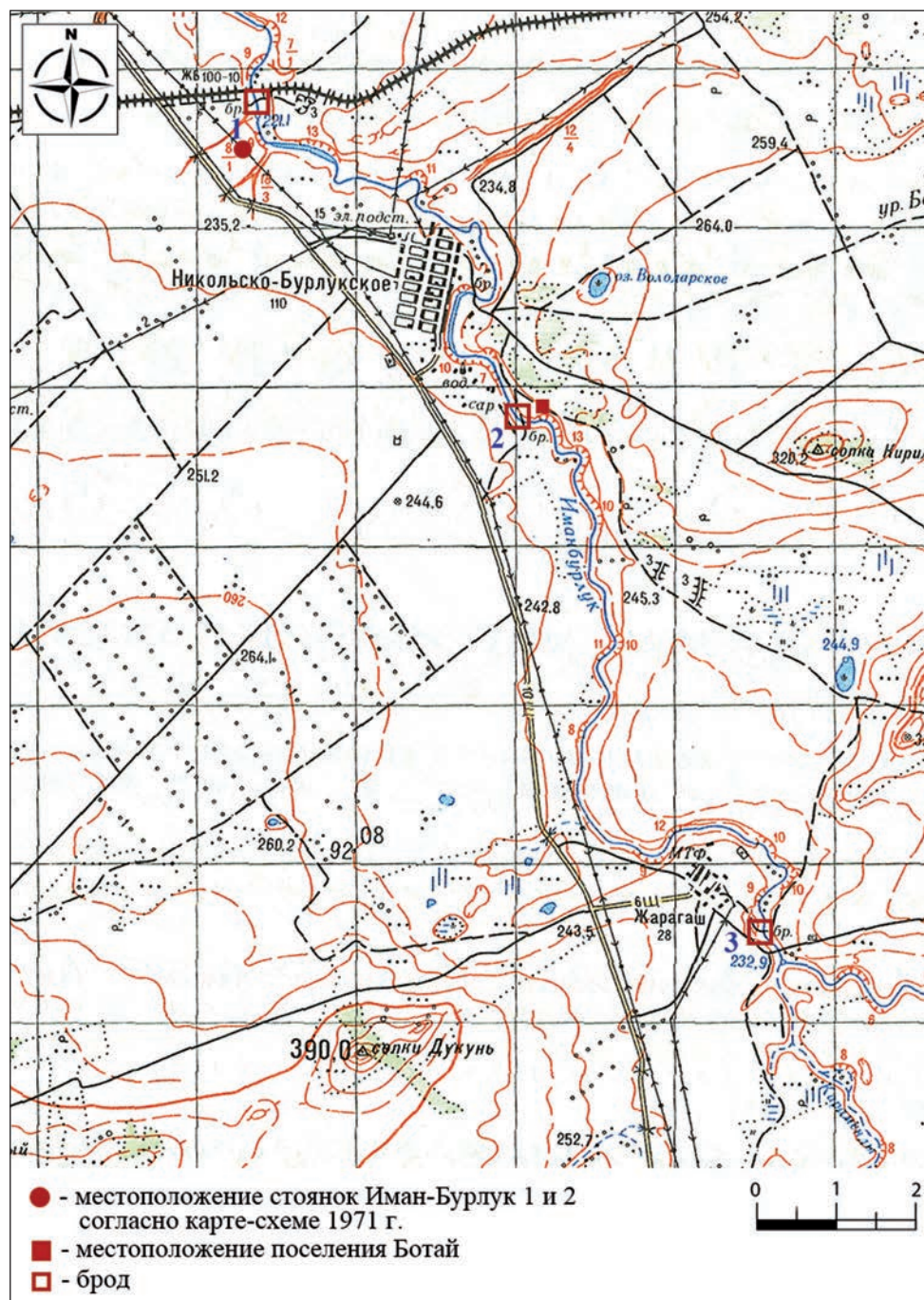

Рис. 2. Схема расположения стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 (по: [Чалая 1971]), поселения Ботай и бродов. Топографическая подоснова (квадрат N-42-100, изменено). Броды: 1 – у железнодорожного моста, 2 – у поселения Ботай, 3 – у с. Жарагаш. Исполнитель: Сергей Захаров

2-сур. Иман-Бұрлық 1 және 2 тұрақтарының орналасу схемасы ([Чалая 1971] бойынша), Ботай және бродтар елді мекендері. Топографиялық негіз (N-42-100 шаршы, өзгертілген). Бродтар: 1 – теміржол көпірінің жанында, 2 – Ботай қонысының жанында, 3 – Жарағаш ауылының жанында. Орындаған: Сергей Захаров

Fig. 2. Schema of the location of the Iman-Burluk 1 and 2 sites – after – Chalaya 1971, the settlements of Botai and fords. Topographic base (square N-42-100, changed). Fords: 1 – at the railway bridge, 2 – at the settlement of Botai, 3 – at the village of Zharagash. Prepared by Sergey Zakharov

Рис. 3. Участок реки Иман-Бурлук в окрестностях с. Никольско-Бурлукское.
Спутниковые снимки (источник: сервис Google Earth, изменено): 1 – местность в окрестностях и между сёлами Никольско-Бурлукское и Грачевка, 2 – участок локализации стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 согласно карте-схеме 1971 г., 3 – участок, соответствующий текстовому описанию и топоплану 1971 г.
Исполнитель: Сергей Захаров

3-сур. Иман-Бурлық өзенінің Никольско-Бурлық ауылы маңындағы нысаны.
Спутниктік суреттер (дереккөз: Google Earth, өзгертілген): 1 – Никольско-Бурлық және Грачевка ауылдарының маңындағы және оларды байланыстыратын аумақ; 2 – 1971 жылғы карта-схемаға сәйкес Иман-Бурлық 1 және 2 тұрақтарының орналасқан орны; 3 – 1971 жылғы сипаттамалық бөлім мен топожоспарға сәйкес келетін аймақ. Орындаған: Сергей Захаров

Fig. 3. Section of the Iman-Burluk River near the village of Nikolsko-Burlukskoe.
Satellite images (source: Google Earth Service, modified): 1 – area near and between the villages of Nikolsko-Burlukskoe and Grachevka, 2 – area of Iman-Burluk 1 and 2 sites according to the schematic map of 1971, 3 – area according to the textual description and topographic plan of 1971.
Prepared by Sergey Zakharov

ТОПОГРАФИЧЕСКИЙ ПЛАН СТОЯНКИ ИМАН БУРЛУК

ТАБЛ. XL

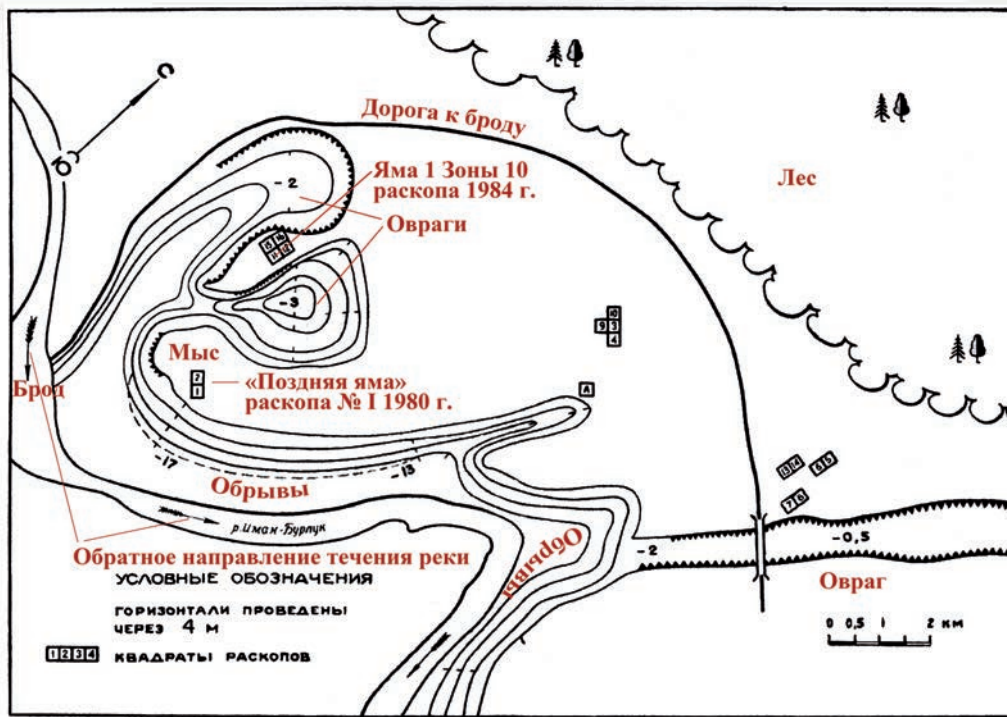

Рис. 4. Топографический план стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 (по: [Чалая 1971: табл. XL], изменено).
Исполнитель: Сергей Захаров

4-сур. Иман-Бурлук 1 және 2 тұрақтарының топографиялық жоспары
([Чалая 1971: табл. XL] бойынша, өзгертілген). Орындаған: Сергей Захаров

Fig. 4. Topographical plan of the Iman-Burluk 1 and 2 sites – after – Chalaya 1971: Table XL, modified.
Prepared by Sergey Zakharov

длинный незакреплённый овраг с обрывистыми краями. С восточной стороны, огибая этот овраг, через поселение проходит полевая дорога к/от брода через р. Иман-Бурлук. К ней примыкают просёлки в/из с. Никольско-Бурлукское и полевая дорога в северном направлении, вдоль восточной опушки леса, через прогал между лесом севернее поселения и расположенным восточнее бором. Изолинии указывают на наклон площадки памятника в направлении от леса к обрыву, наличие возвышения с юго-западной стороны площадки памятника и плавного спуска к броду между этим возвышением и зоной оврагов. Между обрывом реки и лесом на план нанесена россыпь визуально определимых на местности округлых в плане понижений котлованов жилищ. Обрыв находится в состоянии ежегодного подмыва в период половодья и обрушивается. В его обнажениях на момент обследования в 1980 г. проступал культурный слой с артефактами из камня, глины, кости, а также костями животных, которыми также были усыпаны подножия обрывов реки и оврагов. В дополнение к плану можно отметить, что высота восточной, более низкой, части обрыва берега р. Иман-Бурлук в месте расположения поселения Ботай согласно топографической карте М 1:100 000 1980 г. (квадрат N-42-100) составляет 13 м и соответствует высоте подобного участка обрыва на плане стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 1971 г.

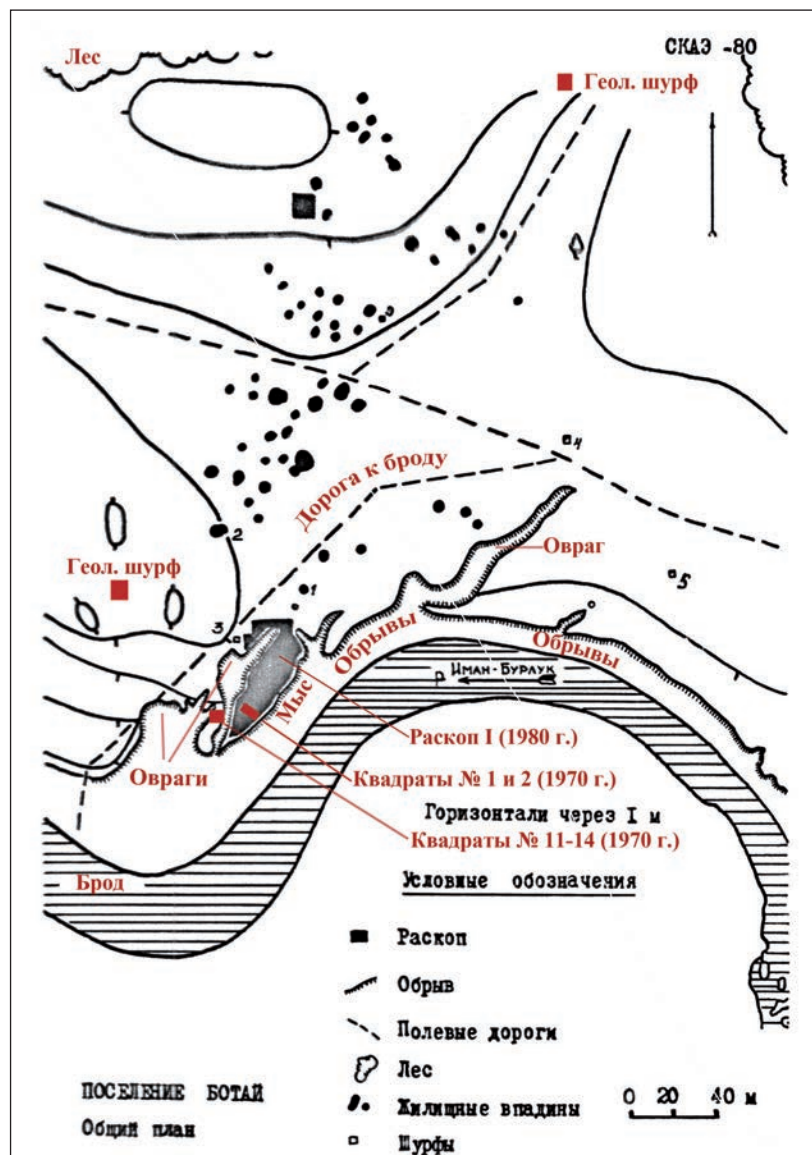

Рис. 5. Топографический план поселения Ботай (по: [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1832: рис. 2], изменено).

Исполнитель: Сергей Захаров

5-сур. Ботай қонысының топографиялық жоспары ([ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 1832-іс, 2-сур.] бойынша, өзгертілген).

Орындаған: Сергей Захаров

Fig. 5. Topographical plan of the Botai settlement – after – SA MIA SC MSHE RK. D. 1832: Fig. 2, modified.

Prepared by Sergey Zakharov

Из описания топопланов обоих памятников видно, что топоплан стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 1971 г. полностью соответствует топоплану поселения Ботай 1980 г. за исключением направления течения р. Иман-Бурлук, отсутствующего на плане 1980 г. моста через овраг и, соответственно, изменившейся конфигурации в плане полевой дороги к броду, теперь уже не пересекающей овраг, а огибающей его с севера. На современных спутниковых снимках (рис. 3, 3) следы дороги

в прежней конфигурации просматриваются отчётливо, как и последовательно смещающиеся в северном направлении другие заплывшие колеи этого просёлка, перемещающегося вслед за нарастающей вершиной оврага. Также на планах различаются пропорции и расстояния, в частности, на плане 1971 г. расположение леса указано значительно ближе к реке и сильно искажена конфигурация мысовой части правого берега, где были заложены квадраты № 1 и 2.

Несмотря на ошибочное указание направления течения р. Иман-Бурлук, все остальные объекты на плане 1971 г. расположены согласно их реальному местоположению относительно сторон света. Правильно на плане указан и азимут. Предположение об обратном, о том, что ошибка в азимуте, а не в направлении течения реки, исключается, т.к. подобного сочетания и конфигурации ландшафта, рельефа местности, конфигурации берега, полевых дорог и брода на других участках вдоль реки Иман-Бурлук, кроме как на правом её берегу в 1,5 км юго-восточнее с. Никольско-Бурлукское, где расположено поселение Ботай, не встречается (рис. 3, 1–3). Важным маркером выступает брод. На протяжении р. Иман-Бурлук, начиная от с. Каменного Брода до с. Казанки, есть три брода, к которым подходят полевые дороги для их пересечения: у ныне упразднённого с. Жарагаш (чуть ниже впадения р. Караменды в р. Иман-Бурлук) в 8,8 км юго-восточнее с. Никольско-Бурлукское, вышеупомянутый брод под железнодорожным мостом и брод возле поселения Ботай (рис. 2, 1–3). В окрестностях первых двух бродов отсутствуют обрывы и лес, но присутствуют важные объекты и ориентиры, отсутствующие на топоплане 1971 г., они расположены от с. Никольско-Бурлукское на расстоянии значительно большем, чем указывается для местоположения стоянок Иман-Бурлук 1 и 2. Единственный брод, соответствующий топоплану 1971 г., находится в 1,5 км юго-восточнее с. Никольско-Бурлукское. Как соответствуют и расположение, и конфигурация подходящей к нему полевой дороги.

Текстологический анализ и исследование чертёжной документации показывает, что первоначальные сведения (в отчёте 1970 г. и кратком сообщении 1971 г.) о местоположении стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 были точными в отношении расстояния от с. Никольско-Бурлукское (в 1,5 км), на берегу реки. В диссертации и публикации 1973 г. точными сведениями является только направление расположения памятника относительно с. Никольско-Бурлукское (юго-восточнее села) и вверх по течению реки. Неверными сведениями являются приведённое новое расстояние от с. Никольско-Бурлукское (в 2,5 км от села) и указание на расположение памятника на левом берегу реки, расположение памятника на карте на левом берегу реки и на северо-запад от населённого пункта привязки.

Оба сравниваемых плана (1971 и 1980 г.) (рис. 4; 5) однозначно свидетельствуют о расположении стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 именно на площадке поселения Ботай. Неудивительным было бы обнаружение на территории поселения Ботай в ходе полевых работ СКАЭ следов археологических раскопок 1970 г. стоянок Иман-Бурлук 1 и 2. И один такой факт мы обнаружили в отчёте 1980 г. Он был задокументирован как следы «современной/поздней ямы» в первый же полевой сезон раскопок на поселении Ботай. Другой факт выявлен нами в документации отчета о раскопках в полевом сезоне 1984 г.

Раскопкам в 1980 г. была подвергнута, в первую очередь, часть памятника, расположенная между обширными оврагами (раскоп I), как наиболее подверженная разрушениям. В юго-восточной части «мыса» были выявлены контуры «современной ямы» (так в тексте – С.3.) [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1831b: 9–10] правильных прямоугольных очертаний размерами 2×4 м, ориентированной длинными сторонами по линии северо-запад – юго-восток. На чертежах она обозначена как «Поздняя яма» [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1832: рис. 18, 20]. Яма в плане располагалась, в основном, в пределах планшетов II и III, лишь небольшим сегментом заходя в границы планшета I, будучи

приуроченной к межжилищному пространству между вскрытыми раскопками 1980 г. жилищами № 1 и 2 [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1832: рис. 7; 8; 9] (рис. 6, 1).

В разрезах контуры ямы зафиксированы в стратиграфическом профиле «4» (северная бровка) и стратиграфическом профиле «Д» (западная бровка) (рис. 6, 2, 3). В профилях обоих разрезов контуры ямы прорезали почвенный слой и верхний уровень материка, имея ровную, строго горизонтальную линию дна в северном профиле и слегка наклонную в южном направлении – в западном, и ровные, строго вертикальные, стенки. Правильность всех линий ямы в плане и профиле, кратность длин сторон прямоугольника (2:4) указывают на принадлежность её к археологическому раскопу из двух квадратов размерами 2×2 м. По месту расположения, размерам и направлению ориентировки «современная/поздняя яма» раскопа I 1980 г. абсолютно по всем указанным признакам соответствует раскопу из квадратов № 1 и 2 (2×4 м, 8 кв. м) на плане 1971 г., заложенному у юго-восточной окраины узкого и длинного «мыса». Таким образом, в ходе раскопок СКАЭ в полевом сезоне 1980 г. в качестве «современной/поздней ямы» был зафиксирован один из раскопов 1970 г. – в составе квадратов № 1 и 2.

В 1984 г. один из раскопов СКАЭ на поселении Ботай был заложен на другом мысу, расположенном рядом западнее мыса, исследованного раскопом 1 в 1980 г. Этот участок памятника имел разрушенный талыми водами верхний почвенный слой и исследовался сплошным раскопом (Зона 10) без закладки стратиграфических бровок. В ходе раскопок в средней части мыса, южнее его самой узкой части, была выявлена яма № 1 подквадратной в плане формы. На отметке -30 см яма имела размеры 2,15×2,25 м. Дно ямы находилось на отметке -70 см от уровня -30 см, т.е. общая ее глубина составила 1,0 м. Заполнение ямы представлено гумусированной супесью с углистыми и костными включениями. Яма № 1 прорезала восточный край выявленной западнее конструкции, в заполнении которой зафиксированы обширные пятна прокалёной почвы на отметках от -30 см до -60 см и многочисленные раздробленные кости. Яма № 1 обрезала и восточный край одного из этих пятен [НА ИА КН МНВО РК. Д. 2048: 77; НА ИА КН МНВО РК. Д. 2049: рис. 24] (рис. 7, 3, 4).

Согласно топографическому плану стоянок Иман-Бурлук 1, 2, в 1970 г. на этом мысу, и на том же месте чуть южнее его узкой части, был заложен раскоп из квадратов № 11, 12, 13, 14 размерами 2×2 м каждый. Раскоп был ориентирован по линиям север–юг и запад–восток (рис. 7, 2). Описания, планы раскопа выявленных конструкций, стратиграфических профилей в отчёте, в диссертации, в публикациях отсутствуют, за исключением плана стратиграфического профиля западного борта квадрата № 11 [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1179: рис. 2]. О том, насколько завершённым был раскоп из квадратов № 11–14, судить невозможно. План профиля западной стенки квадрата 11 показывает, что им в этом месте прорезаны слой светлой супеси с костями животных и расположенное ниже на отметках -33–53 см «кострище» (рис. 7, 1). Проведённое нами графическое сопоставление плана профиля западной стенки квадрата № 11 с западной стенкой ямы № 1 (рис. 7, 1, 2, 4) вкуче с анализом стратиграфической ситуации этого профиля, планиграфии ямы № 1 и котлована жилища 50 показывает, что в нём отражён разрез ямы № 1 восточного края котлована жилища 50 и восточной части одного из пятен прокала («кострища»). Идентичны включения в культурном слое в профиле квадрата № 11 в виде костей животных и включения костей животных в заполнении жилища 50. Таким образом, яма № 1 Зоны 10 раскопок 1984 г. на поселении Ботай является котлованом квадрата № 11 раскопа 1970 г. в составе квадратов № 11–14 на стоянке Иман-Бурлук 1, 2 (рис. 4; 5).

Следует заметить, что яма № 1 имеет ориентацию не строго по линиям север–юг и запад–восток, как раскоп 1970 г. в составе квадратов № 11–14. Однако это может быть следствием искажений при определении азимута, т.к. ориентация ямы № 1 и этого раскопа 1970 г. (рис. 7, 2, 3)

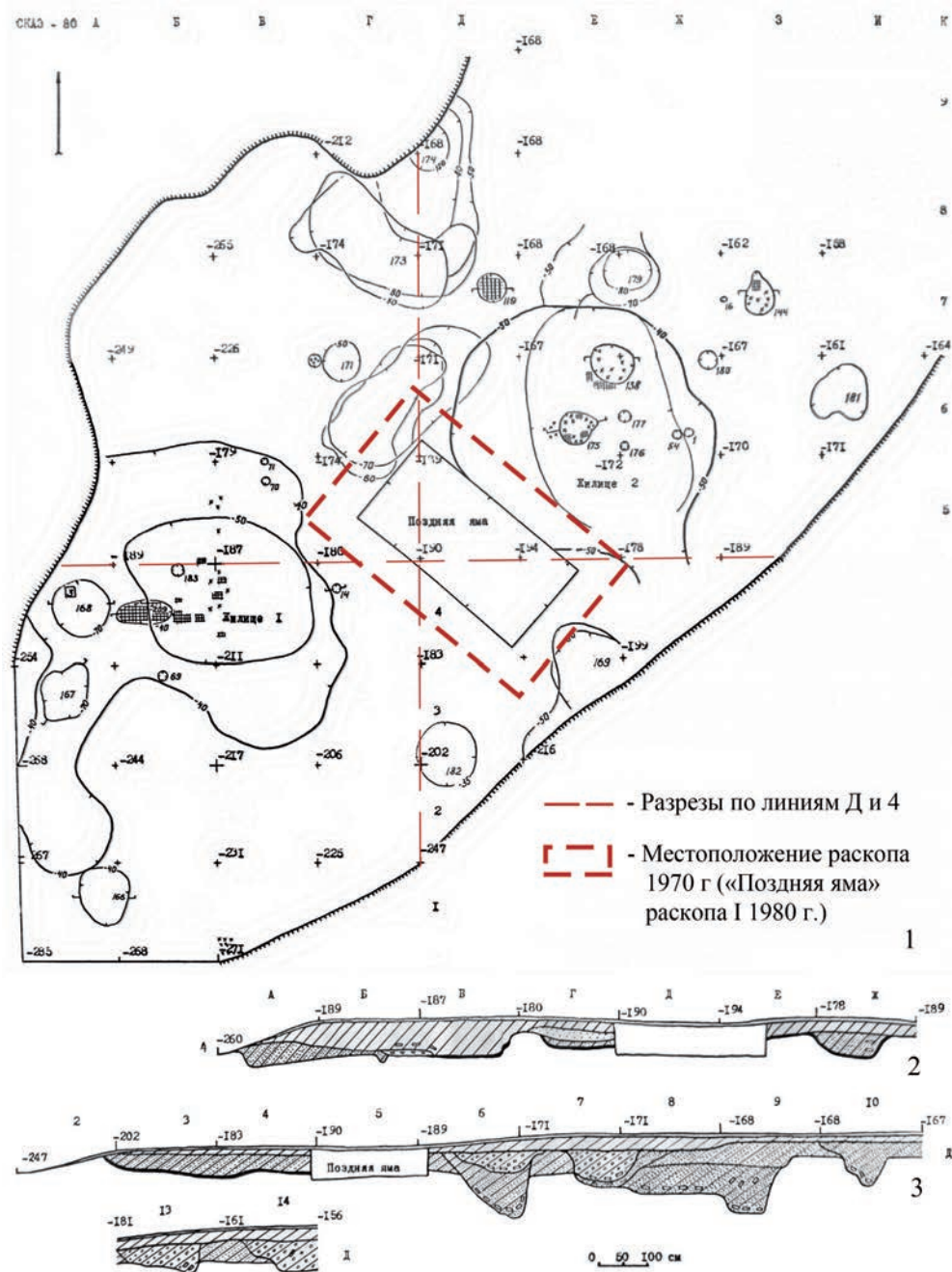

Рис. 6. Поселение Ботай. Раскоп I (1980 г.): 1 – планшеты I–III (склейка), 2 – стратиграфический профиль «4», 3 – стратиграфический профиль «Д» (по: [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1832: рис. 7–9, 18, 20], изменено). Исполнитель: Сергей Захаров

6-сур. Ботай қонысы. I қазба (1980 ж.): 1 – планшetter I–III (құрастырма), 2 – стратиграфиялық профиль «4», 3 – стратиграфиялық профиль «Д» ([ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 1832-іс: 7–9, 18, 20-сур.] бойынша, өзгертілген). Орындаған: Сергей Захаров

Fig. 6. The Botai settlement. Excavation I (1980): 1 – Plates I–III (compiled by S. Zakharov), 2 – stratigraphic profile «4», 3 – stratigraphic profile «D» – after – SA MIA SC MSHE RK. D. 1832: figs. 7–9, 18, 20, modified. Prepared by Sergey Zakharov

Рис. 7. Поселение Ботай и стоянки Иман-Бурлук 1, 2.

Графическое соотношение ямы № 1 раскопа 1984 г. и квадрата № 11 раскопа 1970 г.:

- 1 – профиль западной стенки квадрата № 11 (по: [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1179: рис. 2], изменено),
 2 – топографический план стоянок Иман-Бурлук 1, 2 (по: [Чалая 1971: табл. XL], изменено), 3 – план раскопа
 «Зона 10» (по: [НА ИА КН МНВО РК. Д. 2049: рис. 24], изменено); 4 – план жилища 50 и ямы № 1
 (выноска с: [НА ИА КН МНВО РК. Д. 2049: рис. 24]. Исполнитель: Сергей Захаров

7-сур. Ботай қонысы және Иман-Бұрлық 1, 2 тұрақтары. 1984 ж. қазбаның № 1 шұңқыры мен 1970 ж. қазбаның № 11 шаршысының графикалық қатынасы: 1 – № 11 шаршының батыс қабырғасының қимасы ([ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 1179-іс: 2-сур.] бойынша, өзгертілген), 2 – Иман-Бұрлық 1, 2 тұрақтарының топографиялық жоспары ([Чалая 1971: табл. XL] бойынша, өзгертілген), 3 – «10-аймақ» қазба жоспары ([ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2049-іс: 24-сур.] бойынша, өзгертілді), 4 – 50 – тұрғын үй жоспары және № 1 шұңқырлар ([ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2049-іс: 24-сур.] алынған). Орындаған: Сергей Захаров

Fig. 7. Botai settlement and Iman-Burluk sites 1, 2. Graphic correlation between Pit No. 1 of the 1984 excavation and Square No. 11 of the 1970 excavation: 1 – profile of the western wall of square No. 11 – after – SA MIA SC MSHE RK. D. 1179: fig. 2, modified, 2 – topographic plan of the Iman-Burluk 1, 2 sites – after – Chalaya 1971: Table XL, modified, 3 – excavation plan “Zone 10” – after – SA MIA SC MSHE RK. D. 2049: fig. 24, modified; 4 – dwelling plan 50 and pits No. 1, callout from: SA MIA SC MSHE RK. D. 2049: fig. 24.

Prepared by Sergey Zakharov

относительно контуров мыса абсолютно идентична. О причине отсутствия на плане Зоны 10 следов квадратов № 12, 13, 14 раскопа 1970 г. сто́ит только догадываться.

О том, что стоянки Иман-Бурлук 1 и 2 и поселение Ботай относятся к одному времени и идентичны не только по пространственной локализации, свидетельствуют полученные в ходе раскопок артефакты и материалы (в рамках полученной на стоянках Иман-Бурлук 1 и 2 коллекции, т. к. ввиду раскопок широкими площадями коллекция поселения Ботай неизмеримо больше и разнообразнее). С обоих памятников происходят топоры, тѣсла, ножи, наконечники копий, диски, утюжки, костяные изделия, керамика схожих рецептур, форм и орнаментации [Чалая 1973: рис. 4–7; Зайберт 1993: рис. 9–25, фото 9]. В обоих случаях отмечается массовость и доминирование над остатками других животных костей лошади в культурном слое.

Поселение Ботай, также как и Иман-Бурлук 1 и 2, помимо энеолитического содержит мезолитический и два неолитических комплекса (по В.И. Заитову) каменных изделий, довольно чётко локализующиеся в приовражной части южной береговой частях памятника [Заитов 1985: 18–20, рис. 1; 2]. В кремнёвом инвентаре стоянки Иман-Бурлук 1 отмечается использование белосерого кварцита, кремня коричневого и серого цветов, пластины из которых встречаются не только в раскопах, но и на поверхности поселения Ботай. Также положительно соотносятся между собой каменные индустрии и наборы типов орудий. На стоянке Иман-Бурлук 1 и в мезо- и неолитических комплексах поселения Ботай это пластинчатая техника, пластины и изделия из пластин, нуклеусы для снятия пластин, грубые скребки и скрёбла на массивных отщепах, на стоянке Иман-Бурлук 2 и в энеолитическом комплексе поселения Ботай – доминирование отщеповой технологии, скребки, свёрла, ножи разнообразных форм, ретушированные отщепы, наконечники стрел, дротиков и копий с двусторонней обработкой по всей поверхности, орудия для деревообработки, перфорированные диски, «утюжки», костяные лощила [Чалая 1973: рис. 4–7; Заитов 1985: рис. 3–6; Зайберт 1993: рис. 9–25, фото 9].

Недоумение вызывают крупные ошибки, допущенные при разработке карты-схемы расположения стоянок Иман-Бурлук 1 и 2, их топоплана, помещение памятника на левом берегу р. Иман-Бурлук. Частично прояснить причины ошибок можно проанализировав ту информацию, которая являлась исходной для поиска памятника самой Л.А. Чалой.

Как указала исследовательница, впервые сведения о памятнике получены палеонтологом М.Д. Бирюковым⁴, сделавшим в 1953 г. устное сообщение отделу археологии ИИАЭ АН КазССР об обнаружении кремнёвых сколов на р. Иман-Бурлук, у с. Никольско-Бурлукское [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1179: примечание 1 на с. 1]. В качестве «Стоянки неолитической» это местонахождение включено в «Археологическую карту Казахстана» под номером 194 [АКК 1960: 40]. По данным Л.А. Чалой, в 1958 г. сведения о ней были получены и Г.Ю. Петренко⁵, геологом Центрально-Казахстанской экспедиции МГУ, передавшим собранную им коллекцию археологу Л.Р. Кызласову⁶, хранящуюся в музее МГУ [НА ИА КН МНВО РК. Д. 1179: примечание 2 на с. 1].

⁴ Бирюков Михаил Денисович (1916–1991), палеонтолог, сотрудник Института зоологии АН КазССР. Вместе с руководителем лаборатории палеозоологии института Валерианом Семёновичем Бажановым (1907–1984) в послевоенные годы возглавил палеонтологические исследования на обширных пространствах Тургая и Приаралья.

⁵ Петренко Г.Ю. (годы жизни, имя и отчество неизвестны), геолог Центрально-Казахстанской экспедиции Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова.

⁶ Кызласов Леонид Романович (1924–2007), в 1970 г. – археолог, кандидат исторических наук, преподаватель МГУ им. М.В. Ломоносова, руководитель Хакасской (Хакасско-Тувинской) археологической экспедиции МГУ (1950–1991 гг.). Впоследствии доктор исторических наук, профессор.

Местоположение обнаруженной М.Д. Бирюковым стоянки в текстовом описании в АКК указано «на левом берегу р. Иман-Бурлук, у с. Никольско-Бурлукское» со ссылкой на источник под № 1189 в списке литературы [АКК 1960: 40, 194; 399]. На левом берегу её место указано и на карте в приложении издания [АКК 1960. Приложение: лист 2, 194].

В сообщении, которое послужило источником сведений о стоянке, включая её местоположение, содержались и сведения об обнаружении тогда же М.Д. Бирюковым и каменных курганов [АКК 1960: 40, 193]. Расположение этих курганов указывается также на левом берегу р. Иман-Бурлук, но с уточнением: «по дороге из с. Никольско-Бурлукского в с. Казанку». Село Казанка, как и село Никольско-Бурлукское, расположено на левом берегу р. Иман-Бурлук, и дорога между этими населёнными пунктами также проходит вдоль левого берега реки. Такие топомакеры свидетельствуют о том, что маршрут М.Д. Бирюкова проходил по территории западнее реки Иман-Бурлук и локализация выявленной им стоянки на левобережье реки, приведённая в АКК с опорой на его сообщение, верна. К тому же в сведениях о стоянке указывается об обнаружении на ней «кремнёвых сколов» и нет упоминания о каменных орудиях, фрагментах керамики, костных остатках. Как и, соответственно, нет описания высокого обрыва реки с обнажениями в нем культурного слоя с выступающими из него, а также лежащими у подножия обрыва материалами из обрушившихся участков культурного слоя. Таким образом, М.Д. Бирюковым, вероятно, была обнаружена именно стоянка или местонахождение, археологический объект с ограниченным подъёмным материалом в виде отходов камнеобработки, расположенный на левом, противоположном местоположению стоянок Иман-Бурлук 1, 2 – поселения Ботай, берегу р. Иман-Бурлук.

Что представляют собой сборы, осуществлённые геологом Г.Ю. Петренко, место и условия залегания поднятых им находок, Л.А. Чалой не описано. Исследовательницей лишь указано, что в 1958 г. получены от него сведения о стоянке, данные о которой впервые поступили от М.Д. Бирюкова в 1953 г. То есть, именно Л.А. Чалой было осуществлено соотнесение мест сборов материалов М.Д. Бирюковым и Г.Ю. Петренко в окрестностях с. Никольско-Бурлукское и объединение их в один памятник.

Поскольку в АКК, откуда Л.А. Чалая почерпнула сведения о стоянке, выявленной М.Д. Бирюковым, не указаны точные координаты такого трудно обнаруживаемого на обширной и нерасчленённой местности объекта, как местонахождение кремнёвых сколов, то не исключено, что исследовательница, планируя археологические раскопки, ориентировалась на сведения и описания, предоставленные Г.Ю. Петренко. Несмотря на отсутствие в работах Л.А. Чалой этих данных, можно всё же сделать предположение, на какое место обнаружения им находок он мог указать. Как минимум в двух местах в районе поселения Ботай есть следы геологоразведочного внедрения: на северной периферии памятника, в прогале между двумя сосновыми борами, в тело небольшого природного бугра со скалистым выходом, и между юго-западной границей памятника и берегом р. Иман-Бурлук, в выходящую здесь на поверхность каменную грядку. Не исключено, что эти разведочные выработки являются следами того геологического обследования местности, в котором принимал участие Г.Ю. Петренко. Именно здесь на поверхности и у подножия высокого обрыва правого берега р. Иман-Бурлук он и мог осуществить сборы артефактов, переданные затем Л.Р. Кызласову вместе с данными о месте их обнаружения, заинтересовавшие и ставшие ориентиром для полевых изысканий Л.А. Чалой.

Таким образом, нет оснований полагать, что места подъёмных сборов артефактов М.Д. Бирюковым и Г.Ю. Петренко, объединённые Л.А. Чалой в одну стоянку, названную ею Иман-Бурлук, являются одним и тем же памятником. Более того, можно предполагать, что эти

пункты располагаются по разные стороны от русла р. Иман-Бурлук: на левом и правом берегах, соответственно. Локализация на левом берегу стоянки, обнаруженной в 1953 г., верифицируется сведениями самого М.Д. Бирюкова, уточняющими местоположение выявленных им каменных курганов. Локализация сборов 1958 г. Г.Ю. Петренко на западном берегу реки косвенно устанавливается следами геологоразведочных внедрений в районе поселения Ботай и раскопками на этом месте Л.А. Чалой, руководствовавшейся сведениями Г.Ю. Петренко.

Стоянки Иман-Бурлук 1 и 2 нельзя соотносить со «Стоянкой неолитической», выявленной М.Д. Бирюковым. Это разные памятники, очевидно не только по расположению на разных берегах р. Иман-Бурлук, но и по масштабу. Есть определённые основания связывать стоянки Иман-Бурлук 1 и 2 с местом сборов Г.Ю. Петренко. В таком случае, первое обследование памятника и первые сведения о нем были получены не в 1953 г., от М.Д. Бирюкова, а в 1958 г., от Г.Ю. Петренко. О чём говорят имеющиеся материалы однозначно, так это о том, что стоянки Иман-Бурлук 1 и 2 и поселение Ботай являются одним и тем же археологическим объектом. Первое документирование и первые исследования археологическими раскопками памятника, ставшего с 1980 г. известным под названием «поселение Ботай», были осуществлены в 1970 г. Северо-Казахстанским археологическим отрядом под руководством Л.А. Чалой и с участием И.А. Раскиной⁷ и В.Е. Войтова⁸. Первое сообщение о памятнике в открытой печати было сделано в 1971 г., в этом же году его материалы были введены в научный оборот диссертационным исследованием, с 1973 г. в форме специальной научной публикации они стали доступны широкому кругу археологов.

Заключение

Таким образом, нами на документальной основе осуществлена территориальная идентификация стоянок Иман-Бурлук 1 и 2 и поселения Ботай в качестве одного археологического объекта и одного археологического источника, установлено, что этот археологический объект и обнаруженная палеонтологом М.Д. Бирюковым «Стоянка неолитическая» являются территориально разными памятниками. Тем самым решена важная источниковедческая проблема в изучении энеолита Казахстана. Соответственно, с точки зрения историографии начало археологического исследования опорного памятника энеолитической культуры Приишимья следует начинать с 1970 г., с раскопок Северо-Казахстанского отряда Хакасской археологической экспедиции под руководством Л.А. Чалой. Первое его обнаружение следует отнести к 1958 г. геологом Г.Ю. Петренко. Первоначальная характеристика энеолитического комплекса, введённого позже в науку в качестве ботайской культуры, была осуществлена 1971 г. Л.А. Чалой. Рассматриваемый памятник открыт в 1980 г. вторично разведочным отрядом СКАЭ под руководством В.И. Зайтова и с участием О.И. Мартынюка. В 1980 г. исследование археологическими раскопками памятника возобновлено СКАЭ под руководством В.Ф. Зайберта, выделившим в основном на его материалах ботайскую культуру.

⁷ Сведения отсутствуют.

⁸ Войтов Владимир Ефимович (1946–2021), в 1970 г. – студент вечернего отделения исторического факультета МГУ по кафедре археологии. С 1974 г. работал в Государственном музее Востока на должностях от экскурсовода до главного хранителя, заместителя генерального директора музея. Участник Советско-Монгольской экспедиции АН СССР и АН МНР (1974–1990 гг.). Кандидат исторических наук с 1989 г. Исследователь культово-поминальных памятников древних тюрков VI–VIII вв. на территории Монголии. Автор трёхтомной монографии «Материалы по истории Государственного музея Востока. 1918–1990 гг.» (2003, 2006, 2015 гг.), книги «Тюрки рода Ашина. Генеалогия. Хронология. История» (2022 г.). Лауреат Первой премии им. И.Е. Забелина Государственного исторического музея (2008 г.).

Данные выводы ни в коей мере не призваны затенить ту огромную и очень важную многолетнюю работу коллектива СКАЭ под руководством В.Ф. Зайберта по исследованию энеолита Казахского Приишмия и, в частности, поселения Ботай, а направлены на решение сугубо источниковедческих и историографических проблем энеолитоведения Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 АКК – Археологическая карта Казахстана / Сост.: Е.И. Агеева, К.А. Акишев (отв. ред.), Г.А. Кушаев и др. В 2-х ч. Ч. 1: Реестр. Алма-Ата: АН КазССР, 1960. 449 с.
- 2 АКК. Приложение – Археологическая карта Казахстана / Сост.: Е.И. Агеева, К.А. Акишев (отв. ред.), Г.А. Кушаев и др. В 2-х ч. Ч. 2: Карты. Алма-Ата: АН КазССР, 1960. 41 отд. л. в папке: двухцв.; 28×21 см.
- 3 Зайтов В.И. Характеристика каменных орудий поселения Ботай (предварительный анализ) // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья: межвуз. сб. / Отв. ред. С.Я. Зданович. Челябинск: Башкирский гос. ун-т, 1985. С. 17–33.
- 4 Зайберт В.Ф. Атбасарская культура. Екатеринбург: УрО РАН, 1992. 221 с.
- 5 Зайберт Ф.В. Энеолит Урало-Иртышского междуречья. Петропавловск: Наука, 1993. 244 с.
- 6 Захаров С.В. Изучение памятников энеолита казахстанского Приишмия (1950-е – 1996 гг.) // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2024. № 2 (24). С. 139–159.
- 7 НА ИА КН МНВО РК. Д. 1179: Чалая Л.А. Отчёт о работе Северо-Казахстанского отряда МГУ в Павлодарской и Кокчетавской областях в 1970 г. 27 л.
- 8 НА ИА КН МНВО РК. Д. 1831а: Зайтов В.И., Зайберт В.Ф. Отчёт. Полевые исследования СКАЭ в 1980 г. С. 133–137.
- 9 НА ИА КН МНВО РК. Д. 1831б: Зайберт В.Ф. Отчёт. Полевые исследования СКАЭ в 1980 г. С. 5–108.
- 10 НА ИА КН МНВО РК. Д. 1832: Отчёт. Полевые исследования СКАЭ в 1980 году. Приложение I. 102 с.
- 11 НА ИА КН МНВО РК. Д. 2048: Зайберт В.Ф., Кисленко А.М., Мартынюк О.И., Даниленко Т.А., Плешаков А.А. Отчёт. Полевые исследования СКАЭ в 1984 г. С. 5–94.
- 12 НА ИА КН МНВО РК. Д. 2049: Отчёт. Полевые исследования СКАЭ в 1984 г. Приложение I. 73 с.
- 13 Чалая Л.А. Неолит Северо-Восточного и Центрального Казахстана: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.00. М., 1971. 331 с. + Прил. (29 с.: Альбом ил. 25×31 см).
- 14 Чалая Л.А. Позднеэнеолитический инвентарь и хозяйство стоянки Иман-Бурлук // Археологические исследования в Казахстане / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука КазССР, 1973. С. 188–203.
- 15 Чалая Л.А., Раскина И.А., Войтов В.Е. Результаты работ в Северном Казахстане // АО–1970 / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. М.: Наука, 1971. С. 407–408.

REFERENCES

- 1 Akishev, K. A. (ed.), Ageeva, E. I. et al. (compl.). 1960. *Arheologicheskaya karta Kazakhstana (Archaeological map of Kazakhstan)*. In 2 parts. Part 1. Alma-Ata: KazSSR Academy of sciences (in Russian).
- 2 Akishev, K. A. (ed.), Ageeva, E. I. et al. (compl.). 1960. *Arheologicheskaya karta Kazakhstana (Archaeological map of Kazakhstan)*. In 2 parts. Part 2. Alma-Ata: KazSSR Academy of sciences (in Russian).
- 3 Zaitov, V. I. 1985. In: Zdanovich, S. Y. (ed.). *Eneolit i bronzoviy vek Uralo-Irtyshskogo mezhdurechiya (The Eneolithic and the Bronze Age of the Ural-Irtysh Interfluvium)*. Chelyabinsk: Bashkir State University, 17–33 (in Russian).
- 4 Zaitov, V. F. 1992. *Atbasarskaya kultura (Atbasarian culture)*. Yekaterinburg: Ural Branch of the RAS (in Russian).
- 5 Zaitov, V. F. 1993. *Eneolit Uralo-Irtyshskogo mezhdurech'ya (The Eneolithic of the Ural-Irtysh interfluvium)*. Petropavlovsk: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 6 Zakharov, S. 2024. In *Kazakhstan archeologiyasy (Kazakhstan Archeology)* 2 (24), 139–159 (in Russian).
- 7 SA MIA SC MSHE RK. D. 1179: Chalaya, L. A. *Otchyot o rabote Severokazakhstanskogo otryada MGU v Pavlodarskoj i Kokchetavskoj oblastyah v 1970 g. (Report on the work of the North Kazakhstan detachment of Moscow State University in Pavlodar and Kokchetav regions in 1970)* (in Russian).
- 8 SA MIA SC MSHE RK. D. 1831a: Zaitov, V. I., Zaitov V. F. 1980. *Otchyot. Polevye issledovaniya SKAE v 1980 g. (Report. Field research of the North Kazakhstan Archaeological expedition in 1980)*, 133–136 (in Russian).

- 9 SA MIA SC MSHE RK. D. 1831b: Zaibert, V. F. *Otchyot. Polevye issledovaniya SKAE v 1980 g. (Report. Field research of the North Kazakhstan Archaeological expedition in 1980)*, 5–108 (in Russian).
- 10 SA MIA SC MSHE RK. D. 1832: *Otchyot. Polevye issledovaniya SKAE v 1980 godu (Report. Field research of the North Kazakhstan Archaeological expedition in 1980)*. Annex I (in Russian).
- 11 SA MIA SC MSHE RK. D. 2048: Zaibert, V. F., Kislenko, A. M., Martynyuk, O. I., Danilenko, T. A., Pleshakov, A. A. *Otchyot. Polevye issledovaniya SKAE v 1984 g. (Report. Field research of the North Kazakhstan archaeological expedition in 1984)*, 5–94 (in Russian).
- 12 SA MIA SC MSHE RK. D. 2049: *Otchyot. Polevye issledovaniya SKAE v 1984 g. (Report. Field research of the North Kazakhstan archaeological expedition in 1984)*. Annex I (in Russian).
- 13 Chalaya, L. A. 1971. *Neolit Severo-Vostochnogo i Tsentralnogo Kazakhstana (Neolithic of Northeastern and Central Kazakhstan)*: Thesis of the Candidate of Historical Sciences: 07.00.00. Moscow (in Russian).
- 14 Chalaya, L. A. 1973. In: Akishev, K. A. (ed.). *Arheologicheskie issledovaniya v Kazakhstane (Archaeological research in Kazakhstan)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ., 188–203 (in Russian).
- 15 Chalaya, L. A., Raskina, I. A., Voytov, V. E. 1971. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arheologicheskie otkrytiya–1970 (Archaeological discoveries–1970)*. Moscow: “Nauka” Publ., 407–408 (in Russian).
-

About the Author

Zakharov Sergey – Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. ORCID: [0009-0009-4848-1118](https://orcid.org/0009-0009-4848-1118) E-mail: zaharov_sv_69@mail.ru

Автор туралы мәліметтер

Захаров Сергей Владимирович – тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.

Сведения об авторе

Захаров Сергей Владимирович – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Марғұлана, г. Алматы, Казахстан.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest. Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article. Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 16.04.2025. Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.05.2025.

Темір ауданының археологиялық ескерткіштерінің зерттелу тарихы

© 2025 ж. Мамиров Қ.Б., Баиров Н.М.

Keywords: archaeology, Temir district, researchers, sites

Түйін сөздер: археология, Темір ауданы, зерттеушілер, ескерткіштер

Ключевые слова: археология, Темирский район, исследователи, памятники

K. Mamirov¹ and N. Bairov²

¹Aktobe Regional Museum of Local History, Aktobe, Kazakhstan

²B.B. Gorodovikov Kalmyk State University, Elista, Russia

The history of research of archaeological sites of Temir district

The article is devoted to the history of the study of archaeological sites and the role of researchers in the study of archaeological objects on the territory of Temir district of Aktobe region. Purposeful researches of archaeological monuments were started in the second half of the twentieth century. The authors analysed scientific reports on archaeological research and published scientific works on the results of the expedition. The article offers maps showing the routes of archaeological prospecting and the locations of archaeological monuments that were discovered. Numerous archaeological sites from the Stone Age to ethnographic modernity have been recorded in Temir district. In recent years, research has been conducted on the Early Iron Age burial grounds of Taskopa I, III, VI, Taskudyk I, the medieval complexes of Koptam I and II, and the twentieth century mosque-neropolis of Doszhan Khazret.

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Citation: Mamirov, K., Bairov, N. 2025. The history of research of archaeological sites of Temir district. *Margulan readings–2025*, 69–80 (in Kazakh).

Қ.Б. Мамиров¹, Н.М. Баиров²

¹Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, Ақтөбе қ., Қазақстан;

²В.В. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ., Қалмақ Республикасы, Ресей

Темір ауданының археологиялық ескерткіштерінің зерттелу тарихы

Мақала Ақтөбе облысы Темір ауданының аумағындағы археологиялық ескерткіштердің зерделеу тарихына және археология нысандарын зерттеген ғалымдардың рөліне арналады. Археологиялық ескерткіштердің нысаналы түрде зерттелуі XX ғасырдың екінші жартысында басталды. Авторлар археологиялық зерттеулер жөнінде жазылған ғылыми есептер және экспедициялар нәтижелері бойынша баспадан шыққан еңбектерді талдады. Мақалада археологиялық барлаулардың бағдарлары және анықталған археологиялық ескерткіштердің орны көрсетілген карталар ұсынылды. Темір ауданында қазір тас ғасырынан бастап этнографиялық уақытқа дейінгі көптеген археологиялық нысандар тіркелген. Соңғы жылдары ерте темір

дәуіріне жататын Тасқопа I, III, VI, Тасқұдық I қорымдарында, ортағасырға тиісті Көптам I және II кешендерінде, сонымен қатар XIX ғасырға тиесілі Досжан Хазірет мешіт-қорымында зерттеулер жүргізілді.

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR20280993 даярланды.

Сілтеме: Мамиров Қ.Б., Баиров Н.М. 2025. Темір ауданының археологиялық ескерткіштерінің зерттелу тарихы. *Марғұлан оқулары–2025*. 69–80-бб.

К.Б. Мамиров¹, Н.М. Баиров²

¹Актюбинский областной историко-краеведческий музей, г. Актюбе, Казахстан;

²ТОО «Изыскатель 2030», г. Актюбе, Казахстан

История исследования археологических памятников Темирского района

Статья посвящена истории изучения археологических памятников и роли учёных в исследовании объектов археологии на территории Темирского района Актюбинской области. Целенаправленные исследования их начаты во второй половине XX века. Авторами проанализированы научные отчёты по археологическим изысканиям и опубликованные труды о результатах экспедиций. В статье предлагаются карты, где показаны маршруты археологических разведок и местоположения памятников, которые были обнаружены. В Темирском районе в настоящее время зафиксированы многочисленные археологические объекты от каменного века до этнографической современности. В последние годы проводились исследования могильников раннего железного века Таскопа I, III, VI, Тасқудық I, средневековых комплексов Коптам I и II, а также мечети-некрополя XIX века Досжан Хазрет.

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993.

Цитирование: Мамиров К.Б., Баиров Н.М. 2025. История исследования археологических памятников Темирского района. *Марғұлановские чтения–2025*. С. 69–80 (на каз. яз.).

1 Кіріспе

Темір ауданы Ақтөбе облысының құрамына кіретін әкімшілік-аумақтық бірлік болып табылады және ол солтүстігінде Қобда, Алға аудандарымен, шығысында Мұғалжар ауданымен, оңтүстігінде Байғанин ауданымен, батысында Ойыл ауданымен шекараласады. Аудан солтүстіктен оңтүстікке қарай шамамен 150 км-ге, шығыстан батысқа қарай шамамен 160 км-ге созылып жатыр. Темір ауданы 12,6 мың км² аумақты немесе Ақтөбе облысының 2,5%-н алып жатыр.

Археологиялық ескерткіштердің таралуына және тығыз орналасуына табиғи-географиялық жағдайлар маңызды рөл атқарады. Ойыл, Темір өзендері және олардың салалары, сонымен қатар жайылымдық жерлердің молдығы адамдардың осы аймақта ежелгі уақыттан бастап қоныстануына әсер етті.

Мақаланың мақсаты – Темір ауданында жүргізілген археологиялық ізденістерді жүйелеп, оларды хронологиялық тәртіп бойынша орналастыру. Мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қарастырылды: аудан аумағында ұйымдастырылған археологиялық барлау және қазба жұмыстары бойынша жазылған ғылыми есептерді, әртүрлі басылымдарды талдау, археологиялық ізденістердің бағдарлары көрсетілген карталарды жасау.

2 Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақаланы дайындау кезінде авторлар Темір ауданына қатысты Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының және Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорларында сақталынған археологиялық зерттеулер бойынша жазылған ғылыми есептерін талдады. Сонымен

қатар, архивтік материалдармен (ескерткіштердің паспорттары мен есептік карталары) жұмыс жасалды.

Аудан аумағында жүргізілген археологиялық барлаулардың бағдарлары және ескерткіштердің орны көрсетілген карталар Qqis бағдарламасы арқылы дайындалды. Археологиялық ізденістер хронологиялық тәртіп бойынша жазылып, ауданның археологиялық ескерткіштері жөнінде жазылған ғылыми еңбектер мен мақалалар талқыланды.

2.2 Материалдарды сипаттау

Темір ауданы аумағындағы тарихи-мәдени нысандар қатарына жататын археологиялық ескерткіштер бұрыннан белгілі болды. Алайда оларды нысаналы түрде зерттеу XX ғ. ортасына сәйкес келеді. 1955 ж. В.С. Сорокиннің басшылығымен Ақтөбе облысы аумағында тың жерлерді зерттеу үшін КСРО ҒА Археология институтының Ленинградтық бөлімінің археологиялық экспедициясы жұмыс жасады. Археологиялық бағдардың бір бағыты Темір ауданының шығыс бөлігі бойынша Соркөл, Қопа ауылдары арқылы және Темір өзені жағалауы бойымен жүрді. Нәтижесінде алты оба анықталды [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 374 іс].

1958 ж. Ақтөбе облысында Жем өзені аңғарында Е.Е. Кузьминаның жетекшілігімен КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институтының Ембі жасағы зерттеу жүргізді. Күйгенкөл көлінің және Темір өзенінің жағалары зерделенді. Темір қаласы маңында аталмыш өзеннің оң жағалауында екі ірі оба анықталды, ал Аққұдық мекеніндегі сай жағасында көк-сұры кремнийден жасалған бір пластина және бірнеше кремнийлі жаңқалар табылды [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 523 іс].

1975 ж. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қызметкерлері Шұбарқұдық ауылынан солтүстік-батысқа қарай 8 км жерде Ойыл өзенінің оң жағалауында Шұбарқұдық дюналық тұрағында 76 ыдыстардың бөлшектерін жинады, олардың ішінде 11 ернеу (тік мойындағы дөңгелек формалар басым), 11 жалпақ табанның фрагменттері және 54 ыдыстардың қабырғаларының сынықтары бар. Террасаның беткейінде кварцті құмдақтан жасалған және тегістеліп өңделген балғаның сынығы табылды. Сонымен қатар кварцті құмдақтың монолитінен дайындалған сына тәрізді балта анықталды. Оның ұзындығы 16,5 см, ұшының ені 9,5 см [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 1459 іс].

1976 ж. Шұбарқұдық дюналық тұрағында дюнаның беткейі тазартылды. Жиналған материалдар ішінде құмдақтың бөлшектерінен өңделген тастар 77 дананы немесе 12,8%-ды, сүйек қалдықтары 321 дананы немесе 53,5%-ды, қыш ыдыстар сынықтары 202 дананы немесе 33,7%-ды құрады және бір металдан жасалған бұйым (мыс біз) бар.

Соркөл ауылының солтүстігіндегі барқан құмдарының үрленген жерлерінде ромб тәрізді қырғыш және сәл ұзартылған формадағы жалпақ жаңқадан жасалған қырғыш табылды. Шұбарқұдық дюналық тұрағының шығысына қарай 1 км жерде Ойыл өзенінің сол жағында орналасқан екі жер үйіндісі бар обалар қаралды. Олардың арақашықтығы 100 м-ге тең. Солтүстік обаның өлшемдері 25×0,7 м, оңтүстік – 21×0,6 м [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 1527 іс].

1977 ж. Шұбаршы ауылынан оңтүстікке қарай 8 км жерде Темір өзенінің оң жағалауында құмды массивтен 129 ұсақ тас құралдары мен жаңқалар жиналды. Қыш ыдыстардың бөлшектері 24 дананы құрады. Соркөл ауылының солтүстік-батыс шетінен 300 м жерде Соркөл тұрағында құмның үрлеу аймағында қыш ыдыстардың 16 бөлшектері жиналып, 8 тас жаңқалар табылды [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 1595 іс].

1984 ж. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің археологиялық экспедициясы Темір ауданы аумағында Болгарский аулынан Бессарабка ауылына баратын жолдан 10 км бағанасына қарсы жолдың сол жағында 140 м жерде екі обаны тіркеді [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2036 іс].

1986 ж. тамыз айында В.А. Кригердің және В.А. Ивановтың басшылығымен Волгоград мемлекеттік университеті мен КСРО ҒА Башқұрт филиалының Тарих, тіл және әдебиет институтының

бірлескен археологиялық экспедициясы Ақтөбе облысының Ойыл өзені алабында барлау және қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде Темір ауданы аумағына тиісті Ойыл өзенінің жоғарғы ағысында үш обалық топтар (Қалмақ-Қалған, Кинесту және Алтықарасу) анықталды [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2127 іс].

1991 ж. С.Ю. Гуцаловтың жетекшілігімен экспедиция археологиялық ескерткіштерді анықтау мақсатында Ақтөбе облысының солтүстік және орталық аудандарында барлау жұмыстарын жүргізді. Бір бағдар Темір ауданы аумағындағы Ойыл өзені бойымен бағытталды. Нәтижесінде 12 археологиялық нысан тіркелді [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2347 іс].

2003 жылы Темір ауданының Кеңкияқ мұнай зонасы аумағында аймақтың археологиялық зерттеуі жүргізілді. Нәтижесінде Құмсай ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 4 км жерде орналасқан Бесоба қорымы тіркелді. Сонымен бірге «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» цехы аумағында Кеңкияқ ауылынан оңтүстік-оңтүстік-шығысқа қарай 4,6 км жердегі Мәулемберді қорымына тиісті бір ортағасырлық кесенеде апаттық-құтқару қазба жұмыстары жүргізілді [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2638 іс].

2006 ж. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының палеолиттік жасағы Темір ауданында Шұбарқұдық, Қопа және Темір елді мекендері маңында Ойыл және Темір өзендері бойымен барлау жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде тас ғасырының 5 анықталған орны тіркелді (1-сур.) [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2804 іс].

2010 және 2012 жж. А.А. Бисембаевтың жетекшілігімен Ақтөбе облыстық тарих, этнография және археология орталығы Ақтөбе облысының Темір ауданы аумағында тарих және археология ескерткіштерін анықтау және тіркеу бойынша археологиялық зерттеулер жүргізді. Ауданның солтүстік және батыс бөлігінде барлаулар жасалды. Анықталған археологиялық нысандар қола дәуірінен ортағасырға дейін мерзімделді. Жаңадан тіркелген ескерткіштердің көпшілігі Темір, Кенжалы, Шиелі өзендерінің алаптарына сәйкес келді және олар суайрықтардың биік жерлерінде орналасты. Осылайша, 2010 ж. 30 , ал 2012 ж. – 120 археологиялық ескерткіш анықталып, тіркелді [Бисембаев және т.б. 2013].

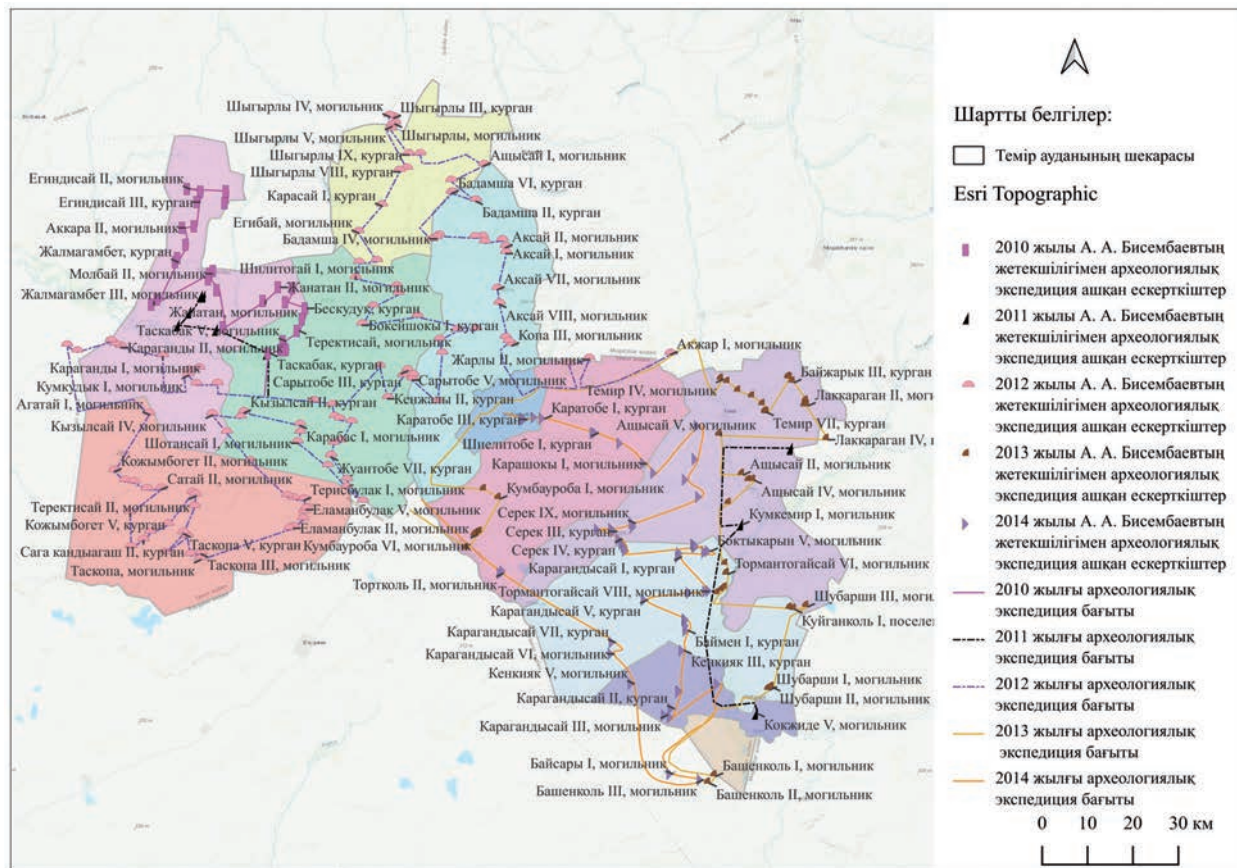
2011 ж. А.А. Бисембаевтың басшылығымен Ақтөбе облыстық тарих, этнография және археология орталығының археологиялық жасағы Темір ауданының оңтүстік-шығыс бөлігінде Темір өзені алабында және солтүстік-батыс аймағында Ойыл өзені жағалауында барлау жұмыстарын жүргізіп, 8 археологиялық нысанды тіркеді [Бисембаев және т.б. 2012].

2013 ж. Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қорғау және пайдалану туралы» Заңын жүзеге асыруда Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қызметкерлері Темір ауданында орналасқан «КМК Мұнай» АҚ аумағын игеруде зерттеулер жүргізді. Газ және мұнай құбырларын өткізу үшін жоспарланып отырған учаскеде барлау жұмыстары жасалды. Нәтижесінде бұрын белгісіз болған екі қорым – Көкжиде III және IV анықталды. Сонымен қатар Көкжиде IV қорымында екі апаттық оба қазылды [Бисембаев, Мамедов 2013].

2013 және 2014 жж. А.А. Бисембаевтың басшылығымен Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қызметкерлері тарих және археология ескерткіштерін анықтау және тіркеу бойынша Темір ауданының шығыс және оңтүстік бөлігін зерделеді. Археологиялық нысандар жазық шыңдары «төрткөлдері» бар көптеген жерлерде, борлы таулар мен төбелерде табылды. Сонымен бірге жағалаулық Аққұм құмды массиві қаралды. 2013 ж. 30 , ал 2014 жылы – 54 археологиялық ескерткіш анықталды (2-сур.) [Бисембаев және т.б. 2015].

2019 ж. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының археологиялық жасағы Темір ауданында Шұбарқұдық ауылынан оңтүстікке қарай 2,5 км жерде орналасқан Батыс Қазақстанның әйгілі діни қайраткері Досжан Қашақұлы Хазіреттің жерлеу орны және XIX ғасырдың құлап жатқан мешітінің айналасында археологиялық жұмыстар жүргізді. Мешіттің қысқа солтүстік және оңтүстік

2-сур. Карта. 2010–2014 жж. археологиялық зерттеулер. Ақтөбе облысы, Темір ауданы.

Орындаған: Нұрсұлтан Баиров

Fig. 2. Aktyobe region, Temir district. Map. Archaeological research in 2010–2014.

Prepared by Nursultan Bairov

Рис. 2. Актыобинская обл., Темирский район. Карта. Археологические исследования 2010–2014 гг.

Исполнитель: Нурсултан Баиров

2021 ж. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің археологиялық жасағы «Досжан Хазірет ғибадатханасы мешітінің» негізгі нысандарының бірі болып табылатын медреседе қазба жұмыстарын жүргізді. Медресенің оңтүстік-батыс бөлігінің екі бөлмесі тазартылды [Мамедов және т.б. 2021].

2022 ж. Тасқопа VI қорымның № 5, 8, 10, 11, 13 және 14 обалары зерттелді. Соңғы обалар осы жылы табылған еді. Осылай, аталмыш қорым толыққанды зерттелді [Бисембаев және т.б. 2022а]. Тасқопа ауылынан батысқа қарай 6,19 км жерде орналасқан Көптам I кешені және одан оңтүстік-шығысқа қарай 240 м жердегі Көптам II кешені зерттелді. Сонымен қатар Темір қ. батысқа қарай 5,8 км жерде орналасқан Тасқұдық I қорымының № 2 обасы қазылды [Бисембаев және т.б. 2022б].

2022 ж. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің археологиялық жасағы «Досжан Хазірет ғибадатханасы мешітінде» археологиялық ізденістерді жалғастырды. Қазба жұмыстары медресенің солтүстік-шығыс, солтүстік-батыс және батыс учаскелерін қамтыды [Уразмағамбетов және т.б. 2023].

2023 жылы А.А. Бисембаевтың жетекшілігімен Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының археологиялық экспедициясы Тасқопа ауылы маңындағы Көптам кешенінде орта өлшемді екі үйіндіде және Тасқұдық I қорымындағы екі обада қазба жұмыстарын жүргізді [Бисембаев және т.б. 2023].

Осы жылы Н.М. Баировтың жетекшілігімен Досжан Хазірет қорым-мешітінде археологиялық зерттеулер медресенің батыс, солтүстік жән шығыс бөліктерінде жүргізілді. Қазба қалыңдығы 0,5–10 см болатын топырақты қабатпен алу арқылы бірнеше саты бойынша жасалды [Мамедов және т.б. 2024].

3 Нәтижелер және талқылау

Темір ауданы аумағында жүргізілген тарих және археология ескерткіштерін анықтау және тіркеу бойынша археологиялық зерттеулердің нәтижесінде 2014 ж. «Ақтөбе облысының тарихи-мәдени және табиғат мұралары ескерткіштері. Темір ауданы» атты жинақ жарияланды. Жинақ Ақтөбе облысы аудандарының ескерткіштері бойынша баспадан шыққан 7-ші том болды [Бисембаев және т.б. 2014].

2019 ж. Тасқопа I қорымының № 1 обасының жерлеу орнынан табылған материалдардың ғылыми қалпына келтірілуі 2020 ж. жүргізілді. Элиталық жерлеуден анықталған зат бұйымдары сармат қоғамының жоғарғы деңгейде дамығандығын дәлелдейді. Кешеннің сақталуы өте нашар болғандықтан көптеген заттар бұзылған. Монолиттерге зертханада қайтадан қалпына келтіру жұмыстары жасалды [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 3408 іс]. Нәтижесінде «Тасқопа көсемі» деп аталған Ақтөбе облысында алғашқы болып табылған «Алтын адамның» мүсіні және бейнесі көпшіліктің назарына ұсынылды.

Осы жылы Тасқопа V қорымының № 1 обасының жерлеу орнынан табылған материалдарды өңдеу барысында мұнда биліктің айырым белгілері бар б.д.д. V ғ. аяғындағы ерте сарматтар көшпенділерінің элита өкілдерінің жерленгендігі анықталды [Бисембаев және т.б. 2021].

2021 ж. «Ақтөбе облысының киелі географиясы» ғылыми бағдарламасы аясында облыстың табиғат, археология, сәулет және этнография нысандарының тізілімін қамтитын «Ақтөбе облысының киелі географиясы» атты басылым жарық көрді. Кітапқа Темір ауданы аумағында орналасқан келесі екі археологиялық ескерткіштер енді: ерте темір дәуіріне жататын Тасқопа I және Төрткөлтөбе қорымдары [Ақтөбе облысының ... 2021: 424, 441].

Осы жылы «Ақтөбе облысындағы ерте темір дәуірі көшпенділерінің элиталық археологиялық ескерткіштері» атты үш тілдегі кітап-альбом баспадан шықты. Бұл басылымға Темір ауданы аумағында орналасқан және археологиялық қазбалар барысында зерттелген нысандар да енді [Бисембаев және т.б. 2021].

«2023–2025 жж. арналған Ақтөбе облысының мәдени мұрасын зерттеу, сақтау, жаңғырту және насихаттау бойынша жол картасы» бағдарламасы шеңберінде бұрын тіркелген және жаңадан ашылған археологиялық нысандар ғылыми-энциклопедиялық сипаттағы басылымдар 2023 ж. Қарғалы ауданы бойынша [Свод 2023] және 2024 ж. Мәртөк ауданы бойынша [Свод 2024] баспадан шықты.

2025 жылы «Қазақстан Республикасы Тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Ақтөбе облысы. 3-шығарылым. Темір ауданы» атты кітапты баспадан шығару жоспарланып отыр.

4 Қорытынды

Сонымен Темір ауданының археологиялық ескерткіштерінің зерттелу тарихына арналған мақалада осы аудан аумағында ұйымдастырылған археологиялық барлаулар және қазба жұмыстары бойынша жазылған ғылыми есептер, басылымнан шыққан еңбектер мен мақалалар, және де археологиялық нысандарға қатысты дайындалған паспорттар мен есеп карталары талданып, археологиялық ізденістер хронологиялық ретпен келтірілді.

XX ғ. ортасында тың жерлерді игеруге байланысты облыс аумағында археологиялық бағдарлар ұйымдастырылды. Олардың бір бағыты Темір ауданының шығыс бөлігін қамтыды. Бұл – аудан

аумағында археологиялық ескерткіштердің нысаналы түрде зерттеудің бастамасы болды. Осы кезден бері қарастырып отырған ауданда жүйелі түрде археологиялық ізденістер өткізіліп келді.

Темір ауданы аумағында КСРО ҒА Археология институтының Ленинградтық бөлімінің археологиялық экспедициясы, КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институтының Ембі жасағы, Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің археологиялық экспедициялары, Волгоград мемлекеттік университеті мен КСРО ҒА Башқұрт филиалының Тарих, тіл және әдебиет институтының бірлескен археологиялық экспедициясы, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының археологиялық экспедициялары, Ақтөбе облыстық тарих, этнография және археология орталығының археологиялық экспедициялары зерттеулер жүргізгендігі анықталды.

Бірқатар барлау экспедицияларының бағдарлары мен олардың нәтижесінде ашылып, тіркелген археологиялық ескерткіштердің орны көрсетілген карталар жасалды.

Мақалада жинақталған ақпарат келешекте өзге де ғылыми жұмыстарда пайдаланылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Ақтөбе облысының киелі географиясы. Табиғат, археология, сәулет және этнография нысандарының тізілімі / Байтанаев Б.Ә., Мамиров Т.Б., Ахатов Ғ.А., Мықтыбаева Ж.Қ., ..., Қалдыбаева Г.А. Алматы: АИ, 2021. 532 б.
- 2 Байтанаев және т.б. 2019: Байтанаев Б.А., Бисембаев А.А., Хаванский А., Ахатов Г.А., Жамбулатов К.А., Мамиров К.Б., Уразова А.Б., Жакупова И.Н., Гурулев М.В. Отчет о НИР «Археологические исследования элиных памятников ранних кочевников» // Фонды АОИМК. Алматы, 2019. 372 с.
- 3 Бисембаев және т.б. 2021: Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю., Мамедов А.М., Ахатов Ғ.А. Ақтөбе облысындағы ерте темір дәуірі көшпенділерінің элиталық археологиялық ескерткіштері. Кітап-альбом. Алматы, 2021. 200 б. (қазақша, орысша, ағылшынша).
- 4 Бисембаев және т.б. 2012: Бисембаев А.А., Бидагулов Н.Т., Дуля В.И., Дуйсенгали М.Н., Мамедов А.М., Мамиров Т.Б. Отчет об археологических разведках в Темирском районе Актюбинской области в полевом сезоне 2011 г. // Фонды АОИМК. Ақтобе, 2012.
- 5 Бисембаев және т.б. 2013: Бисембаев А.А., Бидагулов Н.Т., Уразова А.Б., Баиров Н.М., Амелин В.А. Отчет об археологических разведках в Темирском районе Актюбинской области в полевых сезонах 2010, 2012 г. // Фонды АОИМК. Ақтобе, 2013. 284 с.
- 6 Бисембаев және т.б. 2014: Бисембаев А.А., Бекназаров Р.А., Бидағұлов Н.Т., Баиров Н.М., ..., Шильмаганбетов Н.А. Ақтөбе облысының тарихи-мәдени және табиғат мұралары ескерткіштері. 13 томдық. 7-т. Темір ауданы. Ақтөбе, 2014. 294 б. (қазақша, орысша).
- 7 Бисембаев және т.б. 2015: Бисембаев А.А., Бидагулов Н.Т., Уразова А.Б., Баиров Н.М., Амелин В.А. Отчет об археологических разведках в Темирском районе Актюбинской области в полевых сезонах 2013–2014 гг. // Фонды АОИМК. Ақтобе, 2015. 159 с.
- 8 Бисембаев және т.б. 2021: Бисембаев А.А., Жамбулатов К.А., Хаванский А.И., Ахатов Г.А., Жанузак Р.Ж. Могильник Таскопа-V – памятник элиты кочевников раннего железного века Западного Казахстана // Уфимский археологический вестник. 2021. Т. 21, № 1. С. 42–58.
- 9 Бисембаев және т.б. 2022а: Бисембаев А.А., Жамбулатов К.А., Хаванский А.И. Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Изучение элитных археологических памятников ранних кочевников (сарматов) на территории Актюбинской области» // Фонды АОИМК. Алматы; Ақтобе, 2022. 174 с.
- 10 Бисембаев және т.б. 2022б: Бисембаев А.А., Хаванский А.И., Жанузак Р.Ж. Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Археологические исследования памятников эпохи Средневековья Актюбинской области» // Фонды АОИМК. Алматы–Ақтобе, 2022. 176 с.
- 11 Бисембаев және т.б. 2023: Бисембаев А.А., Хаванский А.И., Уразова А.Б., Жанузак Р.Ж. Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Изучение средневековых памятников по Актюбинской области в 2023 году» // Фонды АОИМК. Алматы; Ақтобе, 2023.
- 12 Бисембаев А.А., Мамедов А.М. Отчет «Археологические исследования памятников территории освоения АО «КМК Мунай»» (Актыбинская область, Темирский район) // Фонды АОИМК. Ақтобе, 2013. 18 с.
- 13 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 374 іс: Сорокин В.С. Отчет. Археологические памятники Актыбинской области Казахской ССР по материалам казахстанского отряда археологической экспедиции ИИМК АН СССР на целинные земли 1955 г. 74 с.

- 14 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 523 іс: Кузьмина Е.Е. Отчет о работе Эмбинского отряда в 1958 г. 42 с.
- 15 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 1459 іс: Петров Н.П., Родионов В.В. Отчет об археологической разведке в Актюбинской области летом 1975 г. 84 с.
- 16 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 1527 іс: Петров Н.П., Родионов В.В. Отчет об археологической разведке в Актюбинской области летом 1976 г. 117 с.
- 17 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 1595 іс: Петров Н.П., Родионов В.В. Отчет об археологической разведке в Актюбинской области летом 1977 г. 131 с.
- 18 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2036 іс: Гуцалов С.Ю., Родионов В.В. Отчет об археологической разведке в Актюбинской области летом 1984 г. 73 с.
- 19 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2127 іс: Кригер В.А., Иванов В.А. Отчет о разведках и раскопках 1986 года в бассейне реки Уил на территории Актюбинской области. 37 с.
- 20 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2347 іс: Гуцалов С.Ю. Отчет об археологических работах в Актюбинской области летом 1991 г. 111 с.
- 21 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2638 іс: Самашев З., Оңғарұлы А., Жетпісбай Н., Бекбасар Н. «Ақтөбе–СНПС» ААҚ-на қарайтын Ақтөбе облысы Темір ауданындағы Кеңқияқ мұнай өндіру аумағында жүргізілген археологиялық зерттеулердің Есебі. Алматы, 2003.
- 22 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2804 іс: Таймагамбетов Ж.К., Артюхова О.А., Мамиров Т.Б., Бирмуханова А.У., Майгельдинов К.У. Отчет о полевых исследованиях палеолитического отряда в 2006 г. 151 с.
- 23 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 3378 іс: Бисембаев А.А., Бекназаров Р.А., Мамиров Т.Б., Мамиров К.Б., Ахатов Г.А., Гурулев М.В., Казанбаев Ж.А., Рахбаев К. Научный отчет об обследовании мечети и места погребения Досжана Кашакулы Хазрета в Темирском районе Актюбинской области (окрестности районного центра Шубаркүдук). 128 с.
- 24 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 3404 іс: Бисембаев А.А., Ахатов Г.А., Хаванский А., Калменов М.Д., Жамбулатов К.А., Жанузак Р.Ж., Абылкасимова А.А. Отчет о научно-исследовательской работе «Археологические исследования элитных памятников ранних кочевников» в 4-х т. Т. I. Могильники Таскопа I и Таскопа V. 160 с.
- 25 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 3405 іс: Бисембаев А.А., Ахатов Г.А., Хаванский А., Калменов М.Д., Жамбулатов К.А., Жанузак Р.Ж., Абылкасимова А.А. Отчет о научно-исследовательской работе «Археологические исследования элитных памятников ранних кочевников» в 4-х т. Т. II. Могильник Таскопа VI. 94 с.
- 26 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 3406 іс: Бисембаев А.А., Ахатов Г.А., Хаванский А., Калменов М.Д., Жамбулатов К.А., Жанузак Р.Ж., Абылкасимова А.А. Отчет о научно-исследовательской работе «Археологические исследования элитных памятников ранних кочевников» в 4-х т. Т. III. Могильник Торткүлтобе. Могильник Күмбулак. 93 с.
- 27 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 3408 іс: Байтанаев Б.А., Курганов Н.С., Курганова Я.Д., Атраубаев Б., Бисембаев А.А., Мамиров Т.Б., Ахатов Г.А., Мамедов А.М., Шалманова А., Жанузак Р.Ж. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Научная реконструкция материалов из погребения кургана 1 могильника Таскопа I в Темирском районе Актюбинской области». 138 с.
- 28 Мамедов және т.б. 2021: Мамедов А.М., Баиров Н.М., Уразмагамбетов Н.Н. Отчет об археологических исследованиях медресе «некрополя-мечети Досжан Хазрет» в 2021 году // Фонды АОИМК. 61 с.
- 29 Мамедов және т.б. 2024: Мамедов А.М., Уразмагамбетов Н.Н., Баиров Н.М., Орынбасаров Е.Е., Амелин В.А. Предварительные результаты исследования «некрополя-мечети Досжан хазрет» в 2023 году // Маргулановские чтения–2024 (Марғұлан оқулары). Т. 2. С. 159–177.
- 30 Свод 2023: Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Актюбинская область. Вып. 1. Каргалинский район / Редкол.: А.М. Мамедов, Т.Б. Мамиров, К.Б. Мамиров, Н.А. Амантаев, К. Асылбеков, И. Бекзаткызы. Алматы; Ақтобе, 2023. 344 с.
- 31 Свод 2024: Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Актюбинская область. Вып. 2. Мартүкский район / Редкол.: А.М. Мамедов, Т.Б. Мамиров, К.Б. Мамиров, В.А. Амелин, Е.Б. Жолдыбай, К.М. Асылбеков, И. Бекзаткызы. Алматы; Ақтобе, 2024. 480 с.
- 32 Уразмагамбетов және т.б. 2022: Уразмагамбетов Н.Н., Мамедов А.М., Баиров Н.М., Кемешев Е.Е., Даутеев Б. Отчет об археологических исследованиях медресе «некрополя-мечети Досжан Хазрет» в 2022 году // Фонды АОИМК. 74 с.

REFERENCES

- 1 Baitanayev et al. 2021: Baitanayev, B. A., Mamirov, T. B., Akhatov, G. A., Myktybaeva, Zh. K., ..., Kaldybaeva, G. A. 2021. *Aktobe oblysynyn kieli geografijasy. Tabigat, arheologija, saulet zhane etnografija nysandarynyn tizilimi (Sacred geography of Aktobe region. Register of objects of nature, archaeology, architecture and ethnography)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Kazakh).

- 2 Baitanayev et al. 2019: Baitanayev, B. A., Bissembaev, A. A., Khavanskiy, A., Akhatov, G. A., Zhambulatov, K. A., Mamirov, K. B., Urazova, A. B., Zhakupova, I. N., Gurulev, M. V. 2019. *Otchet o NIR «Arheologicheskie issledovaniya elitnykh pamyatnikov rannih kochevnikov»*. In: Fondy Aktyubinskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (Funds of the Aktope Regional Museum of Local History) (in Russian).
- 3 Bissembaev et al. 2021: Bissembaev, A. A., Gutsalov, S. Ju., Mamedov, A. M., Akhatov, G. A. 2021. *Aktobe oblysyndagy erte temir dauiri koshpendilerinin elitlyk arheologiyalyk eskertkisher (Elite archaeological sites of the Early Iron Age nomads of the Aktope region)*. Almaty (in Kazakh, Russian, English).
- 4 Bissembaev et al. 2012: Bissembaev, A. A., Bidagulov, N. T., Dulja, V. I., Dujsengali, M. N., Mamedov, A. M., Mamirov, T. B. 2012. *Otchet ob arheologicheskikh razvedkakh v Temirskom rajone Aktyubinskoj oblasti v polevom sezone 2011 g. (Report on archaeological surveys in Temir District, Aktope Region, in the 2011 field season)*. In: Fondy Aktyubinskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (Funds of the Aktope Regional Museum of Local History) (in Russian).
- 5 Bissembaev et al. 2013: Bissembaev, A. A., Bidagulov, N. T., Urazova, A. B., Bairov, N. M., Amelin, V. A. 2013. *Otchet ob arheologicheskikh razvedkakh v Temirskom rajone Aktyubinskoj oblasti v polevykh sezonah 2010, 2012 g. (Report on archaeological surveys in Temir District, Aktope Region, in the field seasons of 2010 and 2012.)*. In: Fondy Aktyubinskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (Funds of the Aktope Regional Museum of Local History) (in Russian).
- 6 Bissembaev et al. 2014: Bissembaev, A. A., Beknazarov, R. A., Bidagulov, N. T., Bairov, N. M., ..., Shilmaganbetov, N. A. 2014. *Aktobe oblysynyn tarih-madeni zhane tabigat muralary eskertkisher. 13 tomdyk. 7 t. Temir audany (Monuments of historical, cultural and natural heritage of Aktope region. 13 volumes. 7 vol. Temir district)*. Aktope (in Kazakh, in Russian).
- 7 Bissembaev et al. 2015: Bissembaev, A. A., Bidagulov, N. T., Urazova, A. B., Bairov, N. M., Amelin, V. A. 2015. *Otchet ob arheologicheskikh razvedkakh v Temirskom rajone Aktyubinskoj oblasti v polevykh sezonah 2013–2014 gg. (Report on archaeological surveys in Temir District, Aktope Region, in the 2013–2014 field seasons)*. In: Fondy Aktyubinskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (Funds of the Aktope Regional Museum of Local History) (in Russian).
- 8 Bissembaev et al. 2021: Bissembaev, A. A., Zhambulatov, K. A., Khavanskiy, A. I., Akhatov, G. A., Zhanuzak, R. Zh. 2021. In *Ufmskij arheologicheskij vestnik (Ufa Archaeological Herald)* 21 (1), 42–58 (in Russian).
- 9 Bissembaev et al. 2022a: Bissembaev, A. A., Zhambulatov, K. A., Khavanskiy, A. I. 2022. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoj rabote po teme «Izuchenie elitnykh arheologicheskikh pamjatnikov rannih kochevnikov (sarmatov) na territorii Aktyubinskoj oblasti» (Research report on the topic “Study of elite archaeological sites of early nomads (Sarmatians) in the territory of Aktope region”)*. In: Fondy Aktyubinskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (Funds of the Aktope Regional Museum of Local History) (in Russian).
- 10 Bissembaev et al. 2022b: Bissembaev, A. A., Khavanskiy, A. I., Zhanuzak, R. Zh. 2022. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoj rabote po teme «Arheologicheskie issledovaniya pamjatnikov epohi Srednevekovia Aktyubinskoj oblasti» (Research report on the topic “Archaeological research of medieval monuments of Aktope region)*. In: Fondy Aktyubinskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (Funds of the Aktope Regional Museum of Local History) (in Russian).
- 11 Bissembaev et al. 2023: Bissembaev, A. A., Khavanskiy, A. I., Urazova, A. B., Zhanuzak, R. Zh. 2023. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoj rabote po teme “Izuchenie srednevekovykh pamyatnikov po Aktyubinskoj oblasti v 2023 godu” (Report on research work on the topic “Study of Medieval Monuments in the Aktope Region in 2023”)*. In: Fondy Aktyubinskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (Funds of the Aktope Regional Museum of Local History) (in Russian).
- 12 Bissembaev, A. A., Mamedov, A. M. 2013. *Otchet «Arheologicheskie issledovaniya pamyatnikov territorii osvoeniya AO «KMK Munaj»» (Aktyubinskaya oblast, Temirskij rajon) (Report “Archaeological Research of Monuments in the Territory of the KMK Munai JSC Development” (Aktope Region, Temir District))*. In: Fondy Aktyubinskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (Funds of the Aktope Regional Museum of Local History) (in Russian).
- 13 SA MIA SC MSHE RK. D. 374: Sorokin, V. S. *Otchet. Arheologicheskie pamyatniki Aktyubinskoj oblasti Kazahskoj SSR po materialam kazahstanskogo otryada arheologicheskoy ekspeditsii IIMK AN SSSR na tselinnye zemli 1955 g. (Report. Archaeological Monuments of the Aktope Region of the Kazakh SSR based on the materials of the Kazakhstan detachment of the Archaeological Expedition of the Institute for the History of Material Culture of the USSR Academy of Sciences to the virgin lands in 1955)* (in Russian).
- 14 SA MIA SC MSHE RK. D. 523: Kuzmina, E. E. *Otchet o rabote Embinskogo otryada v 1958 g. (Report on the work of the Emba Detachment in 1958)* (in Russian).

- 15 SA MIA SC MSHE RK. D. 1459: Petrov, N. P., Rodionov, V. V. *Otchet ob arheologicheskoy razvedke v Aktyubinskoj oblasti letom 1975 g. (Report on archaeological exploration in the Aktobe region in the summer of 1975)* (in Russian).
- 16 SA MIA SC MSHE RK. D. 1527: Petrov, N. P., Rodionov, V. V. *Otchet ob arheologicheskoy razvedke v Aktyubinskoj oblasti letom 1976 g. (Report on archaeological exploration in the Aktobe region in the summer of 1976)* (in Russian).
- 17 SA MIA SC MSHE RK. D. 1595: Petrov, N. P., Rodionov, V. V. *Otchet ob arheologicheskoy razvedke v Aktyubinskoj oblasti letom 1977 g. (Report on archaeological exploration in the Aktobe region in the summer of 1977)* (in Russian).
- 18 SA MIA SC MSHE RK. D. 2036: Gutsalov, S. Yu., Rodionov, V. V. *Otchet ob arheologicheskoy razvedke v Aktyubinskoj oblasti letom 1984 g. (Report on archaeological exploration in the Aktobe region in the summer of 1984)* (in Russian).
- 19 SA MIA SC MSHE RK. D. 2127: Kriger, V. A., Ivanov, V. A. *Otchet o razvedkah i raskopkah 1986 goda v bassejne reki Uil na territorii Aktyubinskoj oblasti (Report on explorations and excavations conducted in 1986 in the Wil River basin in the Aktobe region)* (in Russian).
- 20 SA MIA SC MSHE RK. D. 2347: Gutsalov, S. Y. *Otchet ob arheologicheskikh rabotah v Aktyubinskoy oblasti letom 1991 goda (Report on archaeological work in the Aktobe region in the summer of 1991)* (in Russian).
- 21 SA MIA SC MSHE RK. D. 2638: Samashev, Z., Onggaruly A., Zhetpisbay, N., Bekbasar, N. *“Aktobe–CNPC” AAK-na karajtyñ Aktoke oblysy Temir audanyndagy Kenkiyak munaj ondiru aumagynda zhurgizilgen arheologiyalyk zertteulerdin Esebi (Report of archaeological research carried out on the territory of Kenkiyak oil production in Temir District of Aktoke region, which belongs to Aktoke–CNPC)* (in Kazakh).
- 22 SA MIA SC MSHE RK. D. 2804: Taimagambetov, Zh. K., Artyukhova, O. A., Mamirov, T. B., Birmukhanova, A. U., Maigeldinov, K. U. *Otchet o polevyh issledovaniyah paleoliticheskogo otryada v 2006 g. (Report on the field research of the Paleolithic team in 2006)* (in Russian).
- 23 SA MIA SC MSHE RK. D. 3378: Bissembaev, A. A., Beknazarov, R. A., Mamirov, T. B., Mamirov, K. B., Akhatov, G. A., Gurulev, M. V., Kazanbaev, Zh. A., Rakhbaev, K. *Nauchnyj otchet ob obsledovanii mecheti i mesta pogrebeniya Doszhana Kashakuly Hazreta v Temirskom rajone Aktyubinskoj oblasti (okrestnosti rajonnogo centra Shubarkuduk) (Scientific report on the survey of the mosque and the burial site of Doszhan Kashakuly Khazret in Temir District, Aktobe Region (near the district center of Shubarkuduk))* (in Russian).
- 24 SA MIA SC MSHE RK. D. 3404: Bissembaev, A. A., Akhatov, G. A., Khavanskiy, A., Kalmenov, M. D., Zhambulatov, K. A., Zhanuzak, R. Zh., Abylkasimova, A. A. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoy rabote “Arheologicheskie issledovaniya elitnyh pamyatnikov rannih kochevnikov” v 4-kh t. T. I. Mogilniki Taskopa I i Taskopa V (Report on the research project “Archaeological Studies of Elite Monuments of Early Nomads” in 4 volumes. Vol. I. Taskopa I and Taskopa V burial grounds)* (in Russian).
- 25 SA MIA SC MSHE RK. D. 3405: Bissembaev, A. A., Akhatov, G. A., Khavanskiy, A., Kalmenov, M. D., Zhambulatov, K. A., Zhanuzak, R. Zh., Abylkasimova, A. A. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoy rabote “Arheologicheskie issledovaniya elitnyh pamyatnikov rannih kochevnikov” v 4-kh t. T. II. Mogilnik Taskopa VI (Report on the research project “Archaeological Studies of Elite Monuments of Early Nomads” in 4 volumes. Vol. II. Taskopa VI burial ground)* (in Russian).
- 26 SA MIA SC MSHE RK. D. 3406: Bissembaev, A. A., Akhatov, G. A., Khavanskiy, A., Kalmenov, M. D., Zhambulatov, K. A., Zhanuzak, R. Zh., Abylkasimova, A. A. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoy rabote “Arheologicheskie issledovaniya elitnyh pamyatnikov rannih kochevnikov” v 4-kh t. T. III. Mogilnik Tortkultobe. Mogilnik Kumbulak (Report on the research project “Archaeological Studies of Elite Monuments of Early Nomads” in 4 volumes. Vol. III. Tortkultobe burial ground. Kumbulak burial ground)* (in Russian).
- 27 SA MIA SC MSHE RK. D. 3408: Baitanayev, B. A., Kurganov, N. S., Kurganova, Ya. D., Atraubaev, B., Bissembaev, A. A., Mamirov, T. B., Akhatov, G. A., Mamedov, A. M., Shalmanova, A., Zhanuzak, R. Zh. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoy rabote po teme: “Nauchnaya rekonstruktsiya materialov iz pogrebeniya kurgana 1 mogilnika Taskopa I v Temirskom rajone Aktyubinskoj oblasti” (Report on research work on the topic: “Scientific reconstruction of materials from the burial of Kurgan 1 of the Taskopa I burial ground in Temirsky District of Aktobe Region”)* (in Russian).
- 28 Mamedov et al. 2021: Mamedov, A. M., Bairov, N. M., Urazmagambetov, N. N. 2021. *Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyah medrese “nekropolya-mecheti Doszhan Hazret” v 2021 godu (Report on the archaeological research of the Doszhan Hazret Necropolis-Mosque Madrasah in 2021)*. In: Fondy Aktyubinskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (Funds of the Aktobe Regional Museum of Local History) (in Russian).
- 29 Mamedov et al. 2024: Mamedov, A. M., Urazmagambetov, N. N., Bairov, N. M., Orynbasarov, E. E., Amelin, V. A. 2024. In *Margulan oqulary–2024 (Margulan Readings–2024)* 2, 159–177 (in Russian).

- 30 Mamedov et al. (eds.) 2023: Mamedov, A. M., Mamirov, T. B., Mamirov, K. B., Amantaev, N. A. Asylbekov, K., Bekzatkyzy, I. (eds.). 2023. *Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Aktyubinskaya oblast. Issue 1. Kargalinskiy rayon (The official list of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Aktoke region. Issue 1. Kargaly district)*. Almaty; Aktoke: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 31 Mamedov et al. (eds.) 2024: Mamedov, A. M., Mamirov, T. B., Mamirov, K. B., Amelin, V. A., Zholdybay, E. B., Asylbekov, K. M., Bekzatkyzy, I. (eds.). 2024. *Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Aktyubinskaya oblast. Issue 2. Martuyskiy rayon (The official list of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Aktoke region. Issue 2. Martuk district)*. Almaty; Aktoke: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 32 Urazmagambetov et al. 2022: Urazmagambetov, N. N., Mamedov, A. M., Bairov, N. M., Kemeshev, E. E., Dauteev, B. 2022. *Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyakh medrese "nekropolya-mecheti Doszhan Hazret" v 2022 godu (Report on the archaeological research of the Doszhan Hazret Necropolis-Mosque Madrasah in 2022)*. In: Fondy Aktyubinskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (Funds of the Aktoke Regional Museum of Local History) (in Russian).

CRedit authorship contribution statement

K. Mamirov: conceptualization, formal analysis, writing and reviewing of the manuscript.

N. Bairov: making cards.

Авторлық үлес

Қ.Б. Мамиров: концептуализация, талдау, қолжазбаны жазу және рецензиялау

Н.М. Баиров: карталар жасау.

Вклад авторов

К.Б. Мамиров: концептуализация, формальный анализ, написание и рецензирование рукописи.

Н.М. Баиров: составление карт.

About the Authors

Mamirov Kairat – Researcher, Aktoke Regional Museum of Local History, Aktoke, Kazakhstan.

ORCID: [0009-0004-5231-0323](https://orcid.org/0009-0004-5231-0323) E-mail: kairatm_1985@mail.ru

Bairov Nursultan – Graduate student, Gorodovikov Kalmyk State University, Elista, Russia.

ORCID: [0000-0002-6388-0047](https://orcid.org/0000-0002-6388-0047) E-mail: nmbairov91@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Мамиров Қайрат Базарбайұлы – ғылыми қызметкер, Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, Ақтөбе қ., Қазақстан

Баиров Нұрсұлтан Майлыбайұлы – аспирант, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ., Қалмақ Республикасы, Ресей

Сведения об авторах

Мамиров Кайрат Базарбаевич – научный сотрудник, Актобинский областной историко-краеведческий музей, г. Актобе, Казахстан

Баиров Нурсултан Майлыбаевич – аспирант, Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, Элиста, Республика Калмыкия, Россия

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 26.03.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.04.2025.

Орта ғасырлар мен жаңа заман археологиясы

Archaeology of the medieval and modern periods

Археология средних веков и Нового времени

ӘОЖ 902.904
ҒТАХР 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/3007-6528.2025.81.90>

Солтүстік Сарыарқа қазақ қыстаулары: дәстүрлі өмір салтының археологиясы

©2025 ж. Ғаниева А.С., Сәкенов С.Қ.

Keywords: *sedentarization, kystau (kz. winter camp), Saryarka, building structures, settlement, Kazakhs*

Түйін сөздер: *отырықшылық, қыстау, Сарыарқа, құрылыс конструкциялары, қоныс, қазақтар*

Ключевые слова: *оседлость, зимовка, кыстау, Сарыарка, строительные конструкции, поселение, казахи*

A. Ganiyeva^{1*} and S. Sakenov¹

¹Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan

*corresponding author

The Kazakh Kystau of Northern Saryarka: The Archaeology of a Traditional Way of Life

The article is devoted to a comprehensive archaeological study of Kazakh kystau – winter camps that played a key role in the traditional settlement system and the socio-economic organization of the nomadic and semi-nomadic population of Northern Saryarka in the 18th–19th centuries. Using the example of the sedentary sites Bozok II and Tazhygul I, II, located in the Akmola Region, the study examines the morphological characteristics of the residential and economic complex, the specifics of architectural and planning solutions, construction technologies, as well as the stratigraphic structure and material-cultural content of the investigated objects. The analysis of the obtained data allows for the reconstruction of the population's adaptability to the region's natural and landscape conditions, the identification of typological features of dwellings and utility structures, and the tracing of transformations in the traditional way of life under the influence of socio-economic and environmental factors. Special attention is given to interpreting the winter settlements as structural elements of the spatial-economic model of a semi-nomadic society, functioning not only as seasonal camps but also as centers of local economy, craft production, and resource accumulation. The research expands the understanding of settlement forms and the economic-cultural practices of Kazakh society in the modern period.

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted funding by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, project BR24992951.

Citation: Ganiyeva, A., Sakenov, S. 2025. The Kazakh Kystau of Northern Saryarka: The Archaeology of a Traditional Way of Life. *Margulan readings–2025*, 81–90 (in Kazakh).

А.С. Ғаниева^{1*}, С.Қ. Сәкенов¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Астана, Қазақстан

*корреспондент авторы

Солтүстік Сарыарқа қазақ қыстаулары: дәстүрлі өмір салты археологиясы

Мақала қазақ қыстауларына — XVIII–XIX ғасырларда Солтүстік Сарыарқаның көшпелі және жартылай отырықшы тұрғындарының дәстүрлі қоныстану жүйесінде әрі шаруашылық-тұрмысында маңызды рөл атқарған тұрақты қыстақтарға кешенді археологиялық зерттеу жүргізуге арналған. Авторлар Солтүстік Сарыарқадағы Бозоқ II, Тәжіғұл I, II қыстауларына жүргізілген далалық археологиялық қазбалар негізінде қазақ халқының жартылай көшпелі өмір салтына тән құрылыс ерекшеліктерін, тұрғын үйдің архитектуралық түрлерін, шаруашылық құрылымдарын және табиғи ортаға бейімделу тәсілдерін саралайды. Мақалада тарихи-этнографиялық және археологиялық деректер үйлестіріле отырып, қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жағдайын бейнелейтін қыстаулардың құрылымы мен кеңістіктік ұйымдасуы сипатталады. Зерттеу нәтижелері қазақ қыстауларының құрылыс техникасындағы аймақтық ерекшеліктерді, табиғи ресурстарды пайдалану дәстүрлерін, сондай-ақ қазақтардың отырықшы және жартылай отырықшы өмір салтының тарихи дамуын көрсетеді. Мақала қазақтың дәстүрлі қоныс нысандарын зерделеу арқылы халықтың мәдени мұрасын, тұрмыстық және шаруашылық өмірін жаңаша пайымдауға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы шеңберінде № BR24992951 жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме: Ғаниева А.С., Сәкенов С.К. Солтүстік Сарыарқа қазақ қыстаулары: дәстүрлі өмір салты археологиясы. *Марғұлан оқулары*—2025. 81–90-бб.

А.С. Ғаниева^{1*}, С.К. Сәкенов¹

¹ Институт археологии им. А.Х. Марғұлана, Астана, Казахстан

*автор-корреспондент

Казахские зимовки Северной Сарыарки: археология традиционного образа жизни

Статья посвящена комплексному археологическому исследованию казахских кыстау — стационарных зимовок, игравших ключевую роль в традиционной системе расселения и хозяйственно-бытовой организации кочевого и полуседлого населения Северной Сарыарки в XVIII–XIX вв. На примере оседлых поселений Бозок II и Тажыгул I, II, расположенных в Акмолинской области, рассматриваются морфологические особенности жилищно-хозяйственного комплекса, специфика архитектурно-планировочных решений, строительные технологии, а также стратиграфическая структура и материально-культурное наполнение исследованных памятников. Анализ полученных данных позволяет реконструировать устойчивость населения к природно-ландшафтным условиям региона, выявлять типологические характеристики жилищ и хозяйственных построек, а также проследить трансформации традиционного образа жизни под воздействием социально-экономических и экологических факторов. Особое внимание уделяется интерпретации зимовок как структурных элементов пространственно-хозяйственной модели полукочевого общества, функционировавших не только в качестве сезонных стоянок, но и как центров локальной экономики, ремесленного производства и накопления ресурсов. Исследование расширяет представления о поселенческих формах и хозяйственно-культурных практиках казахского общества в новое время.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК, проект № BR 24992951.

Цитирование: Ғаниева А.С., Сәкенов С.К. 2025. Казахские зимовки Северной Сарыарки: археология традиционного образа жизни. *Марғұлановские чтения*—2025. С. 81–90 (на каз. яз.).

Кіріспе

Қазақ халқының көшпелі мәдениеті мен өмір салтын зерттеу отандық тарихта маңызды орын алады. Атап айтқанда, көшпелі өмірдің негізгі аспектілерін сипаттайтын қыстаулар археологиялық зерттеулердің басты нысандарының бірі болып табылады. Қыстаулар тек тарихи ескерткіш ретінде ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымы мен мәдениетінің қалыптасуында маңызды рөл атқарған. Жаңа дәуір кезеңінің дәстүрлер мен құрылыс технологияларын бақылауға, көшпелі және жартылай көшпелі халықтардың тұрмыстық және шаруашылық өмірінің аспектілерін анықтауға мүмкіндік береді. Мақалада қазақ қыстауларының тарихи мәні мен археологиялық зерттеу нәтижелері қарастырылады.

Қыстауларды зерттеу – қазақ халқының мәдени мұрасын танудың маңызды қадамдарының бірі болып табылады. Бұл зерттеулер көшпелі өмір салтының ерекшеліктерін, әлеуметтік құрылымын және тұрғын үй салу дәстүрлерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қыстаулардың құрылымы мен орналасуы қазақ қоғамының экономикалық және мәдени дамуының көрсеткіші ретінде қарастырылады.

Мақаланың басты мақсаты – қазақ қыстауларының археологиялық зерттеулерін талдау, олардың тарихи маңызын көрсету.

Зерттеудің міндеттері:

- 1) қыстаулардың археологиялық сипаттамасын жасау;
- 2) археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерін талдау;
- 3) қыстаулардың құрылымы мен архитектурасына қатысты тарихи деректерді зерттеу.

Қазақ қыстауларын зерттеу барысында жаңа деректер мен артефактілердің табылуы ғылыми қауымдастықтың назарын аударады. Осы орайда, қыстаулардың әлеуметтік және мәдени маңыздылығын қарастыру қазақ халқының тарихын жаңаша түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Қазақ қыстауларын зерттеуде қолданылған әдістер көбінесе археологиялық қазба жұмыстарымен, топографиялық зерттеулермен, тарихи және этнографиялық деректерді талдаумен байланысты. Зерттеу барысында Солтүстік Сарыарқа өңірінің қыстаулар қалдықтарын зерттеу нәтижелері қолданылды. Археологиялық қазбалардан алынған мәліметтер, сондай-ақ географиялық және этнографиялық деректер қарастырылды.

Қолданылған әдістер:

- қазба жұмыстарын жүргізу;
- жер бедерін талдау және аумақты қашықтықтан зондтау үшін геоақпараттық жүйелер сияқты заманауи технологиялар қолданылды;
- құрылымдық және топографиялық талдау;
- хронологиялық әдіс және тарихи-салыстырмалы талдау;
- тарихи және этнографиялық зерттеулер.

Қазақ қыстауларының географиясы мен зерттелу тарихы

Бұл салада С.Ж. Жолдасбаевтың Оңтүстік және Орталық Қазақстандағы қазақ қоныстарын зерттеу негізінде дайындалған бір монографиясы бар, қазақ қыстаулары отандық археология ғылымында көптеген жылдар бойы зерттеушілердің назарын аударады [Жолдасбаев 2017: 148–149]. Бұл ескерткіштердің зерттеушілер үшін маңызды болуы, сөзсіз, Қазақ хандығының қалыптасу контекстінде олардың маңыздылығымен түсіндіріледі. Осыған орай, К.А. Ақышев Қозыбасы қоныстарын Қазақ хандығының ерте тарихын зерттеудегі маңызды объект ретінде қарастырады. Мұнда XV–XVIII ғғ. жататын қоныс орындарының, су диірмендерінің және суару, гидротехникалық құрылымдардың қалдықтары анықталған [Акишев 2013: 138–140]. Қазақ қыстауларының зерттелуінде маңызды бағыт — архитектуралық зерттеулер. Қазақтың құрылыс дәстүрлерінің

сабақтастығын көрсететін жұмыстар бар. Мысалы, К.М. Байпақов қыстаулардың жоспарлануын кешенді ортағасырлық тұрғын үйлермен, қоржын-үй сияқты құрылыстармен салыстырады, бұл сызықтық немесе анфиладты жоспарлану туралы куәландырады [Байпаков 2014: 366]. Осындай тұрғын үй түрі, жақында анықталғандай, қазіргі күнге дейін Оңтүстік Қазақстан қалаларында және ауылдарында ортағасырлық қалалық мәдениет гүлденген жерде сақталған. Л.Р. Тұрғанбаеваның ұсынған қазақ қыстауларының типологиясы дәстүрлі қазақ қонысының көлемді құрылымының эволюциясын кеңістікті игерудің динамикалық тәсілінен тұрақтылыққа өтуін көрсетті [Тұрғанбаева 2020: 110]. Соңғы жылдардағы көптеген жарияланымдар бұл ескерткіштердің одан әрі зерттелу мүмкіндігін көрсетеді. Қыстауларды зерттеу бойынша жұмыстар әлі күнге дейін шығып жатыр, мұнда қыстаулардың мерзімделуі туралы өзекті сұрақтар көтеріледі, ол көбінесе кузнецов фарфорының табылуына негізделеді. Әдетте, осындай қыстаулар XIX ғ. аяғы – 1930-шы жылдармен мерзімделеді [Свиридов және т.б. 2014; Бейсенов 2020; 2021; Бейсенов және т.б. 2020а, 2020б; Ажигали, Тұрғанбаева 2021; Ганиева, Хасенова 2021; Шагирбаев және т.б. 2022; Ошанов 2024].

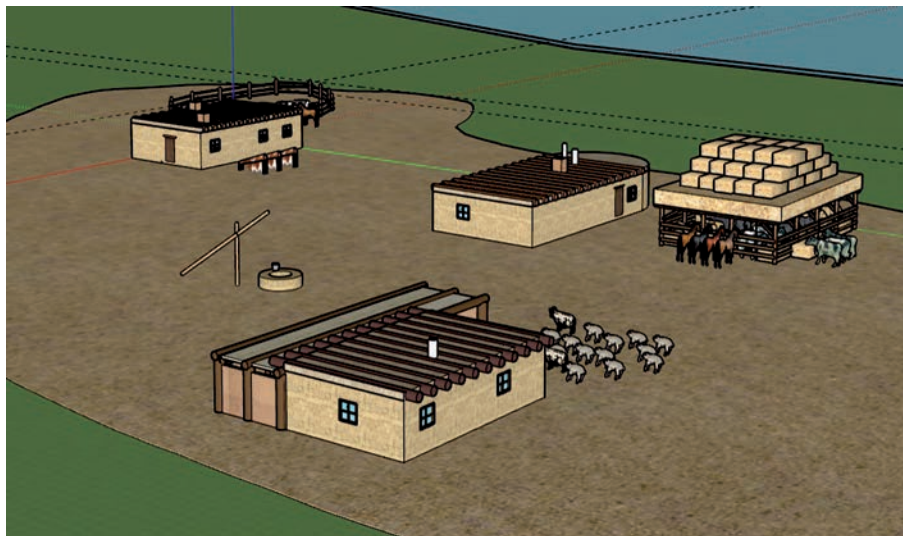
Нәтижелер

Қыстаудың сапасы мен бітімі жергілікті географиялық ерекшеліктерге және материалға, әлбетте, әулеттің дәулетіне тығыз байланысты болды. Мысалы, Шығыс Қазақстанның орталық және солтүстік орманды өңірлерінде үй құрылысына ағашты көптеп қолданса, орман-тоғайы аз өңірлерде негізі құрылыс материалы ретінде сары топырақтан жасалған саман кірпіш немесе пахса пайдаланылды. Сондай-ақ, қыстау құрылысының қабырғаларын соқпалау тәсілімен тұрғызатын (соқпа/соқпа там/соқпа үй). Ауқатты адамдардың қыстауларында қыш кірпіштен тұрғызылған, төбежабыны шатырланып қаңылтырмен жабылған үлкен әрі еңселі көп бөлмелі үйлер болды. Жиделі, талды, тоғайлары қалың өзен аңғарларында орналасқан қыстауларда үйлердің қабырғасы екі жағынан талдан өрілген шарбақтардан тұрғызылды. Осындай қоныстар -өңірдің экологиялық ортадағы өзіндік жергілікті түрі десе де болады. Үйлердің төбесі, әдетте, сырғауылдармен жабылып, соңынан шөп немесе сабанмен тығыздалып, үстіне қалың лай төселетін. Кейде сырғауылдың үстіне саман кірпіш немесе ойылған шым жабылатын. Үсті лаймен сыланатын.

Қазақ қыстауларын зерттеу Астана маңында, Нұра мен Есіл арасындағы аймақта жүргізілуде. Ең көп зерттелген нысандар: Сарқырама қонысы — кешенді ортағасырлық ескерткіш (күзеу), оның қазбалары стационарлы мал шаруашылығының маңызды элементтерін анықтауға мүмкіндік берді [Дукомбайев 2020: 158]. Қозыкөш қонысы — 80-нен астам тұрғын үй және шаруашылық кешендері, XIX ғ. ортасынан бастап XX ғ. ортасына дейінгі екі кезеңді қамтиды [Тлеугабұлов 2021: 28].

Бозоқ II қыстауы — елорда маңындағы Бұзықты көлінің оңтүстік жағалауында орналасқан, жаңа кезеңге жататын бірегей археологиялық нысан. Бұл ескерткішті 2021–2022 жылдары ауқымды далалық қазба жұмыстары жүргізілді. Қазба нәтижесінде бес құрылыс конструкциясы зерттелді, оның ішінде үш тұрғын үй мен екі шаруашылық ғимараты [Ганиева, Сакенов 2023: 151]. Бозоқ II қазақ қыстауының құрылыс қалдықтары Қазақстанның солтүстік өңірлеріне тән дәстүрлі көрініске ие — шикі кірпіштен салынған тікбұрышты пішіндегі құрылыстар, 2–3 бөлмелі, күйдірілген кірпіштен жасалған пеші немесе ошақтары бар ((1-сур.). Тұрғын үйлердің кіреберіс бөлігі, шаруашылық аймағы және мал ұстауға арналған қора-жай болған іргелес құрылыстар анықталды.

Құрылыс ерекшеліктері мен қазба кезінде табылған материалдар бұл қыстаудың XIX ғасырдың бірінші жартысына жататын және мал шаруашылығымен айналысқан жартылай көшпелі халықтың өмірімен байланысты екенін көрсетеді. Керамика, металл заттарының сынықтары, қайың қабыршағынан жасалған бұйымдар мен жануарлар сүйектері тұрғындардың қысқы кезеңге бейімделу деңгейі жоғары болғанын және тұрақты шаруашылық дәстүрлердің бар екенін дәлелдейді. Бұл нысанның маңыздылығын арттыратын жайт — оның ортағасырлық Бозоқ қалашығына жақын орналасуы. Бұл өз кезегінде отырықшы мекендер мен маусымдық шаруашылық орындары

1-сур. Бозоқ II қазақ қыстауы. 6 құрылыстың 3D реконструкциясы. Солтүстік-шығыстан көрініс.

Авторы: Е.Ж. Рахманқұлов

Fig. 1. Kazakh kystau Bozok II. 3D reconstruction of 6 structures. View from the northeast.

Author: E. Rakhmankulov

Рис. 1. Казахская зимовка Бозок II. 3D реконструкция шести сооружений. Вид с северо-востока.

Автор: Е.Ж. Рахманкулов

арасында белгілі бір қоныстану жүйесі мен өзара әрекеттесу болғанын болжауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, Бозоқ II қыстауы — Солтүстік Сарыарқа далалы аймағындағы жаңа кезең дәуірінде халықтың шаруашылық жүйесі, қоныстануы мен бейімделу үлгілерін зерттеу үшін аса құнды дереккөз болып табылады.

Бозоқ II қыстауында табылған остеологиялық материалдарға талдау жасалды. Археозоологиялық зерттеулер нәтижесінде сүйектердің 98,5%-ы үй жануарлары — тұяқты малдарға (ірі қара мал, жылқы, ұсақ мал) тиесілі екені анықталды. Оның ішінде ірі қара малдың қалдықтары — 48,1%, жылқы — 39,6%, ұсақ мал — 9,5% құрайды [Шагирбаев және т.б. 2022].

Осы қоныстардың археологиялық материалдары XIX ғасырдағы Қазақстанның отарлануымен байланысты тарихи-саяси өзгерістерді көрсетеді. Қыстауларда жиі табылатын фарфор ыдыстары, қазақ халқының Ресей империясының экономикалық өміріне тартылғандығының тікелей дәлелі болып саналады.

Қазақ қыстауларының шаруашылық-мәдени ерекшеліктері

«Көшпенді» және «номад» деген ұғымдар қазақтарға жиі қолданылса да, олардың мәдениетін толықтай сипаттамайды. Қазақтардың өмірі табиғатпен тығыз байланысты болды, сондықтан олардың қоршаған ортаға деген экологиялық көзқарасы мен табиғи ресурстарды ұқыпты пайдалану кеңінен қолданылды. Қазақтардың көшпелі өмір салты қыстауларда стационарлы түрде тұру кезеңдерін қамтыды, бұл тек қана қатал климаттық жағдайда аман қалуды қамтамасыз етіп қана қоймай, қолөнердің дамуына — зергерлік өнерге, ағаш ұсталығына және ұсталық өнерге мүмкіндік берді.

Қыстау құрылыс ансамбліне келесі нысандар кіреді:

- тұрғын үй;
- үй-жайлар мен тұрмыстық заттар сақталатын сарай;
- мал қорасы;
- шаруашылық мақсаттағы құрылымдар, ашық шатырлар.

Қыстау орналасқан мекен су көздеріне (өзендерге, көлдерге), жайылымдарға және құрылыс материалдарына қол жетімділікпен айқындалады. Үй құрылысына ағаш, қамыс, тас және балшық қолданылған, құрылыс материал таңдауы географиялық жағдайлармен, сондай-ақ ру немесе отбасының материалдық жағдайымен анықталды. Қыстау қазақтардың мәдени ерекшелігін айқындайтын маңызды элемент болды, бұл олардың құрылыс дағдыларының, материалдық мәдениетінің және әлеуметтік ұйымдасуының деңгейін көрсетеді.

Қазақ қыстаулары туралы құнды мәліметтер Шоқан Уәлихановтың еңбектерінде кездеседі. Ғалым өзінің «Қырғыздардың көші-қоны туралы» атты ғылыми еңбегінің тарихи-этнографиялық талдау негізінде Аманқарағай және Көкшетау округтеріндегі қазақ қыстауларының орналасуын сипаттап, суреттемелер келтіреді. Зерттеуші қазақ халқына мал шаруашылығын тиімді жүргізу үшін орманды немесе таулы-орманды аймақтарда арнайы қыстақ орындарының, не болмаса малды қолайсыз ауа райынан қорғай алатын жерлердің қажеттілігін атап өткен. Мал шаруашылығына ең қолайлы өңірлер – Көкшетау округі, Ақмола округінің солтүстік бөлігі және Семей округінің ішкі бөліктері, бұл аймақтар қалың орман мен шабындықтарға бай [Валиханов 1904: 324].

Солтүстік Қазақстан, Көкшетау және Орал-Қазақстан экспедицияларының XX ғасырдың екінші жартысындағы зерттеулері дала мен орманды дала ландшафтарының біртұтас эволюциялық бағытын көрсетеді [Зайберт 1979: 28]. Материалдар суы мол, флорасы мен фаунасы бай, өмір сүруге және өндіріс жасауға қажетті шикізаттары бар жерлерге қоныстанғандығын дәлелдейді. Ақмола облысында 1000-нан астам археологиялық ескерткіштер тіркелген, олардың ішінде қоныстар, тұрақтар, қорымдар, қорғандар, кеніштердің орындары бар [Свод 2009].

Ақмола облысындағы қыстаулардың археологиялық зерттеулері Солтүстік Қазақстан аймағындағы қазақтардың қоныс аударуының тереңірек зерттелуі үшін, нақтырақ айтқанда Ақмола облысында, Бурабай ауданында іздеу-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Нәтижелер ауқымды болды. Кешенді жұмыстар Бурабай ауданында, Абылайхан ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 1,5 км жердегі Тәжіғұл алқабында жүргізілді. Табиғи-ландшафтық жағынан өте қолайлы орналасқан бұл алқап ежелгі заманнан бастап адамзат үшін тұрақты өмір сүруге тиімді болған. Бұл аймақтан әртүрлі тарихи кезеңдерге жататын ескерткіштердің орындары анықталды: неолит дәуірінен бастап қола және ерте темір дәуірлері, сондай-ақ XVIII–XX ғасырлардағы қазақ қыстауларына дейінгі мәдени қабаттар кешенді түрде көрініс тапты.

Қазба жұмыстары нәтижесінде XVIII–XIX ғғ. жататын екі қазақ қыстауы зерттеліп, олардың бірінде (Тәжіғұл I) бірнеше бөлмелі үйдің архитектурасы мен құрылыс тәсілдері айқындалды. Бұл құрылыс қазақтың дәстүрлі тұрғын үйлерінің тек жеңіл қоныс емес, сонымен қатар тұрақты және көп бөлмелі мекенжай бола алғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, мәдени қабаттан ерте темір дәуіріне жататын керамика сынықтарының табылуы – бұл жерде ежелгі қоныстардың болуы мүмкін екенін көрсетеді. Бұл зерттеу өңірдегі қоныстану тарихын, көшпелі қазақ қоғамының табиғи ортаға бейімделуін және құрылыс мәдениетін анықтауға маңызды үлес қосады. Айрықша назар аударарлығы – қыстаулардың құрылыстарында ірі гранит тақталардың қолданылуы. Осылайша, қыстаулардың қиранды қалдықтары жер бетінде жақсы сақталып, олардың архитектуралық жоспарларын қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Тәжіғұл алқабының табиғи, топографиялық және археологиялық сипаттамалары оны Шағалалы-Кеноткел секілді ірі археологиялық микроаудандармен салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл аймақты кешенді түрде әрі қарай зерттеу — Солтүстік Қазақстанның көшпелі өркениеттерінің, қазақ халқының дәстүрлі қоныстану жүйесінің және жергілікті табиғи ортаға бейімделу ерекшеліктерінің археологиялық негіздерін түсінуге септігін тигізеді. Сонымен қатар, мұндай зерттеулер аймақтың мәдени мұрасын сақтау және болашақта этнографиялық-туристік әлеуетін арттыру тұрғысынан да маңызға ие.

Тәжіғұл алқабының ең биік жерінде Тәжіғұл II қыстау анықталды. Қоныс тұрғын үй мен мал шаруашылығын жүргізуге арналған шаруашылық құрылыстарынан тұрады. Тас материалдары мен

мәдени қабаттан табылған заттар XVIII–XIX ғғ. аралығына жататындығын көрсетеді. Тіктөртбұрышты ғимараттың (12×5 м) қабырғалары табиғи тастан, балшық ерітіндісінде қаланған. Қабырғалардың биіктігі 2–2,5 м аспаған. Үйдің есігі шығыс жағынан орналасқан және, мүмкін, жеңіл материалдардан жасалған дәлізбен қорғалған.

Ішкі интерьер ерекшеліктері:

- үйдің кеңістігі ұйықтайтын бөлме, асхана және ас үй бөліктеріне бөлінген;
- үйдің орталық бөлігінде бес құдық жүйесі бар қазандық пеші, пеш жылытудан басқа, тамақ әзірлеу және нан пісіру функцияларын атқарады;
- түтін шығатын көлденең бөлігінде аяқ киім мен заттарды кептіруге арналған орындар жасалған.

Шатыры бір қабатты болған деп болжануда: негізі – ағаштардан жасалған қатар, келесі қабат – қамыс маталары, бос орындар күлмен жабылған, соңында — топырақпен тығыздалған. Ағаш пен қамыс тұрғын үйлердің төбесін жабуға ғана емес, сонымен қатар есік табалдырығы мен есік жақтауларын жасауға да пайдаланылған. Бұған қоса, олар мал қораларын және қысқа дайындалған шөп қорларын қоршау үшін де кеңінен қолданылған.

Шаруашылық құрылымдар. Шығыс жағынан тұрғын үйге үлкен шаруашылық бөлмесі (қойма) тіркелген, оның ауданы 96 шаршы метр (12×8 м). Қойманың қабырғалары таспен қаланып, ертіндімен сыланған. Шаруашылық бөліктің шатыры тік тіректермен тұрғызылған, олар қималы арқалықты ұстап тұрады, ал ағаш пен қамыс тіректер үстіне жабылған. Үйдің жанында қоқыс тастайтын шұңқырлар табылды — бұл санитарлық жүйенің маңызды бөлігі.

Тәжіғұл I, II қыстауларында жүргізілген далалық зерттеулер оның аумағында қола дәуіріне тән тас қоршаулардың құрылыс материалдарының қайта қолданылғанын көрсетті. Жергілікті табиғи тастың жерлеу және тұрақты тұрғын үй нысандарын салуда пайдаланылуы – үш мың жылдан астам уақыт бойы бұл өңір тұрғындары үшін қажетті әрі тиімді шешімдердің бірі болған.

Қорытынды мен тұжырымдар

Қазақ руларының қыстауларын зерттеу, әсіресе Солтүстік Қазақстан аймағындағы қыстаулар негізінде, тек XVIII–XIX ғғ. қазақтың стационарлы қоныстарының архитектуралық ерекшеліктерін қалпына келтіруге ғана емес, сонымен қатар ғасырлар бойы болған әлеуметтік-экономикалық процестерді анықтауға мүмкіндік береді. Әрбір қыстау, табиғи жағдайларға бейімделу мен дамыған шаруашылық жүйесінің бірегей куәсі болып табылады. Жергілікті материалдардан жасалған тұрғын және шаруашылық ғимараттары, тас, ағаш және қамыс сияқты, дәстүрлі қазақ құрылыс өнерінің функционалдық талаптары мен эстетикасын көрсетеді. Қыстаулардың ерекшелігі олар тек қатал қыстан қорғануды қамтамасыз етіп қана қоймай, сондай-ақ қолөнердің, мысалы, ұсталық және ағаш ұсталық өндірісінің дамуына орталық болған. Қыстауларды бай және кедейге бөлу, сондай-ақ әлеуметтік статусқа байланысты әртүрлі типтегі тұрғын үйлердің болуы, қазақ қоғамындағы әлеуметтік стратификацияның бар екенін көрсетеді. Экономикалық айырмашылықтар тұрғын үйлердің сапасында және олардың орналасуында көрініс табады, бұл қазақ руларының әлеуметтік ұйымдасуын зерттеуге мүмкіндік береді. Археологиялық қазба жұмыстарынан алынған деректер мен қыстаулардың жоспарын талдау тарихи демографияның қазақтардың этногенезін түсіну үшін маңыздылығын көрсетеді.

Қыстаудағы өмір мен қала тіршілігі арасындағы өзара байланыс — сол кезеңдегі шаруашылық жүйесінің күрделі әрі үйлесімді құрылымын айғақтайды. Археологиялық және этнографиялық деректер көрсеткендей, қыстаулар тек мал бағумен ғана айналысатын оқшау қоныстар емес, сонымен қатар, қала экономикасының маңызды құрамдас бөлігі болды. Қалалардағы жәрмеңкелер мен базарлардан қыстауларға тұрмыстық заттар, асүйлік ыдыс-аяқ, темір және керамикалық бұйымдар, мата өнімдері әкелініп отырса, керісінше, қыстаулар қаланы етпен, сүт өнімдерімен,

жүнмен және басқа да мал шаруашылығы өнімдерімен қамтамасыз еткен. Мұндай өзара алмасу тек экономикалық ғана емес, сонымен қатар, мәдени ықпалдастықтың да көрсеткіші болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, қыстау — тек ауылдық тұрмыстың көрінісі ғана емес, қаламен тығыз байланыстағы кеңістік ретінде қарастырылуы тиіс.

Қыстау тұрғындарын санау әдістері және демографиялық құрылымдар этникалық тарихты зерттеуде маңызды рөл атқаратын болады, бұл Солтүстік Қазақстандағы қазақтардың қалыптасу процесін түсінуге мүмкіндік береді. Ақырында, қазба жұмыстарынан алынған археологиялық материалдар аймақтың тарихи дамуының үздіксіздігін және қазақ халықтың құрылыс дәстүрлерінің сабақтастығын дәлелдейді. Қазіргі қазақ отбасыларының тәжірибесінде көшпелі өмір салты мен құрылыс элементтерінің сақталуының мысалы ретінде осыны айтуға болады. Қыстауларды зерттеу тақырыбы Қазақстан тарих ғылымы үшін әлі күнге дейін өзекті болып табылады, ал бұл саладағы зерттеулер қазақ археологиясы аясында белсенді дамып келеді. Бұл этнографиялық, археологиялық және тарихи зерттеулерді біріктіретін пәнаралық сала, ол сол кезеңдегі қазақтардың өмірін толық түсінуге бағытталған.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Акишев К.А. Древние и средневековые государства на территории Казахстана (этюды исследования). Алматы: ИА, 2013. 192 с.
- 2 Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р. Культово-жилищный комплекс Кайнар второй половины XVIII – начала XX в. на Северном Устьорте как историко-культурный и архитектурный памятник // Археология, этнография и антропология Евразии. 2021. № 4. С. 109–119.
- 3 Байпаков К.М. Города и поселения Казахского ханства // Восхождение к вершинам археологии: м-лы Междунар. научн. конф. «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвящ. 90-летию со дня рождения К.А. Акишева / Отв. ред. К.М. Байпаков. Алматы: ИА, 2014. С. 343–383.
- 4 Бейсенов А.З. Размышления у старой зимовки Абая // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края / Отв. ред. А.А. Тишкин. Вып. 26. Барнаул: Алт. ун-т, 2020. С. 229–240.
- 5 Бейсенов А.З. Вопросы изучения и сохранения казахских зимовок // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: Сб. науч. ст. / Отв. ред. А.А. Тишкин Барнаул: АлтГУ, 2021. Вып. 27. С. 7–16.
- 5 Бейсенов және т.б. 2020а: Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., Дуйсенбай Д.Б. Кызылшилик, зимовка семьи Хасена Акаева // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края / Отв. ред. А.А. Тишкин. Вып. 26. Барнаул: Алт. ун-т, 2020. С. 240–251.
- 6 Бейсенов және т.б. 2020б: Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш. Карашоқы, старая зимовка в долине Аксары в Центральном Казахстане // Полевые исследования в Верхнем Приобье, Прииртышье и на Алтае. Археология, этнография, устная история и музееведение. Вып. 15. Барнаул: БГПИ, 2020. С. 6–25.
- 8 Валиханов Ч.Ч. О кочевках киргизов. Записки Императорского Русского географического общества. По отделению этнографии. Т. XXIX. Под ред. Н.И. Веселовского. СПб., 1904. 531 с.
- 9 Ганиева А.С., Сакенов С.К. Елорда өңірінде Бозоқ II қазақ қыстауының археологиялық зерттеулерінің нәтижелері // Марғұлан оқулары–2023. 2-т. 151–157-бб.
- 10 Ганиева А.С., Хасенова Б.М. Коллекция находок поселения Бозок II в Северной Сарыарке // Всероссийская научно-практическая конференция «Музей и наука» к 45-летию со дня основания музея «Археология, этнография и экология Сибири». Кемерово: КемГУ, 2021. С. 44–48.
- 11 Дукомбайев А.Т. Раскопки казахского поселения Саркырама // Хабдулина М.К., Тлеугабулов Д.Т., Дукомбайев А.Т., Кошман Т.В., Букешева Г.К., Сапарова К.С., Ғайса А.М., Бонора Ж.Л. Сакральный ландшафт Сарыарки. Нур-Султан; Рим: НИИ археологии им. К.А. Акишева, 2020. С. 136–158.
- 12 Жолдасбаев С. Оседлые поселения казахов в XV–XVIII вв. Астана: ФИА, 2017. 304 с.
- 13 Зайберт В.Ф. Исследования в Кокчетавской области // АО–1978 / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. М.: Наука, 1979. С. 15–23.
- 14 Ошанов О.Ж. Солтүстік Қазақстанның XVIII–XIX ғғ. қазақ қыстаулары мен қорымдарының ерекшеліктері // Марғұлан оқулары–2024. 2-т. 152–158-бб.

- 15 Свиридов және т.б. 2014. *Свиридов А.Н., Ярыгин С.А., Дукомбайев А.Т.* Кыстау-зимовки Акмолинского региона // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. М-лы Междунар. науч. конф., посвящ. 90-летию со дня рождения К.А. Акишева (г. Астана, 22–24 апреля 2014 г.) / Отв. ред. М.К. Хабдулина. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. С. 568–575.
- 16 Свод 2009: Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Акмолинская область / Отв. ред. Г.М. Камалова. Алматы: Аруна, 2009. 568 с.
- 17 Турганбаева Л.Р. К проблеме изучения объемно-планировочной структуры традиционного казахского поселения // Вестник Омского университета. Сер. Историч. науки. 2020. Т. 7. № 3 (27). С. 104–111.
- 18 Тлеугабулов Д.Т. Раскопки этнографического поселения Козыкош в Акмолинской области // Қазақстандағы археологиялық зерттеулер–2021 / Жауапты ред. А. Касеналы. Астана: Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі; Мәдени мұраны ғылыми-зерттеу институты, 2022. С. 25–29.
- 19 Шагирбаев және т.б. 2022: *Шагирбаев М.С., Ганиева А.С., Сакенов С.К.* Хозяйство казахов Нура-Ишимского междуречья XIX – начала XX в. (по остеологическим материалам зимовки Бозок II) // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2022. № 1. С. 146–163.

REFERENCES

- 1 Akishev, K. A. 2013. *Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazakhstana (Ancient and Medieval States on the Territory of Kazakhstan: Research Essays)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 2 Azhigali, S. E., Turganbaeva, L. R. 2021. In *Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii (Archaeology, Ethnography & Anthropology of Eurasia)* 4, 109–119 (in Russian).
- 3 Baipakov, K. M. 2014. In: Baipakov, K. M. (ed.). *Voshozhdenie k vershinam arheologii (Ascent to the Heights of Archaeology)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 343–383 (in Russian).
- 4 Beisenov, A. Z. 2020. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Sokhranenie i izuchenie kulturnogo naslediya Altaiskogo kraya (Preservation and Study of the Cultural Heritage of the Altai Region)*. Issue 26. Barnaul: Altai University, 229–240 (in Russian).
- 5 Beisenov, A. Z. 2021. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Sokhranenie i izuchenie kulturnogo naslediya Altaiskogo kraya (Preservation and Study of the Cultural Heritage of the Altai Region)*. Issue 27. Barnaul: Altai State University, 7–16 (in Russian).
- 6 Beisenov et al. 2020a: Beisenov, A. Z., Shashenov, D. T., Duisenbai, D. B. 2020. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Sokhranenie i izuchenie kulturnogo naslediya Altaiskogo kraya (Preservation and Study of the Cultural Heritage of the Altai Region)*. Issue 26. Barnaul: Altai University, 240–251 (in Russian).
- 7 Beisenov et al. 2020b: Beisenov, A. Z., Akhiyarov, I. K., Jumanazarov, N. Sh. 2020b. In: *Polevye issledovaniya v Verhнем Priobye, Priirtyshie i na Altae (Field Research in the Upper Ob, Irtysh and Altai rivers Region)*. Issue 15. Barnaul: Barnaul State Pedagogical Institute, 6–25 (in Russian).
- 8 Valikhanov, Ch. Ch. 1904. *O kochevkakh kirgizov (On the Nomadic Migrations of the Kyrgyz)*. In: *Zapiski Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva po otdeleniyu etnografii (Proceedings of the Imperial Russian Geographical Society, Ethnographic Section)*, vol. XXIX / Ed. N. I. Veselovskiy. St. Petersburg (in Russian).
- 9 Ganieva, A. S., Sakenov, S. K. 2023. In *Margulan oqulary–2023 (Margulan Readings–2023)* 2, 151–157 (in Kazakh).
- 10 Ganyieva, A. S., Khassenova, B. M. 2021. In: *Vserossiiskaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya «Muzei i nauka» (All-Russian Scientific-Practical Conference “Museum and Science”)*. Kemerovo: Kemerovo State University, 44–48 (in Russian).
- 11 Duykombayev, A. T. 2020. In: Khabdulina, M. K., Tleugabulov, D. T., Dukombayev, A. T., Koshma, T. V., Bukesheva, G. K., Saparova, K. S., Gaisa, A. M., Bonora, Zh. L. *Sakralnyi landshaft Saryarki (The Sacred Landscape of Saryarka)*. Nursultan; Rome: K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, 136–158 (in Russian).
- 12 Zholdasbayev, S. 2017. *Osedlye poseleniya kazakhov v XV–XVIII vv. (Sedentary Settlements of the Kazakhs in the 15th–18th centuries)*. Astana: Branch of the Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 13 Zaibert, V. F. 1979. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arheologicheskie otkrytiya 1978 goda (Archaeological Discoveries of 1978)*. Moscow: “Nauka” Publ., 15–23 (in Russian).
- 14 Oshanov, O. Zh. 2024. In *Margulan oqulary–2024 (Margulan Readings–2024)* 2, 152–158 (in Kazakh).
- 15 Sviridov et al. 2014: Sviridov, A. N., Yarygin, S. A., Duykombayev, A. T. 2014. In: Khabdulina, M. K. (ed.). *Dialog kultur Evrazii v arheologii Kazakhstana (Dialogue of Eurasian Cultures in the Kazakhstan Archaeology)*. Astana: Gumilyov Eurasian National University, 568–575 (in Russian).

- 16 Svod 2009: Kamalova, G. M. (ed.). 2009. *Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Akmolinskaya oblast (Corpus of Historical and Cultural Monuments of the Republic of Kazakhstan. Akmola Region)*. Almaty: "Aruna" Publ. (in Russian).
- 17 Turganbaeva, L. R. 2020. In *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya "Istoricheskie nauki" (Omsk University Bulletin. Series "Historical Sciences")* vol. 7, no. 3 (27), 104–111 (in Russian).
- 18 Tleugabulov, D. T. 2022. In: Kasenaly, A. (ed.). *Qazaqstandagy arheologiyalyq zertteýler–2021 (Archaeological Research in Kazakhstan–2021)*. Astana: National Museum of the Republic of Kazakhstan; Research Institute of cultural heritage, 25–29 (in Russian).
- 19 Shagirbayev et al. 2022: Shagirbayev, M. S., Ganieva, A. S., Sakenov, S. K. 2022. In *Kazakstan arheologiyasy (Kazakhstan Archeology)* 1, 146–163 (in Russian).
-

CRediT authorship contriburion statement

A. Ganiyeva: concept development, methodology, Field Research, text editing and project coordination.

S. Sakenov: processing and visualization of data, conducting field research, preparing the initial version of the article.

Авторлық үлес

А.С. Ғаниева: тұжырымдама әзірлеу, әдіснама, далалық зерттеулерді жүргізу, мәтінді редакциялау және жобаны үйлестіру.

С.К. Сакенов: деректерді өңдеу және визуализациялау, далалық зерттеулер жүргізу, мақаланың бастапқы нұсқасын дайындау.

Вклад авторов

А.С. Ғаниева: разработка концепции, методология, проведение полевых исследований, редактирование текста и координация исследований.

С.К. Сакенов: обработка и визуализация данных, проведение полевых исследований, подготовка первоначального варианта рукописи.

About the Authors

Ganiyeva Ainagul – Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan

ORCID: [0000-0002-2844-6819](https://orcid.org/0000-0002-2844-6819) E-mail: ganieva@mail.ru

Sakenov Sergazy – PhD, Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0001-8868-4280](https://orcid.org/0000-0001-8868-4280) E-mail: sergazi_82@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Ғаниева Айнагүл Сәбитқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Астана қ., Қазақстан

Сакенов Серғазы Қайырбекұлы – PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Астана қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Ганиева Айнагуль Сабитовна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Астана, Казахстан

Сакенов Сергазы Кайырбекович – PhD, ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Астана, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 06.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.06.2025.

Алтай-Тарбағатай аймағының көне қатынас жолдары

© 2025 ж. Ошанов О.Ж.

Keywords: Genghis Khan, Karpini, Rubruk, Atkinson, Altai, Tarbagatai, Chingistau, Irtysh, Ayagoz, Bukhtarma, Zaisan, caravan, trail

Түйін сөздер: Шыңғысхан, Карпини, Рубрук, Аткинсон, Алтай, Тарбағатай, Шыңғыстау, Ертіс, Аягөз, Бұқтарма, Зайсан, керуен, сүрлеу

Ключевые слова: Чингисхан, Карпини, Рубрук, Аткинсон, Алтай, Тарбагатай, Чингистау, Иртыш, Аягөз, Бухтарма, Зайсан, караван, тропа

O. Oshanov¹

¹Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Ancient communication routes of the Altai-Tarbagatai region

The article examines ancient roads that passed through the eastern regions of Kazakhstan, including the Altai–Tarbagatai area, the Irtysh River basin, and adjacent territories. Particular attention is given to the ancient Bukhtarma route, the campaigns of Chinggis Khan associated with it, and the historical name of Lake Zaysan — Kyzylbas. It is argued that the historical name of Lake Zaysan (Kyzylbas) persisted until a relatively late period and changed only in the 17th century with the arrival of the Dzungars. According to “The Secret Chronicle”, the Naiman khan Buyruk was killed at this lake, Kyzylbas (Zaysan). The article also provides evidence that the caravan routes of the 18th–19th centuries represented a continuation of these ancient roads. It describes historical events that took place along these routes, including Timur’s campaign against Enge-Tore in Tarbagatai, as well as the routes of the Italian travelers Plano Carpini (1245–1246) and Guillaume de Rubruck (1252–1255). A comparison of Rubruck’s and Carpini’s itineraries shows that after Lake Alakol, their journeys followed two different paths. Comparison with the records of the English traveler Atkinson (1848) makes it possible to identify Rubruck’s route as passing through Tarbagatai. In addition, the paper discusses the route and stopping points of Zhymby zholy, still remembered in local oral tradition.

Source of funding: The publication was carried out within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026, project BR24992916.

Citation: Oshanov, O. 2025. Ancient communication routes of the Altai-Tarbagatai region. *Margulan readings–2025*, 91–97 (in Kazakh).

О.Ж. Ошанов¹

¹Шәкарім университеті, Семей қ., Қазақстан

Алтай-Тарбағатай аймағының көне қатынас жолдары

Мақалада Қазақстанның шығыс аймағы Алтай-Тарбағатай, Ертіс бойы және т.б. өлкелермен өткен көне жолдары зерттеледі. Көне Бұқтарма жолы, онымен байланысты Шыңғыс хан жорықтары және Зайсан көлінің тарихи Қызылбас атауы қарастырылады. Зайсан көлінің тарихи атауының (Қызылбас) кейінге дейін сақталып келгендігі, тек XVII ғ. жоңғарлардың келуімен өзгеріске түскендігі дәлелденеді. «Құпия шежіре» бойынша

найман ханы Бұйрық осы Қызылбас көлінде (Зайсанда) өлтіріледі. XVIII–XIX ғғ. керуен жолдарының көне сүрлеулер екені туралы мәліметтер келтіріледі. Әрі осы жолдарда болған тарихи оқиғалар сөз болады. Соның қатарында Ақсақ Темірдің Енге-Төреге қарсы Тарбағатай жорығы, италияндық саяхатшылар Плано Карпини (1245–1246 жж.) және Гильом де Рубруктың (1252–1255 жж.) жүрген жолдары көрсетіледі. Рубрук пен Карпинидің жүрген жолдары өзара салыстыра келе, Алакөлден кейінгі сапарлары екі түрлі жолмен өткендігі анықталады. Ағылшын саяхатшысы Аткинсонның (1848 ж.) жазбаларымен салыстыра келе Рубруктың Тарбағатай арқылы жүрген жолы анықталады. Сонымен қатар жергілікті халық арасында әлі күнге айтылып келе жатқан «Жымбы жолының» бағыт-бағадары, аялдамалары келтіріледі.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҰЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы шеңберінде, BR24992916 жобасы аясында даярланды.

Сілтеме: Ошанов О.Ж. 2025. Алтай-Тарбағатай аймағының көне жолдары. *Марғұлан оқулары–2025.* 91–97-бб.

О.Ж. Ошанов¹

¹*Шәкәрім университет, г. Семей, Казахстан*

Древние пути сообщения Алтай-Тарбагатайского региона

В статье исследуются древние дороги, проходившие через восточный регион Казахстана: Алтай-Тарбагатай, Прииртышье и других территорий. Рассматривается древний Бухтарминский путь, связанные с ним походы Чингисхана и историческое название озера Зайсан – Кызылбас. Доказывается, что историческое название озера Зайсан (Кызылбас) сохранялось до позднего времени и изменилось только в XVII в. с приходом джунгар. Согласно «Сокровенному сказанию», найманский хан Буйрук был убит на этом озере. Приводятся сведения о том, что караванные пути XVIII–XIX вв. являлись продолжением древних дорог. Также описываются исторические события, произошедших на этих дорогах. В их числе указаны поход Тимура против Енге-Торе в Тарбагатае, а также маршруты итальянских путешественников Плано Карпини (1245–1246 гг.) и Гильома де Рубрука (1252–1255 гг.). При сравнении маршрутов Рубрука и Карпини, выясняется, что их путешествия после Алаколя проходили по двум разным путям. Проведено сравнение с записями английского путешественника Аткинсона (1848 г.), определен путь Рубрука, проходивший через Тарбагатай. Кроме того, приводятся маршрут и остановки «Жымбы жолы», о котором до сих пор говорят среди местного населения.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, BR24992216.

Цитирование: Ошанов О.Ж. 2025. Древние пути сообщения Алтай-Тарбагатайского региона. *Марғұлановские чтения–2025.* С. 91–97 (на каз. яз.).

Кіріспе

Алтай-Тарбағатай таулары бүгінде төрт мемлекеттің территориясын қамтып жатқан тарихи географиялық аймақ болып табылады. Тау жоталарынан тұратын өз алдына үлкен бір географиялық аймақ болғандықтан, кез келген жерден асу бермес стратегиялық маңызы ерекше болды. Осы себепті бұл аймақта байланыс жолдары нақтылы бір сүрлеулермен байланысты болып ғасырлар бойы еш өзгеріссіз жетті. Бұл жолдар әр уақыт кезеңінде қалыптасқан жағдайға байланысты түрлі маңыз атқарды. Бейбіт кезеңдерде бұл жолдармен сауда керуендері жүрсе, жаугершілік уақытта жорық жолдарына айналып кетуі қолма қол болатын.

Бұл зерттеуімізде Алтай таулары жүйесінің Қазақстанға қараған бөлігіндегі тарихи жолдарға ғана тоқталмақпыз. Өлкедегі ең маңызды жолдың бірі – Бұқтарма жолы. Алтай тауларын шығыстан батысқа (немесе керісінше бағытта) кесіп өтетін күре жолдың батыс үзігі Бұқтарма болып табылады. Шығысы Соғақ, Ойғыр арқылы жалғасып Қобда бетіне өтеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмыстары барысында тарихи құжаттар бір-бірімен салыстырыла отырып зерттелді. ШҚО керуен жолдарына байланысты көптеген саяхатшылардың, зерттеушілердің еңбектері қарастырылды. Керуен жолдарына қатысты тиісті материалдар жүйеленді. Экспедиция кезінде керекті мәліметтер жинақтау үшін жергілікті тұрғындармен сұрақ-жауап түрінде жұмыстар атқарылды. Далалық зерттеу кезінде этнографиялық және археологиялық барлау әдістемелері қолданылды.

Материалдарды сипаттау

Көне түркі жазбаларында Алтай тауларынан асып Ертіс бойындағы түргештерге жорыққа аттанғандары туралы деректер сақталған. Мысалы Күлтегін жазбасында: «В том же году мы прошли против тюргешей, поднявшись в Алтунскую чернь и переправясь через реку Иртыш» деген жолдар бар [Малов 1951: 41]. Сол секілді Тоныкөк жазбасында түргештерге аттанады. Онда: «А я так говорю, я мудрый Тоньюкок: «Мы пришли, пройдя через Алтунскую чернь. Через реку Иртыш» деп келеді [Малов 1951: 68]. Бұл жазбаларға қарағанда Ертіс бетіне осы Бұқтарма жолы арқылы өткен болуы тиіс. Өйткені одан басқа жолдың барлығы айналма болып табылады.

Бұқтарма алғаш рет Шыңғыс хан жорықтарында аталады. 1204 жылы Шыңғыс хан оңтүстік Алтайда қыстап шығып, көктемінде батыс бетке өтеді. Деректе: «Зимовал Чингис-хан на южном склоне Алтая. Затем, когда весною, в год Коровы (1205), он перевалил через Алтай и двинулся далее, то у истоков Эрдышской Бух-дурмы оказалось стоящим наготове соединенное войско Тохта и Кучулука» [Сокр.сказ. 1941: 56]. Бұл деректе Шыңғыс ханның Алтайдан «Арай асуы» арқылы өткені жазылған. Жорықтың барысы, Арай асуы туралы онда: «Возвратясь оттуда через тот же Арайский перевал, Чингис-хан расположился лагерем в Ауруутах» деп сипатталады [Сокр.сказ. 1941: 56].

Нәтижелер

Жалпы Бұқтарма жолы Шыңғыс ханның батыс жорықтарында үздіксіз жүрген күре жолының бірі болды. Ең соңында батыс жорықтарынан осы жол арқылы Моңғолияға оралады. Онда жазды Ертіс бойында өткізіп содан кейін ғана елге (1225 ж.) оралғаны жазылады [Сокр.сказ. 1941: 85]. Шыңғыстау тауларын Шыңғыс ханмен байланыстыратын халық аңызының шығуы осы жылмен (1225 ж.) байланысты болуы мүмкін. Шыңғыстау атауының Шыңғыс ханмен байланысты екендігі туралы мәлімет алғаш рет Андреевтің жазбасында кездеседі. Ол 1782 жылы Әбілфейіз ханның ордасына келіп, әңгіме арасында таудың тарихы жөнінде сұрайды. Андреев Әбілфейіз туралы: «Кочевье свое или жилище имел прямо крепости Семипалатной в каменных горах Чингистау, на речке Чингиске, до коих от Семипалатной расстояния 300 верст. О сем амбе, в бытность мою у сего салтана для некоторого дела о посольстве в 1782 году, из любопытства между разговорами спрашивал я: по какой причине сей камень называется по имени великого Чингис-хана? Который мне ответ сказал: что в древние времена он, великий Чингис-хан, дохаживал до сего камня своим кочевьем, в честь коего оный и название себе получил. А он, Абульфеис-салтан, в оном зимнее неперемное свое кочевье имеет более сорока лет, но оттоль в летнее время по разным местам перекочевывает» деп жазады [Андреев 1998: 41–42]. Шыңғыстаудың Шыңғыс ханмен байланысты екендігі жөнінде Абай да жазады. Абай: «Қашан маңғұлдан Шыңғыс хан шыққанда, қазақтар «құтты болсынға» барыпты. Бірақ қай жерде барғаны мағлұм емес, сүйтсе де осы Шыңғыс тауында, әскері Қарауыл өзенінің бойында жатып, он екі рудан он екі кісі маңғұлдың өз заңы бойынша «Хан» деген үлкен биіктің басында, ақ киізге Шыңғысты отырғызып хан көтерген дейді» [Абай 2002: 156]. Абайдың әкесі Құнанбай А. Янушкевичке де осы сипаттағы мәліметтер берген [Янушкевич 1966: 27–28].

Талқылау

Шыңғыс хан туралы «Құпия шежіренің» тағы бір маңыздылығы бұл жазбада алғаш рет Зайсан көлі аталады. Әрі ол өзінің бұрынғы тарихи «Қызылбас» атауымен беріледі. Шыңғыс хан осы Қызылбас көлінде (Зайсанда) Бұйрық ханды өлтіреді. Бұл туралы: «§ 158. Потом Чингисхан с Ван-ханом вдвоем пошли на Гучугудун-Буируха Найманского. Не будучи в силах им противостоять, Буирух-хан двинулся через Алтай из местности Сохох-усун на Улук-тахе, где они его настигли. Отсюда они и начали его преследовать. Дали перевалить через Алтай и погнались вниз по течению Хумшигирской реки Урунгу. Здесь наши захватили его нойона, Едитублукха, который шел в караульном охранении. Теснимый нашим караульным отрядом, он пытался было бежать в горы, но у коня его лопнула подпруга. Прогнав Буирух-хана вниз по Урунгу, настигли его у озера **Кишилбаш-наур** (выделено автором – О.О.) и тут прикончили его» [Сокр. сказ. 1941: 36]. Зайсанның тарихи атауы «Қызылбас» екендігі Спафаридың жазбаларында анық көрініс тапқан. 1675 жылы орыс елшісі Спафари Ертісті бойлап Қытайға өтеді. Спафари осы сапарында Қызылбас (Зайсан) көлі жөнінде келесідей мәліметтер береді. Ол: «А того тайши до озеро Кизылбаш ходу 9 дней возле реки Иртыша. И сквозь то озеро прошла река Иртыш и не мешается с озером и опять за озеро течет своим течением» деп жазады [Спафари 1882: 42]. Спаский бұл жөнінде: «По словам Фишера это озеро, называемое прежде Кизил-нор, переименовано Нор-Зайсаном (Благородным озером) от избытка в нем рыбы, которою, против обыкновения своего, питались калмыки, во время бывшего в них стране голода» деп түсіндіреді [Спаский 1849: 14]. Фишер: «Сказывают, что калмаки питались тогда по нужде рыбою из Нор-Зайсана, хотя впрочем такая пища у них не в обыкновении, а озеро, которое прежде называлось Кизалсу-Нор, получило нынешнее свое имя из благодарности за его услуги, так как бы они хотели пожаловать его дворянством» деп жазады [Фишер 1774: 448].

Міне, бұл деректер Зайсан көлінің тарихи атауының өзгеруі жоңғарлар келгеннен кейін орын алғанын көрсетеді. Алтай, Тарбағатай аймағы қашанда найман руының атақонысы болған. Ортағасырлық парсы жазбалары, сондай-ақ Рубрук пен Карпини да жазбаларында бұл аймақты «наймандар елі» деп көрсеткен. Ең соңы, жоғарыда көрсетілгендей «Құпия шежіре» бойынша найман ханы Бұйрық Шыңғыс ханмен қақтығыста Зайсан (Қызылбас) көлі маңында қаза табады.

Италияндық елшілер Плано Карпини (1245–1246 жж.) және Гильом де Рубрук (1253–1256 жж.) Моңғол ставкасына сапар шеккені белгілі. Бұл екі саяхатшының жолдары Алакөл бойында Үгедей Ордасында түйісіп, одан арғы сапарлары қайта бөлектеніп, бірақ Бұқтарма жолында қайта түйіседі. Карпини Еміл өзенінен шыққаннан кейін Орда Еженнің иелігіне келіп, одан кейін Күйік ханның тағы бір сарайына келеді. Ол Орда Еженнің әкесінің (Жошының) жұртында отырғанын жазады. Соған қарағанда Карпиниді айналма жолмен, яғни Аягөз жолы арқылы моңғол билеушілері (Күйік, Орда Ежен) отырған орда-сарай үстілерімен әдейі алып жүрген сияқты. Рубруктың жолы басқаша келеді. Рубрук бұл тұста Күйік ханның ордасынан («осы аймақтың астанасы»), яғни Алакөл маңынан шыққаннан кейін солтүстікке, қарлы тауларға қарай жүргендерін жазады. Бұл жол Емілден шыққан соң Тарбағатай арқылы Бұқтарма жолына қосылады. Оның жазбасында жоғарыдағы ордаларды (Күйік пен Орданың) тек қайтар жолында ғана көргені туралы жазылады. Тек оның жазбасында Орда-Еженнің орнына Стикан айтылады.

Рубруктің тікелей Тарбағатай арқылы жүргеніне дәлел болатын, үндес жазбалар бар. Мысалы, оның «Во вторую субботу Рождественского поста вечером мы проезжали через одно место среди очень страшных скал, и проводник наш прислал просить меня произнести какие-нибудь молитвенные слова, чтобы ими можно было обратить в бегство демонов, так как на этом переходе демоны обычно внезапно уносили людей» деген жолдарын алып қарайық

[Путешествие 1993: 117]. Дәл осыған үндес сипаттаманы ағылшын саяхатшысы Т. Аткинсонның жазбаларынан кездестіруге болады. Ол 1848 жылы Ертіс пен Тарбағатай аралығындағы біраз жерлері аралып, суретке көшіреді. Осындай бір жері туралы Аткинсон былай деп жазады: «Далее стояли разрушенные башни и мощные зубчатые стены с осадными башнями, уходящими высоко вверх, на которых я воображал, даже можно сказать, отчетливо представлял мрачных стражей, зорко осматривающих бескрайние равнины. Если бы все это было времена джиннов, то, конечно, на этом месте их можно было бы обнаружить» [Аткинсон 2006: 153]. Әрі қазақтардың бұл жерден сескеніп «жын-шайтанның мекені» деп қабылдайтынын келтіреді [Аткинсон 2006: 153]. Аткинсонның осы сипаттамасын бесжүз жыл бұрын өткен Гильом де Рубруктың жазабасымен салыстырсақ, екеуінің бір жерді сипаттайтынына көз жеткізуге болады.

Бұқтарма жолының стратегиялық тұрғыдан маңызы XIX ғ. екінші жартысына дейін жалғасты. 1864 жылы Тарабағатай келісім-шарты (Шәуешек келісім-шарты) жасалғанша бұл өлке Қытайға (Цин мемлекетіне) қарағаны белгілі. 1862 жылы Қытайдың Шэнси, Ганьсу және Синьцзян аймақтарында орын алған дүнген көтерілісі кезінде Пекинмен тікелей қатынас жолы көтерілісшілердің қолында болғандықтан билік өкілдері астанамен Бұқтарма жолы арқылы байланыс жасаған. Бұл уақыттағы Бұқтарма жолының Қытай билігі үшін маңыздылығы жөнінде Бабков: «Она в особенности имела для нихъ важное значение, потому что в тревожное время дунганской смуты, когда было прервано кратчайшее сообщение Западнаго Китая с Пекином через Урумчи и Кур-Караусу, эта дорога представляла собою единственный удобный путь к столице Срединного государства через Кобдо и Улясутай» деп жазады [Бабков 1912: 411].

Сібір аймағын Қытай, Орта Азия елдерімен байланыстаратын көне жол Ертіс өзені бойы арқылы жалғасты. Бұл жол Семей қаласы тұсында екі бағытқа бет алатын. Оның бірі Алқабек арқылы Тарбағатай асып, Қытай жеріне өтсе, екіншісі Аягөз өзенінің орта ағысы арқылы өтетін жол. Аягөз өзенінің орта ағысында керуен жолы өз кезегінде бірнеше тармаққа бөлініп кетеді. Оның бір тармағы Алакөлдің шығыс жағы арқылы Емілден (Ескі көпір) өткен соң Шәуешекке және Эби нор, Сайрам нор арқылы Құлжа қаласына шығады. Емілге жетпей Үржар өзенін бойлап, Ұялы арқылы көлдің бергі бетіне, яғни Лепсіге шығатын тармағы да болған.

Тағы бір тармағы Аягөз өзенін бойлай Лепсіге шығып, бүгінгі Алматы бағытында жүреді. Ерісті бойлап кететін жолдың Көкпектіден өткен соң Зайсан көліне жетпей оңтүстікке кілт бұрылып, Хабарасу арқылы Шәуешекке түсетін бағыты да бар.

XVIII ғ. қазақ-жоңғар кезіндегі Ресей елшілерінің жоңғар Ордасына барған бір жолын көрсетейік. Егер Г.Н. Потаниннің жазбаларынан құрастырса келесідей: Семей – Ертіс өзені – Аягөз (орта ағысы) – Тарбағатай мүйісі – Қарақол өз. – Үржар өз. – Зай өз. (Қатынсу) – Еміл өз. – Шаған Тоғай өз. – Алакөл – Атбас – Ебі-нор – Сайрам-нор – Талқы – Ұрға [Потанин 1868: 21–22]. Халық аңызында бұл жол тармағы және басқа да Тарбағатай жотасындағы жолдар «Жалбы батыр жолдары» деген атпен қалған. Халық аңызында Шарышты өлтіруіне (жекпе-жекте өледі) байланысты Абылайды ұстап әкелуге қонтайшының әмірімен Жалбы бастаған арнайы жасақ аттанады. Шәкәрім «Жалбы жолы» жөнінде: «1741 жылы Ташкенттегі қалмақтың ханы Галдан Церен «қайда болса да Абылайды тірі ұстап алып кел, Шарыштың орнына өлтіремін» деп, отыз мың әскерімен Жалбы деген батырын жіберіпті, осы Шыңғыс пенен Тарбағатай тауының тау арасындағы жолдарменен жүріп қарағандықтан, сондай жолдар «Жалбы жол» атанған» деп жазады [Құдайбердіұлы 2004: 23]. Үржар, Мақаншы жағының «Жымба жолы» деп атайтыны осы Жалбы болуы керек. Мақаншы елінің қариялары Сасықкөл, Алакөл аумағы арқылы өтіп жатқан жол үзігін «Жымбаның жолы» дейді (I). Жергілікті Жымбы жолының үзігі келесідей (Алакөлдің шығысы): «Шәуешек – Ескі көпір – Айнабұлақ – Берденнің Қарасуы – Тұмсық құм» (I). Одан әрі Аягөзге қарай кетеді.

Қорытынды

Алтай-Тарбағатай аймағының көне қатынас жолдары өзінің тұрақтылығымен ерекшеленеді. Егер қазақ жерінің басқа өлкелерімен салыстыратын болсақ мүлде басқа көріністі көруге болады. Мысалы Сарыарқа даласында ортағасырлық қатынас жолдарының XIX ғасырда өзгеріске түсіп, пайда болған орталықтарға байланысты, көп жағдайда қайтадан қалыптасқаны аңғарылады. Ал Алтай-Тарбағатай өңірі керісінше еш өзгеріссіз, өз қалпын жоғалтпады. Бұған себеп асу бермес тау жоталары және оңтүстіктен солтүстікке кесе аққан Ертіс өзені. Осы себепті шығыс өлкенің тарихи жолдарын зерттеу аса қиындық тудырмайды. Әрі тарих қойнауындағы көне оқиғалармен байланыстыру мүмкіндігі зор. Жер-судың аты өзгергенімен оның қалпы жоғалмайды. Сондықтан Зайсан көлінің тарихи атауы Қызылбас (Қызылсу) екендігі салыстырмалы түрде оңай ажыратылады.

Қорыта айтқанда Алтай-Тарбағатай өңірінің көне қатынас жолдарын зерттеу өте маңызды. Бұл жолдардың бойында тарихтың жасырулы сырлары жатыр. Егер салыстыра зерттейтін болсақ Шыңғыс ханның жорық жолдары, Моңғол астанасына апарар империялық күре жол, сауда-саттық жолдары және т.б. маңыздағы сүрлеулер осы «Бұқтарма жолы», «Жалбы жолы» секілді қатпарлардың бойында жатыр.

Ақпарат бергендер

I Қызырхан Байыссағымұлы. 1949 ж.т. Абай облысы, Мақаншы ауданы, Мақаншы ауылы. – 2025 ж.

Informants

I Kizyrkhan Bayssagymuly. Born in 1949 in the village of Makanchi, Makanchi district, Abay region. – 2025.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Абай Құнанбайұлы. Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы // Шығармаларының екі томдық жинағы. Т. 2: Өлеңдер мен аудармалар. Алматы, 2002. 336 б.
- 2 Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Алматы, 1998. 280 с.
- 3 Аткинсон Т.В. Восточная и Западная Сибирь // Первые английские путешественники в Казахской степи / Пер.с англ. Д.М. Костиной/ Сост. И.В. Ерофеева. Т. 8. Алматы: Санат, 2006. 312 с.
- 4 Бабков И.Ф. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири. 1859–1875 г. (Разграничение с Западным Китаем 1896 г.). СПб.: Типография В.Ф. Киришаума, 1912. 579 с.
- 5 Құдайбердіұлы Ш. Қазақтың қайдан шыққаны туралы // Түрік, қазақ, қырғыз һәм хандар шежіресі. Алматы, 2004. 15–25–66.
- 6 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.; Л.: АН СССР, 1951. 452 с.
- 7 Потанин Г.Н. О караванной торговле с Джунгарской Бухарией в XVIII столетии. М.: Университетская типография, 1868.
- 8 Путешествие 1993: Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. Серия: Путешествия. Открытия. Приключения. Алматы: Ғылым, 1993. 248 с.
- 9 Сокр. сказ. 1941: Эпосы, легенды и сказания: «Сокровенное сказание Монголов». М.; Л., 1941. URL: <https://xn--80abubbalb5cgec5b4kf.xn--p1ai/find/lib/mgposlan.pdf> (дата обращения: 19.04.2025).
- 10 Спасский Г.Н. Список с чертежа Сибирский земли (заимствованный из рукописного сборника XVII века и объясненный примечаниями Императорского Московского общества истории и древностей Российских Г.Н. Спасским). М.: Университетский типография, 1849.
- 11 Спафари Н. Путешествие через Сибирь от Тобольска до Нерчинска и границ Китая русского посланника Николая Спафария в 1675 году (Дорожный дневник Спафария с примечаниями Ю.В. Арсеньева). СПб., 1882.
- 12 Фишер И.Э. Сибирская история с самага открытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием. СПб.: при Императорской Академии наук, 1774. 631 с.
- 13 Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Пер. с польского Ф. Стекловой. Алма-Ата, 1966. 267 с.

REFERENCES

- 1 Abay, Q. 2002. *Şığarmalarınñ eki tomdıq jınağı* (Two-volume collection of his works). Vol. 2. Almaty (in Kazakh).
- 2 Andreyev, I. G. 1998. *Opisaniye Sredney ordy kirgiz-kaysakov* (Description of the Middle Horde of Kirghiz-Kaysaks). Pavlodar: "EKO" Publ. (in Russian).
- 3 Atkinson, T.V. 2006. *Pervyye angliyskiye puteshestvenniki v Kazakhskoy stepi* (The first English travelers in the Kazakh steppe) / Translated from English by D.M. Kostina / Comp. I.V. Yerofeyeva. Vol. 8. Almaty: "Sanat" Publ. (in Russian).
- 4 Babkov, I. F. 1912. *Vospominaniya o moyey sluzhbe v Zapadnoy Sibiri. 1859–1875 g.* (Memories of my service in Western Siberia. 1859–1875). St. Petersburg: V.F. Kirshbaum Printing House (in Russian).
- 5 Qudayberdiuli, Şh. 2004. *Türük, qazaq, qırğız häm xandar şejiresi* (Genealogy of Turks, Kazakhs, Kirghizs and Khans). Almaty, 15–26 (in Kazakh).
- 6 Malov, S. E. 1951. *Pamyatniki drevnotyurkskoj pismennosti. Teksty i issledovaniya* (Monuments of ancient Turkic writing. Texts and research). Moscow; Leningrad: USSR Academy of Sciences (in Russian).
- 7 Potanin, G.N. 1868. *O karavannoy trgovle s Dzhungarskoy Bukhariyey v XVIII stoletii* (Caravan trade with Dzungarian Bukhara in the 18th century). Moscow: University Printing House (in Russian).
- 8 Puteshestviye 1993: *Puteshestviye v vostochnyye strany Plano Karpini i Gil'oma de Rubruka* (A trip to the eastern countries by Plano Carpini and Guillaume de Rubruck). Series: Travel. Discoveries. Adventures. Almaty: "Gylym" Publ. (in Russian).
- 9 Sokr. skaz. 1941: *Eposy, legendy i skazaniya: Sokrovennoye skazaniye Mongolov* (Epics, legends and tales: "The Hidden legend of the Mongols). Moscow; Leningrad. URL: <https://xn--80abubbalb5cgec5b4kf.xn--p1ai/find/lib/mgposlan.pdf> (accessed: 19.04.2025) (in Russian).
- 10 Spasskiy, G. N. 1849. *Spisok s chertezha Sibirskiy zemli (zaimstvovanny iz rukopisnogo sbornika XVII veka i obyasnennyy primechaniyami Imperatorskogo Moskovskogo obshchestva istorii i drevnostey Rossiskikh G.N. Spasskim)* (A list from the Siberian Land drawing (borrowed from a handwritten collection of the 17th century and explained by the notes of the Imperial Moscow Society of Russian History and Antiquities by G.N. Spassky). Moscow: University Printing House (in Russian).
- 11 Spafari, N. 1882. *Puteshestviye cherez Sibir ot Tobolska do Nerchinska i granits Kitaya russkogo poslannika Nikolaya Spafariya v 1675 godu* (Journey through Siberia from Tobolsk to Nerchinsk and to the borders of China by the Russian envoy Nikolai Spafari in 1675). Spafari's travel diary with notes by Yu.V. Arsenyev. St. Petersburg (in Russian).
- 12 Fisher, I. E. 1774. *Sibirskaya istoriya s samago otkrytiya Sibiri do zavoyevaniya sey zemli rossiyskim oruzhiyem* (Siberian history from the very discovery of Siberia to the conquest of this land by Russian weapons). St. Petersburg: at the Imperial Academy of Sciences, 631 (in Russian).
- 13 Yanushkevich, A. 1966. *Dnevniki i pisma iz puteshestviya po kazakhskim stepyam* (Diaries and letters from a trip to the Kazakh steppes). Translated from Polish F. Steklova. Alma-Ata (in Russian).

About the Author

Oshanov Orynбай – Senior Researcher, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

ORCID: [0009-0002-4051-9598](https://orcid.org/0009-0002-4051-9598) E-mail: dadan@mail.ru

Автор туралы мәліметтер

Ошанов Орынбай Жаңабайұлы – аға ғылыми қызметкер, Шәкәрім университеті, Семей қ., Қазақстан

Сведения об авторе

Ошанов Орынбай Жанабайұлы – старший научный сотрудник, Шәкәрім университет, г. Семей, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 19.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 22.05.2025.

УДК 902.904
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/3007-6528.2025.98.107>

Артефакты элитных детских погребений Верхней Оби от эпохи раннего средневековья до Нового времени

© 2025 г. Бородовский А.П.

Keywords: *prestigious artifacts, elite burials, children, status, prestige, Upper Ob*

Түйінді сөздер: *ерекше артефактілер, элиталық жерлеу орындары, балалар, мәртебе, бедел, Жоғарғы Обь*

Ключевые слова: *престижные артефакты, элитарные погребения, дети, статус, престиж, Верхняя Обь*

A. Borodovsky¹

¹*Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russia*

Artifacts of elite children's burials of the Upper Ob River from the early Middle Ages to Modern Times

The article is devoted to the analysis of the reflection of prestige and social status in artifacts (jewelry, waist headset, metal sewing) from elite children's burials of a wide chronological and cultural spectrum in the north of the Upper Ob region. The elitism of these burial complexes is justified by a number of signs. Among them: the uniqueness of the objects, the use of precious metals and stones for their manufacture, the redundancy and richness of the accompanying inventory, as well as ethnographic parallels associated with high social status. In the course of research on a series of elite children's burials from the Early Middle Ages (5th–7th centuries) to Modern Times (18th–19th centuries), it was found that such burial complexes arose in certain historical conditions.

Source of funding: The study was carried out within the framework of the State Research and Development Task of IAET SB RAS (FWZG-2025-0013).

Citation: Borodovsky, A. 2025. Artifacts of elite children's burials of the Upper Ob River from the early Middle Ages to Modern Times. *Margulan readings–2025*, 98–107 (in Russian).

A. П. Бородовский¹

¹*РФА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск қ., Ресей*

Ерте орта ғасырлардан бастап қазіргі заманға дейінгі Жоғарғы Обь аймағындағы элиталық балалар жерлеуі артефактілері

Мақала Жоғарғы Обь өңірінің солтүстігіндегі хронологиялық және мәдени спектрдің элитарлық балалар жерлеулерінен табылған артефактілердегі (әшекейлерде, белдік жиынтықтарында, металл тігістерінде) бедел мен әлеуметтік мәртебенің көрініс табуын талдауға арналған. Бұл жерлеу кешендерінің элитарлығы бірқатар белгілермен негізделген. Олардың ішінде: заттардың бірегейлігі, оларды жасау үшін бағалы металдар мен тастарды пайдалану, бай ілеспе құралдардың көптігі, сондай-ақ жоғары әлеуметтік мәртебеге байланысты этнографиялық параллельдер болуы. Ерте орта ғасырлардан (V–VII ғасырлар) қазіргі уақытқа дейінгі (XVIII–XIX ғасырлар) элиталық балалар жерлеу сериясын зерттеу барысында мұндай жерлеу кешендері белгілі бір тарихи жағдайларда пайда болғандығы анықталды.

Қаржыландыру көзі: Зерттеу РҒА ЕАЭО ҒЗЖ мемлекеттік тапсырмасы (FWZG-2025-0013) шеңберінде жүргізілді.

Сілтеме: Бородовский А.П. 2025. Ерте орта ғасырлардан бастап қазіргі заманға дейінгі Жоғарғы Обь аймағындағы элиталық балалар жерлеуі артефактілері. *Марғұлан оқулары–2025*. 98–107-бб. (Орысша).

А.П. Бородовский¹

¹Институт археологии и этнографии СО РАН, г. Новосибирск, Россия,

Артефакты элитных детских погребений Верхней Оби от эпохи раннего средневековья до Нового времени

Статья посвящена анализу отражения престижа и социального статуса в артефактах (украшениях, поясной гарнитуре, металлическом шитье) из элитарных детских погребений широкого хронологического и культурного спектра на территории севера Верхнего Приобья. Элитарность этих погребальных комплексов обосновывается целым рядом признаков. Среди них: уникальность предметов, использование для их изготовления драгоценных металлов и камней, избыточность и богатство сопроводительного инвентаря, а также этнографические параллели, связанные с высоким социальным статусом. В ходе исследований серии элитарных детских погребений от эпохи раннего средневековья (V–VII вв.) до Нового времени (XVIII–XIX вв.) установлено, что такие погребальные комплексы возникали в определенных исторических условиях.

Благодарности: Исследование выполнено в рамках Госзадания НИР ИАЭТ СО РАН FWZG-2025-0013.

Цитирование: Бородовский А.П. 2025. Артефакты элитных детских погребений Верхней Оби от эпохи раннего средневековья до Нового времени. *Маргулановские чтения–2025*. С. 98–107.

Введение

Артефакт (вещь) в рамках любой культуры является одновременно материальным объектом и знаком как самого себя, так и определённой культурной ситуации [Хайдеггер 1993: 52–132]. В свою очередь, артефакты обладают символическим измерением [Лосев 1976: 193], отражающим статус и социальный престиж. Эти два понятия соотносятся через призму общего анализа, который в свою очередь отражает целый комплекс признаков. Среди которых: личный и приобретённый статус индивида, а также констатация определённой иерархии, связанной с той или иной степенью элитарности. При этом если престиж представляет собой оценку обществом социальной значимости тех или иных социальных статусов, которая закреплена через материальные носители в культурной среде. Тогда как содержание смысла понятия «элитарность» в основном связано с немногочисленностью и избранностью этого явления, в котором, тем не менее, количественный параметр напрямую соотносится с его исключительным качеством или даже уникальностью. В археологии к таким артефактам, как правило, относятся импортные, престижные предметы; изделия из драгоценных и полудрагоценных материалов, а также количество этих вещей – от эксклюзивных находок до избыточных вещевых серий. Чаще всего социальный статус и престиж бывает представлен в комплексах артефактов, связанных с металлическими деталями костюма (украшения, поясная фурнитура, отделка шитьём). Элитарность погребальных комплексов представлена на археологическом уровне целым рядом признаков. Среди них: уникальность предметов, использование для их изготовления драгоценных металлов и камней, избыточность и богатство сопроводительного инвентаря, а также этнографические параллели, связанные с высоким социальным статусом. Анализ такого вещевого феномена закономерно провести,

используя историческую ретроспективу, которая в археологических материалах представлена в достаточно отчётливом виде.

Материалы и методы

Материалом для исследований стали результаты археологических раскопок, проведённых Т.Н. Троицкой (Умна-3, курган-8, погребение 1; Юрт-Акбалык-8, курган 23, погребения 1, 2) и А.П. Бородовским (Ивановка-6, курган-3; Умна-2, курган 1, погребение 1; некрополь на месте Умревинского острога, погребение-К(49)) на севере Верхнего Приобья (Колыванский, Ордынский, Мошковский районы НСО) в 70-е и 90-е годы XX века и начале нового столетия [Троицкая 1989; Borodovskij 2001]. Эта территория представляет собой не только сочетание нескольких ландшафтных зон (южно-таёжную, лесостепную и северную степную), но и регион с важным участком магистральной реки (Оби), где на протяжении целого ряда исторических периодов располагалась естественная граница многих культурных традиций, а в дальнейшем стал формироваться один из участков пограничной линии Московского царства и Российской империи на юге Западной Сибири. Существование в этой местности элитарных детских погребений на протяжении длительного хронологического периода (от эпохи раннего железа, раннего средневековья и Нового времени) позволяет рассмотреть их в исторической динамике от конца XVIII столетия до середины I тыс. до н.э. в контексте от стадии вождества до включения этой территории в состав Российской государственности.

Для материаловедческой диагностики уникальных артефактов, изготовленных из драгоценных металлов (украшений, шитья) из некоторых детских элитарных погребений (Ивановка-6, к. 3; погребение К (49) некрополя на месте Умревинского острога) были использованы естественно-научные методы (рентгено-флюоресцентный и энергодисперсионный анализы), а также палеоэтнографический подход и данные письменных источников.

Анализ этих детских погребальных комплексов приводится в хронологическом порядке от более поздних к более ранним. Такой приём соответствует палеоэтнографическому подходу. Для материального комплекса детских элитарных погребений на территории севера Верхнего Приобья эпохи раннего средневековья и Нового времени к таким законам парного действия можно отнести: специализацию и универсализацию; дивергенцию и конвергенцию; полиморфизм и полифункциональность. При этом структурное сходство между рядом явлений становится одним из аргументов достоверности. Поскольку структурные аналогии всегда значительно сильнее, чем те, которые основаны на поверхностном сходстве. Для элитных детских погребений эпохи раннего средневековья и Нового времени в Верхнем Приобье, таким структурным компонентом является различная степень соотношения с государственной традицией. Если в первом случае, (раннее средневековье) это только преддверие такого социального фактора (военно-потестарные общества). То во втором случае, (Новое время) уже полноправное вхождение указанной территории и населения в сферу российской государственности (Российская империя).

В предшествующую эпоху (раннего средневековья) на территории севера Верхнего Приобья так же был выявлен целый ряд ещё более ранних элитарных детских захоронений (рис. 1). Они относились к верхнеобской археологической культуре (V–VIII вв.). Среди этих погребальных комплексов: Умна-2, курган 1, погребение 1; Умна-3, курган-8, погребение 1; Юрт-Акбалык-8, курган 23, погребение 1, 2; Крохалевке 12, курган 1, погребение 2/2. Присутствие в сопроводительном инвентаре некоторых верхнеобских элитарных детских погребений (Умна-2, Умна-3, Юрт-Акбалык-8) средневековых монет (сасанидских, китайских) не упрощает их датировку, а ставит проблему выявления монетного репера (рис. 2, 5, 6), позволяющего более или менее точно определить реальную хронологию

таких захоронений по наличию реперных монет [Комар 2011]. Тем не менее, в целом эти детские элитарные погребальные комплексы с учётом хронологии китайской и сасанидской нумизматики и другого датирующего археологического материала (поясной гарнитуры и реплик предметов оружия) можно уверенно относить не позднее к VII в. н.э. [Троицкая, Бородовский 1990].

Рис. 1. Умна-3, курган 8. Реконструкция костюма из детского элитарного погребения верхнеобской культуры (эпоха раннего средневековья). Рисунок А.П. Бородовского

1-сур. Умна-3, 8-ші оба. Жоғарғы обь мәдениетінің элитарлық балалар жерлеуінен табылған костюмді реконструкциялау (ерте орта ғасырлар). А.П. Бородовскийдің суреті

Fig. 1. Umna-3, kurgan 8. Reconstruction of the costume from the children's elite burial of the Upper Siberian culture (the early Middle Ages). Drawing by A. Borodovsky

Обсуждение

В общем, все представленные материалы детских элитарных погребений от эпохи Нового времени до раннего средневековья с севера Верхнего Приобья вполне доступны для интерпретации в рамках палеоэтнологического подхода. Такое исследование, кроме критического выверенного привлечения этнографических данных, параллелей, аналогий, моделей к археологическому материалу, одно из важных условий соблюдения принципа историзма в реконструкции. Не менее значима при палеоэтнологическом подходе и определённая мировоззренческая традиция, опирающаяся на мифологию [Косарев 1991: 7, 8]. В таком контексте, известным модусом рассмотрения вещи становится мифология, а точнее, мифы о происхождении вещей. У древних людей, как и в рамках детской культуры, рефлексия о вещи начинается с вопрошания о названии

вещи как выражения сути, её предметной данности и происхождения [Элиаде 1995: 23]. Поэтому, представляется закономерным анализировать предметы в исторической ретроспективе от настоящего к прошлому на основании сопоставимых социальных параметров. В нашем случае – это отражение в артефактах их статусности и престижности применительно к возрастным особенностям погребённых.

В рамках такого подхода, феномен богатых детских раннесредневековых погребений верхнеобской культуры на севере Верхней Оби однозначно принадлежат к элитарным социальным слоям, у которых ритуалы захоронения очень сильно мифологизированы. Последнее обстоятельство имеет для раннего средневековья особое значение. Именно в это время формируются региональные версии для Южной Сибири и Центральной Азии предания о «царственном» юном герое. Признаки такой мифологической традиции прямо или косвенно

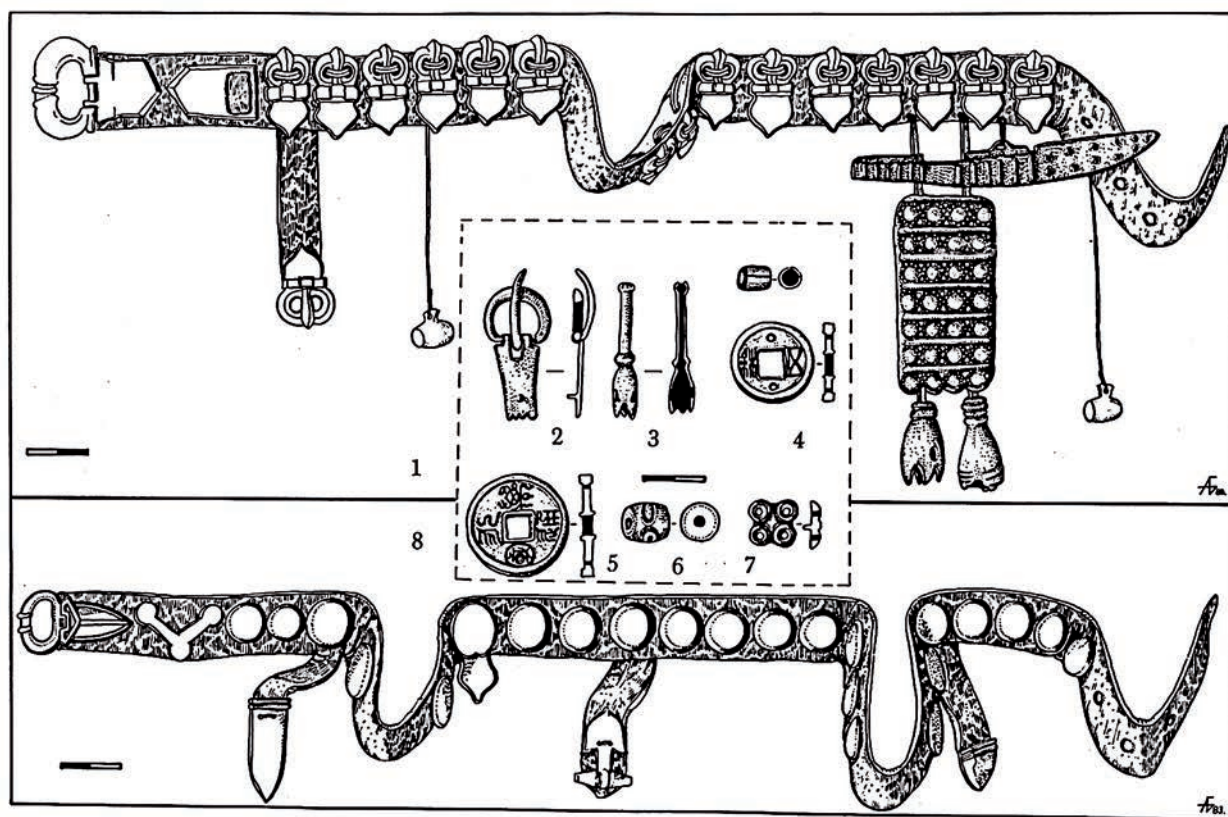

Рис. 2. Юрт-Акбалык 8, курган 23. Реконструкция наборных поясов из детских элитарных погребений верхнеобской культуры: 1, 2–4 – погребение 2; 5–8 – погребение 1.

Рисунок А.П. Бородовского

2-сур. Юрт-Акбалык 8, 23-ші оба. Жоғарғы обь мәдениетінің элитарлық балалар жерлеу орнынан алынған белдік жиынтығын реконструкциялау: 1, 2–4 – 2-ші жерлеу орны; 5–8 – 1-ші жерлеу орны.

А.П. Бородовскийдің суреті

Fig. 2. Yurt-Akbalyk 8, kurgan 23. Reconstruction of the set belts from the children's elite burials of the Upper Siberian culture: 1, 2–4 – burial 2; 5–8 – burial 1.

Drawing by A. Borodovsky

представлены в археологическом материале детских элитарных погребений, для которых характерна уникальность и избыточность наборов артефактов.

В свою очередь, принадлежность элитарного детского захоронения из Ивановки-6 (рис. 3) к самой высокой ступеньке социальной стратификации общества племён верхнеобской культуры в Новосибирском Приобье подчёркивается серебряной подвеской – «фибулой» с гранатовым кабошоном (рис. 4) Украшения с такими драгоценными камнями были атрибутом социальной

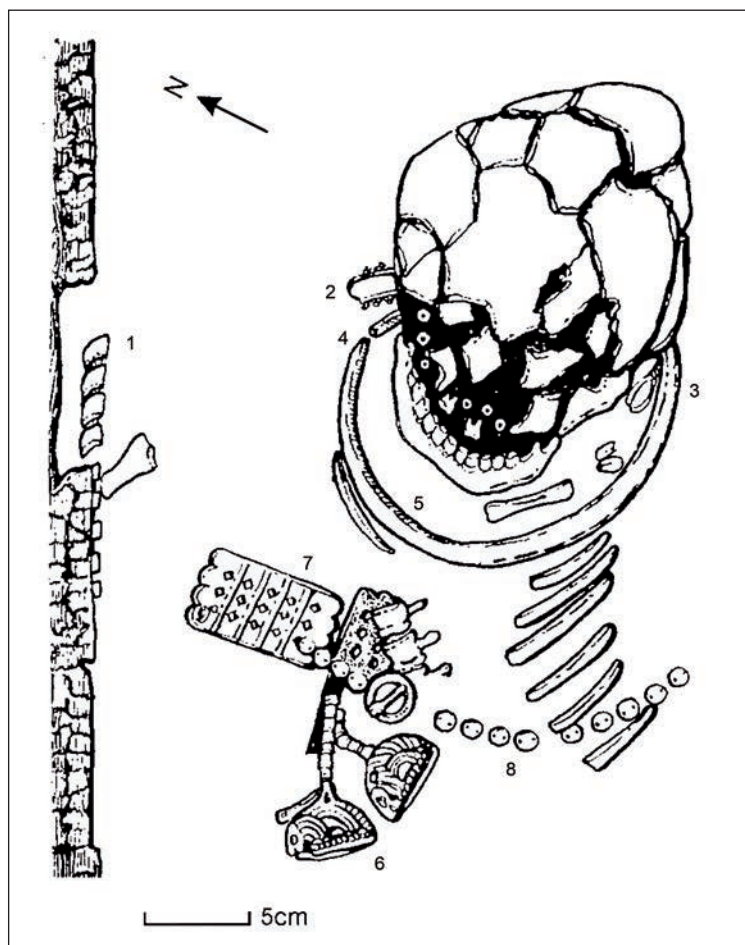

Рис. 3. Ивановка-6, курган 3. Элитное младенческое погребение:

- 1 – рукоять плети, обвитая бронзовой лентой; 2 – серебряная фибула-подвеска с гранатовым кабошоном;
3 – проволочная витая серьга; 4 – бусины; 5 – бронзовая гривна;
6 – парные бронзовые зооморфные подвески; 7 – парные бляхи с псевдозернью;
8 – бронзовые полусферические бляшки; 9 – железная пряжка. Рисунок А.П. Бородовского

3-сур. Ивановка-6, 3-ші оба. Элитарлы сәби жерлеу орны:

- 1 – қола жолақпен оралған қамшы тұтқасы; 2 – анартасынан жасалған кабошон орнатылған күміс фибула-
алқа; 3 – сыммен ширатып жасалған сырға; 4 – моншақтар; 5 – қола алқа;
6 – қола зооморфты қос салпыншақ; 7 – беті түйіршікті қос тоға; 8 – қола жарты шар тәрізді тоғалар;
9 – темір қапсырма. А.П. Бородовскийдің суреті

Fig. 3. Ivanovka-6, kurgan 3. The elite infant:

- 1 – the handle of a whip wrapped with a bronze ribbon; 2 – a silver fibula pendant with a garnet cabochon;
3 – a twisted wire earring; 4 – beads; 5 – a bronze hryvnia; 6 – paired bronze zoomorphic pendants;
7 – paired plaques with pseudo-black; 8 – bronze hemispherical plaques; 9 – iron buckle.

Drawing by A. Borodovsky

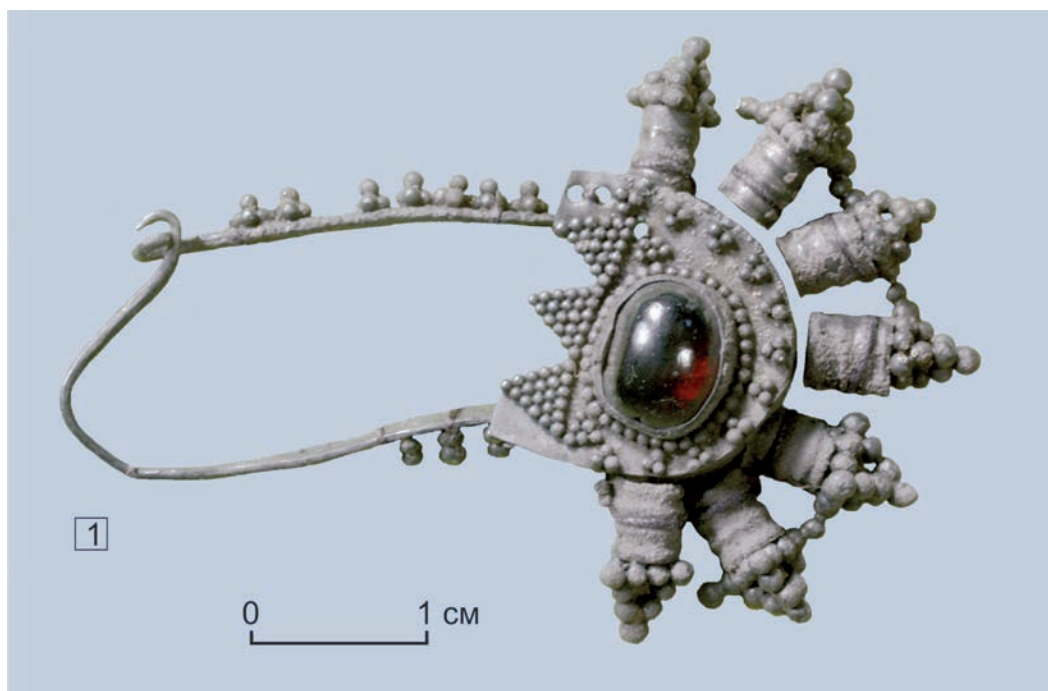

Рис. 4. Ивановка-6. Серебряная фибула-подвеска с гранатовым кабошоном и зернью.
Рисунок А.П. Бородовского

4-сур. Ивановка 6. Анартасынан жасалған кабошоны бар және түйіршіктелген күміс фибула-алқа.
А.П. Бородовскийдің суреті

Fig. 4. Ivanovka-6. Silver fibula pendant with garnet cabochon and grain.
Drawing by A. Borodovsky

элиты не только у «варваров» степной и лесостепной зоны Евразии, но и в Византии. Параллели в размещении серебряного полихромного предмета из Ивановки-6 на правом плече погребённого, и возможная связь с верхней одеждой типа плаща так же может иметь византийские – «ромейские» аналогии. Говоря о социальном престиже на примере как отдельных артефактов, так и моды в целом, нельзя не принимать во внимание ещё «соотносительность оценки».

Спустя тысячелетие, в XVII–XVIII веках значительная часть юга Западной Сибири (север Верхнего Приобья) была включена в сферу влияния российской государственной традиции, в которой мундир стал основным символом и материальным носителем социального статуса. В XVIII столетии на территории Западной Сибири русская форменная одежда была не только одним из признаков высокого социального статуса, но и атрибутом, активно переносимым местным населением (русским и аборигенным) в свою ритуальную сферу. В случае с элитарным детским захоронением (рис. 5) на территории упразднённого Умревинского острога – серебряное шитьё форменной одежды – так же было интегрировано в православную ритуальную традицию, активно отражавшую социальный статус погребённого на сельских погостах Верхней Оби. Металлическое шитьё для мундиров в России начиная с второй половины XVIII в. получило распространение у высших армейских чинов, казачества и учащихся профессиональных заведений. В свою очередь, Умревинский острог с первой четверти XVIII века входил в сферу административно-

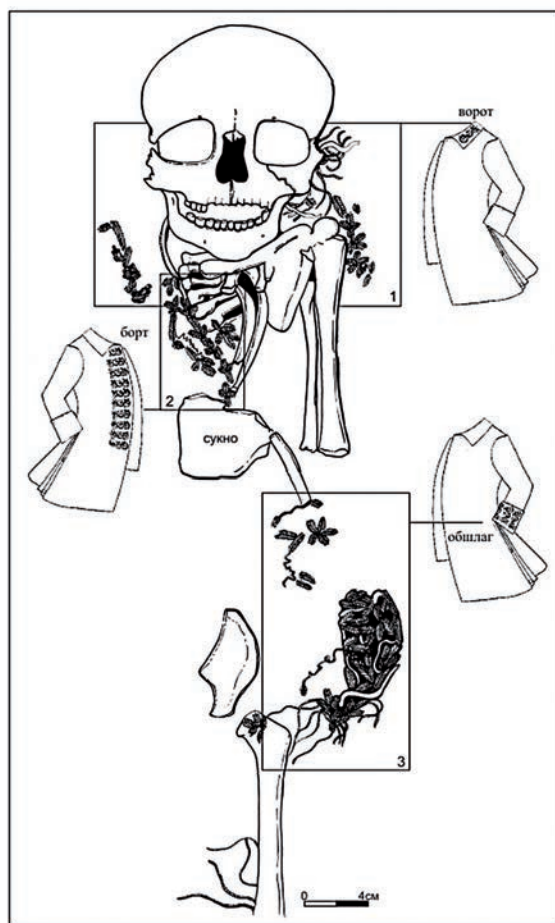

Рис. 5. Некрополь на месте Умревинского острога (Мошковский р-н, НСО).
Элитарное детское погребение с металлическим шитьем: 1 – ворот; 2 – борт; 3 – обшлаг.
Рисунок А.П. Бородовского

5-сур. Умревин бекінісі (НСО, Мошков ауданы) орнындағы қорым.
Металл жіппен тігілген элитарлық балалар жерлеуі: 1 – жағасы; 2 – өңірі; 3 – жең ұшы.
А.П. Бородовскийдің суреті

Fig. 5. Necropolis at the site of Umrevinsky wooden fortress (Moshkovsky district of the Novosibirsk region).
Elite children's burial with metal embroidery: 1 – gate; 2 – side; 3 – cuff.
Drawing by A. Borodovsky

хозяйственного подчинения Колывано-Воскресенских заводов Горного ведомства Российской империи, располагающего собственной форменной статусной одеждой, возможно получившей археологическое отражение в некрополе этого населённого пункта.

Заключение

Комплексный и системный анализ археологических материалов элитарных детских погребений (Умна-2, курган 1, погребение 1; Умна-3, курган-8, погребение 1; Юрт-Акбалык-8, курган 23, погребения 1, 2; Ивановка-6, курган-3) эпохи раннего средневековья и Нового времени (Умревинского некрополя рубежа XVIII–XIX вв), расположенных на севере Верхнего Приобья,

даёт все основания предполагать наследственный характер передачи статусных и престижных предметов, типичный для традиционных обществ. В этнографических материалах Южной Сибири этому процессу имеются соответствующие модели. Например, у тувинцев мальчикам надевали шубу со всеми знаками отличия, присущими взрослым именно в трехлетнем возрасте. Застегивался этот костюм поясом, который делал ребёнку отец, «приобщая его тем самым не только к миру взрослых», но и к своему социальному кругу.

Таким образом на трёхлетнего ребёнка полностью проецировалась социальная шкала общества конкретной исторической эпохи, отражая общественный престиж его родителей (отца), а не только их достаток. Для тюрко-монгольской традиционной концепции жизненного цикла трёхлетний период представлял собой качественный рубеж в формировании человека [Львова и др. 1989]. На уровне архаического сознания естественные качественные изменения, происходившие в растущем ребенке (овладение речью, появление сновидений и памяти, первичной половой типизации и дифференциации, развитие самосознания), интерпретировалось через мифологическую призму, в процессе подготовки его к самостоятельной жизни в обществе.

В целом, исторические условия появления элитарных детских погребений характеризуются целым рядом особенностей. Во-первых, они явно связаны с процессами формирования исторических условий возникновения ранней государственности (военно-потестарные общества). Во-вторых, такие погребения появляются при распространении и закреплении на определённой территории Сибири Российской государственной традиции. В-третьих, в обоих случаях активно реализовался культурный механизм соотносительности оценок в формате престижа и социального статуса.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Засецкая И.П. Классификация полихромных украшений гуннской эпохи по стилистическим данным // Древности эпохи великого переселения народов V–VIII вв. / Отв. ред. А.К. Амброз, И.Ф. Эрдели. М.: Наука, 1982. С. 14–30.
- 2 Комар А.В. Куда «запаздывают» монеты? (К вопросу о роли монет в датировке раннесредневековых памятников Восточной Европы VI–VIII вв.) // Stratum Plus. 2011. С. 555–566.
- 3 Косарев М.Ф. Древняя история Западной Сибири: человек и природная среда. М., 1991. 302 с.
- 4 Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. М.: Искусство, 1976. 367 с.
- 5 Львова и др. 1989: Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек и общество. Новосибирск: Наука, 1989. 225 с.
- 6 Троицкая Т.Н. Детские погребения в VI–V вв. до н.э. – VII–VIII вв. н.э. в Новосибирском Приобье // Экономика и общественный строй древних и средневековых племен Западной Сибири / Отв. ред. Т.Н. Троицкая. Новосибирск: НГПИ, 1989. С. 59–68.
- 7 Троицкая Т.Н., Бородавский А.П. Погребения младенцев в курганах VII в. в Новосибирском Приобье // Мировоззрение финно-угорских народов / Отв. ред. И.Н. Гемуев. Новосибирск: Наука, 1990. С. 149–162.
- 8 Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет. Исток художественного творения / Сост. и пер. А.В. Михайлова. М.: Гнозис, 1993. 464 с.
- 9 Элиаде М. Аспекты Мифа. М.: «Инвест-ППП», СТ «ППП», 1995. 238 с.
- 10 Borodovskij A.P. Frühmittelalterliche Prunkbestattungen von Kindern am Oberen Ob', Sibirien // Eurasia Antiqua. 2001. Bd. 7. S. 569–584.

REFERENCES

- 1 Zasetkaya, I. P. 1982. In: Ambroz, A. K., Erdeli, I. F. (eds.). *Drevnosti epohi velikogo pereseleniya narodov V–VIII vv. (Antiquities of the epoch of the Great migration of peoples of the 5th–8th centuries)*. Moscow: "Nauka" Publ., 14–30 (in Russian).
- 2 Komar, A. V. 2011. In *Stratum Plus*, 555–566 (in Russian).

- 3 Kosarev, M. F. 1991. *Drevnyaya istoriya Zapadnoj Sibiri: chelovek i prirodnyaya sreda* (Ancient history of Western Siberia: man, and the natural environment). Moscow (in Russian).
- 4 Losev, A. F. 1976. *Problema simvola i realisticheskoe iskusstvo* (The problem of symbolism and realistic art). Moscow: "Iskusstvo" Publ. (in Russian).
- 5 Lvova et al. 1989: Lvova, E. L., Oktyabrskaya, I. V., Sagalaev A.M., Usmanova M.S. 1989. *Traditsionnoe mirovozzrenie tyurkov Yuzhnoj Sibiri. Chelovek i obshchestvo* (The traditional worldview of the Turks of Southern Siberia. Man and society). Novosibirsk: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 6 Troitskaya, T. N. 1989. In: Troitskaya, T. N. (ed.). *Ekonomika i obshchestvennyy stroj drevnih i srednevekovykh plemen Zapadnoj Sibiri* (Economics and social system of ancient and medieval tribes of Western Siberia) Novosibirsk: Novosibirsk State Pedagogical Institute, 59–68 (in Russian).
- 7 Troitskaya T.N., Borodovsky A.P. 1990. In: Gemuev, I. N. (ed.). *Mirovozzrenie finno-ugorskih narodov* (The worldview of the Finno-Ugric peoples). Novosibirsk: "Nauka" Publ., 149–162 (in Russian).
- 8 Heidegger, M. 1993. *Raboty i razmyshleniya raznykh let* (Works and reflections of different years). *Istok hudozhestvennogo tvoreniya* (The source of artistic creation) / Compiled and translated by A.V. Mikhailov. Moscow: "Gnosis" Publ. (in Russian).
- 9 Eliade, M. 1995. *Aspekty Mifa* (Aspects of Myth). Moscow: "Invest-PPP", ST. "PPP" (in Russian).
- 10 Borodovskij, A. P. 2001. In *Eurasia Antiqua* 7, 569–584 (in German).

About the Author

Borodovsky Andrey – Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russia.

ORCID: [0000-0002-6312-1024](https://orcid.org/0000-0002-6312-1024) E-mail: altaicenter2011@gmail.com

Автор туралы мәліметтер

Бородовский Андрей Павлович – тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, ПФА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск қ., Ресей

Сведения об авторе

Бородовский Андрей Павлович – доктор исторических наук, главный научный сотрудник, Институт археологии и этнографии СО РАН, г. Новосибирск, Россия

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 19.03.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.04.2025.

УДК 902.904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/3007-6528.2025.108.125>

Материалы археологических раскопок мечети Досжан ишана в 2024 г.

© 2025 г. Мамедов А.М., Уразмагамбетов Н.Н., Баиров Н.М.,
Орынбасаров Е.Е., Амелин В.А., Жолдыбай Е.Ж.

Keywords: Aktobe region, Doszhan ishan, Mosque, Necropolis-mosque

Түйін сөздер: Ақтөбе облысы, Досжан ишан, мешіт, қорым-мешіт

Ключевые слова: Актыубинская область, Досжан ишан, мечеть, некрополь-мечеть

A. Mamedov¹, N. Urazmagambetov², N. Bairov³,
E. Orynbasarov², V. Amelin¹, and E. Zholdybai¹

¹Margulan Institute of Archaeology, Aktobe, Kazakhstan

²Aktobe Regional Museum of Local History, Aktobe, Kazakhstan

³B.B. Gorodovikov Kalmyk State University, Elista, Russia

Archaeological excavation materials of the Doszhan Ishan Mosque in 2024

The article presents the results of archaeological excavations of a mosque located within the cult-residential complex of Doszhan ishan. The research was aimed at studying the architectural features of the monument and determining the stages of its construction. During the 2024 field season, excavations were fully completed: all interior rooms of the mosque were examined, the locations of all entrances and light openings were identified, the shape and structural features of the arches and domes were established, and architectural decoration elements in the form of various ornaments and texts from sacred scriptures were discovered. The results of the excavations made it possible to clarify the original appearance of the mosque and reveal the nature of its later reconstructions. The obtained data are of great importance for further scientific and restoration work on the monument, as well as for studying the specifics of the formation and development of cult architecture in the Aral-Caspian region.

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Citation: Mamedov, A., Urazmagambetov N., Bairov N., Orynbasarov E., Amelin V., Zholdybai E. 2025. Archaeological excavation materials of the Doszhan Ishan Mosque in 2024. *Margulan readings*—2025, 108–125 (in Russian).

A.M. Мамедов¹, Н.Н. Уразмагамбетов², Н.М. Баиров³,
Е.Е. Орынбасаров², В.А. Амелин, Е.Б. Жолдыбай¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Ақтөбе қ., Қазақстан

²Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, Ақтөбе қ., Қазақстан

³В.В. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ., Ресей

Досжан ишан мешітіндегі 2024 ж. археологиялық қазба жұмыстарының материалдары

Мақалада Досжан ишан культтік-тұрғын үй кешені аумағында орналасқан мешітте жүргізілген археологиялық қазба нәтижелері ұсынылған. Зерттеу ескерткіштің сәулет ерекшеліктерін зерттеуге және оның құрылыс кезеңдерін анықтауға бағытталды. 2024 ж. далалық маусымда – мешіттің барлық ішкі бөлмелері зерттелді, кіреберіс және жарық түсу орындарының орналасқан жері анықталды, аркалар мен күмбездердің пішіні мен құрылымдық ерекшеліктері белгіленді, әртүрлі өрнектер мен қасиетті жазбалар мәтіндері түріндегі сәулеттік декор элементтері табылды, қазба жұмыстары аяқталды. Қазба нәтижелері мешіттің бастапқы келбетін

нақтылауға және оның кейінгі қайта құрылыстарының сипатын анықтауға мүмкіндік берді. Алынған деректер ескерткіште одан әрі ғылыми-реставрация жұмыстарын жүргізу, сонымен қатар Арал-Каспий аймағының діни архитектурасының қалыптасуы мен дамуы ерекшеліктерін зерттеу үшін маңызды.

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер бағдарламасы шеңберінде, ЖТН BR20280993 жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме: Мамедов А.М., Уразмагамбетов Н.Н., Баиров Н.М., Орынбасаров Е.Е., Амелин В.А., Жолдыбай Е.Б. 2025. Досжан ишан мешітіндегі 2024 ж. археологиялық қазба жұмыстарының материалдары. *Марғұлан оқулары–2025*. 108–125-бб. (Орысша).

**А.М. Мамедов¹, Н.Н. Уразмагамбетов², Н.М. Баиров³,
Е.Е. Орынбасаров², В.А. Амелин¹, Е.Б. Жолдыбай¹**

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Актобе, Казахстан

²Актюбинский областной историко-краеведческий музей, г. Актобе, Казахстан

³Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г. Элиста, Россия

Материалы археологических раскопок мечети Досжан ишана в 2024 г.

В статье представлены результаты археологических раскопок мечети, расположенной на территории культово-жилищного комплекса Досжан ишан. Исследования были направлены на изучение архитектурных особенностей памятника и определение этапов его строительства. За полевой сезон 2024 г. раскопки на нём полностью завершены – исследованы все внутренние помещения мечети, определены местонахождения всех входных, световых проёмов, установлены форма и особенности устройства арок и куполов, обнаружены элементы архитектурного декора в виде различных орнаментов и текстов из священных писаний. Результаты раскопок позволили уточнить первоначальный облик мечети и выявить характер её позднейших перестроек. Полученные данные имеют важное значение для дальнейших научно-реставрационных работ на памятнике, а также для изучения специфики формирования и развития культовой архитектуры Арало-Каспийского региона.

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках программы фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993.

Цитирование: Мамедов А.М., Уразмагамбетов Н.Н., Баиров Н.М., Орынбасаров Е.Е., Амелин В.А., Жолдыбай Е.Б. 2025. Материалы археологических раскопок мечети Досжан ишана в 2024 г. *Марғұлановские чтения–2025*. С. 108–125.

Введение

В 2024 году археологические исследования на территории культово-жилищного комплекса были продолжены экспедицией ТОО «Археологические исследования» под руководством Н.М. Баирова. Памятник расположен в Темирском районе Актюбинской области, в 2,5 км к югу от районного центра – села Шубаркудук (рис. 1). Раскопки проходили на одном из основных объектов комплекса – мечети Досжан ишана Кашакулы (Досеке, Дошеке). После смерти религиозный просветитель и общественный деятель был похоронен у мечети, построенной ишаном, вследствие чего в народе она получила название по имени организатора её строительства [Бекназаров и др. 2015: 94]. Мечеть Досжан ишана относится к разряду особых типов культовых сооружений, которые характерны для исламского мира, особенно для Кавказа и некоторых частей Средней Азии. Эти мечети, выделяющиеся своей уникальной архитектурой, состоят из большого количества помещений, перекрытых большим количеством куполов, поддерживаемых посредством арок массивными столпами (пилонами, полуколоннами).

Первые раскопки в мечети были начаты в 2019 г. сотрудниками Института археологии имени А.Х. Маргулана, которые проложили три траншеи вдоль западной, северной и южной стен

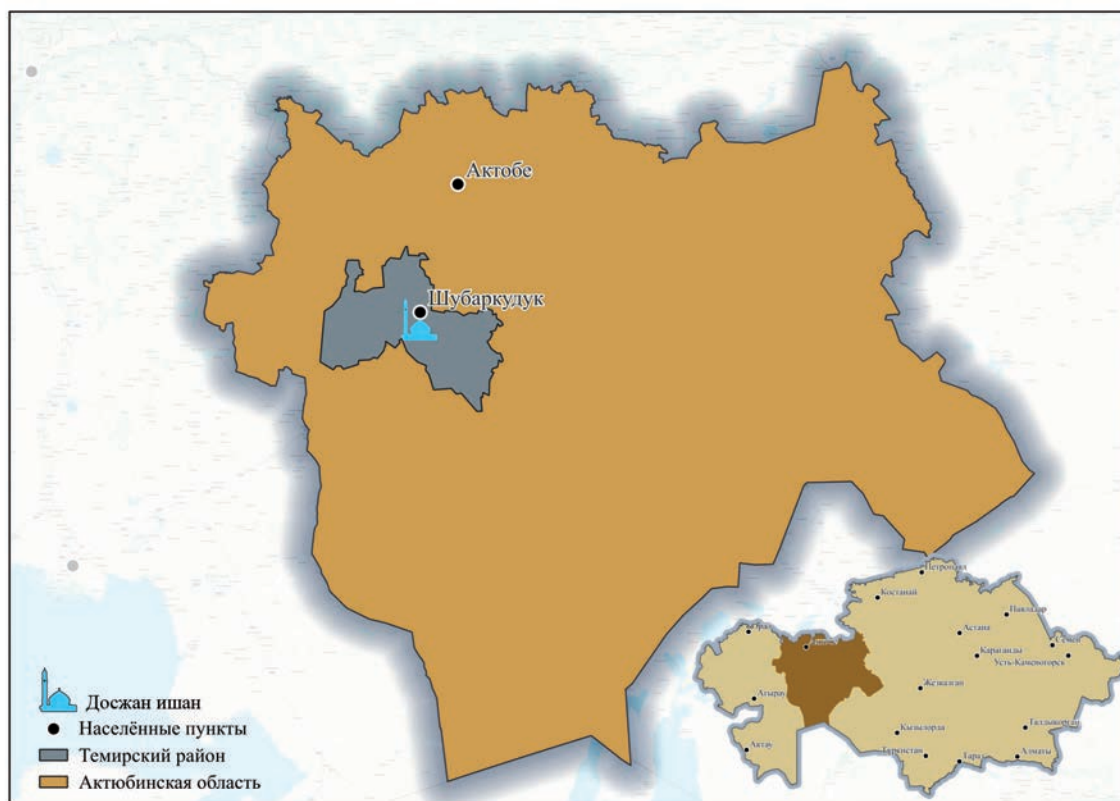

Рис. 1. Мечеть Досжан ишана. Расположение памятника на карте. Исполнитель: Е.Б. Жолдыбай
1-сур. Досжан ишан мешіті. Ескерткіштің картада орналасуы. Орындаған: Е.Б. Жолдыбай
Fig. 1. Doszhan ishan mosque. Map of the monument's location. Prepared by E. Zholdybai

[НА ИА КН МНВО РК. Д. 3378]. В последующие годы археологические раскопки на территории памятника проводились сотрудниками Актыбинского областного историко-краеведческого музея и ТОО «Археологические исследования». В течение четырёх лет с 2021 по 2024 г. (три из которых в основном проходили на медресе) исследованы мечеть, медресе и прилегающие участки [Мамедов и др. 2022; 2023; 2024]. К 2021 г. состояние мечети было сильно руинированным: отсутствовали купола, стены разрушены и оплыли, разрушению подверглись световые и входные проёмы.

Мечеть состоит из пяти помещений со световыми и входными проёмами. На внутренней поверхности стен местами сохранились следы штукатурки из глиняно-известкового раствора. На стенах местами наблюдаются элементы декора – орнаменты, выполненные цветной росписью, передающие священные тексты из Корана. Размеры мечети: длина по восточной стене 30,4 м, по западной – 31,2 м, ширина северной торцевой стены 11,04 м, южной – 11,2 м. Наиболее хорошую сохранность имеет северная и восточная стена. Наивысшая точка приходится на восточную стену и достигает высоты 5,25 м.

Над мечетью с целью её сохранения была возведена постройка из больших блоков-ракушечников. Стены опираются на цементный фундамент. Крыша перекрыта кровельным материалом с тремя куполами, окрашенными в зелёный цвет (рис. 2). В 2022 г. археологическим отрядом Актыбинского областного историко-краеведческого музея была частично исследована южная половина северного помещения № 1, западная половина помещений № 2–3 и участки, примыкавшие к ним с внешней стороны [Мамедов и др. 2023].

В связи с реконструкцией мечети в 2024 г. археологические раскопки производились с охватом всей её территории. Основная цель работ – выявление всех конструктивных элементов сооружения, определение этапов строительства для составления проекта по её реконструкции для дальнейшего сохранения мечети.

Рис. 2. Мечеть Досжан ишана. Вид на новое сооружение мечети
2-сур. Досжан ишан мешіті. Мешіттің жаңа құрылысының көрінісі
Fig. 2. Doszhan ishan mosque. View of the new mosque structure

Материалы и методы исследования

Объект исследовался вручную с послойным снятием грунта метрическими горизонтами по 10–15 см. За полевой сезон 2024 г. исследования производились двумя этапами. Это было вызвано тем, что основания опорных колонн, установленных во 2-м и 4-м помещениях и поддерживавших кровлю с куполами внешней конструкции, не доходили до уровня пола мечети. Ранее между восточными стенами конструкции и мечети была установлена деревянная подпорка для сдерживания последней от обрушения. На момент раскопок восточная стена внешней конструкции, сооружённая из блоков ракушечника, начала сдавливать стену самой мечети. Дальнейшие раскопки могли привести к обвалу кровли и стены мечети. В связи с этим археологические раскопки были приостановлены до укрепления кровли и стен внешней конструкции. Снятие грунта и зачистка начинались с северного помещения, от которого и дана нумерация остальных помещений.

Помещение № 1 расположено в северной части мечети и является основной привходовой частью сооружения. Оно имело в плане прямоугольную форму, ориентированную длинной

стороной с ЗСЗ на ВЮВ. Длина комнаты по внешнему периметру составила 11,04 м, ширина – 6,87 м, по внутреннему периметру параметры соответственно имели значения 8,6×3,5 м (рис. 3).

Помещение является наиболее хорошо сохранившейся частью мечети. Большинство стен достигали в высоту основания куполов. Наибольший развал наблюдался на месте соединения помещений. Поверх стен фиксируются плитняки, вероятно, использовавшиеся как основание куполов и предотвращавшие верхнюю часть мечети от разрушения под действием стекающей воды. Южная межкомнатная стена северного помещения была двойной, о чём свидетельствует кладки кирпичей вторым рядом.

Во время раскопок, начатых ещё в 2022 г., была исследована только южная половина помещения № 1. В 2024 г. раскоп производился с выявлением стены на всю глубину с расчисткой внутренней её поверхности.

Рис. 3. Мечеть Досжан ишана. Помещение № 1–2
3-сур. Досжан ишан мешіті. № 1–2 бөлмелері
Fig. 3. Doszhan ishan mosque. Room No. 1–2

Исследования показали, что внутрь помещения можно попасть через западный входной проём, который ранее предположительно воспринимался как световой [Мамедов и др. 2023]. Он в плане прямоугольной формы с арочным завершением. Высота проёма 1,9 м, ширина – 1,02 м. С противоположной стороны, в восточной стене, также устроена неглубокая ниша, имитирующая входной проём. Ее высота 1,8 м, ширина 0,9 м.

Световые проёмы с айваным элементом арочного строения находились в северной стене. Ширина западного светового проёма 1,08 м, восточного – 1,27 м. Они направлены во внутренний

двор. Выше световых проёмов, на внешней поверхности стен, наблюдается надпись, образованная за счёт выступающих кирпичей, которые, возможно, передают священные писания из Корана.

Световые проёмы устроены напротив (зеркально) межкомнатных, ведущих в остальные залы мечети, которые также имеют арочные завершения, повторяя световые проёмы. Возможное обрушение южной стены не позволило полностью расчистить восточный проём. Ширина проёмов: западный 1,16 м, восточный – 0,74 м.

Между световыми проёмами северной стены и межкомнатными проёмами южной стены зафиксированы два выступа (полуколонны) шириной 1,2 м. Основание полуколонн доходит до уровня пола. Северный выступает от оси стены на 0,51–0,53 м, его ширина 1,2 м. Противоположная полуколонна худшей сохранности. Её примерная ширина 1,27 м, выступает на 0,28 м. Примерная высота обеих полуколонн около 2-х метров. На этой высоте в северной и южной стене местами фиксируются обломанные фрагменты кирпичей от перевязки. Этот факт свидетельствует о том, что полуколонны служили основанием арок, использовавшихся для поддержания основания двух куполов.

Имитацию арок, размещённых над проёмами, мы наблюдаем также в западной, северной и восточной стенах. Они образованы за счёт вертикальной кладки кирпичей, ниже них фиксируется ступенчатый переход к стене. Все арки по углам помещения опираются на капители подтреугольных полуколонн. Выше полуколонн переход от четверика к восьмерике осуществлён арочной конструкцией, также имеется треугольный выступ для установки «шырак», являющийся оригинальным решением, не характерным для других регионов. Места для так называемых «шыраков», возможно, были установлены по всем углам и остальных помещений (рис. 4). В южной части арки «шырак» в связи с её разрушением не фиксировался.

На внутренних поверхностях стен местами фиксировалось два-три слоя штукатурки. Наиболее хорошо она сохранилась на углах помещения и вокруг световых проёмов. Поверх штукатурки наблюдается волнистый орнамент с завитками.

В результате полной зачистки помещения установлено, что стены и купола обрушивались блоками. Они фиксировались практически по всей площади раскопа. В западной части помещения наблюдались завалы кирпичей от межкомнатной стены; с восточной стороны отмечены элементы обрушившегося купола. У основания межкомнатной стены обнаружены остатки глиняной штукатурки толщиной 4–5 см. Помещение было расчищено до основания пола.

В целом, внутренний интерьер помещения № 1 довольно интересен: арочные конструкции, расположенные по всему периметру части мечети, придали лёгкость и пластичность. Арки, выполнявшие конструктивную функцию, зрительно расширяют помещение. Они равномерно распределяют нагрузку от куполов на стены.

Архитектурные элементы и декор помещения расположены полностью симметрично (зеркально). Два основных северных световых проёма расположены симметрично к межкомнатным южным проёмам, напротив западного дверного устроен восточный ложный проём.

Помещение № 2 находится южнее помещения № 1. Его площадь по сравнению с другими комнатами является небольшой. Длина комнаты по внутренней стене составляет около 3,04 м, ширина – 7,66 м. Нужно отметить, что, начиная от помещения № 2 и далее к югу, ширина мечети уменьшается (рис. 3; 5).

До начала раскопок внутри помещения, преимущественно у стен, находились большие оплывшие завалы. Они образованы в результате обрушения стен и куполов. Раскоп производился послойным снятием грунта и расчисткой завалов кирпичей. Наиболее пострадавшей и руинированной была восточная стена помещения.

Рис. 4. Мечеть Досжан ишана. Помещение № 1. Северо-западный угол. Декоративные элементы над проёмами 4-сур. Досжан ишан мешіті. № 1 бөлме. Солтүстік-батыс бұрыш. Есік пен терезе үстіндегі сәндік элементтер
Fig. 4. Doszhan ishan mosque. Room No. 1. North-west corner. Decorative elements above the openings

В 2022 г. западная половина помещения и прилегающий с запада участок были частично расчищены [Мамедов и др. 2023]. В ходе исследования здесь удалось обнаружить входной проём, контрфорс и установить, что обрушение стены происходило в основном к внешней стороне, а куполов – внутрь мечети.

Входной проём ведёт во внутреннее помещение и выводит в западную часть двора. Ширина его составляет 1,07 м. У порога найдена деревянная плаха длиной примерно 1 м. Возможно, она представляла собой остатки разрушенной двери. Входной проём, скорее всего, имел арочное завершение. Вероятно, он был намного шире, о чём свидетельствует его зауживание с двух сторон посредством новой кладки кирпичей, образующих тумбу (высота их примерно 1,3 м). Кроме того, здесь не наблюдается перевязка кирпичей с кладкой основной стены.

По сравнению с северным помещением № 1, где напротив западного входного проёма находился ложный проём, здесь имелся второй входной проём шириной 0,9 м с высоким порогом. Он позволял попасть внутрь мечети с восточной стороны, откуда и началось строительство первых помещений медресе и где находился предполагаемый дом Досжан ишана. У северо-восточного угла помещения наблюдалась небольшая ниша неясного назначения.

Скорее всего, западный проём в помещении № 2 функционировал как парадный, а восточный использовался как служебный для имама и учащихся. Кроме того, не исключено, что здесь ещё имелись обувные ниши, характерные для многих мечетей.

Рис. 5. Мечеть Досжан ишана. Помещение № 2. Северная межкомнатная стена
5-сур. Досжан ишан мешіті. № 2 бөлме. Солтүстік ішкі қабырға
Fig. 5. Doszhan ishan mosque. Room No. 2. Northern interior wall

В помещение также можно было попасть через два вышеупомянутых межкомнатных проёма, расположенных в северной стене. В этом помещении вызывает интерес северная стена, в кладке которой, особенно в верхней её части, отмечены сажа и слабообожжённые кирпичи, приобретшие красноватый оттенок. Скорее всего, здесь находилась печь и функционировала отопительная система с дымоходом. Сохранившаяся стена имеет высоту 4,09 м.

Еще два межкомнатных проёма шириной 0,69 м (восточный) и 0,80 м (западный), ведущие в помещение № 3, находились в южной стене. На внутренней поверхности западного проёма, на высоте 35 см от уровня порога, зафиксирован орнамент в виде треугольников и ромбиков, заключённых между двумя горизонтальными линиями. Орнамент нанесён красками синего, чёрного и жёлтого цветов. Здесь, на небольшом расстоянии от восточного проёма, на высоте примерно 1,2 м от уровня пола была устроена небольшая ниша треугольной формы.

Помещение № 3 расположено в центральной части мечети. В плане имело подквадратную форму. Длина его составляет 7,06 м, ширина – 6,9 м (рис. 6). Восточная стена помещения с внешней стороны и два входных проёма были расчищены в 2022 г. Оба световых проёма с арочными завершениями в том же году были укреплены реставраторами. Ширина проёмов составляет: северного – 1,08 м, южного – 1,07 м. Интересно то, что первоначальная высота южного проёма, имевшего стрельчатое завершение, была другой и достигала 3,52 м от уровня пола. Позднее в результате перестройки его завершение приобрело полукруглую форму, а высота уменьшилась до уровня северного проёма и достигла отметки 2,64 м.

Рис. 6. Мечеть Досжан ишана. Помещение № 3. Общий вид.
Архитектурно-декоративные элементы – остатки арок и пилона

6-сур. Досжан ишан мешіті. № 3 бөлме. Жалпы көрініс.
Архитектуралық-декоративтік элементтері – аркалар мен пилон қалдықтары

Fig. 6. Doszhan ishan mosque. Room No. 3. General view.
Architectural and decorative elements – remains of arches and pylons

Пространство между двумя проёмами декорировано. Оно содержит неглубокие углубления, также имитирующие проём, у которого оформлен переход к арочному завершению. У последнего сохранился переход к арочному завершению. На этом месте фиксируется разнообразный орнамент плохой сохранности. Он нанесен синей, зелёной, жёлтой и красной краской. На противоположной западной стене наблюдается аналогичная ситуация.

В северной стене посередине межкомнатных проёмов была обнаружена глубокая ниша подквадратной формы со стрельчатым завершением. Функциональное назначение её не определено. Она частично замурована, стенки оштукатурены и побелены. Стоит отметить, что внутри неё обнаружены фрагменты кирпичей с сажой (рис. 7).

Помещение № 3, возможно, функционировало как гостиная или вестибюльная мечети. Об этом может свидетельствовать его форма и большие размеры. К тому же нужно учесть, что мечеть строилась не сразу, а, вероятно, по мере увеличения населения в данной местности. Вместе с тем в помещении были устроены арки, основания которых упирались в западную и восточную стены. Между световыми проёмами сохранились участки, где фиксируются перевязки в кладках кирпичей стены и основания арок. Такие арки создают массивную перегородку, которые соединяются в центре зала с пилоном. Об этом свидетельствует завал в центральной части помещения. Детали колонны

Рис. 7. Мечеть Досжан ишана. Помещение № 3. Ниша в северной межкомнатной стене
7-сур. Досжан ишан мешіті. № 3 бөлме. Солтүстік ішкі қабырғадағы ойық орны
Fig. 7. Doshzan ishan mosque. Room No. 3. Niche in the northern interior wall

(пилона) и арк богато украшают различные орнаменты, присущие исламской каллиграфии. Такие перекрытия центрального квадрата можно встретить в большинстве мечетей Средней и Центральной Азии [Воронина 1969: 332–491]. Длина развала пилон и арк составляет 4,92 м, ширина – 1,92 м.

Южная торцевая стена также вызывает интерес. В ней были зачищены две глубокие полки, устроенные путём расширения стены. Вероятнее всего, они использовались для хранения священных книг, личных вещей гостей и студентов. Ниша, расположенная у юго-западного угла помещения, находится против западного межкомнатного проёма, соединяющего зал с помещением № 2. Над полкой виднеется штукатурка с геометрическими и растительными узорами в виде цветка. В расположении межкомнатных проёмов отмечается определённая симметричность. Так, межкомнатные проёмы, ведущие в помещение № 4, устроены напротив проёмов и глубокой ниши в северной стене. Новые кладки кирпичей, которые фиксируются в полках, говорят о том, что в разное время изменяли их параметры. Кроме того, наиболее хорошо сохранившийся проём у юго-восточного угла помещения имеет завершение стрельчатой формы. Его высота 1,7 м, ширина 0,7 м.

Помещение № 4 находится в южной части мечети. По площади это самое большое помещение, с которого и началось строительство мечети. В плане имеет подквадратную форму с длиной сторон 7,58×8,24 м. Несмотря на плохую сохранность, раскопки показали, что стены помещения больше декорированы по сравнению с другими комнатами (рис. 8).

Помещение является наиболее информативным в плане изучения декоративных особенностей памятника. По всему периметру у основания стен можно увидеть участки, в своё время оставшиеся

Рис. 8. Мечеть Досжан ишана. Помещение № 4. Общий вид. Архитектурно-декоративные элементы 8-сур. Досжан ишан мешіті. № 4 бөлме. Жалпы көрініс. Архитектуралық-декоративті элементтер
Fig. 8. Doszhan ishan mosque. Room No. 4. General view. Architectural and decorative elements

под завалами. Они все покрыты цветными сложными узорами и каллиграфическими надписями, украшавшими некогда внутренние стены мечети. Орнаменты включают геометрические узоры, растительные мотивы (стилизованные стебли и цветы) и арабески. Палитра обычно состоит из различных оттенков: синие, чёрные, жёлтые, красные и другие цвета.

Помимо графических орнаментов в помещении были найдены каллиграфические надписи. Тексты обычно представляют собой цитаты из Корана, религиозные афоризмы или имена основателей и благотворителей мечети. Эти священные тексты во многих случаях украшают арки, фризy и михраб, нередко выполняясь в виде кувического или насталикского шрифта. Например, одна из таких надписей обнаружена на поверхности одной из арок. Здесь были слова из священного писания (рис. 9), что в переводе означает «то пусть даст саадака...». По переводу можно предположить, что это отрывки из сур и аятов Корана, чтобы напоминать учащимся и прихожанам о благих делах.

Если в помещении № 3 в пространстве между межкомнатными проёмами находились полки, то в помещении № 4 были устроены выступы, которые, скорее всего, функционировали как полуколонны для основания арок. Полуколонна рядом с северо-восточным проёмом украшена арабесками.

Противоположная южная торцевая стена полностью повторяет расположение проёмов северной стены. Напротив межкомнатных проёмов располагались три световых проёма. Ширина

восточного крайнего – 0,78 м, западного – 0,75 м. Назначение центрального не совсем ясно, его основание немного ниже по сравнению с боковыми. Не исключено, что здесь находился михраб.

Восточная стена сильно руинирована. Здесь, вероятно, находились два световых и один входной проём. При этом нижняя часть центрального проёма немного выше и имеет арочное завершение. Его ширина 0,82 м, двух боковых – 0,91–0,94 м.

Противоположная западная стена имеет хорошую сохранность, поверхность её также украшена различными орнаментами. В центральной части стены был зафиксирован проём, ведущий в помещение № 5. Ширина его составляет 0,96 м. Севернее находилась небольшая ниша. К сожалению, в данной части стена наиболее пострадала, что не позволяет определить её назначение. Ещё один проём наблюдался у северо-западного угла. Он имел арочное завершение.

Открытым остается вопрос наличия в помещении № 4 пилонов, служивших основанием арок. Судя по тому, что в западной половине расчищены завалы арок, учитывая расстояние между северной и южной стенами, составлявшей в длину примерно 7,9 м, можно предположить нахождение здесь двух пилонов. Кроме того, на месте нахождения восточного пилона в ходе раскопок был отмечен небольшой выступ, возможно, его основание.

Рис. 9. Мечеть Досжан ишана. Помещение № 4.
Завал западной арки с фрагментом сохранившейся надписи священного писания

9-сур. Досжан ишан мешіті. № 4 бөлме.
Қасиетті жазбаның сақталған бөлігі бар батыс арканың құлаған бөлігі

Fig. 9. Doszhan ishan mosque. Room No. 4.
Collapse of the western arch with a fragment of a preserved inscription from the sacred scripture

В восточной части помещения был произведен дополнительный раскоп на месте нахождения тёмного пятна и деревянных плашек, лежавших параллельно.

Помещение № 5 имело прямоугольную форму и небольшие размеры (сохранившаяся длина комнаты 3,83 м). Оно примыкало к помещению № 4 с западной стороны и соединялось с ним проёмом. К сожалению, помещение было снесено в результате раскопок 2019 г. Раскопки показали, что фундамент помещений № 4–5 соединён. С другой стороны, не исключено, что здесь производилась перестройка, так как кирпичи немного отличаются по форме, по цвету и материалам. Возможно, помещение функционировало как место священного тахарата (омовения) (рис. 10).

Рис. 10. Мечеть Досжан ишана. Помещение № 5. Вид с юга на основание стены и фундамента
10-сур. Досжан ишан мешіті. № 5 бөлме. Қабырға іргетасы мен негізіне оңтүстіктен қараған көрініс
Fig. 10. Doszhan ishan mosque. Room No. 5. View from the south of the wall base and foundation

Результаты

Мечеть Досжана хазрета построена из сырцовых кирпичей, формовочная масса которых добывалась на близлежащих карьерах и отражает традиционные исламские и местные строительные стили. Снаружи мечеть покрывалась штукатуркой, отбеливалась известью, о чём свидетельствует белая штукатурка, найденная в большом количестве при археологических раскопках в 2022, 2024 гг. Мечеть состояла из пяти комнат (лекционный зал, молельная комната и т. д.) и была перекрыта 12 куполами (рис. 11).

В разные годы здание мечети, возможно, подвергалось изменениям, и последовательно эти перестройки укреплялись. Об этом свидетельствуют контрфорсы и фундамент с применением природных камней по всему периметру памятника.

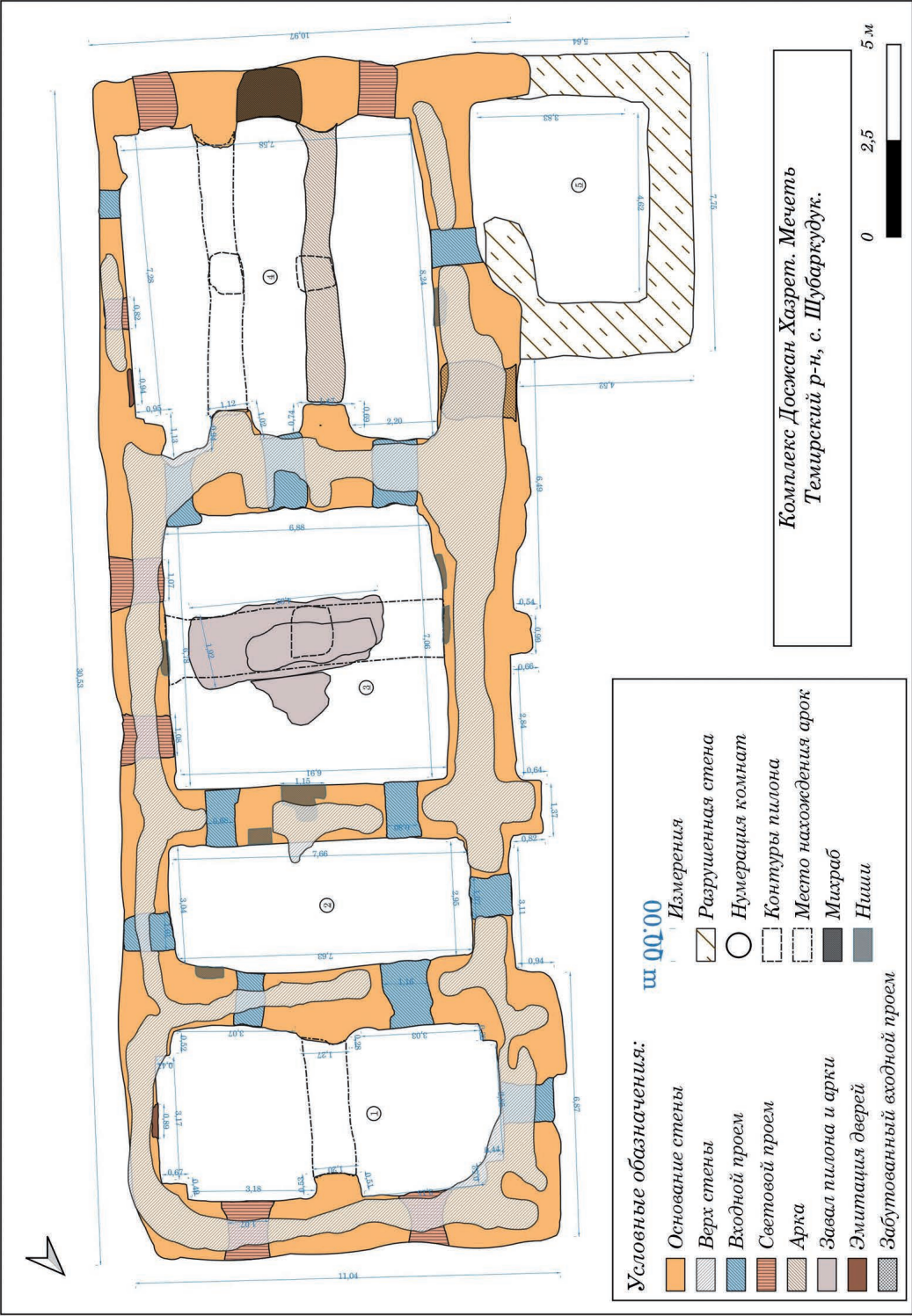

Рис. 11. Мечеть Досжан ишана. Общий план мечети. Исполнитель: Е.Б. Жолдыбай
11-сур. Досжан ишан мешіті. Мешіттің жалпы жоспары. Орындаған: Е.Б. Жолдыбай
Fig. 11. Doszhan ishan mosque. General plan of the mosque. Prepared by E. Zholdybai

В результате археологических раскопок михраб не был обнаружен. Возможно, ниша для михраба и минбар находились в помещении № 4, которое, скорее всего, являлось молельным залом. Комната № 5, видимо, использовалась для тахарата (омовения). Скорее всего, именно в этой части (к юго-западу от мечети) стоял минарет. К нему должна была вести «Г»-образная пристройка, характерная для таких мечетей. Это подтверждает и фотография В. Дубянского за 1904 г., где можно увидеть нахождение большого минарета. Вместе с тем, данная особенность позволяет нам говорить о том, что строительство начиналось с южной части, делая помещение № 4 основным.

Заключение

Похожие мечети столпно-купольного характера имели бытование и в других районах. К ним можно отнести первую мечеть Досжана хазрета в комплексе Кайнар (Атырауская обл.). Аналогичные комплексы отмечены и на территории Южного Казахстана. Они имели двор прямоугольной формы [Ажигали и др. 2021: 109–119]. Близким в плане расположения худжр с замкнутым двором является «мечеть-медресе Калжана ахуна», расположенная в 12 км к западу от с. Калжан Ахуна Кызылординской области [Сакральная география... 2017: 580–581].

На формирование мемориально-культурного зодчества Казахстана, скорее всего, сильное влияние оказали традиции Центральной и Передней Азии (Узбекистан, Афганистан, Таджикистан и т.д.). Например, к дворовым комплексам относятся Мечеть Гаухар Шад в Мешхеде, построенная в 1405/1406 г. [Пугаченкова 1976: 54–65] и столпно-шестикупольная мечеть Шербек в Касанском районе в Узбекистане [Маньковская 2014: 425–427].

Мечеть Досжана хазрета по планиграфии схожа и с другими памятниками Актюбинской области: мечеть Суликти (вторая пол. XIX в., Байганинский район) и мечеть Исатая (нач. XX в., Иргизский район). Они также являются столпно-купольными сооружениями, возведёнными из сырцовых кирпичей. Можно утверждать, что мечеть Досжан хазрета выступает одним из звеньев в развитии мемориальной архитектуры Арало-Каспийского региона.

Мечеть Дуйсеке также по планиграфии состоит из нескольких помещений, перекрыта шестью куполами. По мнению Р.А. Бекназарова, обе мечети, возможно, строились по одному проекту [Бекназаров и др. 2015: 90]. Возможно, в течение XIX – нач. XX в. сохранялась тенденция строительства мечети, где проповедовался ислам суфийского направления.

На сегодня мечеть Досжана хазрета продолжает функционировать как место молитвы и духовного общения для мусульманского населения региона. Она также сохраняет своё историческое значение, привлекая внимание исследователей и туристов, интересующихся исламской культурой и историей Казахстана.

Мечеть играет важную роль в сохранении и передаче религиозных традиций, оставаясь символом духовного наследия, связанного с именем Досжана хазрета. Она также является свидетельством того, как исламская вера и её институты развивались и укоренялись в казахском обществе на протяжении веков.

В заключение нужно отметить, что мечеть Досжана хазрета в Актюбинской области – это важный религиозный и культурный памятник, отражающий духовное богатство и историческое наследие региона.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р. Культово-жилищный комплекс Кайнар второй половины XVIII – начала XX в. на Северном Устюрте как историко-культурный и архитектурный памятник // Археология, этнография и антропология Евразии. 2021. Т. 49. № 4. С. 109–119.
- 2 Бекназаров и др. 2015: Бекназаров Р.А., Ажигали С.Е., Избасарова Г.Б., Рахбаев К.К. Выдающиеся памятники народного зодчества Актыубинской области. Актобе, 2015. 160 с.
- 3 Воронина В.Л. Архитектура Средней Азии XVIII–XIX вв. // Всеобщая история архитектуры / Под общ. ред. Д.Е. Аркина, Н.И. Брунова, М.Я. Гинзбурга (глав. ред.) и др. Т. 8. М.: Акад. архит. СССР, 1969. С. 332–491.
- 4 Мамедов и др. 2022: Мамедов А.М., Баиров Н.М., Уразмагамбетов Н.Н. Археологические исследования медресе «Некрополя-мечети Досжан хазрет» в 2021 г. // Археологические исследования в Казахстане–2021 / Отв. ред. А. Қасенәлі. Астана: Национальный музей Республики Казахстан, 2022. С. 89–93.
- 5 Мамедов и др. 2023: Мамедов А.М., Баиров Н.М., Уразмагамбетов Н.Н., Кемешев Е.Е. Результаты исследования «некрополя-мечети Досжан Хазрет» в 2022 году // Маргулановские чтения–2023 (Марғұлан оқулары). Т. 2. С. 24–32.
- 6 Мамедов и др. 2024: Мамедов А.М., Баиров Н.М., Уразмагамбетов Н.Н., Орынбасаров Е.Е., Амелин В.А. Предварительные результаты исследования «некрополя-мечети Досжан Хазрет» в 2023 году // Маргулановские чтения–2024 (Марғұлан оқулары). Т. 2. С. 159–177.
- 7 Маньковская Л.Ю. Формообразование и типология зодчества Средней Азии (IX – начало XX в.). Ташкент: Baktria press, 2014. 496 с.
- 8 НА ИА КН МНВО РК. Д. 3378: Бисембаев А.А., Бекназаров Р.А., Мамиров Т.Б., Мамиров К.Б., Ахатов Г.А., Гурулев М.В., Казанбаев Ж.А., Рахбаев К. 2019. Научный отчет об обследовании мечети и места погребения Досжана Кашакулы Хазрета в Темирском районе Актыубинской области (окрестности районного центра Шубаркудук).
- 9 Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии XV века. Ведущие тенденции и черты. Ташкент: изд-во Литературы и искусства, 1976. 114 с.
- 10 Сакральная география Казахстана: Реестр объектов природы, археологии, этнографии и культовой архитектуры / Отв. ред. Б.А. Байтанаев. Вып. 1. Алматы: ИА, 2017. 904 с.

REFERENCES

- 1 Ajigal, S. E., Turganbaeva, L. R. 2021. In *Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii* (Archaeology, Ethnography & Anthropology of Eurasia) 49 (4), 109–119 (in Russian).
- 2 Beknazarov et al. 2015: Beknazarov, R. A., Ajigali, S. E., Izbasarova, G. B., Rakhbaev, K. K. 2015. *Vydayuschiesya pamyatniki narodnogo zodchestva Aktyubinskoi oblasti* (Outstanding Monuments of Folk Architecture in the Aktobe Region). Aktobe (in Russian).
- 3 Voronina, V. L. 1969. In: Arkin, D. E. et al. (eds.). *Vseobshchaya istoriya arhitektury* (General History of Architecture). Vol. 8. Moscow: USSR Academy of Architecture, 332–491 (in Russian).
- 4 Mamedov et al. 2022: Mamedov, A. M., Bairov, N. M., Urazmagambetov, N. N. 2022. In: Kasenali, A. (ed.). *Arheologicheskie issledovaniya v Kazakhstane–2021* (Archaeological Research in Kazakhstan–2021). Astana: National Museum of the Republic of Kazakhstan, 89–93 (in Russian).
- 5 Mamedov et al. 2023: Mamedov, A. M., Bairov, N. M., Urazmagambetov, N. N., Kemeshev, E. E. 2023. In *Margulan oqulary–2023* (Margulan Readings–2023) 2, 24–32 (in Russian).
- 6 Mamedov et al. 2024: Mamedov, A. M., Bairov, N. M., Urazmagambetov, N. N., Orynbasarov, E. E., Amelin, V. A. 2024. In *Margulan oqulary–2024* (Margulan Readings–2024) 2, 159–177 (in Russian).
- 7 Mankovskaya, L. Yu. 2014. *Formoobrazovanie i tipologiya zodchestva Srednei Azii* (IX – nachalo XX v.) (Form-Making and Typology of Architecture of Central Asia (9th – Early 20th Century)). Tashkent: “Baktria press” Publ. (in Russian).
- 8 SA MIA SC MSHE RK. D. 3378: Bissembaev, A. A., Beknazarov, R. A., Mamirov, T. B., Mamirov, K. B., Akhatov, G. A., Gurulev, M. V., Kazanbaev, Zh. A., Rakhbaev, K. 2019. *Nauchnyj otchet ob obsledovanii mecheti i mesta pogrebeniya Doszhana Kashakuly Hazreta v Temirskom rajone Aktyubinskoi oblasti* (okrestnosti rajonnogo

centra Shubarkuduk) (Scientific report on the survey of the mosque and the burial site of Doszhan Kashakuly Khazret in Temir District, Aktobe Region (near the district center of Shubarkuduk)) (in Russian).

9 Pugachenkova, G. A. 1976. *Zodchestvo Tsentralnoi Azii XV veka. Veduschie tendentsii i cherty (Architecture of Central Asia 15th Century. Leading Trends and Features)*. Tashkent: Literature and Art Publ. (in Russian).

10 *Sakralnaya geografiya* 2017: Baitanayev, B. A. (ed.). 2017. *Sakralnaya geografiya Kazakhstana: Reestr ob'ektov prirody, arheologii, etnografii i kultovoi arhitektury (Sacred Geography of Kazakhstan: Register of Sites of Nature, Archaeology, Ethnography, and Cult Architecture)*. Vol. 1. Almaty: Margulan Institute of Archaeology) (in Russian).

CRediT authorship contribution statement

A. Mamedov: conceptualization, research management, formal analysis, organization and conduct of field research, manuscript review, preparation of materials for publication.

N. Urazmagambetov: participation in the organization and conduct of field research, formal analysis, visualization and writing of the manuscript.

N. Bairov: participation in field research, visualization, formal analysis and writing of the manuscript.

E. Orynbasarov: participation in field research, conducting research and visualization.

V. Amelin: participation in field research, conducting research and visualization.

E. Zholdybai: participation in field research, conducting research and visualization, design of drawings.

Авторлық үлес

А.М. Мамедов: концептуализация, зерттеуді басқару, далалық зерттеуді ұйымдастыру және жүргізу, талдау, қолжазбаны рецензиялау, материалдарды баспаға даярлау.

Н.Н. Уразмағамбетов: далалық зерттеулерге қатысу, талдау, материалдарды баспаға даярлау.

Н.М. Баиров: далалық зерттеулерге қатысу, қолжазбаны жазу және көрнекі бейнелеу, талдау.

Е.Е. Орынбасаров: далалық зерттеулерге қатысу, қолжазбаны жазу және көрнекі бейнелеу, талдау.

Е.Е. Амелин: далалық зерттеулерге қатысу, қолжазбаны жазу және көрнекі бейнелеу, талдау.

Е.Б. Жолдыбай: далалық зерттеулерге қатысу, қолжазбаны жазу және көрнекі бейнелеу, талдау, сызбаларды жобалау.

Вклад авторов

А.М. Мамедов: концептуализация, руководство исследованием, организация и проведение полевых исследований, формальный анализ, рецензирование рукописи, подготовка материалов к публикации.

Н.Н. Уразмағамбетов: участие в полевых исследованиях, формальный анализ и подготовка материалов к публикации.

Н.М. Баиров: участие в полевых исследованиях, визуализация, формальный анализ и написание рукописи.

Е.Е. Орынбасаров: участие в полевых исследованиях, проведение исследования и визуализация.

Е.Е. Амелин: участие в полевых исследованиях, проведение исследования и визуализация.

Е.Б. Жолдыбай: участие в полевых исследованиях, проведение исследования и визуализация, оформление чертежей.

About the Authors

Mamedov Aslan – Director of the West Kazakhstan branch, Margulan Institute of Archaeology, Aktobe, Kazakhstan
ORCID: [0000-0003-0369-5234](https://orcid.org/0000-0003-0369-5234) E-mail: mamedovaslan@mail.ru

Urazmagambetov Nurshat – Junior researcher, Aktobe Regional Museum of Local History, Aktobe, Kazakhstan.
ORCID: [0009-0009-8632-2206](https://orcid.org/0009-0009-8632-2206) E-mail: urazmagambetov96@gmail.com

Bairov Nursultan – Graduate student, B.B. Gorodovikov Kalmyk State University, Elista, Russia.
ORCID: [0000-0002-6388-0047](https://orcid.org/0000-0002-6388-0047) E-mail: nmbairov91@mail.ru

Orynbasarov Erulan – Senior researcher, Aktobe Regional Museum of Local History, Aktobe, Kazakhstan.
ORCID: [0009-0002-9082-2026](https://orcid.org/0009-0002-9082-2026) E-mail: ermak-85.85@mail.ru

Amelin Viktor – Junior researcher, West Kazakhstan branch, Margulan Institute of Archeology, Aktobe, Kazakhstan.
ORCID: [0009-0004-0348-8635](https://orcid.org/0009-0004-0348-8635), E-mail: vityara2706@mail.ru

Zholdybai Erasyl – Historian-specialist, West Kazakhstan branch, Margulan Institute of Archaeology, Aktobe, Kazakhstan.
ORCID: [0009-0007-7501-7797](https://orcid.org/0009-0007-7501-7797) E-mail: yerassyl.149@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Мамедов Аслан Мәлікұлы – Батыс Қазақстан филиалы директоры, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Ақтөбе қ., Қазақстан

Уразмагамбетов Нұршат Нұрқатұлы – кіші ғылыми қызметкер, Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, Ақтөбе қ., Қазақстан

Баиров Нұрсұлтан Майлыбайұлы – аспирант, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ., Ресей

Орынбасаров Ерулан Ермекұлы – аға ғылыми қызметкер, Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, Ақтөбе қ., Қазақстан

Амелин Виктор Алексеевич – кіші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Ақтөбе қ., Қазақстан

Жолдыбай Ерасыл Бейсембіұлы – тарихшы-маман, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Ақтөбе қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Мамедов Аслан Маликович – директор Западно-Казахстанского филиала, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Актобе, Казахстан

Уразмагамбетов Нуршат Нуркатович – младший научный сотрудник, Актюбинский областной историко-краеведческий музей, г. Актобе, Казахстан

Баиров Нурсултан Майлибаевич – аспирант, Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста, Республика Калмыкия, Россия

Орынбасаров Ерулан Ермекович – старший научный сотрудник, Актюбинский областной историко-краеведческий музей, г. Актобе, Казахстан

Амелин Виктор Алексеевич – младший научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Актобе, Казахстан

Жолдыбай Ерасыл Бейсембиұлы – историк-специалист, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Актобе, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 22.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 10.06.2025.

Караван-сарай Таскешу: результаты исследований 2024 г.

© 2025 г. Касенов М.С., Кипиев М.К., Базарбаев Г.М., Абдигалиев М.К.

Keywords: *The Golden Horde, caravan routes, construction, caravanserai, trade*

Түйінсөздер: *Алтын Орда, керуен жолдары, құрылыс, керуен сарай, сауда*

Ключевые слова: *Золотая Орда, караванные пути, строительство, караван-сарай, торговля*

Marat Kasenov¹, Mukhambetkali Kipiev¹, Galamat Bazarbaev¹, and Mir Abdigaliev¹

¹*Atyrau Regional Museum of Local History, Atyrau, Kazakhstan*

Taskeshu caravanserai: the field data of 2024

This article presents the results of archaeological research conducted in 2024 at the Taskeshu caravanserai. In the mid – 13th century, with the formation of the Golden Horde state, nomads of various ethnic groups actively settled the lands of the Lower Volga river region and modern Western Kazakhstan. Numerous caravan routes connecting Europe and Asia passed through this region. One such route crossed the Sagyz River. A brick caravanserai was built on the riverbank, and a stone bridge was constructed across the river. Historically, it was known as Taskeshu. This name in Turkic languages means “stone ford”. The caravanserai is located 15.8 km southwest of the village of Kenbai, in the Kyzylkoginsky district of the Atyrau region. During archaeological excavations conducted from 2008 to 2020, nine rooms of this site were investigated. Excavations of the site were carried out in its southern and western parts. In 2024, the main excavations were conducted in the northern, southern, and eastern parts of the site. Fourteen rooms of the caravanserai were discovered.

Citation: Kasenov, M., Kipiev, M., Bazarbaev, G., Abdigaliev, M. 2025. Taskeshu caravanserai: field data of 2024. *Margulan readings–2025*, 126–139 (in Russian).

М.С. Қасенов¹, М.Қ. Кипиев¹, Г.М. Базарбаев¹, М.К. Әбдіғалиев¹

¹*Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі, Атырау қ., Қазақстан*

Таскешу керуен сарайы: 2024 ж. зерттеу нәтижелері

Мақалада Таскешу керуен сарайына 2024 ж. жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелері берілген. XIII ғ. ортасында Алтын Орда мемлекетінің құрылуымен әртүрлі этникалық топтардың көшпелілері Төменгі Еділ мен қазіргі Батыс Қазақстан жерін белсенді игерді. Аймақ арқылы Европа мен Азияны қосатын көптеген керуен жолдары өтті. Сондай жолдардың бірі Сағыз өзенінен өтті. Өзен жағасына кірпіштен керуен сарайы, ал өзен арқылы тастан көпір салынды. Тарихта ол Таскешу атауымен белгілі, бұл түркі тілінде «тас өткел» деген мағына береді. Керуен сарай Кенбай (Атырау облысы, Қызылқоға ауданы) ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 15,8 км жерде орналасқан. 2008–2020 жж. жүргізілген археологиялық қазбалар кезінде тоғыз бөлме зерттелді. Ескерткіштегі қазба оның оңтүстік және батыс бөліктерінде жүрді. 2024 ж. негізгі қазба жұмыстары ескерткіштің солтүстік, оңтүстік және шығыс бөліктерінде жүргізілді. Керуен сарайдың 14 бөлмесі ашылды.

Сілтеме: Касенов М.С., Кипиев М.Қ., Базарбаев Г.М., Әбдіғалиев М.К. 2025. Таскешу керуен сарайы: 2024 ж. зерттеу нәтижелері. *Марғұлан оқулары–2025*. 126–139-бб. (Орысша).

М.С. Касенов¹, М.К. Кипиев¹, Г.М. Базарбаев¹, М.К. Абдигалиев¹

¹Атырауский областной историко-краеведческий музей, г. Атырау, Казахстан

Караван-сарай Таскешу: результаты исследований 2024 г.

В статье представлены результаты археологических исследований 2024 г., проведённых на караван-сараях Таскешу. В середине XIII в., с образованием государства Золотая Орда, кочевники различных этнических групп активно осваивали земли Нижнего Поволжья и современного Западного Казахстана. Через этот регион проходило множество караванных путей, соединявших Европу и Азию. Один из таких путей проходил через реку Сагыз. На её берегу был построен кирпичный караван-сарай, а через реку – каменный мост. В истории он известен под названием Таскешу, что в тюркских языках означает «каменный брод». Караван-сарай расположен в 15,8 км к юго-западу от села Кенбай (Кызылкогинский р-н, Атырауская обл.). В ходе раскопок, проводившихся в период с 2008 по 2020 г., исследовано девять помещений. Раскопки памятника велись в его южной и западной частях. В 2024 г. основные раскопки проводились в северной, южной и восточной частях памятника. Обнаружено 14 помещений караван-сарая.

Цитирование: Касенов М.С., Кипиев М.К., Базарбаев Г.М., Абдигалиев М.К. 2025. Караван-сарай Таскешу: результаты исследований 2024 г. *Маргулановские чтения–2025*. С. 126–139.

Введение

С образованием в середине XIII в. Золотоордынского государства, Нижнее Поволжье и Западный Казахстан активно осваиваются номадами различных этнических групп. Одновременно начинают строиться города: Сарай на Ахтубе, Сарай ал-Джедид или Новый Сарай, Бельджамен, Укек, Сарайчик на Яике и др., а также посёлки, караван-сарай. Расцвет градостроительства в этих регионах приходится на периоды правления ханов Узбека и Джанибека и связан с распространением на территории Золотой Орды ислама, политической стабильностью и экономическим подъёмом. Торговля в золотоордынских городах велась постоянно, поскольку ханы покровительствовали ей и получали процент с торговых оборотов.

Кроме водных путей функционировали и сухопутные дороги, которые пролегали по необозримым степным и полупустынным пространствам Прикаспия. Речь идёт не об одной караванной тропе, а нескольких дорогах, которые располагались вблизи друг друга, иногда они соединялись, например, в местах перехода через реку по мелководью – брода. В Средневековье здесь был построен караван-сарай, который в исторической литературе получил название Таскешу. Это слово в языке тюркских народов (кыпчаков, казахов) означает переход, брод, для охраны которого и был построен караван-сарай с мощными стенами и сторожевыми башнями.

Караван-сарай находится в 15,8 км к юго-западу от населённого пункта Кенбай (Кызылкогинский р-н) и в 18,5 км к юго-востоку от станции Жамансор. Среди более отдалённых населённых пунктов можно назвать город Кульсары, расположенный в 76,5 км к юго-востоку от Таскешу [АКК 1960: № 350, 367]. Первые сведения о караван-сараях встречаются в книге Л. Мейера «Казахская степь Оренбургского ведомства». Он пишет: «Множество этих развалин встречается по так называемой ногайской дороге, идущей из Сарайчиковой крепости на Урале, где тоже есть остатки древних зданий по направлению в Хиву или, как прежде говорили, в Ургендж. На этом пути особенно замечательна крепостца Тас-кичу на Сагиз, построенная очевидно с целью обеспечить переправу через эту реку» [Мейер 2007: 139].

А.П. Чулошников пишет: «<...> Ранее всего выделился город Сарайчик, лежавший на нижнем течении реки Урала. А с начала XIV в., когда этот новый торговый путь из Европы в Азию получил уже полное свое развитие, начинают появляться на нём и другие более прочные оседлые поселения, на Сагыз, Эмбе и даже на безводном плоскогорье Усть-Урта. Из всех них особенного внимания заслуживает крепость Тас-Кичу, построенная очевидно с целью обеспечить переправу караванов

через эту реку. Древние авторы оставили нам сообщения и о способах передвижения между этими отдельными степными пунктами, а также и о времени, которое уходило на покрытие этих расстояний» [Чулошников 1924: 50].

Впервые караван-сарай Таскешу исследован в 1950 г. разведочным маршрутом Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Руководитель экспедиции С.П. Толстов в своем отчёте пишет, что, «перебравшись через р. Урал, отряд проехал через Доссор и достиг района колодцев Белеули. Там они обследовали кладбище, где было обнаружено множество художественно выполненных каменных надгробий. Затем маршрут отряда пролегал через Макат и железнодорожную станцию Джамансор, пока он не достиг развалин караван-сарая и искусственного каменного брода Тас-Кичу на р. Сагыз» [Толстов 1953: 301–305].

Из краткого отчёта исследователя мы узнаем, что караван-сарай сложен из крупного обожжённого кирпича. Здание построено в форме прямоугольника размерами 42×45 м с рядами помещений вдоль стен и внутренним двором. Во дворе и в северной части здания были заложены шурфы; в восточной части производилась зачистка. Культурный слой мощностью около 2,5 м, содержал обломки обожжённых кирпичей, фрагменты раннесредневековой керамики, раздробленные кости животных. На окружающих здание такырах собрана поливная и неполивная керамика золотоордынского времени.

В настоящее время развалины караван-сарая Таскешу представляют вид почти правильного четырёхугольника общей площадью 44×44 м. В центре развалин имеется четырёхугольный внутренний двор площадью около 15×15 м. Ширина развала стен от внутреннего двора до края завала около 20 м. Северная сторона караван-сарая ниже, чем южная. Караван-сарай с трёх сторон окружён рвами: 1) север, северо-запад; 2) запад, юго-запад; 3) восток, северо-восток.

Планомерные раскопки Таскешу начались в 2008 г. Атырауским областным центром истории и археологии [Отчет 2008]. В 2024 г. продолжены археологические раскопки на караван-сарай Таскешу [Отчет 2024]. Юго-восточная и северная части были полностью открыты и исследованы (рис. 1).

Материалы и методы

В экспедиции были выполнены работы по статистической обработке и отрисовке керамики, фотофиксации и фотограмметрии, а также по инвентаризации полевых материалов и отдельных находок. Площадь исследуемого участка составляет 800 м². Площадь раскопок разделена координационной сеткой на квадраты 5×5 м. Полностью расчищен сохранившийся фундамент четырёх сторожевых башен. Внешний замок и ворота дворца были полностью очищены. Полностью открыты 14 комнат, определены два складских помещения, построенных вдоль северной стороны. В то же время обнаружены и раскопаны дополнительные внешние складские помещения, которые были заложены вдоль побережья северного замка. Общая толщина культурного слоя составила от 0,30 до 1,20 м. В результате археологических исследований собраны предметы из железа и меди, фрагменты глазурованной посуды, предметы из железа, стекло и каменные артефакты. Собрано около 30 фрагментов керамики, две серебряные, 16 бронзовых монет. Они выполнены методомковки, содержат арабографичную легенду и растительный элемент. В ходе полевых работ отобраны образцы для почвоведческих, археоботанических и археозоологических исследований. В 2024 г. открыты и расчищены 14 помещений и складов с восточной и северной сторон объекта; выявлены два дополнительных склада; открыты три башни.

Результаты и обсуждение

Объект представлял собой сохранившуюся конструкцию с высотой стен от 0,5 до 1,3 м. Имеет в плане квадратную форму с общим размером фундамента основной конструкции 44×44 м. По углам

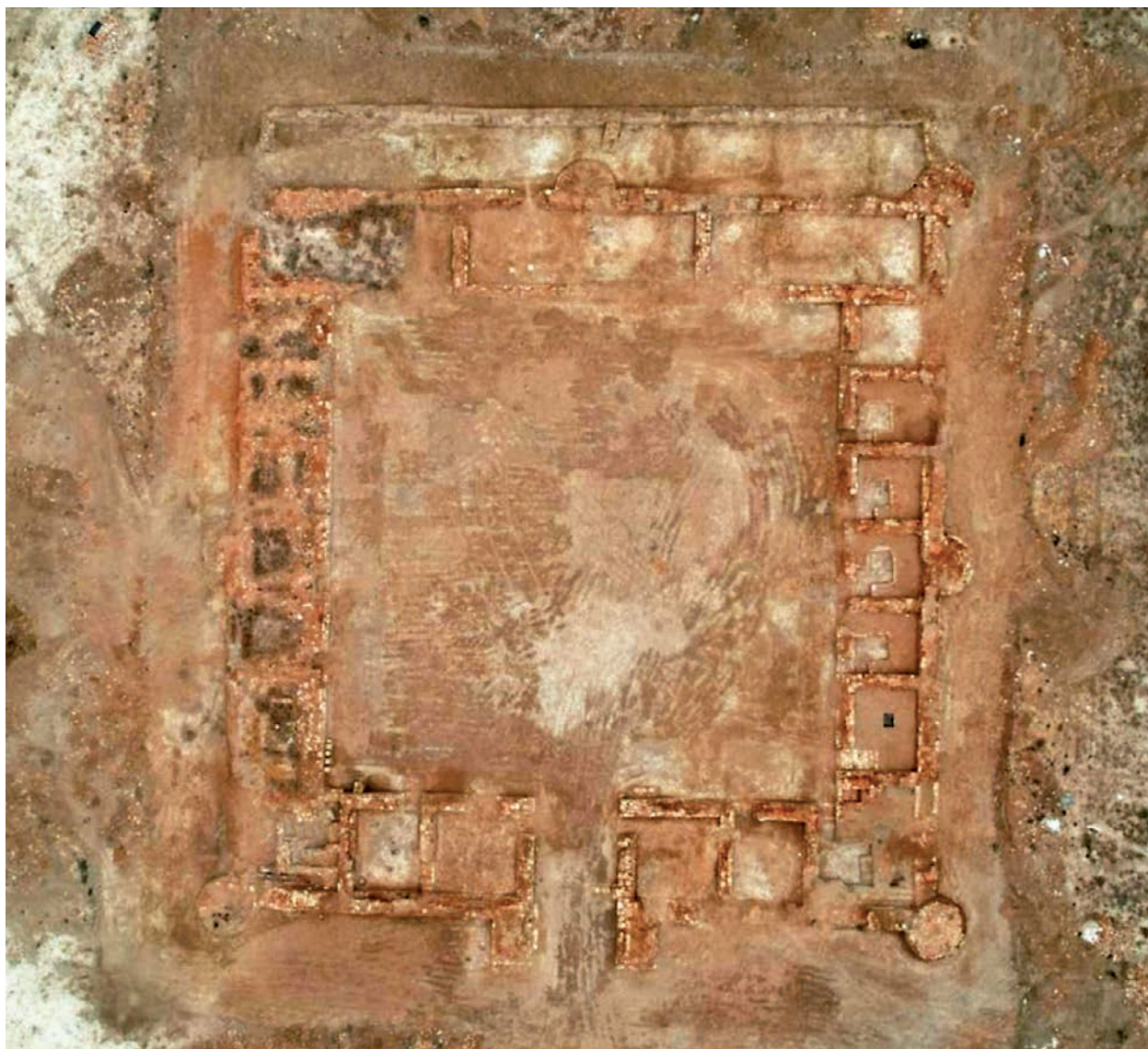

Рис. 1. Караван-сарай Таскешу. Общий вид. Фото: М.С. Касенов
1-сур. Таскешу керуен сарайы. Жалпы көрініс. Фотосурет М.С. Қасеновтікі
Fig. 1. Taskeshu caravanserai. General view. Photo: M. Kasenov

основной конструкции располагаются выступы трёхчетвертных угловых цилиндрических колонн – гильдаст диаметром по 3,5 м.

По середине стен, исключая южную, располагались полуколонны диаметром 3 м каждая. Вход находился посередине южной стены, имел массивные пилоны и айван. Конструкция сложена из обожжённых кирпичей размерами 30–31×30×5 см; 29×29×5 см; 25×26×5 см; 30×15×5 см.

В айване выкладка пола выполнена в один слой из кирпичей размерами 30×30×5 см. В помещениях пол был покрыт ганчем толщиной от 3 до 5 см, по цвету схожим с цементом. Проходы в помещения укрплены кирпичной кладкой пола в основном в один слой, с добавлением поперечного кирпичного выступа в 30 см у внешнего обреза его, видимо, для двери.

Описание помещений

Помещение № 9 – второе от айвана на запад. Имело внутренние размеры 4,80 (С–Ю) × 4 (З–В) м. Южная стена имела ширину 1,20 м. Сохранилась участками на 16 рядов кирпичей. Западная стена шириной 0,93 м сохранилась на 12 рядов кладки. Восточная стена имела ширину 0,93 м и сохранилась на 13 рядов кладки. В восточной стене находился проход шириной в 1,10 м из помещения на север, во двор. Проход располагался вдоль восточной стены. Пол его имел кирпичную кладку в один слой по ширине стены.

Пол в помещении имел слой полуганча толщиной около 3–5 см. На полу находились зольные пятна от сгоревшего дерева и угольки. Интерьерных сооружений в помещении не выявлено, только в юго-западном углу в полу обнаружена яма округлой формы диаметром 45 см и глубиной 30 см. Центр её находился в 45 см от южной и от западной стен. В яме встречены фрагменты красноглиняных чигирей и кости барана.

Помещение № 11. Расположено к востоку от айвана. Имело внутренние размеры 4,70 (С–Ю) × 4,84 (З–В) м. Толщина южной (фасадной) стены – 1,20 м. Ширина южной стены равна 1,23 м. Выбрана в срединной части до одного ряда кирпичей. Толщина восточной стены 0,93 м. Она сохранилась на высоту в девять рядов кладки, участком длиной в 3 м. Выбрана в срединной части до одного ряда кирпичей. В восточной части сохранилась на высоту в восемь рядов кирпичной кладки.

Толщина западной (айванной стены) 1 м. Сохранилась на высоту в 14 рядов кладки. Стены сложены следующим чередованием слоев кладки: один слой из целых кирпичей 30×30×5 см (с него начинается первый ряд основания стен). Второй состоит из половинок кирпичей размерами 30×15×5 см. Порой, на ряде участков стен, нижний ряд из целых кирпичей накрывался вторым рядом также из целых кирпичей со смещением швов кладки относительно швов первого ряда. По технологии кладки можно сделать выводы о последовательности работ и смене мастеров.

В западной стене находился проход в айван. Ширина его равнялась 1,10 м. Сохранилась часть кладки пола проходов в один слой, усиленный со стороны айвана порогом шириной 15 см в один ряд кирпичей (видимо, для установки двери). За стеной, к западу, в айване находился близ прохода фрагмент выкладки пола айвана размерами 2,0 (С–Ю) × 1 (З–В) м. Выкладка пола – в один слой кирпичей.

В помещении, в 1,30 м от внутренней поверхности от южной стены помещения на юг, располагался упавший блок от северной стены. Он состоит из 16-ти явных рядов кирпичной кладки. Кирпичи в блоке лежали вертикально (на ребре) или под наклоном. Судя по технологии кладки и элементам слоёв, толщина упавшей стены равнялась 0,90 м. Нижняя часть блока на высоту около 20 см состояла из завала битых кирпичей, которые проникли в ниже лежащий культурный слой толщиной около 25 см.

Помещения с выходом на север во двор

Помещение № 12 имеет внутренние размеры: с севера на юг – 4,65 м; с запада на восток – 4 м. Южная стена шириной 1,20 м. Сохранилась частично блоком длиной 1 м на четыре ряда кладки. Восточная стена имела ширину 0,93 м. Сохранилась северным участком длиной 2 м на высоту в восемь рядов кладки.

Северная стена имела ширину 0,93 м. Стена сохранилась восточной частью на высоту в 12 рядов кирпичей. В ней находился проход, во двор. Ширина прохода 1 м. Низ прохода выложен кирпичной кладкой в два ряда от основания стены. Кирпичная кладка ступенчатая (видимо, для короба). Со стороны двора (северной) нижний ряд кладки отступает на 15 см от обреза стены. Далее на нём лежит кладка порога шириной в 30 см (второй ряд).

Помещение № 13 примыкало к юго-восточной гильдасте. Имело внутренние размеры 4,45 (В–З) × 4,60 (С–Ю) м. Южная стена имела ширину 1,20 м. Сохранилась в восточной части на высоту в 11 рядов кладки. В основном выбрана.

Восточная стена помещения шириной 0,93 м сохранилась северным участком длиной в 2 м на высоту в восемь рядов кладки. Северная стена имела ширину 0,93 м. В ней находился проход, во двор. Ширина прохода равнялась 1 м. Низ прохода выложен кирпичной кладкой в один ряд от уровня основания стены. Но на выходе во двор имеет порог шириной 30 см по северному обрезу высотой в три ряда кирпичей. Стена сохранилась на высоту в семь рядов кирпичей. Сильно выбрана. Пол представлен фрагментами полуганча и покрыт пятнами саж и углями. Следов интерьерных конструкций не обнаружено.

Помещения с выходом на запад во двор.

Помещение № 14 – узкое, вытянутое с востока на запад. Имело внутренние размеры: 3,60 м с востока на запад, с севера на юг – 3,95 м. Восточная стена шириной – 1,20 м сохранилась на высоту в 10 рядов кладки. Западная – сильно выбрана, имела ширину 0,90 м. Сохранилась участком на пять рядов кирпичей. С западной стороны в стене располагался проход шириной 0,90 м. В проходе находится пол, выложенный от уровня основания стены кирпичами в один слой. В 10 см от западного обреза стены установлен порог шириной в один кирпич (30 см). Северная стена помещения имела ширину в 0,93 м, сохранилась на высоту в 13 рядов кирпичей. Южная стена сильно выбрана. Сохранилась нижними слоями кладки. Близ порога выявлено восемь рядов её кладки. В помещении, через 1,35 м от обреза западной стороны входа на восток, сделана ступенька шириной в полтора кирпича (45 см) и высотой в шесть рядов кирпичей. Возможно, была и предыдущая ступенька. Далее к востоку была выложена ступенька высотой в четыре кирпича. Основание её опирается на грунт, которым засыпано помещение до восточной стены. Грунт уплотнён (утрамбован). Пол под грунтом имел слой полуганча. Следов горелого дерева на нём не обнаружено. За восточной стеной, на восток во внешнем секторе располагался завал высотой в 1 м и длиной в 3,5 м. Он понижался к восточному борту до 0,40 м.

Помещение № 14 резко отличается от других и является лестничным выходом на крышу. Его конструкция и величина развалов стен позволяют определить караван-сарай как одноэтажное строение. Его высоту в дальнейшем можно выяснить по величине развалов стен на разных участках.

Помещение № 15 – расположено к северу от помещения № 14. Имеет внутренние размеры: с востока на запад – 3,65 м, с севера на юг – 3,70 м. Ширина восточной стены составила – 1,20 м. Она сохранилась на высоту в 14 рядов кладки. Южная стена помещения сохранилась на восемь рядов кладки. Ширина её 0,93 м. Ширина западной стены также – 0,93 м. В ней с южной стороны, примыкая к южной стене, находился проход шириной в 1 м. Пол прохода выложен кладкой в один слой кирпича. Ширина северной стены – 0,93 м. Она сохранилась на девять рядов кладки.

В центре помещения располагалась тандырная топка, вкопанная основной частью в грунт. Диаметр топки близ венчика около 56 см, толщина стенки около 5 см, прокалена изнутри на 3 см. Других следов интерьера в помещении не обнаружено, так как в срединной части типовая ганчевая связка пола сохранилась лишь небольшими фрагментами.

Помещение № 16 – расположено к северу от помещения № 15. Имело внутренние размеры: с севера на юг – 3,70 м, с востока на запад – 3,60 м. Восточная стена шириной 1,20 м сохранилась на высоту в 10 рядов кладки. Южная стена помещения имела ширину 0,93 м, сохранилась на высоту в 13 рядов кирпичей. Являлась северной стеной помещения № 15. Западная стена шириной 0,93 м сохранилась на высоту в пять рядов кирпичей. В ней находился проход шириной в 1 м. Проход имел кладку пола в два слоя кирпичей от основания стены. С западной стороны в начале прохода находилась кладка порога шириной в один кирпич (30 см). Впоследствии порог был усилен добавочной кладкой из фрагментов кирпича в один слой поверх культурного слоя толщиной в 5 см, образовавшегося над прежним проходом.

Северная стена помещения сохранилась на восемь рядов кладки. В помещении за порогом на восток находились ограничительные стенки Г-образной суфы. Её центральная часть располагалась

вдоль восточной стены помещения, имела ширину 1,45 м. К южной стенке примыкал отвод суфы в виде выступа в западную сторону. Располагался он напротив входа. Выступ имел длину 1 м вдоль южной стены и ширину – 0,70 м. Стенки суфы участками сохранились на три ряда кладки. Заполнение суфы состояло из сероватой супеси. Пол имел слой полуганча толщиной около 3–5 см.

Помещение № 17 – расположено к северу от помещения № 16. Имеет внутренние размеры: с востока на запад – 3,65 м, с севера на юг – 3,70 м. Ширина восточной стены составила 1,20 м. Она сохранилась на высоту в 14 рядов кладки. Южная стена сохранилась на восемь рядов кладки. Ширина её 0,93 м. Ширина западной стены – 0,93 м. В ней с южной стороны, примыкая к южной стене, находился проход шириной в 1 м. Пол прохода был выложен кладкой в один слой кирпича. Ширина северной стены – 0,93 м. Она сохранилась на девять рядов кладки. В помещении с восточной стороны находилась выкладка части ограничительной стены от Г-образной суфы. От неё сохранились участки стен обкладки. Ширина суфы от внешней стороны стенки обкладки до восточной стены 1,40 м. Стенки сохранились на высоту в три слоя кирпичей. Выступ, направленный на запад, был пристроен к южной стенке помещения и имел ширину 0,80 м, длину с востока на запад 1,45 м. В 0,80 м от северной стенки прохода находилась выкладка из одного ряда кирпичей шириной – 30 см в виде части П-образной суфы размерами 0,75 (С–Ю) × 0,75 (З–В) м. Видимо, это часть типовой суфы, аналогичной суфе в соседнем помещении № 18, расположенном севернее.

Помещение – с типовой связкой на полу и золистыми пятнами. В бровке фиксируются следы пожара. За его северной стеной на восток располагалась нижняя часть полуколонны диаметром 3,50 м. Она выступала на половину от стены, сохранилась на высоту в 14 рядов кладки. Развал стены на восток на этом участке имел высоту 0,80 м и отдалялся от стены на 4 м.

Помещение № 18 имело внутренние размеры – 3,65 (С–Ю) × 3,70 (В–З) м. Восточная стена шириной – 1,23 м, сохранилась на восемь рядов кладки. Южная стена имела ширину 0,93 м, сохранилась восточным участком в 12 рядов кирпичной кладки. Западная стена шириной 0,93 м, сохранилась на высоту в 10 рядов кирпичей. В ней, у южной стены, находился проход шириной в 1 м. Пол прохода выложен кирпичом в один ряд.

Северная стена шириной 0,93 м, сохранилась на восемь рядов кладки. В помещении вдоль всех стен располагалась суфа. Центральная часть примыкала к восточной стене. Стенки её обкладки сохранились на три ряда кладки кирпичей. Её ширина между лицевой поверхностью стены обкладки до восточной стены помещения – 1,77 м. От лицевой стенки северного выступа суфы до северной стены помещения 1,20 м. От лицевой стенки западного выступа суфы до западной стены помещения – 0,63 м. Западная часть суфы не доходила до прохода на 35 см. От лицевой стенки южного выступа суфы до южной стены помещения 0,80 м. Южная часть суфы не доходила до прохода на 1 м. Пол был покрыт слоем полуганча, золистыми пятнами и прокалом, местами толщина слоя достигала 1 см.

Помещение № 19 с внутренними размерами – 3,65 (С–Ю) × 3,65 (В–З) м. Восточная стена сильно разрушена, шириной 1,20 м. Сохранилась в основном на два ряда кирпичной кладки, а на северном участке – до семи рядов. Южная стена шириной 0,93 м, сохранилась на восемь рядов кладки. В западной части помещения у стены, сразу за обрезом северной стены прохода, сохранился выступ стены на длину в 1 м. Его лицевая часть отходила от стенки на 0,60 м.

Западная стена помещения имела ширину 0,93 м и сохранилась местами на высоту в 12 рядов кирпичной кладки. В её южной части находился проход шириной 1 м. В проходе находилась выкладка пола в один слой кирпича. Проход примыкал к южной стене помещения. Северная стена имела ширину 0,93 м, сохранилась местами на высоту 11 рядов кирпичной кладки. Пол типовой, покрыт золистыми пятнами размерами 20×20 см с прокалом под ними на глубину 1 см. За восточной стеной находился развал северной стены на длину 3 м и высотой 0,60–0,70 м.

Помещение № 20 с внутренними размерами – 4,10 (С–Ю)×12,30 (В–З) м. Северная стена имеет ширину 1,23 м, сохранилась участками на высоту в 12 рядов кладки. Восточная стена имеет ширину 1,23 м, сохранилась на высоту в 12 рядов кирпичей. Южная стена шириной 0,90 м, сохранилась в восточной части на высоту в 12 рядов кирпичей. В южной стене, в 8,20 м от восточной стены помещения, находилась восточная стенка прохода во двор шириной 1,10 м. Пол прохода выложен кирпичом в два слоя кладки. Западная стена шириной 0,93 м, высотой в 11 рядов кирпичей. За северо-восточным углом помещения, с внешней стороны стен, была пристроена трёхчетвертная гильдаста диаметром 3,50 м. Кладка её сохранилась на восемь рядов кирпичей. Полы в помещении имели фрагменты ганчевой заливки. Признаков конструкций интерьера не встречено.

Помещение № 21 имело внутренние размеры – 4,10 (С–Ю)×10 (В–З) м. Северная стена шириной 1,23 м сохранилась на высоту в восемь рядов кирпичей. Восточная стена шириной 0,93 м, сохранилась на высоту в 11 рядов кирпичей. Западная стена имела ширину 0,93 м, сохранилась на высоту в пять рядов кирпичей. Южная стена шириной 0,93 м сохранилась на высоту в пять рядов кирпичей. В южной стене в 6,50 м от восточной стены помещения находилась восточная стенка прохода во двор. Ширина прохода была равна 1,10 м. Пол выложен кирпичом в два слоя. Полы в помещении имели фрагменты ганчевой заливки. Признаков конструкций интерьера не встречено. За стеной помещения северной стороны на расстоянии 4,90 м от восточной стены помещения начиналась радиальная часть полуколонны. Она имела диаметр 3 м. Её кладка сохранилась на пять рядов кирпичей. В развале полуколонны встречены кирпичи трапецевидной формы размерами 25×25×17 см, толщиной 5 см.

К северо-восточной гильдасте с северной стороны со смещением на 20 см к западу от лицевой линии восточной стены была пристроена восточная стена помещения позднего периода. Кладка её велась со второго уровня кладки гильдасты. Она являлась восточной стеной пристройки помещений с северной стороны караван-сарая.

Основная часть пристройки начиналась от северной стены караван-сарая. Стены её шириной 0,70 м. Южная стена пристройки шириной 1,23 м являлась северной стеной караван-сарая. Стены пристройки в значительной степени сохранились на высоту в 10 рядов кирпичей. Лицевые стороны стены сложены из относительно крупных фрагментов кирпичей – ¼ части от целых (30×30×5 см). Раствор кладки супесный. Верхние ряды кирпичной кладки перекрывали стыки на нижней. Пространство в слое между лицевыми кирпичами было заполнено обломками кирпичей как средними по размеру (1/4 и 1/5 от целого), так и мелкими в местах стыковки крупных обломков кирпичей. Пространство между фрагментами кирпичей заполнялось супесным раствором, достигавшим в толщину 5 см. Уровень основания стен на 5–6 см выше уровня основания стен караван-сарая. Пол имел ганчевую заливку и был утрамбован.

Пристройка делится на два помещения..

Помещение № 22. Внутренняя ширина помещений по всей длине с севера на юг составила – 4,10 м. Длина внутренней части восточного помещения – 17,23 м. Западная его стена длиной – 1,70 м скошена южной частью на запад под углом в 15°. Далее на юг располагалось пространство прохода до южной стены длиной – 2,30 м. На этот участок приходился выступ радиальной полуколонны северной стены помещения № 23. Так как диаметр пилон составил 3 м, то проход сужался до 0,75 м.

Помещение № 23. За проходом на запад располагалось второе помещение. Его длина – 17 м. Ширина помещений пристройки по всей длине с севера на юг равнялась – 4,10 м. На юг располагался проход до южной стены длиной – 2,30 м. На этот участок приходился выступ радиальной полуколонны северной стены помещения № 22. Так как диаметр пилон – 3 м, то проход сужался до 0,75 м (рис. 2).

В процессе раскопок было определено и раскопано несколько ям, вырытых для хозяйственных нужд. Среди них преобладают выкопанные для бытовых отходов. Также обнаружены ямы,

предназначенные для хранения. Дно их гладкое, известкованное. При выемке заполнения ям обнаружены артефакты – в основном фрагменты керамических сосудов, а также кости домашних животных, сайгаков и рыбы. Большая часть керамики – фрагменты, происходящие от неглазурованных сосудов красного цвета. Также было найдено много фрагментов керамики серого цвета. С другой стороны, черепков крашеной керамики и фрагментов штампованной керамики с орнаментом очень мало. Встречаются также фрагменты большого хума, кувшинов разного размера, чигиря и светильника. Среди них часты покрытые ангобом.

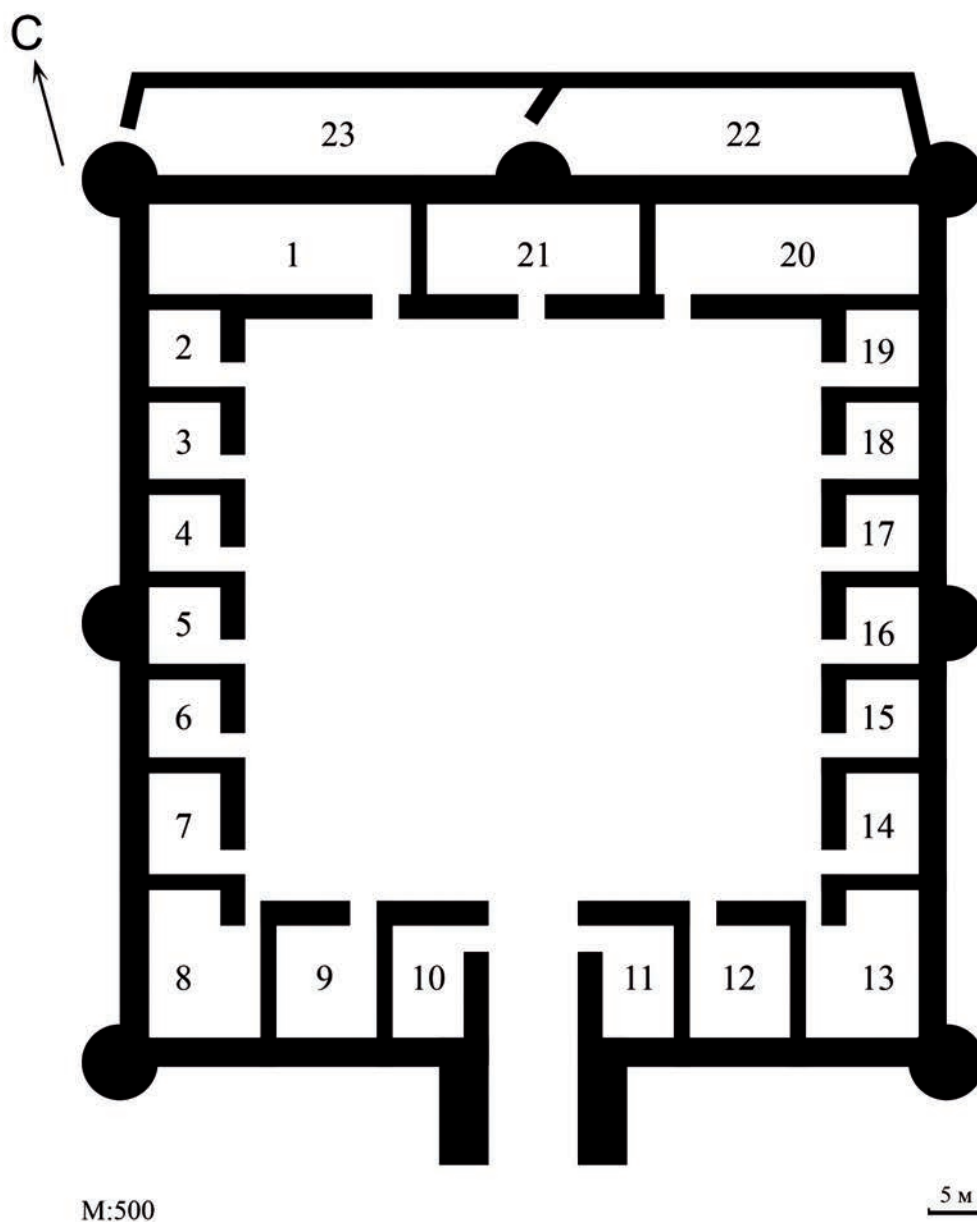

Рис. 2. Проект караван-сарая Таскешу. 2024 г. Схема: М.С. Касенова
 2 сур. Таскешу керуен сарайының жобасы. 2024 ж. Сызба М.С. Қасеновтікі
 Fig. 2. Taskeshu caravanserai project. 2024. Scheme by M. Kasenov

Аналогичная керамика встречается преимущественно на золотоордынских поселениях нижнего течения Волги XIV в., в Хорезме [Касенов 2012: 307–313]. Выявлены нумизматические артефакты и другие изделия из металла: железа, меди, бронзы – остатки разбитых чугунных казанов, ложек, различные украшения и т. д. Назначение некоторых изделий нам точно неизвестно. Помимо этих артефактов также найдены фрагменты стекла и точила. К интересным и важным находкам следует отнести монеты, которые позволяют установить даты тех или иных исторических событий. В ходе проведённых здесь археологических раскопок найдено около 15-ти монет периода Золотой Орды, из них две серебряные и 13 бронзовых (табл. 1).

Наибольший интерес для нас представляют те немногочисленные нумизматические находки, перечень которых приводится в таблице. Все монеты, кроме № 1, – джучидские. Данг № 1 мог быть чеканен либо Джучидом ханом Токтой (имя передавалось в две строки так: *Токту/бек*), либо Чагатаидом (владельцем улуса) Дувой. Имя передавалось в две строки так: *Туван/бек*, но на данном экземпляре имя эмитента утрачено¹.

Таблица 1 – Караван-сарай Таскешу. Монеты (раскопки 2024 г.)
1-кесте – Таскешу керуен-сарайы. Монеталар (2024 ж. қазбалар)
Table 1 – Taskeshu caravanserai. Coins (excavation of 2024)

№ п/п	Д, мм	Монетный двор	Год, г.х.	Эмитент	Примечание
Серебро (данги)					
1	15	Хваризм	706	Утрачен (либо Чагатаидское ханство, либо Джучидское)	Петров 2003: 107–108 (№ 3аХ-36Х); 113–114 (№ 4аХ-4 гХ)
2	15,4	Сарай	тип [734]	Узбек	Лебедев и др. 2008: 447, № 13/6.
Медь (пулы)					
3	15–15,5	Сарай	[737]	Анонимный	Тип «зверь вправо». Лебедев и др. 2008: 460, № 7 П-3–6.
4	15	Сарай ал-Джадида	Не указан [740-е]	Анонимный	Тип «двуглавая птица». Обломан. Лебедев и др. 2008: 461
5	15	Сарай ал-Джадида	Не указан [740-е]	Анонимный	Тип «двуглавая птица». Лебедев и др. 2008: 461.
6	14,3	Сарай ал-Джадида	Не указан [740-е]	Анонимный	Тип «двуглавая птица». Лебедев и др. 2008: 461.
7	19,6	Хваризм	747	Джанибек	Федоров-Давыдов 1965: № 5.
8	15	Хваризм	[749]	Джанибек	Федоров-Давыдов 1965: № 6.
9	17	Хваризм	[751, 756 или 757]	Джанибек	Федоров-Давыдов, 1965, №9.

¹ Определение П.Н. Петрова.

Окончание таблицы 1
1-кестенің соңы
End of table 1

10	17,5	Сарай ал-Джадида	[751-762]	Анонимный	Тип «розетка». Лебедев и др. 2008: 462–465; Клоков и др. 2010: 484, рис. 15, № 6д-2.
11	17	Сарай ал-Джадида (азакский выпуск)	[751-762]	Анонимный	Тип «розетка». Лебедев и др. 2008: 462–465; Клоков и др. 2010: 483, рис. 14, № 5а; Лебедев и др. 2005: 25, № 5а. Выпуск Азака.
12	16	Сарай ал-Джадида	760	Анонимный	Тип «розетка». Клоков и др. 2010: 486, № 10а-г.
13	19×14,8	Сарай ал-Джадида (северокавказский выпуск)	751	Анонимный	Тип «розетка». Фототабл. 1/13. Форма монеты – «часики». Клоков и др. 2010: 483, рис. 14, № 5в; Ермолов и др. 2023: 89 – северокавказский выпуск.
14	18,8×14,8	Сарай ал-Джадида (северокавказский выпуск)	утрачен	Анонимный	Тип «розетка». Форма монеты – «часики». Клоков и др. 2010: 483, рис. 14, № 5в; 6г; 7г; Ермолов и др. 2023: 89 – северокавказский выпуск.
15	19	Сарай ал-Джадида	767	Азиз-Шейх	Лебедев и др. 2008: 466, № 38/19а.

Собранные монетные находки сданы в Атырауский областной историко-краеведческий музей. Их изучение указывает на возможную активизацию монетных утрат на территории караван-сарая в период правления хана Узбека. Не исключено, что функционирование этого логистического центра на караванной трассе закончилось в конце 760-х/1360-х гг., если не считать находки пула Хаджи-Тархана начала XV в. (эта утеря могла быть сделана случайно уже на разрушенном здании, поэтому мы не принимаем её во внимание). Важен следующий факт: из 15-ти монет 11 экз. (73%) относятся к периоду правления Джанибек-хана [Петров и др. 2024: 103–118].

Итак, по нумизматическим данным можно заключить, что наибольшая активность эксплуатации караван-сарая Таскешу начинается в период правления хана Узбека с 730-х/1330-х гг. и продолжается как минимум до начала 770-х/1370-х гг., а, возможно, до начала XV в.

Заключение

Караван-сарай Таскешу имеет особое значение как единственное известное в Казахстане сооружение из жжёного кирпича. Результаты раскопок позволили изучить сооружение, построенное в виде башни с закруглёнными выступающими углами и с очень прочными стенами, сложенными из стандартного обожжённого кирпича. Найденные артефакты свидетельствуют о том, что караван-сарай был украшен глазурованной плиткой, а размеры сводов свидетельствуют о высоких стенах. В ходе раскопок найдены фрагменты многих видов керамических изделий. Среди них есть глазурованная и неглазурованная керамика. Особо отмечаются узоры, нанесённые на керамические изделия, посуду, изготовленную в разных формах, а также разнообразные формы края посуды. По историческим сведениям, караванщики, которые проходили по Великому Шелковому пути, часто пользовались услугами караван-сарая, рассредоточенных на пути к Сарайчику и от него к Ургенчу, где проходила активная торговля.

Постройка караван-сарая, по-видимому, была выгодным делом, поскольку приносила твёрдый гарантированный доход как ханской власти, так и кочевой знати. Они обслуживали интересы торговых караванов, которые нуждались в кратковременном отдыхе после тяжелых, а порой и мучительных переходов по безводным районам Прикаспия. В этом месте степные пространства сменяются полупустыней, которую нередко называют аванпостом азиатских пустынь в Европе. Вначале в местах ночёвок стали строить жилища и склады, а затем небольшие мечети и бани. Так, постепенно караван-сарай превращались в комплексы, обеспечивавшие относительно комфортное путешествие. Так было и в районе р. Сагиз, где караваны переправлялись вброд. По дну реки из жжёного кирпича соорудили переправу, которую, очевидно, обслуживал караван-сарай Таскешу.

Стационарные раскопки караван-сарая Таскешу дали возможность проследить динамику развития памятников данного типа на территории Западного Казахстана, а также проследить экономические и культурные связи населения в Средневековье.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 АКК – Археологическая карта Казахстана. Реестр. Алма-Ата: АН КазССР, 1960. 449 с.
- 2 Касенов М.С. Средневековый караван – сарай Таскешу // Кадырбаевские чтения–2012: м-лы III междунар. научн. конф. (г. Актобе, 14–15 ноября 2012 г.) / Отв. ред. А.А. Бисембаев. Актобе: Актыбинский областной центр истории, этнографии и археологии, 2012. С. 307–313.
- 3 Мейер Л. Казахская степь Оренбургского ведомства. Астана: Алтын кітап, 2007. 191 с.
- 4 Отчет 2008: Отчет историко-археологического центра. 2008 // Архив Атырауского областного историко-краеведческого музея.
- 5 Отчет 2024: Касенов М.С., Кипиев М., Базарбаев Г. Средневековый караван-сарай Таскешу отчет НИР 2024 // Архив Атырауского областного историко-краеведческого музея.
- 6 Петров П.Н., Ахметова У. Т., Касенов М.С., Биккуняев Н.Х. Монетные находки XIII–XIV вв. на караванных трассах Сарайчука // *Stratum plus*. 2024. № 6. С. 103–118.
- 7 Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция Академии наук в 1950 г. // Советская археология. 1953. Т. XVIII. С. 301–325.
- 8 Чулошников А.П. Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Оренбург: Киргизское гос. изд-во, 1924. Ч. 1. 290 с.

REFERENCES

- 1 *Arheologicheskaya karta Kazakhstana. Reestr (Archaeological map of Kazakhstan. Registry)*. Alma-Ata: KazSSR Academy of Sciences. 1960 (in Russian).
- 2 Kasenov, M. S. 2012. In: Bissembaev, A. A. (ed.). *Kadyrbaev Readings–2012*. Aktobe: Aktobe Regional Center for History, Ethnography and Archaeology, 307–313 (in Russian).

- 3 Meyer, L. 2007. *Kazahskaya step' Orenburgskogo vedomstva (Kazakh steppe of the Orenburg department)*. Astana: "Altyn Kitap" Publ. (in Russian).
- 4 Otchet 2008: Otchet istoriko-arheologicheskogo tsentra. 2008. In: *Arhiv Atyrauskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (Archive of the Atyrau Regional Museum of Local History)* (in Russian).
- 5 Otchet 2024: Kasenov, M. S., Kipiev, M., Bazarbaev, G. 2024. Srednevekovyy karavan-saraj Taskeshu otchet NIR. In: *Arhiv Atyrauskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (Archive of the Atyrau Regional Museum of Local History)* (in Russian).
- 6 Petrov, P. N., Akhmetova, U. T., Kasenov, M. S., Bikkinyayev, N. Kh. 2024. In *Stratum plus* 6, 103–118 (in Russian).
- 7 Tolstov, S. P. 1953. In *Sovetskaya arheologiya (Soviet archaeology)* XVIII, 301–325 (in Russian).
- 8 Chuloshnikov, A. P. 1924. *Ocherki po istorii Kazak-Kirgizskogo naroda v svyazi s obshchimi istoricheskimi sud'bami drugih tyurkskih plemen (Essays on the history of the Cossack-Kyrgyz people in connection with the general historical fates of other Turkic tribes)*. Part 1. Orenburg: Kirgizskoe gos. izd-vo (in Russian).
-

CRedit authorship contribution statement

M. Kasenov: conceptualization, research management, formal analysis, organization and conduct of field research, manuscript review, preparation of materials for publication.

M. Kipiev: participation in field research, visualization, formal analysis and writing of the manuscript.

G. Bazarbaev: participation in field research, visualization, formal analysis and writing of the manuscript.

M. Abdigaliyev: participation in field research, visualization, formal analysis and writing of the manuscript.

Авторлық үлес

М.С. Қасенов: концептуализация, зерттеуді басқару, далалық зерттеуді ұйымдастыру және жүргізу, талдау, қолжазбаны рецензиялау, материалдарды баспаға даярлау.

М.Қ. Кипиев: далалық зерттеулерге қатысу, қолжазбаны жазу және талдау.

Ғ.М. Базарбаев: далалық зерттеулерге қатысу, қолжазбаны жазу және талдау.

М. К. Әбдіғалиев: далалық зерттеулерге қатысу, қолжазбаны жазу және талдау.

Вклад авторов

М.С. Касенов: концептуализация, руководство исследованием, организации и проведении полевых исследований, формальный анализ, рецензирование рукописи, подготовка материалов к публикации.

М.К. Кипиев: участие в полевых исследованиях, визуализация, формальный анализ и написание рукописи.

Г.М. Базарбаев: участие в полевых исследованиях, визуализация, формальный анализ и написание рукописи.

М.К. Абдигалиев: участие в полевых исследованиях, визуализация, формальный анализ и написание рукописи.

About the Authors

Kasenov Marat – Candidate of Historical Sciences, Atyrau Regional Museum of Local History, Atyrau, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-3103-7047](https://orcid.org/0000-0002-3103-7047) E-mail: Kasenov.1959@mail.ru

Kipiev Mukhambetkali – head of museum, Atyrau Regional Museum of Local History, Atyrau, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-4997-6747](https://orcid.org/0000-0002-4997-6747) E-mail: Mkipiev@yandex.ru

Bazarbaev Galamat – researcher, Atyrau Regional Museum of Local History, Atyrau, Kazakhstan.

ORCID: [0009-0001-1127-6382](https://orcid.org/0009-0001-1127-6382) E-mail: bazarbaev23@mail.ru

Abdigaliyev Mir – researcher, Atyrau Regional Museum of Local History, Atyrau, Kazakhstan.

ORCID: [0009-0006-3652-2005](https://orcid.org/0009-0006-3652-2005) E-mail: abdigaliyev.mir@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Қасенов Марат Сейтжанұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі, Атырау қ., Қазақстан

Кипиев Мұхамбетқали Қуанышқалиұлы – музей басшысы, Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі, Атырау қ., Қазақстан

Базарбаев Ғаламат Мұратұлы – ғылыми қызметкер, Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі,
Атырау қ., Қазақстан

Әбдіғалиев Мир Қобланұлы – ғылыми қызметкер, Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі,
Атырау қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Касенов Марат Сейтжанович – кандидат исторических наук, Атырауский областной историко-краеведческий музей, г. Атырау, Казахстан

Кипиев Мухамбеткали Қуанышкалиұлы – руководитель музея, Атырауский областной историко-краеведческий музей, г. Атырау, Казахстан

Базарбаев Ғаламат Мұратұлы – научный сотрудник, Атырауский областной историко-краеведческий музей, г. Атырау, Казахстан

Абдигалиев Мир Кобланұлы – научный сотрудник, Атырауский областной историко-краеведческий музей, г. Атырау, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақалатуралыақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 31.03.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.04.2025.

Ерте темір дәуірі археологиясы

Archaeology of the Early Iron Age

Археология раннего железного века

УДК 902.904 (574)

МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/3007-6528.2025.140.157>

Культовые сооружения в окрестностях городища Бабиш-мола

© 2025 г. Курманкулов Ж., Утубаев Ж.Р., Болелов С.Б., Суюндикова М.К.

Keywords: archaeology, Babish Mola, Shirikrabat culture, cult structure, altar, sacred site, fertility cult, phallic symbol

Түйін сөздер: археология, Бабиш мола, шірікрабат мәдениеті, ғұрыптық құрылыс, алтарь, сакралды нысан, құнарлылық культі, фалликалық белгі

Ключевые слова: археология, Бабиш-мола, ширикрабатская культура, культовое сооружение, алтарь, сакральный объект, культ плодородия, фаллический символ

Zh. Kurmankulov¹, Zh. Utubayev^{1*}, S. Bolelov², and M. Suyundikova¹

¹Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan

²State Museum of the Orient, Moscow, Russia

*corresponding author

Cult structures around the Babish Mola fortified settlement

The article presents the results of archaeological excavations of cultic monuments identified in the vicinity of the Babish Mola settlement, located in the lower reaches of the Syr Darya River. Archaeological investigations conducted in 2023–2024 at the sites Babish-Mola 8, 10a, and 10b have demonstrated the sacred character of these structures. Although the number of archaeological finds is limited, ceramic fragments characteristic of the Hellenistic period and the Chirikrabat archaeological culture are clearly represented. The authors pay special attention to the symbolic meaning of the square-shaped altars found within these constructions. In both archaeological and mythological contexts, the square form is interpreted as a representation of the “middle world” – the inhabited space of humans in the worldview of ancient Indo-European peoples. One of the noteworthy discoveries is a stone object of phallic character found at the Babish Mola 10b site. This find suggests a possible connection to rituals associated with a fertility cult. Overall, the cultic structures discussed in the article are interpreted as sacred sites associated not with fire worship, but with ideas of fertility and the generation of life.

Source of funding: The article was prepared out according to the program of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993

Citation: Kurmankulov, Zh., Utubayev, Zh., Bolelov, S., Suyundikova, M. 2025. Cult structures around the Babish Mola fortified settlement. *Margulan readings–2025*, 140–157 (in Russian).

Ж. Курманқұлов¹, Ж.Р. Утубаев^{1*}, С.Б. Болелов², М.Қ. Сүйіндікова¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

²Шығыс Мемлекеттік музейі, Мәскеу қ., Ресей

*корреспондент авторы

Бәбіш мола қаласы маңындағы ғұрыптық құрылыстар

Мақалада Сырдарияның төменгі ағысындағы, Бәбіш мола қаласының маңында анықталған ғұрыптық ескерткіштерге жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері баяндалады. 2023–2024 жж. Бәбіш мола 8, 10а және 10б нысандарында жүргізілген археологиялық жұмыстар нәтижесі нысандардың сакралды мәнге ие болғанын дәлелдейді. Қазба барысында табылған археологиялық материалдар аз, алайда эллинистік және шірікрат мәдениетіне тән керамика үлгілері айқын көрініс табады. Авторлар аталған құрылыстардағы шаршы пішінді алтарьлардың символдық мағынасына ерекше назар аударады. Шаршы пішіні археологиялық және мифологиялық тұрғыдан ежелгі үнді-еуропалық халықтардың дүниетанымында «ортаңғы әлемнің» – адам мекен ететін кеңістіктің көрінісі ретінде қарастырылады. Ерекше назар аудартатын жайттардың бірі Бәбіш мола 10б нысанында табылған фалликалық сипаттағы тас бұйым. Аталмыш олжа ғұрыптық, құнарлылық культімен байланысты болғанын көрсетеді. Жалпы, мақалада қарастырылған ғұрыптық құрылыстар от культімен емес, құнарлылық пен өмір тудыру идеяларымен байланысты сакралды нысандар ретінде сипатталады.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер бағдарламасы шеңберінде, ЖТН BR20280993 жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме: Курманқұлов Ж., Утубаев Ж.Р., Болелов С.Б., Сүйіндікова М.Қ. 2025. Бәбіш мола қаласы маңындағы ғұрыптық құрылыстар. *Марғұлан оқулары*–2025. 140–157-бб. (Орысша).

Ж. Курманкулов¹, Ж.Р. Утубаев^{1*}, С.Б. Болелов², М.К. Суюндиқова¹

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

²Государственный музей Востока, г. Москва, Россия

*автор-корреспондент

Культовые сооружения в окрестностях городища Бабиш-мола

В статье представлены результаты археологических раскопок культовых памятников, выявленных в окрестностях города Бабиш-мола, расположенного в нижнем течении Сырдарьи. Археологические исследования, проведенные в 2023–2024 гг. на объектах Бабиш-мола 8, 10а и 10б, показали, что данные сооружения обладали сакральным характером. Несмотря на малочисленность археологических находок, в комплексе отчетливо прослеживаются керамические фрагменты, характерные для эллинистического времени и шірікратской археологической культуры. Особое внимание авторы уделяют символике квадратных алтарей, обнаруженных в этих постройках. В археологическом и мифологическом контексте квадратная форма интерпретируется как отражение «срединного мира» — пространства обитания человека в мировоззрении древних индоевропейских народов. Одной из примечательных находок является каменное изделие фаллического характера, обнаруженное на памятнике Бабиш-мола 10б. Эта находка указывает на возможную связь объекта с ритуалами, посвященными культу плодородия. В целом рассмотренные в статье культовые сооружения интерпретируются как сакральные объекты, связанные не с культом огня, а с представлениями о плодородии и порождении жизни.

Источник финансирования: Статья подготовлена по программе фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК 2023–2025 гг., ИРН проекта BR20280993.

Цитирование: Курманкулов Ж., Утубаев Ж.Р., Болелов С.Б., Суюндиқова М.К. 2025. Культовые сооружения в окрестностях городища Бабиш-мола. *Марғұлановские чтения*–2025. С. 140–157.

Введение

Нижнее течение Сырдарьи представляет собой один из ключевых регионов Центральной Азии, обладающий значительным археологическим потенциалом. Здесь сосредоточено множество памятников, отражающих многовековую эволюцию материальной и духовной культуры населения, проживавшего в этом регионе в различные исторические периоды. Особое место среди них занимает археологический комплекс Бабиш-мола, расположенный на правом берегу древнего русла Жанадарьи. Благодаря своему географическому положению, данный комплекс занимает стратегически важную позицию по отношению к другим археологическим объектам Приаралья.

Структура комплекса Бабиш-мола включает укрепленный центр, сеть неукрепленных поселений, отдельно стоящие жилые постройки, погребальные комплексы и сакральные объекты, что указывает на сложную социально-территориальную организацию обитавшего здесь населения. Первые систематические археологические раскопки на территории комплекса были проведены в 1957–1960 гг. Хорезмской археолого-этнографической экспедицией под руководством С.П. Толстова. В последующий период, начиная с 2004 года, комплексное изучение памятника осуществляется Ширикратской археологической экспедицией Института археологии им. А.Х. Маргулана (руководитель Ж. Курманкулов). С 2015 года по настоящее время ведутся целенаправленные исследования, охватывающие широкий спектр научных задач: изучение архитектурных особенностей, стратиграфии, хронологии и ритуально-культовой специфики объектов комплекса.

Рис. 1. Объекты Бабиш-мола 10а, 10б. Фото: Ж. Утубаев
 1-сур. Бәбіш мола 10а және 10б нысандары. Фотосурет Ж. Утубаевтікі
 Fig. 1. Babish-Mola 10a objects, 10b. Photo by Zh. Utubayev

В процессе полевых исследований, проводимых на комплексе 2023–2024 гг., были выявлены монументальные постройки, интерпретируемые как культовые сооружения. В непосредственной близости от городища Бабиш-мола 1 раскопаны три почти квадратных в плане постройки с алтарями-подиумами, расположенными в центральной части (Бабиш-мола 8, 10а, 10б). Судя по архитектурным особенностям и стратиграфическим данным, объекты, по всей видимости, представляли собой святилища, функционально связанные с культом плодородия.

Материалы и методы

В 1 км к северо-востоку от мавзолея Бабиш-мола 2 обнаружены два невысоких холма, возвышавшиеся не более чем на 0,5–0,6 м над уровнем современного такыра. Они расположены на расстоянии приблизительно в 20–25 м друг от друга. На поверхности обоих холмов в современном рельефе не очень чётко прослеживались контуры квадратного или прямоугольного в плане сооружения (рис. 1).

В 2023 году на одном из них (меньшем по размеру) были начаты раскопки. Объект получил название Бабиш-мола 10а.

Сразу же после снятия верхнего слоя такырной «корки» (сравнительно плотный слоистый суглинок коричневого, красно-коричневого цвета), толщина которого не превышала 3–5 см, отчётливо проявились контуры стен почти квадратного в плане помещения. Внешние стены, шириной 1,4–1,6 м, сложены из плотной пахсы серо-коричневого цвета. Они сохранились на высоту от 20 до 40 см от уровня пола помещения и уровня материка (+28 – +21 см от реперной точки)¹. В ходе проведённых раскопок вскрыто два помещения.

Помещение 1 раскопано полностью. Это почти квадратное (4×4,3 м) сооружение, вход в которое шириной 0,7 м был в северо-западном углу (рис. 2: А; рис. 3: А). Стены сохранились на высоту не более 40 см от уровня пола, который в виде хорошо утоптанной поверхности зафиксирован на отметках -8 – -10 см от реперной точки. На отдельных участках на поверхности материка сохранилась глиняная обмазка пола. По стратиграфическим данным чётко определяются два периода существования этого помещения. В первый, относительно ранний период, – это почти квадратное в плане помещение без каких-либо конструкций внутри. Непосредственно на уровне пола в северной и северо-восточной части помещения залегает слой комковатого суглинка серого цвета с включениями кирпичной крошки толщиной 10–12 см. В юго-западной части помещения уровень пола перекрывается слоем рыхлой комковатой супеси серо-коричневого цвета толщиной 12–14 см. В центральной и восточной части помещения на уровне пола лежит слой комковатой супеси зеленовато-коричневого цвета с очень высоким содержанием органики (органоминеральные отложения), а также органики явно растительного происхождения. Толщина этого слоя в центральной части помещения достигает 20–22 см (рис. 2: Б).

Во второй период в центре помещения, непосредственно на слоях органоминеральных отложений, из квадратного и прямоугольного сырцового кирпича (43×43×12 см; 42×43×10–12 см; 45×34×12 см; 44×35×12 см) был сложен почти квадратный в плане (1,3×1,4 м) подиум. Он сохранился на высоту 0,30–0,40 м – два ряда кирпичей (рис. 2: А; рис. 3: Б).

В этой же период из квадратных и прямоугольных сырцовых кирпичей таких же размеров к восточной и северной стене пристраивается суфа. Ширина её у восточной стены – 0,9 м (два кирпича). У северной стены она значительно уже – 0,3 м в северо-восточном углу и 0,5 м в северо-западном (рис. 2: А). У восточной стены суфа была построена на слое органоминеральных отложений (рис. 2: Б). У северной стены кирпичи положены на слой комковатого суглинка серого цвета. В этот

¹ За реперную точку была принята поверхность современного такыра к северу от памятника.

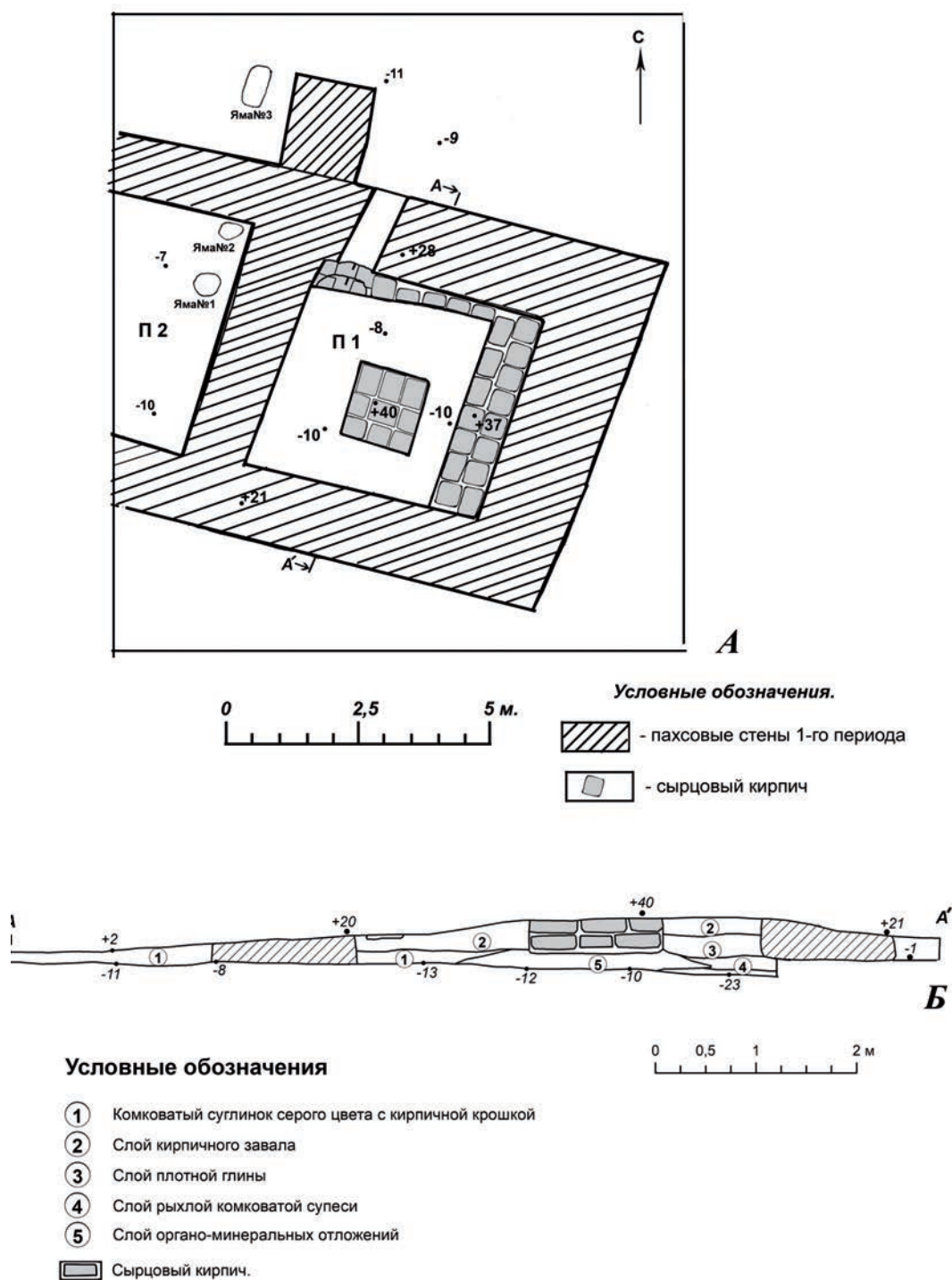

Рис. 2. Бабиш-мола 10а. План и стратиграфический разрез по линии СВ–ЮЗ.

Исполнитель: С. Болелов

2-сур. Бәбіш мола 10а нысанының жоспары және СШ–ОБ бағытындағы стратиграфиялық қимасы.

Орындаған: С. Болелов

Fig. 2. Babish-Mola 10a. Plan and stratigraphic section along the NE–SW line.

Prepared by S. Bolelov

А

Б

Рис. 3. Бабиш-мола 10а. А – фото с птичьего полета; Б – помещение 1.
Вид с северо-востока. Фото: Ж. Утубаев

3-сур. Бәбіш мола 10а. А – жоғарыдан түсірілген сурет; Б – 1-бөлме.
Солтүстік-шығыстан қарағандағы көрініс. Фотосурет Ж. Утубаевтікі

Fig. 3. Babish-Mola 10a. A – Aerial view; B – Room 1.
View from the northeast. Photo by Zh. Utubayev

же период до верхнего уровня суфы поднимается нижний уровень прохода; таким образом, образуется порог при входе. Надо полагать, что во второй период проход функционировал довольно продолжительный период времени; края сырцовых кирпичей со стороны помещения основательно выбиты. В юго-западной части помещения слои первого периода перекрываются слоем плотной глины желто-коричневого цвета толщиной 20–25 см. Этот слой, который, возможно, является слоем забутовки, отмечен только в южной части помещения и относится, по всей видимости, ко второму периоду. Выше идёт слой кирпичного завала, толщина которого в центре помещения достигает 30–35 см, который перекрывает все ранние культурные напластования (рис. 2: Б). Надо полагать, этот слой образовался в результате разрушения стен здания. На основании этого можно сделать вывод о том, что сохранившиеся на небольшую высоту пахсовые стены здания не что иное, как основание-цоколь, на котором были построены кирпичные стены. В ходе раскопок был расчищен небольшой участок к северу от помещения 1. Никаких строительных конструкций здесь пока не выявлено. Можно только предполагать, что здесь возможно располагался открытый двор. Справа от входа (с западной стороны) находился массивный контрфорс шириной 1,5 м, отступающий от северной стены помещения на 1,8 м (рис. 2: А; 3: А). Он сохранился на высоту не более 10 см от уровня материка и, так же как стены помещения, построен из пахсы, что даёт основание отнести его к первому периоду существования памятника.

Помещение 2 расположено к западу от пом. 1. Раскопана только восточная его часть; в результате установлена его ширина по линии С–Ю – 4,5 м. Уровень пола помещения зафиксирован на отдельных участках на отметках -7 – -10 см от реперной точки. Южная стена практически не сохранилась; удалось зафиксировать только её контуры. Северная стена сохранилась на высоту не более 0,10–0,15 м на западном вскрытом участке и на высоту до 0,25–0,30 м в северо-восточном углу. У восточной стены помещения расчищены две небольшие ямы, вырубленные в материковом грунте, глубиной не более 20–25 см.

Яма № 1 – округлая в плане, диаметром 0,40–0,45 м. Заполнение ямы представляет собой довольно плотный слой комковатого суглинка, с включениями сравнительно крупных кусков обожжённой до красно-оранжевого цвета глины. В этой же яме найдено некоторое количество фрагментов керамики, в том числе фрагмент верхней части крупного тарного сосуда горнового обжига, сформованного на гончарном круге (рис. 4: А).

Яма № 2 – расчищена в северо-восточном углу помещения на расстоянии 1–1,15 м от ямы № 1. Она овальная в плане (0,40×0,30 м), неглубокая. Яма также заполнена комковатым суглинком серо-коричневого цвета. В заполнении найдены фрагменты крупного лепного кухонного сосуда (нижняя часть). Кроме того, в яме были кости животных (рёбра мелкого рогатого скота) (рис. 4: Б).

В северной части раскопа, на расстоянии 1 м от северной стены помещения 2 и в 0,5 м от контрфорса перед входом в помещение 1, расчищена еще одна овальная в плане (0,8×0,4 м) яма № 3. Она ориентирована по линии С–Ю с незначительным отклонением на СВ. Также, как и ямы в пом. 2, она вырублена в материковом грунте. Глубина её не превышает 0,2 м. Заполнение представляет собой сравнительно рыхлый слой комковатого суглинка серо-коричневого цвета с включениями крупных кусков материкового грунта. В яме найдена керамика, это фрагменты красноглиняных сосудов горнового обжига, сформованных на гончарном круге.

Керамический комплекс, полученный в результате проведённых раскопок, немногочисленный, но весьма выразительный. Безусловно, преобладают фрагменты сосудов, сформованных на гончарном круге и обожжённых в горне. Почти вся керамика находит большое количество аналогий в керамических комплексах ширикрабатской археологической культуры. Обращает на себя внимание фрагмент красноангобированной столовой чаши с полусферическим резервуаром и

А

Б

Рис. 4. Бабиш-мола 10а. А – помещение 2. Яма № 1; Б – помещение 2. Яма № 2. Фото: Ж. Утубаев
4-сур. Бәбіш мола 10а нысаны. А – 2-бөлме. № 1-шұңқыр; Б – 2-бөлме. № 2-шұңқыр. Фотосурет Ж. Утубаевтікі
Fig. 4. Babish-Mola 10a. А – Room 2. Pit №. 1; В – Room 2. Pit № 2. Photo by Zh. Utubayev

четко выраженным, так называемым «Г-образным» венчиком (рис. 6: 3), которая является прямой аналогией столовым чашам такого типа, широко представленным в эллинистических комплексах юга Средней Азии. Кроме того, следует отметить несколько фрагментов типичных красно ангобированных столовых чирикрабатских кубков, а также фрагмент верхней части крупного тарного сосуда с чётко выраженным массивным «клювовидным» венчиком, сравнительно высокой горловиной и хорошо выраженным валиком в нижней части горловины (рис. 6: 4) который, в определённой степени, напоминает некоторые хорезмийские тарные сосуды III–II вв. до н.э.

Осенью 2024 года были проведены раскопки на памятнике Бабиш-мола 10б, который расположен в 20–25 м к югу от здания Бабиш-мола 10а (рис. 1). До раскопок это было прямоугольное в плане всхолмление, возвышающееся над уровнем такыра на высоту не более 0,5–0,6 м. Максимальное возвышение от реперной точки – +65 см отмечено в западной части памятника. В современном рельефе более или менее отчётливо прослеживались контуры внешних стен здания. После снятия верхнего слоя частично были выявлены основания стен. Максимальная сохранность – 0,55–0,6 м от уровня материка отмечена в северо-западной части памятника (западный отрезок северной стены). В результате выявлено, что внешние стены здания шириной 1,2 м (северная стена) были возведены на пахсовом цоколе высотой 0,52–0,53 м. Достоверно установлено, что стены здания были возведены из сырцового кирпича. В то же время необходимо отметить, что пахсовый цоколь, во всяком случае, северной стены, был немного шире кирпичной стены здания; он выступает от линии внешней пахсовой стены на 10–15 см. На некоторых участках северной стены удалось зафиксировать следы квадратных кирпичей, из которых были сложены стены здания – 42×42×? см; 41×43×? см. Толщину кирпичей установить не представляется возможным, так как сохранилась только нижняя часть толщиной не более 1–2 см или просто отпечатки кирпичей на пахсе.

В результате проведённых исследований здание раскопано полностью, в то же время из-за плохой сохранности планировка его осталась до конца не выясненной. На данном этапе изучения объекта мы можем только предполагать, что оно состояло как минимум из трёх помещений. Полностью исследовано квадратное в плане помещение № 2 (4,2–4,3×4,4–4,6 м), которое, судя по всему, являлось центральным. Вход шириной – 0,8 м находится с восточной стороны. В центре помещения открыт почти квадратный подиум-возвышение размерами 1,7×1,60–1,65 м. Высота его в настоящее время немногим более 0,4 м (три ряда кирпичей). Подиум сложен из квадратного и прямоугольного сырцового кирпича размерами 40×40×12 см; 42×43×12–13 см; 50×35×12 см; 50×32×12–13 см. Учитывая его расположение в центре помещения прямо напротив входа, это возвышение можно трактовать как алтарь (рис. 5: А). Уровень пола в помещении в виде глиной обмазки толщиной не более 3 см зафиксирован на отметках 0 – -7 см от реперной точки.² На стенах с внутренней стороны зафиксировано от трёх до пяти слоев слоёв лессово-саманной штукатурки толщиной 1–2 см. Заполнение помещения представляет собой довольно мощный слой кирпичного завала, который перекрывает слои органики, судя по всему, растительного происхождения (в слое хорошо заметны стебли камыша) серо-зелёного или зеленовато-коричневого цвета, которые залегают непосредственно на уровне пола. На некоторых участках (северо-восточная часть помещения) мощность этого слоя – 15–20 см (рис. 5: Б). При расчистке южной стены помещения слой органических отложений толщиной не менее 4–5 см (возможно циновка) зафиксирован непосредственно на внутренней вертикальной плоскости стены немного выше уровня пола, поверх штукатурки. К востоку от помещения №2 расчищена западная часть помещения № 1, ширина которого, по линии Ю–С, была 4,55 м (рис. 4). Восточная часть этого помещения оказалась

² За репер принят уровень такыра к северо-западу от объекта Бабиш-мола 10б и к юго-западу от объекта Бабиш-мола 10а.

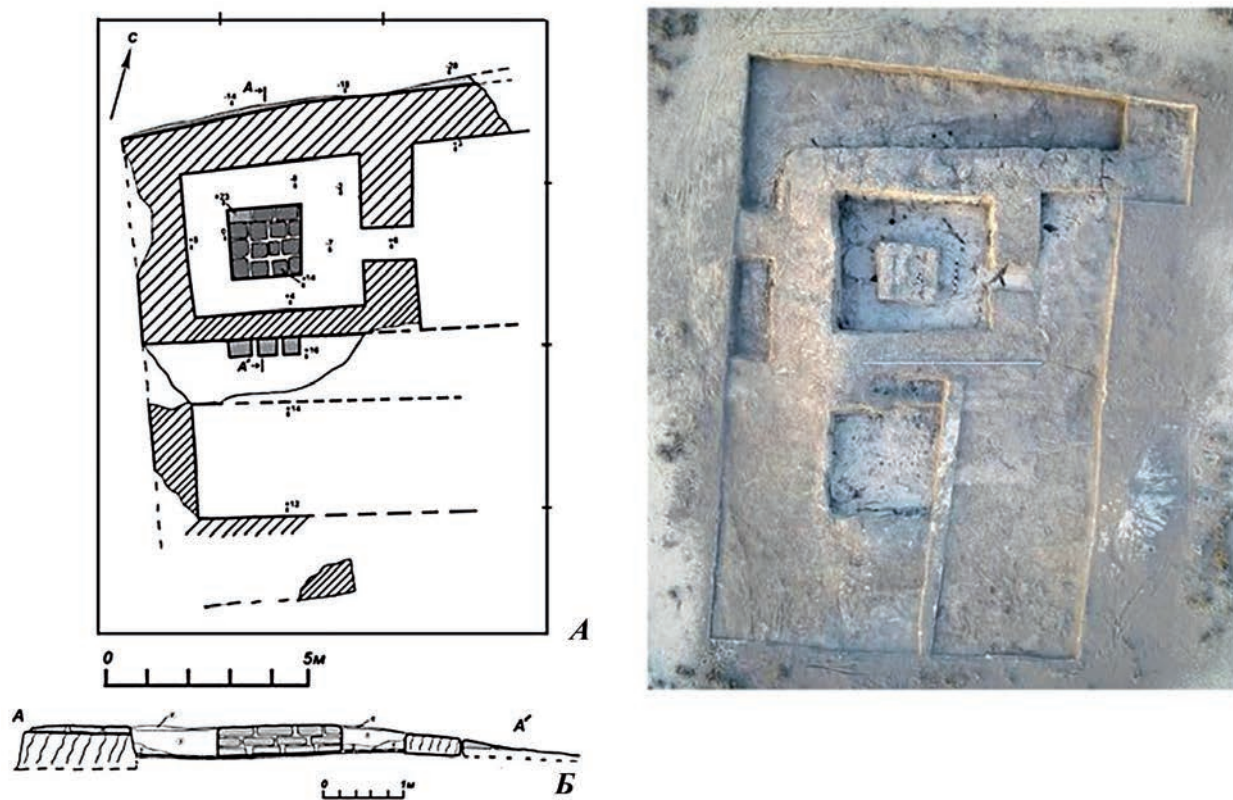

Рис. 5. Бабиш-мола 10б. А – план раскопа; Б – разрез по линии С–Ю.
Исполнитель: С. Болелов. Фото: Ж. Утубаев
5-сур. Бәбіш мола 10б. А – қазбаның жоспары; Б – С–О бағытындағы қима.
Орындаған: С. Болелов. Фотосурет Ж. Утубаевтікі
Fig. 5. Babish-Mola 10b. A – Excavation plan; B – Section along the N–S line.
Prepared by S. Bolelov. Photo by Zh. Utubaev

практически полностью смыта. В всяком случае, южная стена фиксируется только по нечетким следам на современном такыре. Восточная стена вообще не прослеживается, возможно ее и не было изначально. В этом случае можно предполагать, что перед входом в святилище был глубокий айван. Уровень пола в этом помещении в виде плотной глиняной обмазки серо-желтого цвета зафиксирован на отметках +3 – +5 см от реперной точки. Культурный слой в этой части памятника практически полностью смыт. Северная стена помещения сохранилась на высоту не более 0,25–0,30 м от уровня пола. Так как восточная часть здания практически полностью смыта, о характере культурного слоя в этом помещении сказать ничего нельзя.

К югу от помещения № 1 частично выявлены контуры ещё одного помещения № 3. Следует отметить, что южная стена святилища, вернее, её пахсовое основание, значительно уже, чем все остальные стены этого помещения. Ширина этой стены – 0,7–0,75 м (рис. 5).

Ширина пом. № 3 по линии Ю–С установлена только приблизительно в центральной части – 4,2–4,25 м. Есть основания предполагать, что к северной стене помещения № 3 была пристроена широкая суфа. Шов шириной 2 см между пахсовым основанием северной стены и пахсовым же основанием предполагаемой суфы достаточно хорошо прослеживается при расчистке поверхности.

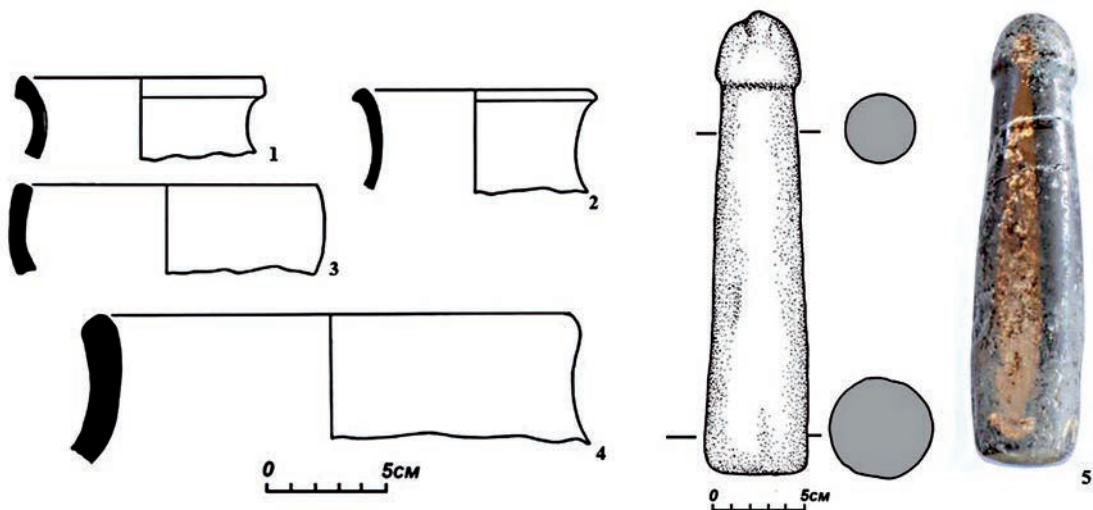

Рис. 6. Бабиш-мола 10б. Археологические находки.

1–4 – фрагменты керамических сосудов; 5 – каменный предмет. Фото: С. Болелов

6-сур. Бәбіш мола 10б. Археологиялық табылымдар.

1–4 – керамикалық ыдыстардың фрагменттері; 5 – тас зат. Фотосурет С. Болеловтікі

Fig. 6. Babish-Mola 10b. Finds.

1–4 – fragments of ceramic vessels; 5 – stone object. Photo by S. Bolelov

Возможно, верхняя часть суфы была сложена из квадратных и прямоугольных сырцовых кирпичей. Во всяком случае отпечатки нескольких из них прослеживаются на поверхности пахсы. Размеры кирпичей – 40×52×? см; 40×40×? см; 42×40×? см (рис. 5: А). Ширина предполагаемой суфы – не более 1,5 м установлена также только приблизительно. Ширина пахсового основания западной стены помещения № 3 – 1,0–1,1 м определена лишь на небольшом отрезке в юго-западном углу. Уровень пола в виде плотной глиняной обмазки зафиксирован на отметках +12 – +14 см от реперной точки. Непосредственно на уровне пола у западной стены помещения отмечен слой довольно плотного комковатого суглинки толщиной от 3 до 10 см (верхние культурные напластования практически полностью смыты и развеяны). Надо полагать, что этот слой является не чем иным, как очень сильно деструктированным кирпичным завалом. Ширину южной стены этого же помещения установить не представляется возможным, но то что она была не вызывает сомнения. Контуры ее читаются в юго-восточной части раскопа (рис. 5). О восточной части помещения сказать ничего нельзя и, соответственно, установить его длину по линии В–З не представляется возможным, так как восточная часть здания практически полностью смыта до уровня современного такыра.

Культовый характер полностью раскопанного в 2024 году здания Бабиш-мола 10б, впрочем, также и раскопанного в 2023 году здания Бабиш-мола 10а, в общем, не вызывает сомнения. Стены здания построены на относительно невысоком пахсовом цоколе. Можно предполагать, что и под полами помещений было невысокое пахсовое основание. Об этом в частности можно судить по разнице между уровнем материка за северной стеной здания и уровнями полов внутри помещений, которая составляет 10–14 см. Не исключено, что это была просто нивелировочная подсыпка, так как поверхность материка на этом участке неровная. В северной части раскопа фиксируется понижение уровня материка с запада на восток. Перепад высот составляет 14 см. Безусловно, сакральным центром здания было помещение № 2 – святилище, в центральной части которого находился алтарь-

подиум, расположенный прямо напротив входа с восточной стороны. Артефактов, которые могли бы безусловно свидетельствовать о культовом характере помещения, в ходе раскопок не найдено. Тем более, особое значение приобретает находка каменного предмета (плотный алеврит темно-серого цвета), который, по всей видимости, можно трактовать как атрибут фаллического культа (рис. 6: 5). Он был найден в слое органических отложений над уровнем пола в северо-западном углу помещения, рядом с алтарем. Предмет еще в древности был расколот на три части. Количество других находок на этом объекте исчисляется единицами. В комплексе представлено несколько профильных фрагментов керамических сосудов, изготовленных на гончарном круге: два кувшина и верхняя часть полусферической столовой чаши (рис. 6: 1–4), которые находят себе многочисленные аналогии в ширикратском керамическом комплексе и датируются в пределах IV–II вв. до н.э.

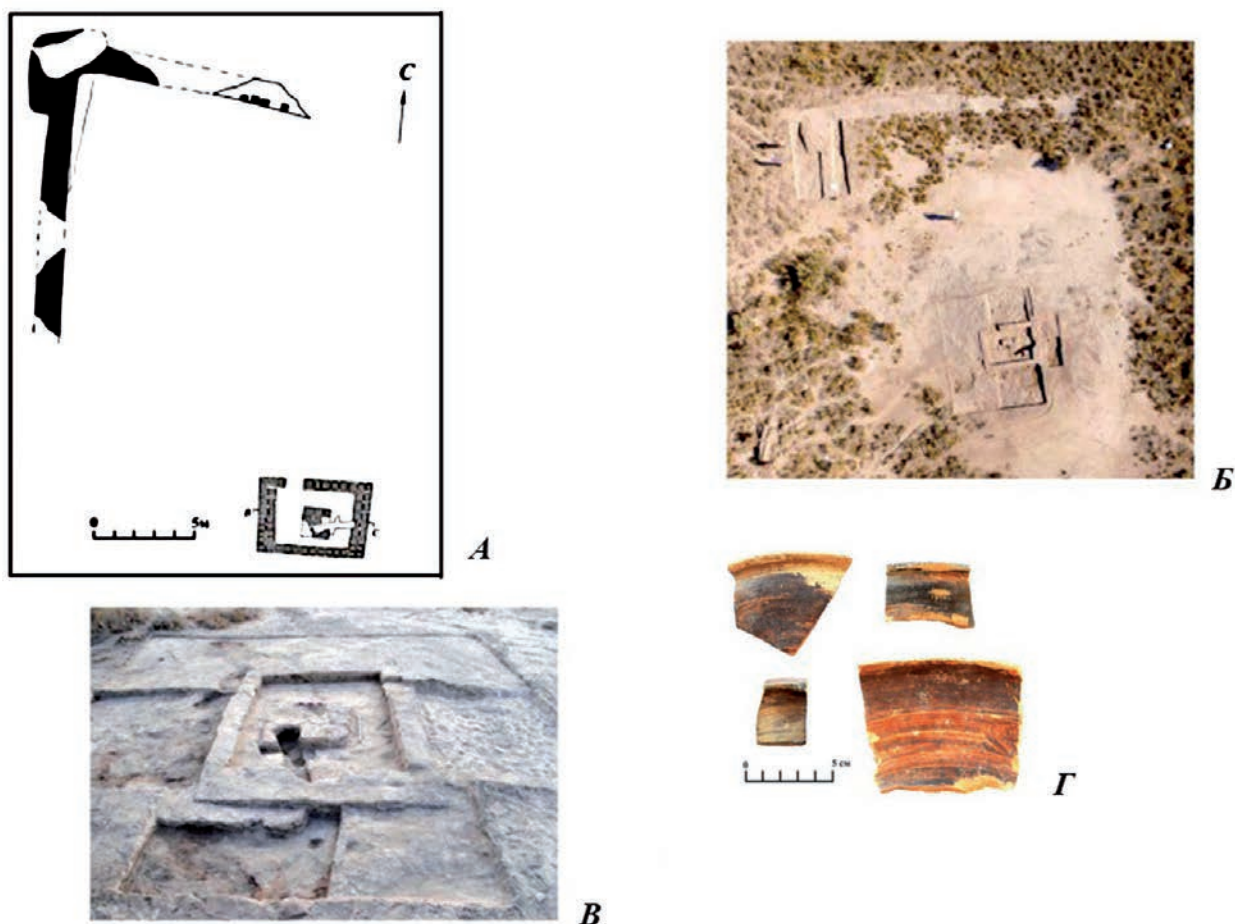

Рис. 7 Бабиш-мола 8. А – план раскопа; Б – фото с птичьего полета; В – помещение 1; Г – керамика.
Фото: Ж. Утубаев

7-сур. Бэбіш мола 8. А – қазба жоспары; Б – жоғарыдан түсірілген сурет; В – 1-бөлме; Г – керамика.
Фотосурет Ж. Утубаевтікі

Fig. 7. Babish-Mola 8. A – Excavation plan; B – Aerial view; B – Room 1; Г – Ceramics.
Photo by Zh. Utubayev

Результаты

По результатам раскопок 2023–2024 гг. есть достаточно оснований говорить, о том, что раскопанные комплексы были не жилые.

Ранее, в 2018 году в непосредственной близости от городища Бабиш-мола 1 было раскопано еще одно сооружение – Бабиш-мола 8, которое обнаруживает почти полное сходство с памятниками, описанными выше. Памятник расположен приблизительно в 200–250 м к югу от внешней крепостной стены городища. До раскопок в рельефе четко прослеживалось центральное здание и участки внешней стены на некотором расстоянии от него (рис. 7; А, Б). Сразу же после снятия верхнего слоя надувного лёсса и натёков в центре двора были обнаружены стены небольшой постройки, сложенные из форматного сырцового кирпича (рис. 7: А, Г).

В основном кирпич квадратный или близкий к квадратному, размерами 40×40×12 см; 40×38×12 см; 37×39×11 см. Изредка в кладке стен встречается и прямоугольный кирпич: 38×43×12 см; 37×45×12 см. В ходе проведенных раскопок сооружение вскрыто полностью. Оно было прямоугольным в плане (5,5×3,75 м) и ориентировано почти строго по линии В–З. Вход в здание шириной 0,9 м находился с северной стороны в северо-западном углу. Ширина восточной и западной стены сооружения – составляла 0,8–0,9 м – два кирпича; северной и южной – 0,5 м – один кирпич. В центральной части здания, на расстоянии 0,75 м от северной стены и 1,1 м от восточной стены открыто почти квадратное в плане (1,35×1,5 м) возвышение-подиум. Также, как и стены, оно сложено из форматного сырцового кирпича, но более крупных размеров: 45×49×12 см; 44×45×12–13 см; 43×39×12 см. Высота подиума от уровня пола здания, который в виде плотной глиняной обмазки толщиной 3–5 см зафиксирован на отметках +12–14 см от реперной точки³, была не более 20–25 см, то есть, два кирпича. К сожалению, подиум сохранился не полностью, часть его уничтожена довольно большой норой. Максимальная сохранность стен здания не превышает сорока сантиметров от уровня пола. Самый высокий уровень сохранившейся кирпичной кладки стены – +53 см от репера отмечен в центре северной стены. Таким образом, мощность культурного слоя внутри сооружения – 40 см. Строго говоря, культурного слоя, который бы соответствовал периоду интенсивного обживания постройки, здесь нет. Заполнение помещения представляет собой слои кирпичной и глиняной крошки средней и высокой плотности (деструктурированный кирпичный завал), перемежающиеся глинисто-песчаными прослойками и линзами супесчаных натёков. В восточной части здания отмечен слой плотной глины серо-жёлтого цвета – натёк. Максимальная мощность этого слоя – 20 см зафиксирована непосредственно у восточной стены здания. В заполнении центрального помещения найдено совсем немного костей животных и небольшое количество мелких фрагментов керамики, в основном столовых сосудов. Среди них следует отметить фрагмент «рыбного блюда» и столовых чаш, покрытых плотным тёмно-коричневым ангобом (рис. 7: В). Столовые сосуды, преимущественно открытых форм (кубки, чаши), покрытые чёрным или тёмно-коричневым ангобом, встречаются среди керамики эллинистического периода в южных областях Средней Азии [Шишкина 1969: 234; Абдуллаев 2010: 50]. Например, на Кампыртепа (Северная Бактрия) чаши и кубки, покрытые чёрным или коричневым ангобом, представлены в комплексе КТ-III на цитадели [Мкртычев, Болелов 2006: 47], который на основании нумизматических данных твёрдо датируется последней третью III в. до н.э. [Кампыртепа... 2018: 15]. За пределами здания культурного слоя, относящегося к периоду жизни памятника, также практически нет. Вместе с тем, к востоку от центральной постройки выявлены пятна прокалённой поверхности на уровне материка и незначительный по мощности (не более 10 см) культурный слой – рыхлая пылевидная супесь серо-коричневого цвета с высоким содержанием золы, керамикой и мелкими древесными угольками.

³ За относительный репер на объекте был принят уровень такыра к востоку от здания.

В северо-западной части объекта на отдельных участках выявлены следы оборонительной стены памятника. Кроме того, определяются контуры прямоугольной в плане северо-западной выносной башни. Размеры ее определены приблизительно – 3,9 м по западному фасу и 3,5 м по северному фасу. Судя по всему, внутрибашенного помещения не было. Башня являлась просто выступом оборонительной стены, который отстоял от основной линии стены на 1 м. Однако это только предположение, так как сохранность в части памятника не велика, максимум 20–30 см от уровня материка; возможно, сохранилась только нижняя часть цоколя башни. Ширина внешней стены на тех участках, где она сохранилась, была 1,25–1,3 м. Как можно предполагать, нижняя её часть была сложена из пахсы, однако на северном отрезке зафиксированы следы квадратных сырцовых кирпичей размерами: 45×42×? см; 43×41×? см; 40×40×? см (рис. 7: А).

В ходе раскопок объекта Бабиш-мола 8 не обнаружено каких-либо артефактов, по которым можно было судить о функциональном назначении памятника. С определённой долей уверенности можно говорить, что центральное здание не являлось жилым. Во всяком случае, ни бытовых, ни хозяйственных очагов, ни внутри постройки, ни рядом с ней не обнаружено. Об этом же говорит практически полное отсутствие культурного слоя, который свидетельствовал бы о жизнедеятельности. Особого внимания заслуживает квадратный кирпичный подиум в центре здания. Следов горения на его поверхности не обнаружено, таким образом вряд ли это был алтарь огня, но предположение о том, что это сооружение могло быть связано с каким-то ритуалом, как кажется, вполне имеет право на существование. О характере культа мы можем только догадываться. Особо следует обратить внимание на то, что центральное небольшое сооружение расположено в центре обширного совершенно пустого двора, окружённого внешней стеной. Таким образом, гипотетически можно предполагать, что центральное прямоугольное сооружение являлось сакральным центром комплекса, возможно, святилищем. В этом случае двор, окружённый оборонительной стеной, можно рассматривать как публичное пространство, где во время религиозных праздников собирались жители поселения.

Обсуждение

Все описанные выше комплексы расположены за пределами укреплённого городища Бабиш-мола 1. Есть весьма веские основания считать их культовыми сооружениями – святилищами. Об этом красноречиво свидетельствует отсутствие очагов и каких-либо деталей интерьера, а также минимальное количество керамики, найденной в ходе раскопок. Особо нужно заметить, что все эти комплексы никак не связаны с культом огня. Во всяком случае, не только следов алтарей огня, но даже курильниц или миниатюрных переносных алтарей ни в одном сооружении не обнаружено. Вместе с тем, на цитадели городища планировка западной части дворцово-храмового комплекса – «Большого Дома» практически полностью повторяет планировочную схему иранских храмов огня [Болелов, Утубаев 2019: 74; Курманкулов и др. 2021: 97]. В то же время неоспоримых свидетельств того, что это действительно был храм огня, в ходе раскопок не получено.

Все культовые комплексы в округе Бабиш-молы 1 объединяет планировка центрального, надо полагать, сакрального помещения (на Бабиш-мола 8 – здания). Это квадратное или прямоугольное помещение с квадратным в плане, сложенным из сырцового кирпича, подиумом. Разница состоит лишь в том, что вход в пом. 1 здания Бабиш-мола 10а был с севера, так же как и в центральном сооружении Бабиш-мола 8, а в пом. 2 здания Бабиш-мола 10б – с востока. Кроме того, алтарь и суфа на Бабиш-мола 10а были построены на втором, более позднем этапе жизни памятника. Причём до этого в квадратном помещении не было каких-либо деталей внутреннего интерьера. Обращают на себя внимание ямы, которые обнаружены во втором помещении на

Бабиш-мола 10а и к северу от входа в первое помещение. Если принять гипотезу о культовом назначении памятника, то можно предположить, что в эти ямы могли быть местом, куда помещали приношения в святилище. Особенный интерес представляют сравнительно мощные слои органики растительного происхождения, зафиксированные на уровне пола в обоих сооружениях. В связи с этим можно вспомнить то, что растения, трава играли определенную роль в ритуальных действиях индо-иранцев. Так жертвенному животному при совершении ритуала жертвоприношения по ноги бросали пучки травы, жертвенное мясо укладывали на площадку, выстланную травой [Бойс 1988: 11]. Возможно именно этими представлениями можно объяснить тот факт, что центральное помещение в комплексе Бабиш-мола 10а не было вычищено пред тем, как в нём был построен алтарь. В связи с этим заметим, что по М.М. Маковскому русское слово *ячмень* восходит к индоиранскому корню *jag* – «поклоняться божееству» [Маковский 1996: 276].

О характере культа, к которому относились сооружения в окрестностях и ритуальных действиях, проводившихся в них, мы можем только догадываться. Определённо можно говорить только о том, что огонь не играл в нём сколько-нибудь значимой роли. Возвышения-подиумы во всех центральных помещениях однозначно можно трактовать как алтари. Во всяком случае, даже на самых ранних этапах становления цивилизации на Востоке практически во всех известных культовых памятниках возвышения в центре сакрального пространства интерпретируются именно так [Чайлд 1956: 187; Сарианиди 1962: 45–48]. Необходимо заметить, что во всех помещениях алтари были квадратными в плане. В археологии уже давно утвердилась точка зрения о том, что квадратная в плане постройка символизирует земную твердь, причем уже в шумерских и аккадских текстах земля предстает как плоскость с четырьмя ориентирами – сторонами света [Антонова 1984: 71]. Эти представления отражены в погребальных постройках эпохи поздней бронзы. Так, в основе планировки наземных мавзолеев могильника Северный Тагискен лежит круг, символизирующий небесную твердь, и квадрат, который отождествляется с земной твердью. Эти же идеи воплощались в архитектурных формах и в значительно более поздние периоды, например, в планировке купольных гробниц и мусульманских мавзолеев, также сочетавших вписанные друг в друга круг и квадрат [Лелеков 1976: 7–9]. В массиве ираноязычных оседлых земледельческих и скотоводческих племён квадрат – символ, маркирующий среднюю зону мироздания, которая в мифологической и космологической традиции соотносилась с земной твердью [Раевский 1985: 114–116]. Учитывая всё выше сказанное, можно осторожно предположить, что квадратные алтари в святилищах могли восприниматься как символы среднего мира, то есть реального окружающего человека пространства. Неизвестно совершали ли на этих алтарях жертвоприношение или они просто являлись местом для приношений, поступавших в храм во время праздников. Скорее можно предположить последний вариант. В связи с этим особый интерес вызывает находка атрибута фаллического культа, имеющего прямое отношение к культу плодородия. Фаллические действия играли первостепенную роль в мировоззрении индоевропейцев. Божественное сотворение вселенной мыслилось как фаллическое действие. Божество фаллосом разорвало Хаос и сотворило Мироздание. Фаллос – символ космической энергии, середины микро и макрокосма. Так, например, древнеиндийское слово *anda* – «половые органы» соотносится с индоарийским *adi* – «начало, первоначало» [Маковский 1996: 376]. Эта находка дает основания осторожно предположить, что святилище имело отношение, если не на прямую было связано, к культу плодородия.

Заключение

В заключении необходимо заметить, что ни на одном памятнике ширикрабатской культуры, который можно считать культовым, не обнаружено явно выраженных следов культа огня. Три памятника в окрестностях Ширик-рабата были, судя по всему, святилищами, в какой-то степени связанными с культом плодородия. Отнести к какой-либо религиозной конфессии квадратное сооружение на Ширик-рабате, которое предположительно было определено как храм, весьма затруднительно. В то же время наличие в здании двух ям, которые весьма вероятно являлись ботросами, в определённой степени подтверждает это предположение [Курманкулов, Утубаев 2017: 205]. Есть достаточно оснований считать действительно храмом монументальное здание, расположенное в центральной части городища Ширик-рабат, где в одном из помещений была найдена объемная гипсовая скульптура женщины. Обращают на себя внимание обстоятельства находки. Статуя, по всей видимости, хранилась в небольшом помещении, которое никак нельзя считать храмовым [Курманкулов, Утубаев 2017: 205]. Скорее всего, оно было местом, где хранилась эта статуя. Следует отметить ещё один, на наш взгляд, немаловажный факт, а именно – справа от входа в это помещение выявлен довольно крупный очаг округлой формы, рядом с которым была найдена лепная курильница. Возможно, учитывая явно особое назначение помещения, можно предположить, что очаг служил для ритуала очищения перед тем, как туда человек входил. Если это действительно так, то можно предположить, что в определённые, скорее всего праздничные, дни статую выносили и устанавливали на верхней площадке здания. Наличие в храме скульптуры женщины, которая явно была зримым воплощением образа Богини, свидетельствует, на наш взгляд, о том, что храм на Ширик-рабате был связан с культом плодородия.

Таким образом, по имеющимся на сегодняшний день археологическим данным можно сделать предварительное заключение. Культовые сооружения ширикрабатской культуры, известные в настоящее время, были связаны в первую очередь с культом плодородия, не исключено – и с культом Великой Богини. Огонь в ритуальных действиях, как кажется, вовсе не присутствовал или играл второстепенную роль, например, при ритуале очищения в храме на Ширик-рабате.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Абдуллаев К. Греческие типы в керамике Согда и Бактрии // ПИФК. 2010. № 1. С. 46–62.
- 2 Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. М.: Наука, 1984. 261 с.
- 3 Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М.: Наука, 1988. 303 с.
- 4 Болелов С.Б., Утубаев Ж.Р. Низовья Сырдарьи во второй половине I тыс. до н.э. (новые данные к изучению Чирикратской археологической культуры) // Эпоха империй. Восточный Иран от Ахеменидов до Сасанидов: история, археология, культура / Отв. ред. А.С. Балахванцев, Н.А. Маккаев. М.: Институт Востоковедения РАН, 2019. С. 67–89.
- 5 Кампыртепа 2018: Кампыртепа – кушанская крепость на Оксе / Отв. ред. С.Б. Болелов. М.; СПб.: Нестор-История, 2018. 358 с.
- 6 Курманкулов Ж., Утубаев Ж.Р. Чирикратская культура в Восточном Приаралье // Казахстан в сакскую эпоху / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: ИА, 2017. С. 191–210.
- 7 Курманкулов и др. 2021: Курманкулов Ж.К., Болелов С.Б., Утубаев Ж.Р. Древние земледельцы низовьев Сырдарьи / Труды Института археологии им. А.Х. Маргулана. Т. 1. Алматы: ИА, 2021. 322 с.
- 8 Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. М.: Владос, 1996. 415 с.
- 9 Мкртычев Т.К., Болелов С.Б. Стратиграфия юго-восточной части цитадели Кампыртепа // Археологические исследования Кампыртепа и Шортепа / Отв. ред. Э.В. Ртвеладзе, Дж.Я. Ильясов. Ташкент: Санат, 2006. С. 47–78.
- 10 Лелеков Л.А. Отражение некоторых мифологических мировоззрений в архитектуре восточноиранских народов в первой половине I тыс. до н.э. // История и культура народов Средней Азии / Под ред. Б.Г. Гафурова и Б.А. Литвинского. М.: Наука, 1976. С. 7–18.

- 11 Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. М.: Наука, 1985. 256 с.
- 12 Сараниди В. И. Культовые здания в поселениях Анаусской культуры // СА. 1962. № 1. С. 44–56.
- 13 Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. М.: Иностранная литература, 1956. 384 с.
- 14 Шишкина Г. В. Эллинистическая керамика Афрасиаба // СА. 1975. № 2. С. 60–78.

REFERENCES

- 1 Abdullayev, K. 2010. In *Problemy istorii, filologii i kultury (Problems of history, philology and culture)* 1, 46–62 (in Russian).
- 2 Antonova, E. V. 1984. *Ocherki kultury drevnikh zemledeltsev Peredney i Sredney Azii (Essays on the culture of ancient farmers of Western and Central Asia)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 3 Boyce, M. 1988. *Zoroastriysy. Verovaniya i obychai (Zoroastrians. Beliefs and Customs)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 4 Bolelov, S. B., Utubayev, Zh. R. 2019. In: Balakhvantsev, A. S., Makkaveev, N. A. (eds.). *Epokha imperiy. Vostochnyy Iran ot Akhemenidov do Sasanidov: istoriya, arkheologiya, kultura (The Age of Empires. Eastern Iran from the Achaemenids to the Sassanids: history, archaeology, culture)*. Moscow: Institute of Oriental Studies RAS, 67–89 (in Russian).
- 5 Kampyrtepa 2018: Bolelov, S. B. (ed.) 2018. *Kampyrtepa – kushanskaya krepost na Okse (Kampyrtepa – a Kushan fortress on the Oxus)*. Moscow; St. Petersburg: “Nestor-Istoriya” Publ. (in Russian).
- 6 Kurmankulov, Zh., Utubayev, Zh. R. 2017. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Kazakhstan v sakskuyu epokhu (Kazakhstan in the Saka era)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 191–210 (in Russian).
- 7 Kurmankulov et al. 2021: Kurmankulov, Zh., Bolelov, S. B., Utubayev, Zh. R. 2021. *Drevniye zemledeltsy nizoviyev Syrdarii. Trudy Instituta arkheologii im. A.Kh. Margulana. T. 1 (Ancient farmers of the lower reaches of the Syrdarya. Proceedings of the Margulan Institute of Archaeology. Vol. 1)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 8 Makovskiy, M. M. 1996. *Sravnitelnyy slovar mifologicheskoy simvoliki v indoevropeyskikh yazykakh. Obraz mira i miry obrazov (Comparative dictionary of mythological symbolism in Indo-European languages. Image of the world and worlds of images)*. Moscow: “Vlados” Publ. (in Russian).
- 9 Mkrtychev, T. K., Bolelov, S. B. 2006. In: Rtveladze, E. V., Ilyasov, D. Ya. (eds.). *Arkheologicheskiye issledovaniya Kampyrtepa i Shortepa (Archaeological research of Kampyrtepa and Shortepa)*. Tashkent: “Sanat” Publ., 47–78 (in Russian).
- 10 Lelekov, L. A. 1976. In: Gafurov, B. G., Litvinskiy, B. A. (eds.). *Istoriya i kultura narodov Sredney Azii (History and culture of the peoples of Central Asia)*. Moscow: “Nauka” Publ., 7–18 (in Russian).
- 11 Raevskiy, D. S. 1985. *Model mira skifskoy kultury (Model of the world of Scythian culture)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 12 Sarianidi, V. I. 1962. In *Sovetskaya arheologiya (Soviet Archeology)* 1, 44–56 (in Russian).
- 13 Childe, G. 1956. *Drevneyshiy Vostok v svete novykh raskopok (The Ancient East in Light of New Excavations)*. Moscow: “Inostrannaya literatura” Publ. (in Russian).
- 14 Shishkina, G. V. 1975. In *Sovetskaya arheologiya (Soviet Archaeology)* 2, 60–78 (in Russian).

CRediT authorship contribution statement

Zh. Kurmankulov: conceptualization, formal analysis, reviewing of the manuscript.

Zh. Utubayev: conceptualization, participation in the organization and conduct of field research, research, visualization and writing of the manuscript.

A. Bolelov: conceptualization, participation in field research, formal analysis, writing and reviewing of the manuscript.

M. Suyundikova: participation in field research, visualization, formal analysis and writing of the manuscript.

Авторлық үлес

Ж. Құрманқұлов: концептуализация, зерттеуді басқару, талдау, қолжазбаны рецензиялау.

Ж.Р. Утубаев: концептуализация, зерттеуді басқару, далалық зерттеуді ұйымдастыру және жүргізу, талдау, қолжазбаны рецензиялау, материалдарды баспаға даярлау.

С.Б. Болелов: концептуализация, далалық зерттеулерге қатысу, талдау, қолжазбаны жазу және рецензиялау.

М.Қ. Сүйіндікова: далалық зерттеулерге қатысу, қолжазбаны жазу және көрнекі бейнелеу, талдау.

Вклад авторов

Ж. Курманкулов: концептуализация, руководство исследованием, формальный анализ, рецензирование рукописи.

Ж.Р. Утубаев: концептуализация, руководство исследованием, организации и проведении полевых исследований, формальный анализ, рецензирование рукописи, подготовка материалов к публикации.

С.Б. Болелов: концептуализация, участие в полевых исследованиях, формальный анализ, написание и рецензирование рукописи.

М.К. Суюндиқова: участие в полевых исследованиях, визуализация, формальный анализ и написание рукописи.

About the Authors

Kurmankulov Zholdasbek – Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0003-0605-2429](https://orcid.org/0000-0003-0605-2429) E-mail: kurmankulov@gmail.com

Utubayev Zhanbolat – Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-6484-2923](https://orcid.org/0000-0002-6484-2923) E-mail: utubaev_z@mail.ru

Bolelov Sergey – Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher, State Museum of the Orient, Moscow, Russia.

ORCID: [0000-0003-1423-293X](https://orcid.org/0000-0003-1423-293X) E-mail: bsb1958@yandex.ru

Suyundikova Makpal – Senior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-8184-7830](https://orcid.org/0000-0002-8184-7830) E-mail: makpal1226@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Құрманқұлов Жолдасбек – тарих ғылымдарының кандидаты, бас ғылыми қызметкер,

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Утубаев Жанболат Раймқұлұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер,

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Болелов Сергей Борисович – тарих ғылымдарының кандидаты, бас ғылыми қызметкер,

Шығыс Мемлекеттік музейі, Мәскеу қ., Ресей

Сүйіндікова Мақпал Қожахметқызы – аға ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы

Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Курманкулов Жолдасбек – кандидат исторических наук, главный научный сотрудник,

Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Утубаев Жанболат Раймқұлович – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник,

Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Болелов Сергей Борисович – кандидат исторических наук, главный научный сотрудник,

Государственный музей Востока, г. Москва, Россия

Суюндиқова Мақпал Қожахметовна – старший научный сотрудник, Институт археологии

имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 29.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.05.06.2025.

УДК 902.904 (574)
МРНТИ 03.41.01

<https://doi.org/10.52967/3007-6528.2025.158.172>

Археологические исследования кургана раннего железного века в ущелье Караешки

(предварительные результаты полевых археологических исследований 2024 года)

© 2025 г. Торежанова Н.Ж., Мякишева О.А., Шергазынулы М., Вирагош Г., Ухрин-Маерик В., Суиндик Ж.Ж.

Keywords: archaeology, Kegen, Karaeshki, burial ground, burial mound, museum, artefact, ceramics, vessel

Түйін сөздер: археология, Кеген, Қараешкі, қорым, оба, жерлеу орны, музей, артефакт, қыш, ыдыс

Ключевые слова: археология, Кеген, Караешки, могильник, курган, погребение, музей, артефакт, керамика, сосуд

N. Torezhanova¹, O. Myakisheva^{1*}, M. Shergazynuly¹, G. Virágos², V. Uhrin-Maerik², and Z. Suindik¹

¹Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

²National Museum of Hungary, Budapest, Hungary

*corresponding author

Archaeological Investigations of an Early Iron Age kurgan in the Karaeshki gorge

(preliminary results of archaeological field research in 2024)

The article presents preliminary results of field research conducted by the archaeological expedition of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan in 2024. The main focus is on kurgan № 3 of the Karaeshki III burial ground, located in the northern part of the Ketmen mountain range, 7 km east of the village of Komirshi (Almaty region). The study analyzed the structural features of the kurgan's above-ground construction, which provided new insights into the ritual and funerary practices of the region's ancient inhabitants. Several fragments of a ceramic bowl, dated to the 4th–3rd centuries BC, were also discovered. Based on the odontological characteristics of individuals buried in the Komirshi area, the gender, physical type, and biological age of the deceased were determined, offering a deeper understanding of the social structure and burial practices of the ancient community.

Source of funding: This article was prepared within the framework of the grant funding program for scientific and scientific-technical projects for 2024–2026, provided by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, under the IRN program AP23489461.

Citation: Torezhanova, N., Myakisheva, O., Shergazynuly, M., Virágos, G., Uhrin-Maerik, V., Suindik, Z. 2025. Archaeological Investigations of an Early Iron Age kurgan in the Karaeshki gorge (preliminary results of archaeological field research in 2024). *Margulan readings–2025*, 158–172 (in Russian).

Н.Ж. Төрежанова¹, О.А. Мякишева^{1*}, М. Шергазынулы¹, Г. Вирагош², В. Ухрин-Маерик², Ж.Ж. Сүйіндік¹

¹Қазақстан Республикасы мемлекеттік орталық музейі, Алматы қ., Қазақстан

²Венгрия Ұлттық музейі, Будапешт қ., Венгрия

*корреспондент авторы

Қараешкі шатқалындағы ерте темір дәуірі обасын археологиялық зерттеу

(2024 жылғы далалық археологиялық зерттеулердің алдын ала нәтижелері)

Мақалада Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі археологиялық экспедициясының 2024 жылы жүргізген далалық зерттеулерінің алдын ала нәтижелері берілген. Негізгі нысан Көмірші ауылынан шығысқа қарай 7 км жерде (Алматы обл.) Кетмен тауының солтүстік бөлігінде орналасқан Қараешкі III қорымындағы № 3 оба болды. Зерттеу барысында обаның жер үсті құрылысының ерекшеліктері талданып, өңірдегі ежелгі тұрғындардың ғұрыптық-жерлеу дәстүріне қатысты жаңа мәліметтер алуға

мүмкіндік туды. Сондай-ақ, б.д.д. IV–III ғғ. мерзімделетін қыш тостаған фрагменттері табылды. Көмірші шатқалы тұрғындарының одонтологиялық ерекшеліктері негізінде жерленгендердің жынысы, физикалық түрі және биологиялық жасы анықталды, бұл ежелгі қоғамның құрылымы мен жерлеу рәсімдерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қаржыландыру көзі: Мақала 2024–2026 жж. арналған ҚР ҰЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру аясында, ЖТН AR23489461 жобасы шеңберінде дайындалды.

Сілтеме: Торежанова Н.Ж., Мякишева О.А., Шерғазынулы М., Вилагош Г., Ухрин-Маерик В., Сүйіндік Ж.Ж. 2025. Караешкі шатқалындағы ерте темір дәуірі обасын археологиялық зерттеу (2024 жылғы далалық археологиялық зерттеулердің алдын ала нәтижелері). *Марғұлан оқулары–2025*. 158–172-бб. (Орысша).

Н.Ж. Торежанова¹, О.А. Мякишева^{1*}, М. Шерғазынулы¹, Г. Вилагош², В. Ухрин-Маерик², Ж.Ж. Сүйіндік¹

¹Центральный государственный музей Республики Казахстан, Алматы, Республика Казахстан

²Национальный музей Венгрии, Будапешт, Венгрия

*автор-корреспондент

Археологические исследования кургана раннего железного века в ущелье Караешки

(предварительные результаты полевых археологических исследований 2024 года)

В статье представлены предварительные результаты полевых исследований, проведенных археологической экспедицией Центрального государственного музея РК в 2024 году. Основное внимание уделено кургану № 3 могильника Караешки III, расположенного в северной части горной гряды хребта Кетмень, в 7 км восточнее поселка Комирши (Алматинская обл.). В ходе исследований проанализированы конструктивные особенности кургана, что дало возможность получить новые данные о ритуально-погребальной обрядности древних жителей региона. Обнаружены несколько фрагментов керамической чаши, датируемой IV–III вв. до н.э. На основе одонтологических характеристик насельников урочища Комирши установлены пол погребенных, их физический тип и биологический возраст, что позволяет углубить понимание структуры древнего общества и практик захоронения.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования научных и (или) научно-технических проектов на 2024–2026 гг., Комитета науки МНВО РК, ИРН программы AP23489461.

Цитирование: Торежанова Н.Ж., Мякишева О.А., Шерғазынулы М., Вилагош Г., Ухрин-Маерик В., Сүйіндік Ж.Ж. 2025. Археологические исследования кургана раннего железного века в ущелье Караешки (предварительные результаты полевых археологических исследований 2024 года). *Марғулановские чтения–2025*. С. 158–172.

Введение

В 2024 году археологической экспедицией Центрального государственного музея Республики Казахстан были проведены археологические исследования на кургане, расположенном у входа в ущелье Караешки, восточнее села Комирши Райымбекского района Алматинской области. Изучаемый район находится в юго-восточной части Алматинской области, на южной стороне хребта Кетмень. Археологические и этнографические памятники урочища Комирши образуют единый историко-археологический комплекс, уникальность которого заключается в разнообразии типов памятников различных эпох, что позволяет отслеживать развитие древних культур на разных этапах истории региона, включая древнюю, средневековую и современную эпохи.

Целью исследования является изучение археологических и этнографических памятников, расположенных в Кегенской долине на предгорных склонах и равнинах урочища Комирши, выявление особенностей и связей между разновременными археологическими и этнографическими памятниками. Исследованный материал позволит перейти от археологических фактов, их констатации, к реконструкции исторических процессов в регионе. Изучаемые памятники на фоне

неповторимого культурно-исторического ландшафта будут законсервированы и подготовлены к музеефикации.

Материалы и методы

Могильник Караешки III расположен в северной части горной гряды, состоит из трёх цепочек курганов, некоторые объекты расположены бессистемно. Всего в могильнике насчитывается около 30 насыпей [Онгарулы и др. 2020: 94]. Курганы ориентированы по направлению С–Ю. Насыпи округлой формы, в средней части и по верху имеют кольцевые выкладки из крупных камней. С западной стороны курганов наблюдаются несколько жертвенных оградок круглой формы «seгіз тас» из шести–восьми крупных камней. С восточной стороны могильника зафиксированы две оградки тюркского времени подквадратной формы со стелами с восточной стороны.

В ходе исследования проведено комплексное топографическое исследование археологических памятников зоны урочища Караешки, зафиксирована планиграфия и стратиграфия объектов, с последующей картографической фиксацией, описанием объектов и привязкой к местности в формате GPS, а также применялась фотофиксация и описание слоя. Съёмка памятников проводилась при помощи навигационных спутниковых систем с использованием тахеометра SOUTH NTS-362R6, квадрокоптера Dji Mavic 3 PRO и спутникового навигатора GPS Garmin.

Результаты и обсуждение

Для исследования выбран третий курган из десяти (рис. 1). Насыпь каменно-земляная, округлой формы диаметром 30 метров, высотой 2 метра. У основания кургана, в средней и верхней части, заметны кольцевые выкладки из окатанных камней с небольшой долей плитняка (рис. 2). Вокруг кургана имеется каменная оградка, камни расположены в два ряда (размеры камней 0,2×0,4 см; 0,4×0,6 см). Камни в северо-западной части конструкции сохранились лучше, чем в юго-восточной, между оградкой и курганом расстояние составляет 3 метра.

С целью выявления конструктивных особенностей наземной части применён метод поэтапной зачистки, в результате чего была зафиксирована выкладка из камней в один слой. После снятия дернового слоя насыпи кургана для выявления основных элементов конструкции кургана в центральной части выполнен стратиграфический разрез кургана – траншея шириной 7 м по линии север–юг (рис. 3).

Разрез кургана показал, что насыпь состоит из слоёв грунта и камня. В ходе расчистки насыпи на глубине 70–75 см от уровня погребённой поверхности фиксируется панцирный слой, выложенный по всей площади первого сооружения кургана, в северной части камни панцирного слоя скатились вниз, вероятно от антропогенного воздействия. Каменный панцирь сооружен из мелких и средних окатанных камней в два слоя. Позже к основному погребению были подзахоронены ещё несколько человек (в полевом сезоне 2024 г. курган был частично раскопан, поэтому точное количество погребений неизвестно), над панцирным перекрытием сверху насыпь была дополнена позже (рис. 4).

В результате расчистки траншеи зафиксированы очертания трёх могильных ям (рис. 5). Захоронения расположены не в один ряд, расстояние между ними разное. Между первым и вторым погребением – 2 м, между третьим и вторым – 4 м. Контур погребальной камеры №1 и 2 в северной и центральной частях подкурганной площадки недостаточно четкий, разрушен грабителями. В ходе раскопок были исследованы погребения № 1 и 2. Раскопки погребения № 3, расположенного в южной половине кургана, будут продолжены в следующем полевом сезоне (в 2025 г.).

Первая и вторая погребальные камеры расположены ближе к северному краю кургана, третья к юго-востоку от северных погребений. В погребении № 1 после удаления дернового слоя

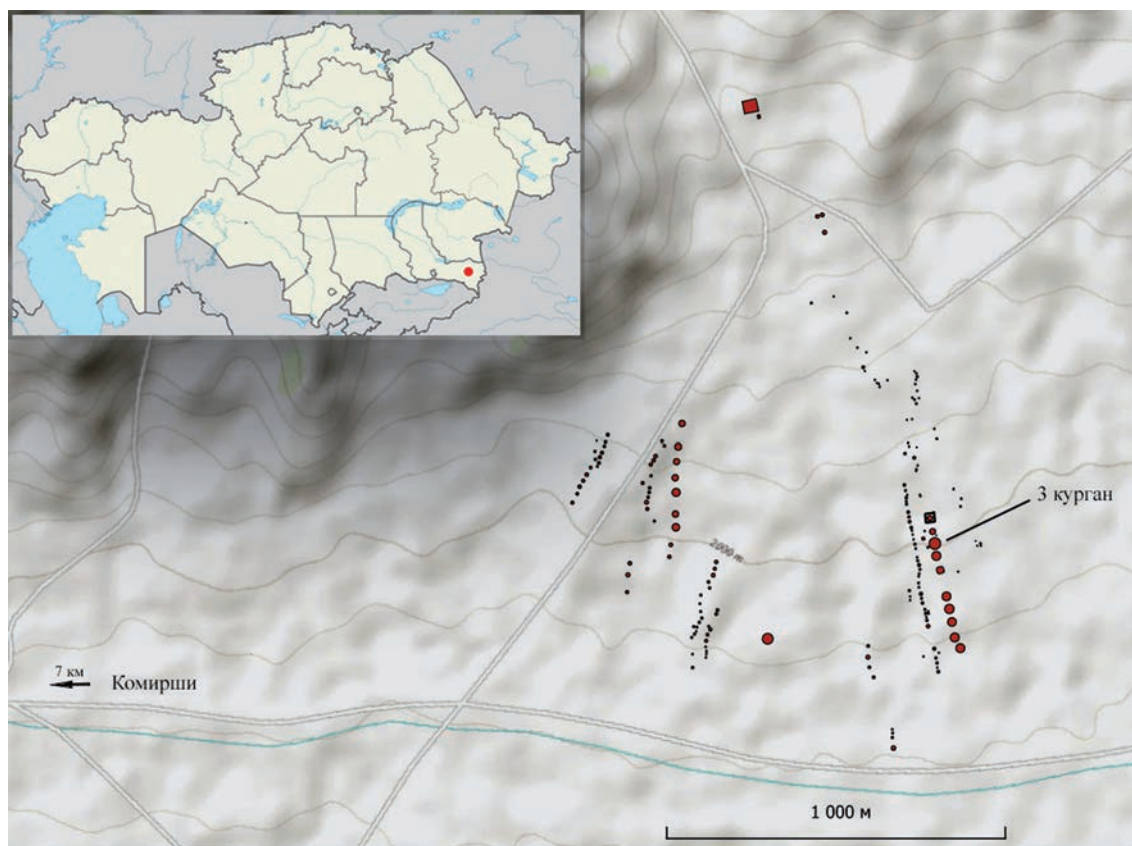

Рис. 1. Могильник Караешки III, курган № 3. Исполнитель: Б.Б. Бесетаев, программа Qgis
1-сур. Қараешкі III қорымы, № 3 оба. Орындаған: Б.Б. Бесетаев, Qgis программасы
Fig. 1. Karaeshki III burial ground, kurgan No. 3. Prepared by B. Besetayev, QGIS software

оконтурилась каменная конструкция овальной формы, ориентированная длинной стороной по линии запад–восток (длиной 3,30 м, шириной 2,30 м, размеры камней 30×20 см). При дальнейшей расчистке на глубине 0,10 м от нулевой отметки зафиксировано несколько фрагментов брёвен. Фрагменты дерева встречаются по всей площади могильной ямы до глубины 1,25 м. В восточной и северной части могильной ямы хаотично располагались огромные камни, которые со временем были сдвинуты. Поэтому не удалось установить – на каком уровне они были положены, камни имеют размеры 1,30×0,8 м. На дне могильной ямы найдены фрагменты керамической чаши (рис. 6). Тулово сосуда полусферической формы, дно уплощено, венчик прямой, слегка загнут внутрь, край закруглён. Наружная поверхность и частично внутренняя покрыты ангобом красного цвета. Тесто плотное с примесью песка и дресвы. На поверхности имеются следы от заглаживания тканью и поры от выгоревшей органики. Чаша изготовлена ручной лепкой. Обжиг неровный. Размеры: высота 6,5 см, диаметр венчика 11,4 см, диаметр донца 7,5 см, толщина стенки 0,6 см. Такой тип керамики находит многочисленные аналогии в погребально-поминальных памятниках ранних кочевников Жетысу, Притяньшанья, Восточного Туркестана и Восточного Казахстана. В фонде археологии ЦГМ РК имеются аналогичные сосуды из могильников Майбулак IV, III, Нижняя Каменка, Каргалы I, Шубарат, Цыганка VIII (Алматинская обл.) и др. [Культура ранних кочевников Казахстана 2009; Культура саков и усуней 2011: 174], аналогичные сосуды найдены на некрополе Катартобе,

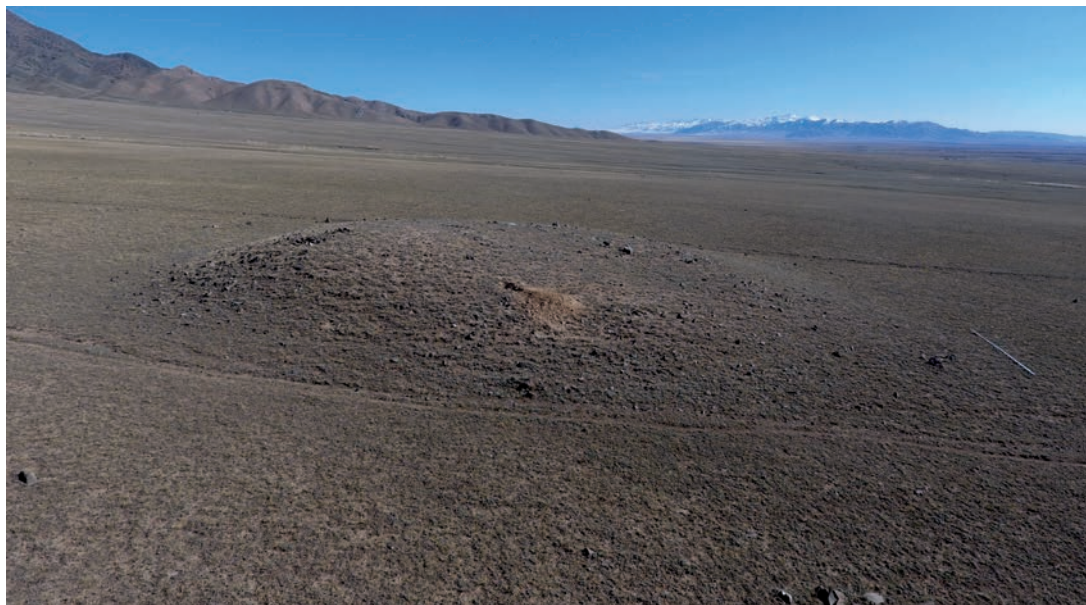

Рис. 2. Могильник Караешки III, курган № 3. Курган до раскопа. Вид с запада.

Фото: М. Шергазынулы

2-сур. Қараешкі III қорымы, № 3 оба. Оба қазбаға дейін. Батыстан қараған көрініс.

Фотосурет: М. Шерғазынұлы

Fig. 2. Karaeshki III burial ground, kurgan No. 3. The mound before excavation. View from the west.

Photo by M. Shergazynuly

Рис. 3. Могильник Караешки III, курган № 3. Каменная ограда, траншея. Вид сверху.

Фото: М. Шергазынулы

3-сур. Қараешкі III қорымы, № 3 оба. Тас қоршау, қима. Жоғарыдан көрініс.

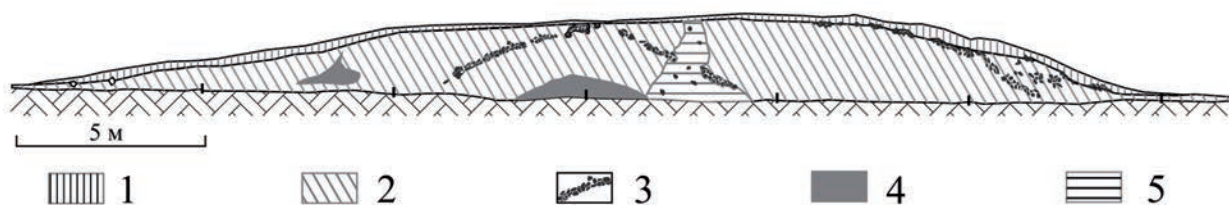
Фотосурет: М. Шерғазынұлы

Fig. 3. Karaeshki III burial ground, kurgan No. 3. Above-ground structure: stone enclosure and trench. Top view.

Photo by M. Shergazynuly

а

б

Рис. 4. Могильник Караешки III, курган № 3. Профиль кургана по линии север–юг:

1 – дерн, 2 – супесь, 3 – камни, 4 – щебень, 5 – грабительский лаз.

Фото: М. Шергазынулы; чертёж выполнили: Н. Ильясов, М.А. Антонов

4-сур. Қараешкі III қорымы, № 3 оба. Солтүстік–оңтүстік бағыттары бойынша обаның кескіндемесі:

1 – шым, 2 – құмдақ, 3 – тас, 4 – қиыршық тас, 5 – тонаушы жолы.

Фотосурет: М. Шерғазынұлы; сызбаны орындағандар: Н. Ильясов, М.А. Антонов

Fig. 4. Karaeshki III burial ground, kurgan No. 3. Profile of the kurgan on the north–south line:

1 – turf, 2 – sandy loam, 3 – stones, 4 – crushed stone, 5 – plunderers mine.

Photo by M. Shergazynuly; drawing by N. Ilyasov and M. Antonov

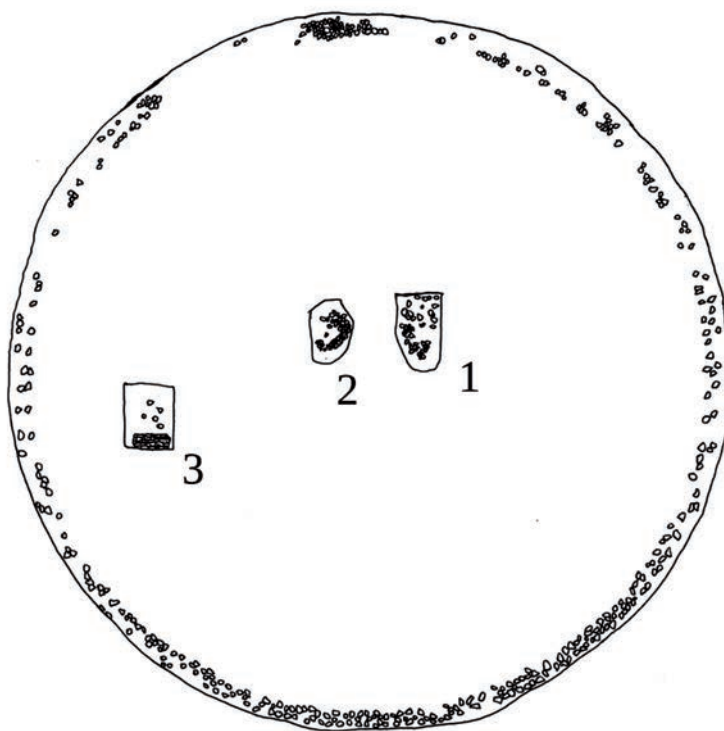

Рис. 5. Могильник Караешки III, курган № 3:
1–3 – профили погребальных ям.
Фото: М. Шергазынулы; чертеж выполнил Ж.Ж. Суйндик
5-сур. Қараешкі III, қорымы № 3 оба:
1–3 – жерлеу шұңқырының кескіндемесі.
Фотосурет: М. Шерғазынұлы; сызбаны орындаған: Ж.Ж. Сүйіндік
Fig. 5. Karaeshki III burial ground, kurgan No. 3:
1–3 – profile of the burial pit.
Photo by M. Shergazynuly; drawing by Zh. Suindik

группа 1, курган № 2, погребение № 2; группа 2, курган № 8, погребение № 1 [Онгарулы и др. 2020: 193–194, 236].

У северной стены, рядом с сосудом, найден один зуб нижней челюсти индивида. В ходе исследования антропологического материала с помощью одонтологической характеристики насельников урочища Комирши старшим научным сотрудником отдела археологии, к.и.н. К.Б. Сихымбаевой определено, что от нижней челюсти правого квадранта сохранился только клык (С). Степень стёртости зуба соответствует баллам 2–3, что свидетельствует о возрасте человека 25–30 лет. Форма нижних моляров четырехбугорковая М1у4, М2+4а. На первом нижнем моляре выражен дистальный гребень тригонид (DTC). Антропологический тип индивида, которому принадлежал зуб, европеоидный, с незначительным элементом восточного комплекса, об этом свидетельствует выраженность дистального гребня тригонид.

Погребение № 2 расположено ближе к центру, полностью ограблено. Правильная прямоугольная форма могильной ямы, ориентированная с небольшим смещением на северо-запад,

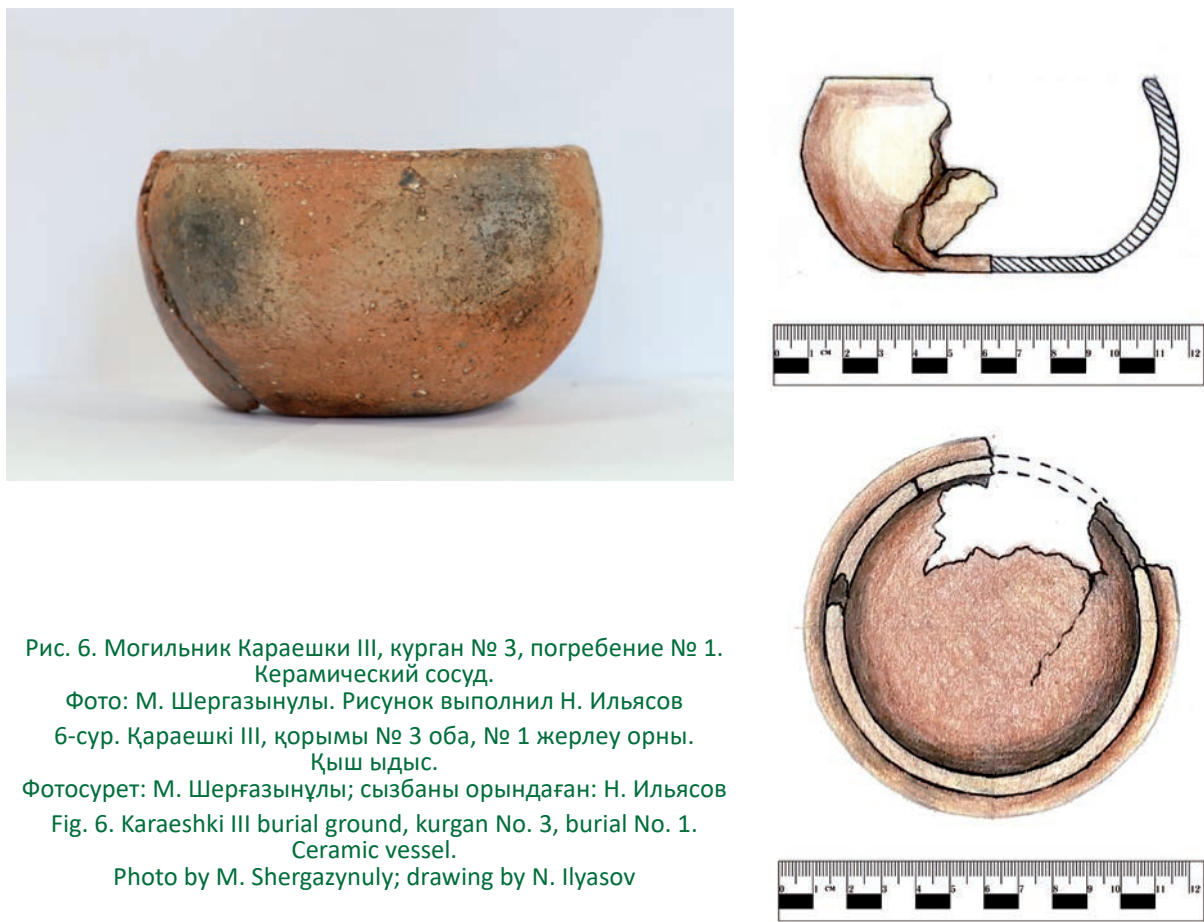

Рис. 6. Могильник Караешки III, курган № 3, погребение № 1.
Керамический сосуд.

Фото: М. Шергазынулы. Рисунок выполнил Н. Ильясов
6-сур. Қараешкі III, қорымы № 3 оба, № 1 жерлеу орны.
Қыш ыдыс.

Фотосурет: М. Шерғазынұлы; сызбаны орындаған: Н. Ильясов
Fig. 6. Karaeshki III burial ground, kurgan No. 3, burial No. 1.
Ceramic vessel.

Photo by M. Shergazynuly; drawing by N. Ilyasov

прослеживается по уровню материка (мелкая галька вперемешку с супесью). Размеры могильной ямы 280×160 см, глубина 125 см. Стены могилы вертикальные, углы скруглённые. Боковые стены очень легко прослеживались во время разборки заполнения. Западная, южная и восточная стены четко определены, но на северной стороне однородность заполнения с очень значительным нарушением. При дальнейшем углублении могильной ямы выявились конструктивные особенности. На поверхности камеры прослеживался глинистый слой желтовато-серого цвета, смешанный с более крупными и мелкими камнями. В этом слое наблюдалось рассеянное мелкое и крупное органическое вещество и древесина. Элементы деревянной конструкции (вероятно от перекрытия) были зафиксированы, в основном, вдоль стен погребальной камеры (рис. 7 а, б).

В юго-восточном углу, примерно вдоль 2/5 части южной стороны, выделились остатки плохо сохранившейся конструкции из брёвен, которые легко рассыпались при прикосновении. Бревна были сложены по направлению с юга на север поперёк могильной ямы, вероятно остатки перекрытия, на глубине 1 м, не менее чем в 3–4 ряда, длиной 40 см, диаметром примерно от 8 см до 16 см, в среднем диаметром 12 см. После удаления брёвен из погребения остались зафиксированные отпечатки торцов бревен, сохранившие формы обработанных концов в глиняной засыпке восточной стены камеры (рис. 7 а, б). По этим отпечаткам можно предположить на каком уровне находилось бревенчатое перекрытие.

Рис. 7. Могильник Караешки III,
курган № 3, погребение № 2:
а – юго-восточная стена погребения № 2;
б – отпечатки торцов
бревенчатого перекрытия.
Фото: М. Шергазынулы, В. Ухрин-Маерик

7-сур. Қараешкі III қорымы, № 3 оба,
№ 2 жерлеу орны:
а – № 2 жерлеу орнының
оңтүстік-шығыс қабырғасы;
б – ағаш жабынды ұштарының ізі.
Фотосурет: М. Шерғазынұлы, В. Ухрин-Маерик

Fig. 7. Karaeshki III burial ground,
kurgan No. 3, burial No. 2:
a – South-eastern wall of Burial No 2;
b – Imprints of the ends of log ceiling beams.
Photo by M. Shergazynuly and V. Ukhryn-Maerik

a

6

В северо-восточном углу и вдоль южной стены так же фиксировались отпечатки брёвен, хотя и в меньшем количестве. Предположительно, это плохо сохранившаяся часть деревянной конструкции, обнаруженной в юго-восточном углу – перекрытия. На дне камеры под древесной засыпкой находился материк светло-серого цвета, состоящий из смеси речных и щебеночных камней. Непосредственно над ним наблюдался чёрный горелый слой толщиной всего несколько миллиметров, смешанный с белой золой. Этот слой сохранился на отдельных участках северной и западной части дна погребения, а во время процесса углубления был замечен и на больших смежных участках. Слой сгоревшего материала, предположительно, являлся следами ритуальных действий – очищения огнем, над ним был обнаружен слой супеси серовато-коричневого цвета толщиной около 1–2 см, смешанного с остатками древесины. На остатках древесины не было обнаружено следов огня.

На боковых стенках камеры в некоторых частях грунт представлял собой очень рыхлую, пористую глину, смешанную с древесиной. В других местах, особенно в центральной зоне 3/5 части западной стенки, грунт состоял из очень твердого материала, даже галечного и каменистого. Однако чёткого разделения между различными частями заполнения погребения не наблюдалось, переходы между смесями грунта происходили повсеместно.

Во время зачистки погребения в северо-западной части насыпи кургана был обнаружен, предположительно, дромос или лаз (грабителей?) шириной около 100 см, ориентированный с северо-запада на юго-восток, шел к северной стенке центрального (№ 1) погребения. Заполнение, как и в погребальной камере, представлено очень рыхлым серовато-коричневым песчаным материалом, смешанным с древесными фрагментами на гравийно-каменистой подложке. Точное определение – дромос или лаз – будет сделано в ходе дополнительного исследования 2025 г.

У северной стены погребения №1, на глубине 35 см от дневной поверхности обнаружена передняя левая метоподия лошади (фрагмент трубчатой кости). По результатам археозоологического анализа, который проводил научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана М.С. Шагирбаев, предполагаемый возраст (по срастанию эпифизов) животного 7–10 лет. Высота в холке по пястной кости: 136–128 см (малорослый/ниже среднего), ширина пясти – 14% (полутонконогая).

Отметим, что костные останки погребенного не выявлены. Вероятно ограбление захоронения произведено с целью осквернения современниками, когда тело еще не разложилось. Между первым и вторым погребениями обнаружен проход. Северная стена погребения №2 состоит из каменно-щебеночного грунта, в стене остались лунки от торцов трёх брёвен, находившихся по направлению север–юг (рис. 8).

Участок между двумя погребениями явно представляет собой единое целое. Возможно, грабители проникали через этот вход, о чем свидетельствует отсутствие погребального инвентаря, так же возможно курган подвергался разграблению несколько раз. Аналогичные грабительские ходы или дромосы обнаружены в некрополе Катартобе, группа 4, курган № 14: дромос располагался в западной части могильной ямы [Онгарулы и др. 2020: 420], а также во второй курганной группе некрополя Катартобе в кургане № 8 при расчистке погребений № 1 и 2 обнаружен грабительский лаз с юга и севера, через который проникали грабители [Онгарулы и др. 2020: 238–240]. В курганах № 62, 65, 66 могильника Кеден в восточной стенке сруба был обнаружен вход-проём, такие же входы выявлены в курганах могильника Бесшатыр [Ташбаева 2018: 72; Акишев, Кушаев 1963: 46, 62].

Особый интерес представляют конструкционные элементы курганной насыпи, сложенной из земли, перемешанной с камнями, каменного «панциря» и кольцевыми выкладками вокруг

Рис. 8. Могильник Караешки III, курган № 3, погребение № 2. Лаз в северной стене погребения № 2. Вид с юга. Фото: М. Шергазынулы

8-сур. Қараешкі III қорымы, № 3 оба, № 2 жерлеу орны. № 2 жерлеу орнының солтүстік қабырғасындағы ойық. Оңтүстіктен көрініс.
Фотосурет: М. Шерғазынұлы

Fig. 8. Karaeshki III burial ground, kurgan № 3, burial No. 2. Entrance passage in the northern wall of burial No. 2. View from the south.
Photo by M. Shergazynuly

кургана. Аналогичные конструкции в виде каменного «панциря» в насыпи кургана и окружающего его каменного кольца часто встречаются в погребальном обряде древних племен Жетысу [Чотбаев, Онгар 2014]. В качестве примера можно привести большой курган могильника Бесшатыр, из Евразийских – раннесакский курган Аржан-1 с кольцевой каменной оградкой в два-три ряда вокруг кургана в Тыве [Грязнов 1980: 62]. Подобные конструктивные особенности и схожие культурные традиции известны среди курганов некрополя Катартобе I в долине р. Каркара [Антонов и др. 2022: 143; Хёндок и др. 2021: 36–45], а также на могильниках Түрген, курган 3; Боролдай, курган 25 [Гасс 2012: 472]. Кольцевая оградка исследована археологической экспедицией ЦГМ РК на могильнике Актерек (Жамбылский район, Алматинская область) в 2022 г. [Подушкин и др. 2023: 216–227].

Погребальные камеры, сложенные в виде деревянной рамы, в Жетысу встречались на могильниках Бесшатыр, Иссык, Кеден, на памятниках Внутреннего Тянь-Шаня [Акишев, Кушаев 1963; Ташбаева 2018], Комирши [Торежанова и др. 2024: 265] и др.

Нужно отметить, что долина реки Кеген, и в частности урочище Комирши, изобилует археологическими и этнографическими памятниками. В результате анализа зафиксированных в ходе исследований сако-усуньских и тюркских памятников можно выделить три основных вида: погребально-поминальные, поселенческие и петроглифы.

Первый тип, погребально-поминальные памятники, представлен некрополями, состоящими из множества цепочек, вытянутых по направлению север–юг и отдельно стоящих группами сако-усуньских и тюркских курганов, а также тюркских поминальных оградок со стелами. В урочище встречаются элитарные и рядовые захоронения. Выбранный нами курган можно отнести к элитарному захоронению, со сложным погребально-поминальным комплексом: ритуальными кольцевыми и прямоугольными жертвенниками и малыми почти вплотную пристроенными курганами. В цепочке встречаются курганы с кольцевой и прямоугольной оградками. Подавляющее большинство элитарных захоронений сако-усуньского времени в Жетысу были неоднократно ограблены, что можно проследить по внешнему виду курганов, имеющих грабительские воронки на поверхности насыпи. Подобные архитектурные сооружения сако-усуньских курганов характерны для Жетысу.

Второй тип памятников – поселенческие комплексы, представлены прямоугольными выкладками из камня у входа в ущелье. Особенностью древних поселений предгорной и горной зоны долины реки Кеген является многослойность археологических комплексов, в состав которых входят объекты от эпохи палеометалла до раннего железного века, перекрытые сверху средневековыми стоянками или этнографическими зимовками [Акишев 1969, Горячев 2019: 81]. Казахстанскими исследователями К.А. Акишевым, Г.А. Кушаевым, А.А. Горячевым отмечалось, что древние поселения устраивались преимущественно в устьях горных ущелий или небольших закрытых долинах по берегам рек и ручьев. Наиболее крупные из таких поселений сосредотачиваются обычно в ущельях с большим количеством петроглифов [Акишев, Кушаев 1963; Акишев 1969; Горячев 2019: 81].

Третьим типом памятников этого региона являются петроглифы. Западнее ущелья Караешки в ущелье Курсай обнаружены петроглифы разного времени от эпохи бронзы до казахских тамг.

Работы в полевом сезоне 2024 г. были остановлены из-за непогоды (конец ноября). Объект законсервирован, исследования будут продолжены в полевом сезоне 2025 г.

Заключение

При изучении памятника появились вопросы различного характера: 1. Захоронения могли располагаться в центре кургана или на периферии, чем это обусловлено? 2. Являлись ли погребенные в одном кургане родственниками? Ответы на этот и другие вопросы нам представится возможным получить в полевом сезоне 2025 года, при дальнейшем изучении памятника.

Исследования памятников раннего железного века на территории восточной части Жетысу будут продолжены и станут основным информативным источником в области изучения погребального обряда и религиозно-мифологических представлений древних насельников. На основании сравнительно-типологического анализа керамического сосуда из погребения № 1 можно предположить датировку кургана VI–I вв. до н.э.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Акишев К.А. Зимовки-поселения и жилища древних усуней // Известия АН КазССР. Сер. обществ. наук. 1969. № 1. С. 29–47.
- 2 Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата: АН КазССР, 1963. 310 с.
- 3 Антонов и др. 2022: Антонов М.А., Горячев А.А., Хисматуллин Р.К. Топографические исследования курганов раннего железного века западной части Жетысу Алатау // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2022. № 3 (17). С. 126–150.
- 4 Гасс А. О периферии больших сакских курганов Юго-Восточного Семиречья // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями / Ред.: В.А. Алекшин и др. Кн. 2. СПб.: ИИМК РАН; Периферия, 2012. С. 468–475.
- 5 Горячев А.А. Об устройстве поселений раннего железного века Жетысу // Поволжская археология. 2019. № 3 (29). С. 80–99.
- 6 Грязнов М.П. Аржан. Царский курган раннескифского времени. Л.: Наука, 1980. 62 с.
- 7 Культура ранних кочевников Казахстана 2009: Культура ранних кочевников Казахстана: археологические коллекции. Научный каталог. Алматы: ЦГМ РК; тип. Ди-Пи-Эс, 2009. 434 с.
- 8 Культура саков и усуней 2011: Культура саков и усуней Казахстана в археологических коллекциях Центрального государственного музея Республики Казахстан. Научный каталог. Алматы: ЦГМ РК; Өнер, 2011. 325 с.
- 9 Онгарулы и др. 2020: Онгарулы А., Пён Ёнхван, Нам Санвон, Каирмагамбетов А., Ким Ёнхён, Нускабай А., Кызырханов М. Катартобе. Некрополь сакской элиты Жетысу. Нұр-Сұлтан; Тәджон, 2020. 464 с.
- 10 Подушкин и др. 2023: Подушкин А.Н., Торежанова Н.Ж., Мякишева О.А. Археологические исследования экспедиции Центрального государственного музея Республики Казахстан в урочище Актерек 2022 года // Маргулановские чтения–2023 (Марғұлан оқулары). Т. 1. С. 216–227.
- 11 Ташбаева К.И. К семантике входов и дромосов в срубных конструкциях ранних кочевников Внутреннего Тянь-Шаня // Древние некрополи – погребально-поминальная обрядность, погребальная архитектура и планировка некрополей. Труды ИИМК РАН / Отв. ред. Е.Н. Носов. Т. 47. СПб.: ИИМК РАН; Гос. Эрмитаж, 2018. С. 71–78.
- 12 Торежанова и др. 2024: Торежанова Н.Ж., Мякишева О.А., Ильясов Н., Балмағамбет С.С-М., Шерғазынұлы М., Малик Н. Археологические исследования курганов эпохи раннего железного века ущелья Комирши // Маргулановские чтения–2024 (Марғұлан оқулары). Т. I. С. 259–273.
- 13 Хёндок и др. 2021: Хёндок О., Квон Мунхи, Стоякин М.А. Геофизические исследования на могильнике Катартобе в Казахстане // Вестник НГУ. Сер.: История, филология. 2021. Т. 20, № 3: Археология и этнография. С. 36–45.
- 14 Чотбаев А., Онгар А. Некрополь Катартобе – памятник кочевой элиты Восточного Жетысу // Всадники Великой степи: традиции и новации / Отв. ред. А. Онгар. Астана: ФИА, 2014. С. 63–87.

REFERENCES

- 1 Akishev, K. A. 1969. In *Izvestiya Akademii Nauk Kazahskoy SSR (Proceedings of the Kazakh SSR Academy of Sciences). Seriya obshchestvennykh nauk* 1, 29–47 (in Russian).
- 2 Akishev, K. A., Kushaev, G.A. 1963. *Drevnyaya kultura sakov i usuney dolini reki Ili (The ancient culture of the Saks and Usuns of the Ili River Valley)*. Alma-Ata: Kazakh SSR Academy of Sciences (in Russian).
- 3 Antonov et al. 2022: Antonov, M. A., Goryachev, A. A., Khismatullin, R. K. 2022. *Kazakhstan arheologiyasy (Kazakhstan Archeology)* 3 (17), 126–150 (in Russian).
- 4 Gass, A. 2012. In: Alekshin, V. A. et al. (eds.). *Kultury stepnoy Evrazii i ih vzaimodeystvie s drevnimi tsivilizatsiyami (Cultures of steppe Eurasia and their interaction with ancient civilizations)*. Book 2. St. Petersburg: Institute for the History of Material culture; “Periferiya” tip., 468–475 (in Russian).
- 5 Goryachev, A. A. 2019. In *Povolzhskaya arkheologiya (The Volga river region archaeology)* 3 (29), 80–99 (in Russian).
- 6 Gryaznov, M. P. 1980. *Arzhan. Tsarskiy kurgan ranneskifskogo vremeni (Arzhan. The Royal kurgan of the Early Scythian period)*. Leningrad: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 7 *Kultura rannikh kochevnikov Kazakhstana 2009: Kultura rannikh kochevnikov Kazakhstana: arheologicheskie kollektsii. Nauchniy katalog (The culture of the early nomads of Kazakhstan: archaeological collections. Scientific catalog)*. Almaty: Central State Museum of the Republic of Kazakhstan; tip. “Di-Pi-Es”, 2009 (in Russian).

- 8 Kultura sakov i usuney 2011: *Kultura sakov i usuney Kazakhstana v arheologicheskikh kollektsiyakh Tsentralnogo gosudarstvennogo muzeya Respubliki Kazaxstan. Nauchniy katalog (Culture of the Saks and Usuns of Kazakhstan in the archaeological collections of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. Scientific catalog)*. Almaty: Central State Museum of the Republic of Kazakhstan; "Oner" Publ., 2011 (in Russian).
- 9 Onggaruly et al. 2020: Onggaruly, A., Pyon Yonxvan, Nam Sanvon, Kairmagambetov, A., Kim Yonxyon, Nuskabay, A., Kyzyrkhanov, M. 2020. *Katartobe. Nekropol sakskey eliti Jetisu (Katartobe. Necropolis of the Saka elite of Jetisu)*. Nur-Sultan; Tedjon (in Russian).
- 10 Podushkin et al. 2023: Podushkin, A. N., Torejanova, N. J., Myakisheva, O. A. 2023. In *Margulan oqulary–2023 (Margulan Readings–2023)* 1, 216–227 (in Russian).
- 11 Tashbaeva, K. I. 2018. In: Nosov, E. N. (ed.). *Drevnie nekropoli – pogrebalnopominalnaya obryadnost, pogrebalnaya arkhitektura i planirovka nekropoley (Ancient necropolises – funeral and memorial rituals, funerary architecture and planning of necropolises)*. Trudi IIMK RAN. Vol. 47. St. Petersburg: Institute for the History of Material Culture RAS; State Hermitage Museum, 71–78 (in Russian).
- 12 Torejanova et al. 2024: Torejanova, N. J., Myakisheva, O. A., Ilyasov, N., Balmagambet, S. S-M., Shergazynuly, M., Malik, N. 2024. In *Margulan oqulary–2024 (Margulan readings–2024)* 1, 259–273 (in Russian).
- 13 Xyondok et al. 2021: Xyondok, O., Kvon Munxi, Stoyakin, M. A. 2021. In *Vestnik NGU (Bulletin of the Novosibirsk State University)*. Seriya: Istoriya, filologiya. Vol. 20, no. 3: Arkheologiya i etnografiya, 36–45 (in Russian).
- 14 Chotbaev, A., Onggar, A. 2014. In: Onggar, A. (ed.). *Vsadniki Velikoy stepi: traditsii i novatsii (Horsemen of the Great Steppe: traditions and innovations)*. Astana: Margulan Institute of Archaeology, 63–87 (in Russian).

CRediT authorship contribution statement

N. Torezhanova: conceptualization, writing and reviewing of the manuscript.

O. Myakisheva: conceptualization, writing and reviewing of the manuscript.

M. Shergazynuly: conceptualization, writing and reviewing of the manuscript, field photography, drawing documentation.

G. Virágos: conceptualization, writing and reviewing of the manuscript.

V. Uhrin-Maerik: conceptualization, writing and reviewing of the manuscript.

Z. Suindik: field photography, drawing documentation.

Авторлық үлес

Н.Ж. Төрежанова: концептуализация, қолжазбаны жазу және рецензиялау.

О.А. Мякишева: концептуализация, қолжазбаны жазу және рецензиялау.

М. Шергазынулы: қолжазбаны жазу және рецензиялау, фотофиксация, сызбаларды құрастыру.

Г. Вилагош: концептуализация, қолжазбаны жазу және рецензиялау.

В. Ухрин-Маерик: концептуализация, қолжазбаны жазу және рецензиялау.

Ж.Ж. Сүйіндік: фотофиксация, сызбаларды құрастыру.

Вклад авторов

Н.Ж. Торежанова: концептуализация, написание и рецензирование рукописи.

О.А. Мякишева: концептуализация, написание и рецензирование рукописи.

М. Шергазынулы: написание и рецензирование рукописи, фотофиксация, чертёжная фиксация

Габор Вилагош: концептуализация, написание и рецензирование рукописи.

Вера Ухрин-Маерик: концептуализация, написание и рецензирование рукописи.

Ж.Ж. Суиндик: фотофиксация, чертёжная фиксация.

About the Authors

Torezhanova Nabira – Head of the Department of Archaeology, Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan
ORCID: [0000-0001-6652-6206](https://orcid.org/0000-0001-6652-6206) E-mail: nabi2nabi@mail.ru

Myakisheva Olga – Senior Researcher of the Department of Archaeology, Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan,
ORCID: [0000-0002-1023-0163](https://orcid.org/0000-0002-1023-0163) E-mail: myakishevao@mail.ru

Shergazynuly Mukhamedgali – Specialist in the storage of funds of the Department of Archaeology, Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID: [0009-0002-9625-9086](https://orcid.org/0009-0002-9625-9086) E-mail: sergazynulym@gmail.com

Virágos Gábor – Doctor of Historical Sciences, National Museum of Hungary, Budapest, Hungary.

ORCID: [0000-0001-9138-1109](https://orcid.org/0000-0001-9138-1109) E-mail: viragos.gabor@mnmu.hu

Uhrin-Maerik Vera – Specialist in Ancient Archaeology, National Museum of Hungary, Budapest, Hungary.

ORCID: [0009-0003-6710-631X](https://orcid.org/0009-0003-6710-631X) E-mail: vmajerik@hotmail.com

Suindik Zhangel'di – Specialist in the storage of funds of the Department of Archaeology, Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: [0009-0001-1718-9212](https://orcid.org/0009-0001-1718-9212) E-mail: zhangel'di.syndk.01@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Төрежанова Набира Жанзаққызы – Археология бөлімінің жетекшісі, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, Алматы қ., Қазақстан

Мякишева Ольга Александровна – Археология бөлімінің аға ғылыми қызметкері, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, Алматы қ., Қазақстан

Шерғазынұлы Мұхамедғали – Археология бөлімінің қор сақтау маманы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, Алматы қ., Қазақстан

Ви́рагош Габо́р – тарих ғылымдарының докторы, Венгрия Ұлттық музейі, Будапешт қ., Венгрия

Ухрин-Маерик Вера – Ежелгі археология маманы, Венгрия Ұлттық музейі, Будапешт қ., Венгрия

Сүйіндік Жангелді Жанболсынұлы – Археология бөлімінің қор сақтау маманы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, Алматы қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Торежанова Набира Жанзаковна – руководитель отдела археологии, Центральный государственный музей Республики Казахстан, г. Алматы, Казахстан

Мякишева Ольга Александровна – старший научный сотрудник отдела археологии, Центральный государственный музей Республики Казахстан, г. Алматы, Казахстан

Шергазынұлы Мұхамедғали – специалист по хранению фондов отдела археологии, Центральный государственный музей Республики Казахстан, г. Алматы, Казахстан

Ви́рагош Габо́р – доктор исторических наук, Национальный музей Венгрии, г. Будапешт, Венгрия

Ухрин-Маерик Вера – специалист по древней археологии, Национальный музей Венгрии, г. Будапешт, Венгрия

Суиндик Жангелди Жанболсынұлы – специалист по хранению фондов отдела археологии, Центральный государственный музей Республики Казахстан, г. Алматы, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 18.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.06.2025.

Раннесарматский комплекс Каратобе-3 близ г. Житикара: предварительное сообщение (по материалам полевого сезона 2024 г.)

© 2025 г. Сеитов А.М., Джумабекова Г.С., Жамбулатов К.А.,
Ахияров И.К., Лопатин В.А., Лошакова Т.Н., Базарбаева Г.А.

Keywords: archaeology, Northern Kazakhstan, Upper Tobol region, Karatobe-3, burial ground, kurgan, Early Sarmatians, Prokhorovka culture

Түйін сөздер: археология, Солтүстік Қазақстан, Тобыл бойы, Қаратөбе-3, қорымы, оба, ерте сарматтар
Ключевые слова: археология, Северный Казахстан, Верхнее Притоболье, Каратобе-3, могильный курган, ранние сарматы, прохоровская культура

A. Seitov¹, G. Jumabekova¹, K. Zhambulatov¹, I. Akhiyarov¹, V. Lopatin², T. Loshakova¹, and G. Bazarbayeva^{1*}

¹Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan

²local historian, Jitiqara, Kazakhstan

*corresponding author

The Early Sarmatian Complex of Karatobe-3 near the town of Jitiqara: a preliminary report (based on the 2024 fieldwork data)

During the 2024 field season, the Kostanay Archaeological Expedition of the Margulan Institute of Archaeology continued investigations of Kurgan No. 2 at the Karatobe-3 burial ground near the town of Jitiqara (burials Nos. 1–3 had been studied in 2023). Excavations revealed four additional burials (grave pits Nos. 4–7), located together with burials Nos. 2 and 3 outside the clay rampart in a ring around the central female burial (No. 1). The assemblages from burials Nos. 4–6 are represented mainly by ornaments (glass and stone beads and cabochons, iron and bronze bracelets, etc.), items related to female toilette and cult practices (bronze mirrors, bone tubes with pigments, a spoon, and others). The burial from grave pit No. 7 is of a warrior, containing a complete set of weaponry (bronze arrowheads, an iron sword, a spear, a bronze zoomorphic hook, and others). Analysis of the burial inventory and rite (ring-shaped arrangement of burials, narrow pits, side-niche graves, southward orientation of the deceased, etc.) attributes the site to the early stage of the Prokhorovka culture (4th–3rd centuries AD), primarily corresponding to the Filippovka horizon complexes of Eastern Orenburg and Trans-Ural Bashkiria.

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2024–2026, IRN BR24992951.

Citation: Seitov, A., Jumabekova, G., Zhambulatov, K., Akhiyarov, I., Lopatin, V., Loshakova, T., Bazarbayeva, G. 2025. The Early Sarmatian Complex of Karatobe-3 near the town of Jitiqara: a preliminary report (based on the 2024 fieldwork data). *Margulan readings–2025*, 173–186 (in Russian).

А.М. Сеитов¹, Г.С. Жұмабекова¹, Қ.А. Жамбулатов¹, И.К. Ахияров¹, В.А. Лопатин²,
Т.Н. Лошакова¹, Г.А. Базарбаева^{1*}

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

²өлкетанушы, Жітіқара қ., Қазақстан

*корреспондент авторы

Жітіқара қаласы маңындағы Қаратөбе-3 ертесарматтық кешені: алдын ала ақпарат (2024 ж. далалық маусым материалдары бойынша)

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Қостанай археологиялық экспедициясы 2024 жылғы далалық маусымда Жітіқара қ. маңындағы Қаратөбе-3 қорымындағы № 2 обада (2023 ж. № 1–3 жерлеу

орындары зерттелген) қазба жұмыстарын жалғастырды. Қазба барысында орталық әйелдер (№ 1) жерлеуін айналдыра шеңбер бойындағы сазды үйіндінің сыртында (№ 2, 3 жерлеумен бірге) орналасқан (№ 4–7 шұңқыр) төрт жерлеу орны зерттелді. № 4–6 жерлеулердің заттық кешені негізінен әшекейлерден (шыны мен тастан жасалған моншақтар мен кабошондар, темір және қола және т. б. жасалған білезіктер), әйелдердің сәндік және діни бұйымдарынан (қола айналар, бояу салынған сүйек түтіктер, қасықша және т. б.) тұрады. № 7 шұңқырдан табылған жерлеу толық қару-жарақ кешенімен (қола жебелер, темір семсер, найза, зооморфты қола ілгек және т. б.) бірге көмілген әскери сипатқа ие. Ғұрыптық және жерлеу заттарын талдау (жерлеулердің шеңбер бойымен орналасуы, тар шұңқырлар, ақымы бар шұңқырлар, жерленгендердің оңтүстікке бағытталуы және т. б.) ескерткішті прохоров мәдениетінің ерте кезеңіне (б.д.д. IV–III ғғ.), бірінші кезекте Шығыс Орынбор мен сыртқы Оралдық Башкирияның филиппов қабатының кешендеріне жатқызуға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы шеңберінде, ЖТН BR24992951 жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме: Сеитов А.М., Жұмабекова Г.С., Жамбулатов Қ.А., Ахияров И.К., Лопатин В.А., Лошакова Т.Н., Базарбаева Ғ.А. 2025. Жітіқара қаласы маңындағы Қаратөбе-3 ертесарматтық кешені: алдын ала ақпарат (2024 ж. далалық маусым материалдары бойынша). *Марғұлан оқулары–2025*. 173–186-бб. (Орысша).

А.М. Сеитов¹, Г.С. Джумабекова¹, К.А. Жамбулатов¹, И.К. Ахияров¹, В.А. Лопатин², Т.Н. Лошакова¹, Ғ.А. Базарбаева^{1*}

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

²краевед, г. Житикара, Казахстан

*автор-корреспондент

Раннесарматский комплекс Каратөбе-3 близ г. Житикара:

предварительное сообщение (по материалам полевого сезона 2024 г.)

В полевом сезоне 2024 г. близ г. Житикара сотрудниками Костанайской археологической экспедиции Института археологии имени А.Х. Маргулана на могильнике Каратөбе-3 продолжены исследования кургана № 2 (в 2023 г. исследованы погребения № 1–3). Раскопками изучены четыре погребения (ямы № 4–7), расположенные (вместе с погребениями № 2, 3) за пределами глиняного вала по кольцу, вокруг центрального (№ 1) захоронения женщины. Предметный комплекс погребений № 4–6 представлен в основном украшениями (бусы и кабошоны/стразы из стекла и камня, браслеты из железа и бронзы и др.), предметами женского туалета и культа (бронзовые зеркала, костяные трубочки с красками, ложечка и др.). Захоронение из ямы № 7 имеет воинский характер с полным комплектом вооружения (бронзовые наконечники стрел, железный меч, копье, бронзовый зооморфный крючок и др.). Анализ погребального инвентаря и обряда (кольцевое расположение погребений, узкие ямы, ямы с подбоем, ориентировка погребённых в южный сектор и др.) позволяет отнести памятник к раннему этапу прохоровской культуры (IV–III вв. до н.э.), в первую очередь к комплексу филипповского горизонта Восточного Оренбуржья и Зауральской Башкирии.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта BR24992951.

Цитирование: Сеитов А.М., Джумабекова Г.С., Жамбулатов К.А., Ахияров И.К., Лопатин В.А., Лошакова Т.Н., Базарбаева Ғ.А. 2025. Раннесарматский комплекс Каратөбе-3 близ г. Житикара: предварительное сообщение (по материалам полевого сезона 2024 г.). *Маргулановские чтения–2025*. С. 173–186.

Введение

Территория левобережного Тобола, в районе расположения г. Житикара (Житикаринский р-н, Костанайская обл.), отличается холмисто-увалистым рельефом, гармонично сочетающимся с обыденным степным ландшафтом. Местность пересечена множеством сопок и возвышений, пологие склоны которых, плавно спускаясь вниз, сливаясь, переходят в обширные долины, изрезанные протекающими по ним степными речками и сезонными ручьями. Пейзаж разнообразен

берёзовые и осиновые колки, раскинувшиеся по склонам холмов, межсочных седловин и по берегам водоёмов.

Основной массив погребальных памятников раннего железного века занимают главенствующие на местности возвышения. Однако это наблюдение не раскрывает полной картины топографических особенностей расположения могильников, так как значительное количество их было разрушено в ходе сельскохозяйственных работ, проводимых на более ровных участках.

Актуальность аварийно-спасательных работ в Житикаринском районе была озвучена ранее с перечислением списка пострадавших памятников, где также был указан курган № 2 могильника Каратобе-3, насыпь которого частично повреждена ковшом тяжёлой техники [Базарбаева и др. 2023: 106–107]. В полевом сезоне 2023 г. в кургане № 2 было исследовано три непотревоженных погребения (ямы № 1–3) [Джумабекова и др. 2024].

Материалы и методы

Методика исследований

Летом 2024 г. археологическим отрядом Института археологии имени А.Х. Маргулана были продолжены аварийно-спасательные раскопки кургана № 2 могильника Каратобе-3 (рис. 1, 1–2)*. (*Иллюстрации подготовлены авторами). Памятник расположен на уплощённой холмистой гряде и состоит из трёх курганов с каменно-земляной насыпью. Курганы № 1 и 2 (диаметром 25 и 20 м, высотой 2 и 1,2 м соответственно) расположены у северного склона гряды. Курган № 3, диаметром 20 м и высотой 1 м, стоит обособленно от основной группы, занимая южную периферию могильника.

Полевые исследования кургана № 2 проводились комбинированным способом с поэтапным удалением грунта, разбором завалов, конструкций, могильных ям. Каждый этап работ и выявленные находки фиксировались документально. По уровню древнего горизонта проведена тщательная зачистка (в отдельных местах закладывались шурфы). Это позволило выявить дополнительно четыре погребения № 4–7. После окончания работ насыпь кургана была полностью рекультивирована.

В лабораторных условиях проводилась камеральная обработка, описание и анализ полученных материалов. Исследование основывалось на комплексном и системном подходе, при определении культурно-хронологической принадлежности использовался метод сравнительных аналогий и AMS анализ костных останков, проведённый в Лаборатории Vilnius Radiocarbon (Литва, Вильнюс) (рис. 3, 2–8).

Описание материала

Могильные ямы № 4–7 зафиксированы вокруг центрального захоронения (№ 1) и глиняного вала: погребение № 4 в северном-северо-западном секторе кургана, № 5, 7 в восточном-юго-восточном секторе и № 6 – в южном.

Могильная яма № 4 имела подпрямоугольную форму и была ориентирована по линии ЮЗ–СВ. Размеры по дну: длина – 2,1 м, ширина – 0,8 м, глубина – 1,43 м. Северная стенка могильной ямы имеет ступеньки, вдоль которых зафиксированы бревна от перекрытия (рис. 1, 3).

На дне могильной ямы расчищен скелет погребённого, находившийся в вытянутом положении на спине, головой на ЮЮЗ. Ноги подогнуты в коленях и завалены вправо. Череп лежит на затылке, повернут на левую сторону, руки вытянуты вдоль тела. Под скелетом зафиксирован слой чёрного органического тлена.

Вещевой комплекс погребения представлен разнообразными предметами. За черепом обнаружена железная проколка. Слева от черепа стоял круглодонный лепной керамический сосуд с грушевидным туловом и воронковидным горлом, отделённым от тулова каннелюрой (рис. 1, 7). По верхней части тулова нанесён геометрический орнамент в виде одного ряда зигзага; верхние звенья орнамента дополнительно украшены пучками из четырёх вертикальных прочерчиваний.

Под нижней челюстью, на позвонках, зафиксирована фигурная трапецевидная бусина из агата. В области шеи обнаружено несколько типов бусин: вытянутые четырёхгранные из белого мягкого минерала (вероятно, известняка или мела), округлая из светло-голубого стекла, бочонковидная и вытянутая четырёхгранная из сердолика и др. Здесь же найдены бесцветные прозрачные украшения овальной формы без отверстий – по типу кабошонов или страз.

В центральной части локтевых костей зафиксированы массивные железные браслеты плохой сохранности, состоявшие из 1,5–2 (?) оборотов. У северной стенки, среди досок перекрытия, найден небольшой железный нож. В области стоп обнаружен железный крюк от колчана. Между ним и торцевой стенкой находился колчанный набор бронзовых стрел (49 экз.). Наконечники представлены немассивными втульчатыми экземплярами: трёхлопастными и трёхгранными, со сводчатой и треугольной головкой (рис. 1, 5).

Могильная яма № 5 расположена в восточном секторе, между ямами № 3 и 7, ориентирована по линии С–Ю (рис. 1, 4). В придонной части яма приобрела прямоугольную форму со значительно скруглёнными углами. Размеры: длина – 2,3 м, ширина – 1,05 м, глубина – 1,29 м. Под западной продольной стенкой зафиксирована небольшая ниша глубиной 0,15 м. В заполнении отмечены деревянные плахи и колотые камни.

На дне могильной ямы расчищен скелет погребённого, находившийся в вытянутом положении, головой на ЮЮВ. Голова покоилась на затылке; руки были расставлены; ноги согнуты в коленях, образуя ромбовидную фигуру (поза «всадника»). У ног, ближе к торцевой стенке, обнаружены рёбра крупного животного.

Вдоль левой и правой ключицы, а также в области шеи зафиксированы бусы различных типов (рис. 1, 6): вытянутые четырёхгранные из мягкого белого минерала, бочонковидные и шаровидные из стекла, перламутровые, сердоликовая, а также бесцветные прозрачные украшения овальной формы без отверстий – по типу кабошонов или страз. На правой кисти найден массивный железный браслет в 1,5–2 оборота, сохранившийся фрагментарно. У левой кисти помещён плоский камень подквадратной формы.

Справа, у ступни, обнаружены пряслице и бронзовый трёхлопастной наконечник стрелы. Слева от черепа, у стенки, выявлены лопатка животного, галечный камень, бронзовое дисковидное зеркало без ручки (?) с обломанным краем, а также фрагмент костяной ложечки. Под зеркалом зафиксированы остатки органики; здесь же, вероятно в мешочке, обнаружено заполнение зелёного цвета.

Могильная яма № 6 расположена в южном секторе кургана. Яма подбойного типа, ориентирована по линии СВ–ЮЗ. Входная яма имела прямоугольную форму; размеры по верхнему контуру: длина – 1,75 м, ширина – 1,2 м. На восточной стенке зафиксированы ступени для спуска в могильную камеру. Входная часть была забутована крупными валунами в 3–4 слоя. Непосредственный вход в основную подбойную яму перекрыт крупными каменными плитами и брёвнами (рис. 2, 1).

Рис. 1. Могильник Каратобе-3, курган № 2: 1–2 – карта расположения памятника; 3 – погребение, 5 – бронзовые наконечники стрел, 7 – керамический сосуд (яма № 4); 4 – погребение, 6 – бусины из стекла и камня (яма № 5)

1-сур. Қаратөбе-3 қорымы, № 2 оба: 1–2 – ескерткіштің орналасу картасы; 3 – жерлеу орны, 5 – қола жебелер, 7 – керамикалық ыдыс (№ 4 шұңқыр); 4 – жерлеу орны, 6 – шыны мен тастан жасалған моншақтар (№ 5 шұңқыр)

Fig. 1. Karatobe-3 burial ground, Kurgan No. 2: 1–2 – site location map; 3 – burial, 5 – bronze arrowheads, 7 – ceramic vessel (grave pit No. 4); 4 – burial, 6 – glass and stone beads (grave pit No. 5)

Подбойная камера в плане имела овально-вытянутую форму. Размеры по дну: длина – 2,1 м, ширина по центру – 1,1 м, высота – 0,7–0,8 м (рис. 2, 3). На дне камеры, на тонком слое органики, покоился скелет женщины (?). Погребённая находилась в вытянутом положении на спине, головой на ЮЗ. Череп лежал на затылке, слегка отклонён на левую сторону; руки были слегка расставлены.

Погребение сопровождал богатый и разнообразный инвентарь. Справа от височной области расчищена железная подвеска (рис. 3, 1). В районе шеи обнаружены бусы: четырёхгранные (аналогичные бусам из погребений № 4 и 5), стеклянные перламутровые, грушевидные подвески и др. Здесь же найдены бесцветные прозрачные украшения без отверстий, аналогичные экземплярам из погребений № 4 и 5. На запястьях зафиксированы браслеты из бронзовой проволоки в 1,5 оборота.

Слева от скелета, в области локтевого сустава, на золистом слое находился ритуальный набор, включавший скопление трубчатых костей птиц, костяных трубочек, красящие вещества красного цвета, кусочек мела и мелкие фрагменты тонкого дерева (рис. 2, 2). Напротив левого плеча обнаружено разбитое и сложенное пополам зеркало с длинной боковой ручкой, валиками и циркульным орнаментом на диске (рис. 2, 7).

Слева от голени зафиксированы железный стилет (рис. 2, 8), нож и шпилька с деревянной основой. Справа от ног, на овальном плоском деревянном блюде, находилась тушка ягнёнка без головы и конечностей*. (*Предварительные определения М.С. Шагирбаева).

Могильная яма № 7 зафиксирована в юго-восточном секторе кургана (рис. 2, 4). Внешняя сторона окружающего центральное захоронение вала была частично разрушена при устройстве ямы. В этом месте обнаружена каменная выкладка кольцевой формы (диаметр – 1 м) с открытым центром и своеобразным проходом. В заполнении фиксировались колотые камни, фрагменты деревянных плах от разрушенного перекрытия, а также бронзовые наконечники стрел.

Нижняя часть могильной ямы имела подпрямоугольную форму со скруглёнными углами и была ориентирована по линии СВ–ЮЗ. Размеры: длина – 2,65 м, ширина – 0,85–0,9 м, глубина – 1,7 м. Юго-восточная стенка оформлена в виде ступеней.

На дне ямы расчищено погребение, сильно потревоженное: отсутствовали кости туловища, правой руки и стопы. Погребённый лежал вытянуто на спине, головой на ЮЗ. Судя по элементам сопроводительного комплекса, захоронение принадлежало мужчине-воину.

С левой стороны вдоль тела обнаружены фрагменты длинного меча (около 1 м) с дуговидным навершием и слабоизогнутым перекрестием (рис. 2, 5). Здесь же зафиксирована россыпь из 14-ти бронзовых наконечников стрел; ещё два экземпляра находились в районе груди. Это втульчатые трехлопастные немассивные наконечники с треугольной или сводчатой формой головки.

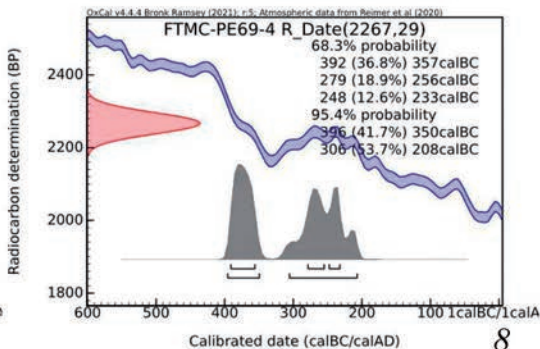
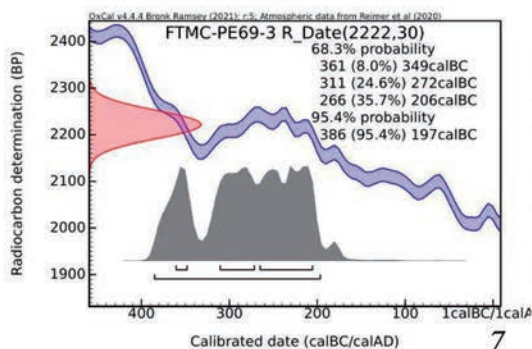
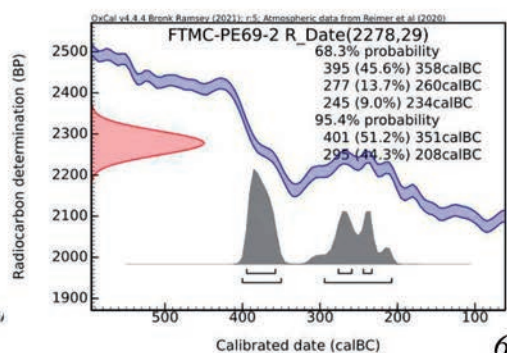
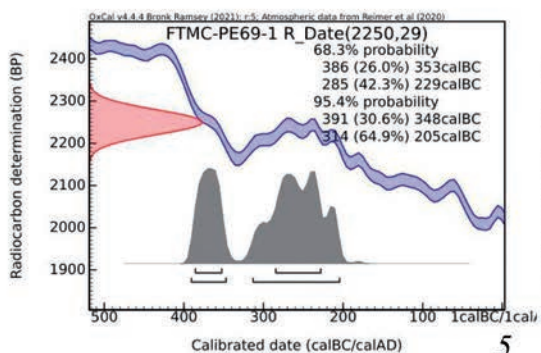
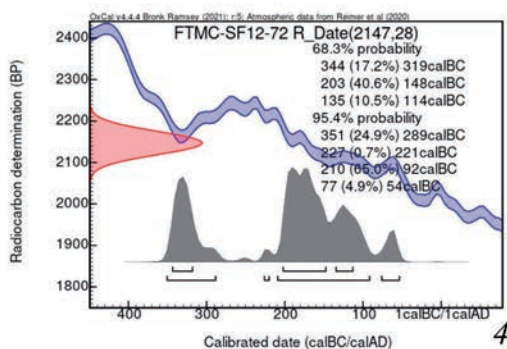
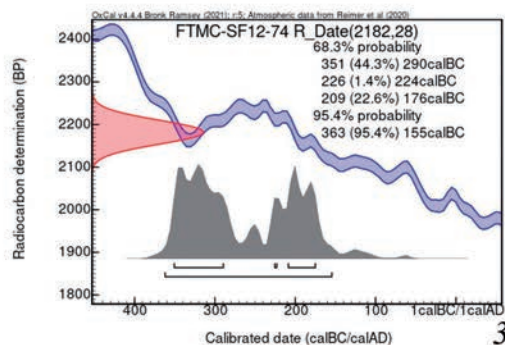
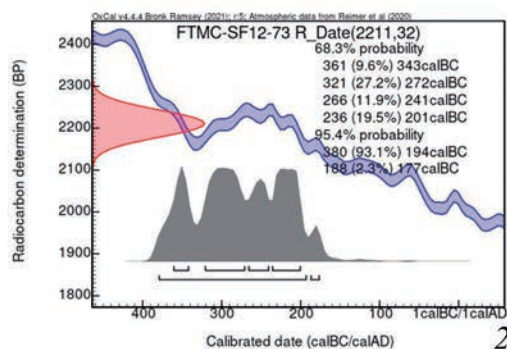
Слева от бедренной кости, почти у северной стенки, найдено железное копьё и фрагмент ножа. В нижней части таза справа зафиксированы фрагменты бронзовой округлой накладки. Между коленями обнаружен бронзовый крючок с зооморфным щитком, на лицевой стороне которого рельефно изображена фигура волка (?) (рис. 2, 6). С левой стороны таза выявлены две железные ворворки.

Рис. 2. Могильник Каратобе-3, курган № 2: 1 – перегородка подбойной ниши из брёвен и каменных плит, 2 – «ритуальный набор», 3 – погребение, 7 – зеркало, 8 – стилет (яма № 6); 4 – погребение, 5 – меч, 6 – крючок (яма № 7). 6, 7 – бронза; 5, 8 – железо

2-сур. Қаратөбе-3 қорымы, № 2 оба: 1 – бөрене мен тас плиталардан жасалған ақым ішіндегі қалқа, 2 – «ғұрыптық жиынтық», 3 – жерлеу орны, 7 – айна, 8 – стилет (ине ұшты пышақ) (№ 6 шұңқыр); 4 – жерлеу орны, 5 – қылыш; 6 – ілмек (№ 7 шұңқыр). 6, 7 – қола; 5, 8 – темір

Fig. 2. Karatobe-3 burial ground, Kurgan No. 2: 1 – partition of a side-niche made of logs and stone slabs, 2 – “ritual set”, 3 – burial, 7 – mirror, 8 – stiletto (grave pit No. 6); 4 – burial, 5 – sword, 6 – hook (grave pit No. 7). 6, 7 – bronze; 5, 8 – iron

Результаты и обсуждение

Таким образом, в кургане № 2 могильника Каратобе-3 было доисследовано ещё четыре погребения. В совокупности с погребениями № 2 и 3 они формируют круговую планиграфию захоронений вокруг центрального погребения (№ 1), что является характерной чертой раннесарматских комплексов IV–II вв. до н.э. Для данного периода также типичны узкие грунтовые ямы прямоугольной формы, подбои, использование дерева и камня в конструкции перекрытий, а также ориентировка погребённых головой на Ю, ЮЗ и ЮВ [Мошкова 1963: 19–22; Смирнов 1975: 157–162; Пшеничнюк 1983: 101–106; 2012; Скрипкин 1990: 180–184; и др.].

По результатам радиоуглеродного анализа самое раннее центральное погребение № 1 по 1 σ (68,3%) датируется в диапазоне 361–201 гг. до н.э., по 2 σ (95,4%) – в пределах 380–177 гг. до н.э. Нижняя хронологическая граница большинства погребений начинается от первой половины – середины IV в. до н.э. В целом все даты из семи погребений укладываются в основном в рамках IV–III вв. до н.э. (рис. 3, 2–8).

С данным периодом согласуется и предметный комплекс, анализ которого позволяет уточнить датировку памятника. Большинство артефактов находят многочисленные параллели в раннесарматских (раннепрохоровских) погребальных памятниках, главным образом в сопредельных районах Зауральской Башкирии и Восточного Оренбуржья. Особого внимания заслуживает однотипность ряда предметов из погребений кургана № 2 могильника Каратобе-3: вооружения, украшений, зеркал и др. Так, бронзовые наконечники стрел представлены преимущественно немассивными экземплярами средних размеров с выступающей и внутренней втулкой, трёхлопастной головкой треугольной либо сводчатой формы, характерными для колчаных наборов V–III вв. до н.э. [Смирнов 1961: 47, 50; Мошкова 1963: 31; Сиротин 2022: 30]. Стандартные формы мечей, соотносимые с образцами так называемого «переходного» типа, встречающиеся в комплексах от второй/третьей четверти IV в. до н.э. – до начала III в. до н.э. [Васильев и др. 2019: 106; Сиротин 2022: 31]. Вместе с тем есть представление о более раннем их появлении на Южном Урале начиная с второй половины V в. до н.э. и наибольшем распространении в IV в. до н.э. [Смирнов 1961: 24; Мошкова 1963: 33; Таиров 2020: 186–187; и др.]. А.Д. Таиров воинские захоронения из могильника Кичигино I (к. 3, п. 1 и 2) относит к концу V – первой половине IV в. до н.э. [Таиров 2020: 182–186].

Особенностью вооружения из Каратобе-3 являются ножи-стилеты, зафиксированные в трёх погребениях (№ 1, 2, 6). Примечательно, что в двух случаях они обнаружены в женских захоронениях нерядового характера, сопровождавшихся значительным количеством предметов. Как отмечалось ранее, ножи-стилеты встречаются крайне редко; близкие по форме экземпляры происходят из богатых мужских воинских комплексов Филипповки I и II, а также из женского погребения (?) кургана Яковлевка II [Вильданова 2015: 102, рис. 1].

Рис. 3. Могильник Каратобе-3, курган № 2. Калиброванные значения дат по костным образцам (Лаборатория Vilnius Radiocarbon (Литва, Вильнюс)): 1 – железная подвеска (яма № 6); 2 – яма № 1; 3 – яма № 2; 4 – яма № 3; 5 – яма № 4; 6 – яма № 5; 7 – яма № 6; 8 – яма № 7

3-сур. Қаратөбе-3 қорымы, № 2 оба. Сүйек үлгілерінен алынған калибрленген мерзімдеу (Vilnius Radiocarbon зертханасы (Литва, Вильнюс)): 1 – темір салпыншақ (№ 6 шұңқыр); 2 – № 1 шұңқыр; 3 – № 2 шұңқыр; 4 – № 3 шұңқыр; 5 – № 4 шұңқыр; 6 – № 5 шұңқыр; 7 – № 6 шұңқыр; 8 – № 7 шұңқыр

Fig. 3. Karatobe-3 burial ground, Kurgan No. 2. Calibrated radiocarbon dates from bone samples (Vilnius Radiocarbon Laboratory, Lithuania): 1 – iron pendant (grave pit No. 6); 2 – grave pit No. 1; 3 – grave pit No. 2; 4 – grave pit No. 3; 5 – grave pit No. 4; 6 – grave pit No. 5; 7 – grave pit No. 6; 8 – grave pit No. 7

Зеркало из погребения № 6 идентично образцу из центрального захоронения и относится к типу 5.3 (по типологии А.С. Скрипкина) [Скрипкин 1990: 150]. Зеркала такого типа с валиками и циркульным орнаментом находят точные аналогии в комплексах Южного Зауралья и Приуралья, датированных преимущественно IV в. до н.э. [Васильев 2004: 158; Таиров 2018: 349; Васильев, Федоров 2021: 82; и др.].

Среди украшений из погребений № 5 и 6 необычными представляются образцы по типу кабошонов или страз, которые, вероятно, приклеивались или вставлялись на органическую основу. Из тех же погребений происходят четырехгранные бусы из белого минерала, аналогичные экземплярам из могильников Переволочан (к. 11, п. 2) [Сиротин 2010: рис. 4, 11; Аникеева, Сиротин 2014: рис. 1, 4, 14, 21, 23] и Филипповка I (к. 16, п. 2) [Яблонский 2008: рис. 105; 2013: 168].

Крючки с зооморфным щитком, использовавшиеся для крепления колчана или пояса, встречаются редко. Экземпляры, аналогичные находке из погребения № 7, известны в раннесарматских погребениях Южного Урала и датируются V–III вв. до н.э. [Мышкин 2010: 268]. Наиболее близок крючок с изображением волка или медведя из Филипповки I (к. 4, п. 4) [Яблонский 2013: 109].

Таким образом, анализ погребального обряда и инвентаря кургана № 2 могильника Каратобе-3 позволяет включить его в группу погребальных памятников раннего этапа прохоровской (раннесарматской) культуры IV – начала III в. до н.э. Ряд предметов находят параллели в комплексах филипповского круга Зауральской Башкирии и Восточного Оренбуржья.

Судя по составу вещевого комплекса, погребения № 5 и 6 относятся к женским; к этой группе, вероятно, можно отнести и погребение № 4, о чём свидетельствуют находки браслетов и бусин. Захоронение из ямы № 7 имеет воинский характер и сопоставимо с погребениями № 2 и 3. Планиграфически хорошо экипированные захоронения мужчин-воинов с мечами, копьями и колчанными наборами (ямы № 2, 3, 7) располагались с трёх сторон, как бы «охраняя» особу из центральной ямы. Между ними, также с трёх сторон, располагались женские захоронения. Среди последних по устройству погребальной камеры и характеру сопровождающего инвентаря, выделяется погребение № 6, которое может быть интерпретировано как «жреческое».

Выводы

По всей видимости, в кургане № 2 могильника Каратобе-3 вскоре после совершения основного центрального погребения в яме № 1 по кольцу были последовательно, не нарушая друг друга, захоронены ещё шесть персон (ямы № 2–7). Анализ взаиморасположения погребений, особенностей обряда, результаты радиоуглеродного анализа и, главным образом, состав вещевого комплекса позволяют заключить, что все захоронения были совершены в одно время либо в очень узком временном интервале – вероятно, в пределах IV в. – начале III в. до н.э. По своим хронологическим характеристикам и культурному облику рассматриваемый курган может быть отнесён к раннему этапу прохоровской культуры, в первую очередь к памятникам филипповского горизонта Восточного Оренбуржья и Зауральской Башкирии. В этом контексте Каратобе-3 следует рассматривать как один из наиболее восточных памятников данного периода.

Благодарности. Выражаем искреннюю благодарность руководству градообразующего предприятия г. Житикара АО «Костанайские минералы» в лице председателя правления Е.С. Нурхожаева за помощь в работе экспедиции, а также житикарицам, интересующимся исследованиями и всячески поддерживающим нашу работу.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Аникеева О.В., Сиротин С.В. Происхождение и распределение каменных бус из могильника Переволочан и кургана Яковлевка II (по данным минералого-технологического анализа) // Сарматы и внешний мир: М-лы VIII Всерос. (с междунар. участием) научн. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории» (г. Уфа, 12–15 мая 2014 г.) / Отв. ред. Л.Т. Яблонский, Н.С. Савельев (УАВ. Вып. 14). Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, Центр «Наследие», 2014. С. 7–19.
- 2 Базарбаева Г., Джумабекова Г., Сеитов А., Жамбулатов К. К археологии Притоболья: анализ случайных находок наконечников стрел (VI–IV вв. до н.э.) из окрестностей г. Житикара (Северный Казахстан) // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2023. № 2 (20). С. 103–116.
- 3 Васильев В.Н. К хронологии раннепрохоровского комплекса // Уфимский археологический вестник. 2004. Вып. 5. С. 153–172.
- 4 Васильев В.Н., Обыденнова Г.Т., Федоров В.К. Курганы в окрестностях села Верхняя Кардаиловка на р. Урал (по материалам раскопок 1993 года) и заметки к хронологии опорных комплексов второй половины IV в. до н.э. // Вестник Оренбургского гос. пед. ун-та. Электронный научн. журнал (online). 2019. Вып. 4 (32). С. 90–111.
- 5 Васильев В.Н., Федоров В.К. Курганы Южного Зауралья. Кн. II. Баймакский район Республики Башкортостан. Уфа: Диалог, 2021. 132 с.
- 6 Вильданова Е.В. Стилеты в погребальных комплексах ранних кочевников Южного Урала // Международная полевая школа в Болгаре. Сб. м-лов итоговой конф. Вып. 2. Казань; Болгар, 2015. С. 101–104.
- 7 Джумабекова Г.С., Жамбулатов К.А., Сеитов А.М., Ахияров И.К., Лопатин В.А., Базарбаева Г.А. Каратобе-3 – комплекс сарматского времени близ г. Житикара (Северный Казахстан): предварительное сообщение // Маргулановские чтения–2024. В 2-х т. Т. 1. С. 215–225.
- 8 Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры / САИ. Вып. Д1–10. М.: АН СССР, 1963. 56 с.
- 9 Мышкин В.Н. Колчанные крючки кочевников Самаро-Уральского региона VII–I вв. до н.э. // Археология и палеоантропология Евразийских степей и сопредельных территорий / Отв. ред. М.М. Герасимова, В.Ю. Малашев, М.Г. Мошкова. М.: ТАУС, 2010. С. 262–279.
- 10 Пшеничнюк А.Х. Культура ранних кочевников Южного Урала. М.: Наука, 1983. 200 с.
- 11 Пшеничнюк А.Х. Филипповка: Некрополь кочевой знати IV в. до н.э. на Южном Урале. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2012. 280 с.
- 12 Сиротин С.В. Курган № 11 курганного могильника Переволочан в Зауральской Башкирии // Археология и палеоантропология Евразийских степей и сопредельных территорий / Отв. ред. М.М. Герасимова, В.Ю. Малашев, М.Г. Мошкова. М.: ТАУС, 2010. С. 323–338.
- 13 Сиротин С.В. Курган 5 некрополя «Ивановские I курганы» на Южном Урале: хронология комплексов // Нижневолжский археологический вестник. 2022. Т. 21. № 1. С. 21–51.
- 14 Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия. Саратов: Саратовский государственный университет, 1990. 240 с.
- 15 Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов. М.: АН СССР, 1961. 162 с.
- 16 Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке. М.: Наука, 1975. 176 с.
- 17 Таиров А.Д. Южноуральские зеркала с валиком по краю диска раннесарматского времени // Маргулановские чтения–2018. Алматы; Актобе: ИА, 2018. С. 349–354.
- 18 Таиров А.Д. Мужские воинские погребения кургана 3 могильника Кичигино I // Археологическое наследие. 2020. № 1 (3). С. 182–196.
- 19 Яблонский Л.Т. Сокровища сарматских вождей. М-лы раскопок Филипповских курганов. Оренбург: Димур, 2008. 144 с.
- 20 Яблонский Л.Т. Золото сарматских вождей. Элитный некрополь Филипповка-1 (по материалам раскопок 2004–2009 гг.). Каталог коллекции. Кн. 1. М.: ИА РАН, 2013. 232 с.

REFERENCES

- 1 Anikeeva, O. V., Sirotnin, S. V. 2014. In: Yablonskiy, L. T., Saveliev, N. S. (eds.). *Sarmati i vnesnii mir (Sarmatians and the Outside World)*. Ufa: "Nasledie" Publ., 7–19 (in Russian).
- 2 Bazarbayeva, G., Jumabekova, G., Seitov, A., Zhambulatov, K. 2023. In *Kazakhstan arheologiyasy (Kazakhstan Archeology)* 2, 103–116 (in Russian).

- 3 Vasiliev, V. N. 2004. In *Ufimskij arheologicheskij vestnik (Ufa Archaeological Bulletin)* 5, 153–172 (in Russian).
- 4 Vasiliev, V. N., Obyednova, G. T., Fedorov, V. K. 2019. In *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta (Bulletin of the Orenburg State Pedagogical University)* 4 (32), 90–111 (in Russian).
- 5 Vasiliev, V. N., Fedorov, V. K. 2021. *Kurgany Yuzhnogo Zaural'ya Kniga II. Bajmaksij rajon Respubliki Bashkortostan (Kurgans of the Southern Trans-Urals. Book II. Baymak district of the Republic of Bashkortostan)*. Ufa: "Dialog" Publ. (in Russian).
- 6 Vildanova, E. V. 2015. In: *Mezhdunarodnaya polevaya shkola v Bolgare (International Field School in Bulgaria)*. Issue 2. Kazan; Bolgar, 101–104 (in Russian).
- 7 Jumabekova, G. S., Zhambulatov, K. A., Seitov, A. M., Akhiyarov, I. K., Lopatin, V. A., Bazarbayeva, G. A. 2024. In *Margulan Readings–2024* 1, 215–225 (in Russian).
- 8 Moshkova, M. G. 1963. *Pamyatniki prohorovskoj kultury (Monuments of Prokhorov culture) / Svod arheologicheskikh istochnikov (Corpus of archaeological sources)*. Issue D1–10. Moscow: USSR Academy of sciences (in Russian).
- 9 Myshkin, V. N. 2010. In: Gerasimova, M. M. et al. (eds.). *Arkheologiya i paleoantropologiya Yevraziiskikh stepei i sopredelnikh territorii (Archaeology and Paleoanthropology of the Eurasian Steppes and Adjacent Territories)*. Moscow: "TAUS" Publ., 262–279 (in Russian).
- 10 Pshenichnyuk, A. Kh. 1983. *Kultura rannikh kochevnikov Yuzhnogo Urala (The culture of the early nomads of the Southern Urals)*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 11 Pshenichnyuk, A. Kh. 2012. *Filippovka: Nekropol kochevoj znati IV v. do n.e. na Yuzhnom Urale (Filippovka: Necropolis of the nomadic nobility of the 4th century BC in the Southern Urals)*. Ufa: Institute of History, Language and Literature of the Ufa Scientific Center of the RAS (in Russian).
- 12 Sirotnin, S. V. 2010. In: Gerasimova, M. M. et al. (eds.). *Arkheologiya i paleoantropologiya Yevraziiskikh stepei i sopredelnikh territorii (Archaeology and Paleoanthropology of the Eurasian Steppes and Adjacent Territories)*. Moscow: "TAUS" Publ., 323–338 (in Russian).
- 13 Sirotnin, S. V. 2022. In *Nizhnevolzhskij arheologicheskij vestnik (Nizhnevolzhsky Archaeological Bulletin)* 21 (1), 21–51 (in Russian).
- 14 Skripkin, A. S. 1990. *Aziatskaya Sarmatiya (Asian Sarmatia)*. Saratov: Saratov State University (in Russian).
- 15 Smirnov, K. F. 1961. *Vooruzhenie savromatov (Armament of the Sauromats)*. Moscow: USSR Academy of sciences (in Russian).
- 16 Smirnov, K.F. 1975. *Sarmaty na Ileke (Sarmatians on Ileke)*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 17 Tairov, A. D. 2018. In *Margulanovskie chteniya (Margulan Readings–2018)*. Almaty; Aktobe: Margulan Institute of Archaeology, 349–354 (in Russian).
- 18 Tairov, A. D. 2020. In *Arkheologicheskoe nasledie (Archaeological heritage)* 1 (3), 182–196 (in Russian).
- 19 Yablonskiy, L. T. 2008. *Sokrovishcha sarmatskikh vozhdej (Treasures of the Sarmatian Leaders)*. Orenburg: "Dimur" Publ. (in Russian).
- 20 Yablonskiy, L.T. 2013. *Zoloto sarmatskikh vozhdej. Elitnyj nekropol' Filippovka-1 (po materialam raskopok 2004–2009 gg.) Katalog kollektsii (The gold of the Sarmatian leaders. Elite necropolis Filippovka-1 (based on the materials of excavations in 2004–2009). Collection catalogue)*. Book 1. Moscow: Institute of Archaeology of the RAS (in Russian).

CRedit authorship contribution statement

- A. Seitov:** conceptualization, participation in field research, formal analysis, writing and reviewing of the manuscript.
- G. Jumabekova:** conceptualization, research management, formal analysis, organization and conduct of field research, manuscript review, preparation of materials for publication.
- K. Zhambulatov:** participation in the organization and conduct of field research, research, visualization and writing of the manuscript.
- I. Akhiyarov:** participation in field research, visualization, formal analysis and writing of the manuscript.
- V. Lopatin:** participation in field research, conducting research and visualization.
- T. Loshakova:** participation in field research, conducting research and visualization.
- G. Bazarbayeva:** conceptualization, participation in the organization and conduct of field research, formal analysis, preparation of materials for publication, and manuscript review.

Авторлық үлес

А.М. Сеитов: концептуализация, далалық зерттеулерге қатысу, талдау, қолжазбаны жазу және рецензиялау
Г.С. Жұмабекова: концептуализация, зерттеуді басқару, далалық зерттеуді ұйымдастыру және жүргізу, талдау, қолжазбаны рецензиялау, материалдарды баспаға даярлау.
Қ.А. Жамбулатов: далалық зерттеуді ұйымдастыру және жүргізуге қатысу, қолжазбаны жазу және көрнекі бейнелеу.
И.К. Ахияров: далалық зерттеулерге қатысу, қолжазбаны жазу және көрнекі бейнелеу, талдау.
В.А. Лопатин: далалық зерттеулерге қатысу, зерттеу жүргізу және көрнекі бейнелеу.
Т.Н. Лошакова: далалық зерттеулерге қатысу, зерттеу жүргізу және көрнекі бейнелеу.
Г.А. Базарбаева: концептуализация, далалық зерттеуді ұйымдастыру және жүргізуге қатысу, талдау, материалдарды баспаға даярлау, қолжазбаны рецензиялау.

Вклад авторов

А.М. Сеитов: концептуализация, участие в полевых исследованиях, формальный анализ, написание и рецензирование рукописи.
Г.С. Джумабекова: концептуализация, руководство исследованием, организации и проведении полевых исследований, формальный анализ, рецензирование рукописи, подготовка материалов к публикации.
Қ.А. Жамбулатов: участие в организации и проведении полевых исследований, проведение исследования, визуализация и написание рукописи.
И.К. Ахияров: участие в полевых исследованиях, визуализация, формальный анализ и написание рукописи.
В.А. Лопатин: участие в полевых исследованиях, проведение исследования и визуализация.
Т.Н. Лошакова: участие в полевых исследованиях, проведение исследования и визуализация.
Г.А. Базарбаева: концептуализация, участие в организации и проведении полевых исследований, формальный анализ, подготовка материалов к публикации, рецензирование рукописи.

About the Authors

Seitov Abai – Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: [0000-0002-6177-1138](https://orcid.org/0000-0002-6177-1138) E-mail: sajrim@mail.ru
Jumabekova Gulnara – Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. ORCID: [0000-0003-2145-2615](https://orcid.org/0000-0003-2145-2615) E-mail: gdzhuma@mail.ru
Zhambulatov Kairat – Senior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: [0000-0002-8877-091X](https://orcid.org/0000-0002-8877-091X) E-mail: kairo_88@inbox.ru
Akhiyarov Islam – Senior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: [0000-0003-0893-5559](https://orcid.org/0000-0003-0893-5559) E-mail: islam.akhiyarov@mail.ru
Lopatin Vladimir – local historian, Jitqara, Kazakhstan.
ORCID: [0009-0000-5719-0480](https://orcid.org/0009-0000-5719-0480) E-mail: j-mediasmi@yandex.kz
Loshakova Tatiana – Senior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: [0000-0001-8783-2704](https://orcid.org/0000-0001-8783-2704) E-mail: loshakovat@mail.ru
Bazarbayeva Galiya – Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. ORCID: [0000-0003-4755-9007](https://orcid.org/0000-0003-4755-9007) E-mail: galiya2002@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер

Сеитов Абай Мейрамұлы – ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан
Жұмабекова Гүлнар Сайынқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан
Жамбулатов Қайрат Абайұлы – аға ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан
Ахияров Ислам Кизамединович – аға ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан
Лопатин Владимир Анатольевич – өлкетанушы, Жітіқара қ., Қостанай облысы
Лошакова Татьяна Николаевна – аға ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан
Базарбаева Ғалия Аппазқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Сеитов Абай Мейрамович – научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан

Джумабекова Гульнара Саиновна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник,
Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Жамбулатов Кайрат Абаевич – старший научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан

Ахияров Ислам Кизамединович – старший научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан

Лопатин Владимир Анатольевич – краевед, г. Житикара, Казахстан

Лошакова Татьяна Николаевна – старший научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан

Базарбаева Галия Аппазовна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник,
Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов
/ Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 18.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.06.2025.

Комплексные дораскопочные исследования на могильнике Кансар

© 2025 г. Пушкарев А.А., Айткали А.К., Каражигитова А.Е.

Keywords: archaeology, East Kazakhstan, Kansar burial site, Middle Ages, magnetic survey, aerial photography, interdisciplinary research

Түйін сөздер: археология, Шығыс Қазақстан, Қансар қорымы, Орта ғасыр, магниттік барлау, аэрофототүсірілім, пәнаралық зерттеулер

Ключевые слова: археология, Восточный Казахстан, могильник Кансар, Средневековье, магнитная разведка, аэрофотосъемка, междисциплинарные исследования

A. Pushkarev^{1*}, A. Aitkali², and A. Karazhigitova²

¹East Kazakhstan Regional Museum of Local History, Oskemen, Kazakhstan

²Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan

*corresponding author

Complex pre-excavation research at the Kansar burial site

The article presents the results of complex non-destructive research at the Kansar burial site (Katon-Karagai district of East Kazakhstan Oblast), which included aerial photography and magnetic survey of the burials. Field work was carried out using modern equipment: aerial photography using a DJI Mavic 3 Enterprise UAV; magnetic survey using a Foerster Ferex 4.032 gradiometer. Aerial photography included the Kansar burial site and its immediate surroundings, totalling 42.6 ha. Magnetic survey was carried out on the central part of the monument, the survey area totalled 3 ha. The interdisciplinary research allowed to clarify the planigraphy of the burial site and to identify a number of objects that are not fixed on the modern surface. The data obtained, together with the excavation materials and topographic survey of the site, will be used to create a geoinformation system “Kansar burial site”.

Source of funding: The work financially supported by the Committee of Science of Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan as a part of the project: AP22786628 “Interdisciplinary study of the cultural complex of the Kimaks of the Kazakh Altai”.

Citation: Pushkarev, A., Aitkali, A., Karazhigitova, A. 2025. Complex pre-excavation research at the Kansar burial site. *Margulan readings–2025*, 187–197 (in Russian).

А.А. Пушкарев^{1*}, А.К. Айтқали², Ә.Е. Қаражігітова³

¹Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, Өскемен қ., Қазақстан

²Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Астана қ., Қазақстан

*корреспондент авторы

Қансар қорымындағы қазбаға дейінгі кешенді зерттеулер

Мақалада Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданындағы Қансар қорымында жүргізілген кешенді деструктивті емес зерттеулердің нәтижелері баяндалады, бұл жұмыстар аэрофототүсірілім мен магниттік барлау әдістерін қамтыды. Далалық зерттеулер заманауи құрал-жабдықтармен жүргізілді, олар аэрофототүсірілім DJI Mavic 3 Enterprise маркалы ұшқышсыз ұшу аппаратында, магниттік барлау Foerster Ferex 4.032 феррозондты градиентометры арқылы орындалды. Аэрофототүсірілім Қансар қорымы мен оның жақын маңындағы аумақты қамтып, жалпы ауданы 42,6 гектарды алды. Магниттік барлау ескерткіштің орталық

бөлігінде жүргізіліп, түсіру аумағы 3 гектарды құрады. Пәнаралық зерттеулер қорымның планиграфиясын нақтылауға және қазіргі жер бетінде байқалмайтын бірқатар нысандарды анықтауға мүмкіндік берді. Алынған мәліметтер, қазба жұмыстары мен топографиялық түсірілім материалдарымен қатар, Қансар қорымының геоақпараттық жүйесін құруда қолданылатын болады.

Қаржыландыру көзі: ИРН AP22786628 «Қазақ Алтайындағы қимақ мәдени кешенін пәнаралық зерттеу».

Сілтеме: Пушкарев А.А., Айтқали А.К., Қаражігітова Ә.Е. 2025. Қансар қорымындағы қазбаға дейінгі кешенді зерттеулер. *Марғұлан оқулары–2025*. 187–197-бб. (Орысша).

А.А. Пушкарев^{1*}, А.К. Айтқали², А.Е. Каражигитова³

¹Восточно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

²Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Астана, Казахстан

*автор-корреспондент

Комплексные дораскопочные исследования на могильнике Кансар

В статье изложены результаты комплексных неинвазивных исследований на могильнике Кансар (Катон-Карагайский район ВКО), которые включали аэрофотосъемку и магнитную разведку объектов памятника. Полевые работы проводились на современном оборудовании: аэрофотосъемка на БПЛА DJI Mavic 3 Enterprise; магнитная разведка на феррозондовом градиентометре Foerster Ferex 4.032. Аэрофотосъемка включала территорию могильника Кансар и его ближайших окрестностей, общей площадью 42,6 га. Магнитная разведка проводилась на центральной части памятника, площадь съемки составила 3 га. Междисциплинарные исследования позволили уточнить планиграфию могильника и выявить ряд объектов, не фиксируемых на современной поверхности. Полученные данные, вкуче с материалами раскопок и топографической съемки памятника, будут использованы для создания геоинформационной системы «могильник Кансар».

Источник финансирования: ИРН AP22786628 «Междисциплинарное исследование культурного комплекса кимаков Казахского Алтая».

Цитирование: Пушкарев А.А., Айтқали А.К., Каражигитова А.Е. 2025. Комплексные дораскопочные исследования на могильнике Кансар. *Марғұлановские чтения–2025*. С. 187–197.

Введение

Погребально-поминальный комплекс Кансар расположен у с. Аккайнар (Катон-Карагайский район Восточно-Казахстанской области) (рис. 1). Впервые археологические исследования в районе расположения памятника, по всей видимости, были проведены А.В. Адриановым, осуществлявшим в 1911 году раскопки памятников в окрестностях села Черновая (ныне Аккайнар) [Адрианов 1916: 30–45]. Планомерное исследование могильника началось в 2022 г. [Самашев, Айтқали 2024; Самашев и др. 2024].

Памятник включает более 50 объектов, которые на современной поверхности фиксируются в виде сооружений из камня различных форм. Размеры объектов варьируют от 5×5 до 20×20 метров. На основе проведенных исследований установлено, что курганы, расположенные в западной части могильника, датируются ранним железным веком, а в юго-восточной части некрополя – ранним Средневековьем. Значительное количество объектов на могильнике скрыто под современной поверхностью, особенно это касается средневековых курганов.

Для уточнения планиграфии и выявления объектов, скрытых под землей, на могильнике был проведен комплекс неинвазивных исследований, включающий в себя аэрофотосъемку и магнитную разведку. Аэрофотосъемка позволила детально зафиксировать объекты, выраженные на современной поверхности, а магнитная разведка выявила структуры, скрытые под землей.

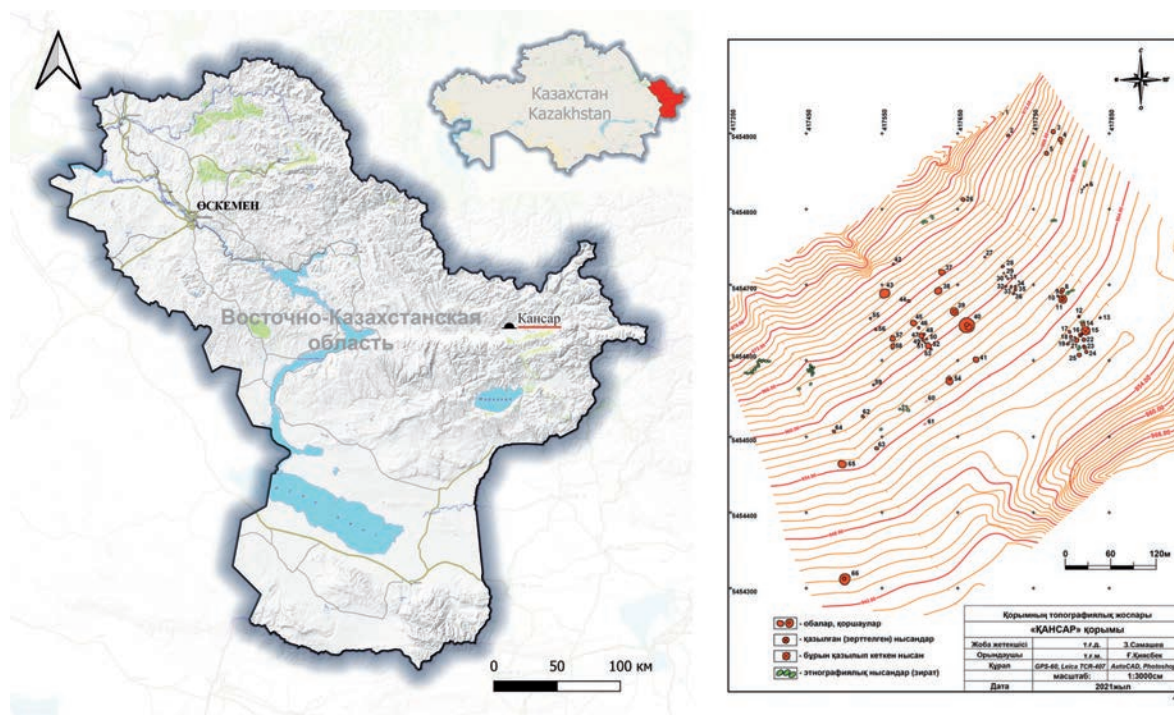

Рис. 1. Место расположения могильника Кансар и его топографический план.
Исполнители: А.А. Пушкарёв (карта) и Г.Қ. Қиясбек (топоплан)

1-сур. Қансар қорымының орналасқан жері және оның топографиялық жоспары.
Орындағандар: А.А. Пушкарёв (карта) және Г.Қ. Қиясбек (топографиялық жоспар)

Fig. 1. Location of the Kansar burial site and its topographic map.
Prepared by A. Pushkarev (map) and G. Kiyasbek (topographic map)

Материалы и методы

Аэрофотосъёмка проводилась с помощью БПЛА DJI Mavic 3 Enterprise на высоте 150 м с наложением не менее 80% по линиям съёмки и 60% между линиями. Привязка производилась с помощью опорных точек, снятых с помощью тахеометра Leica TC407. Обработка данных аэрофотосъёмки производилась в программном обеспечении Agisoft Metashape.

Магнитная разведка проводилась с использованием феррозондового градиентометра Foerster Ferex 4.032, который предназначен для проведения прецизионной магнитной съёмки. Прибор имеет разрешение 0,2 нТ при температурном режиме от -37°C до +71°C [Ferex... 2008] Благодаря высокой точности он используются для магниторазведочных исследований, в том числе слабо намагниченных археологических объектов.

Магнитная разведка производилась в соответствии с современными теоретическими и практическими разработками [Schmidt et al. 2015; Кошелев 2005; Журбин 2004; Смекалова и др. 2007]. Обработка данных магнитной съёмки проводилась в программе Golden Software Surfer.

Совмещение данных аэрофотосъёмки и магнитной разведки осуществлены в программе QGIS [QGIS 2024]. В ней производилась отрисовка контуров аномалий, совмещение участков магнитной съёмки, топографического плана, данных аэрофотосъёмки и космоснимков.

Результаты

Аэрофотосъёмка. Для детального анализа археологических объектов, выраженных на современной поверхности, была проведена аэрофотосъёмка территории могильника Кансар и его ближайших окрестностей. Площадь съёмки составила 42,6 га.

В результате обработки данных аэрофотосъёмки получены ортофотоплан и цифровая модель местности с максимальным разрешением 4 см/пиксель (рис. 2).

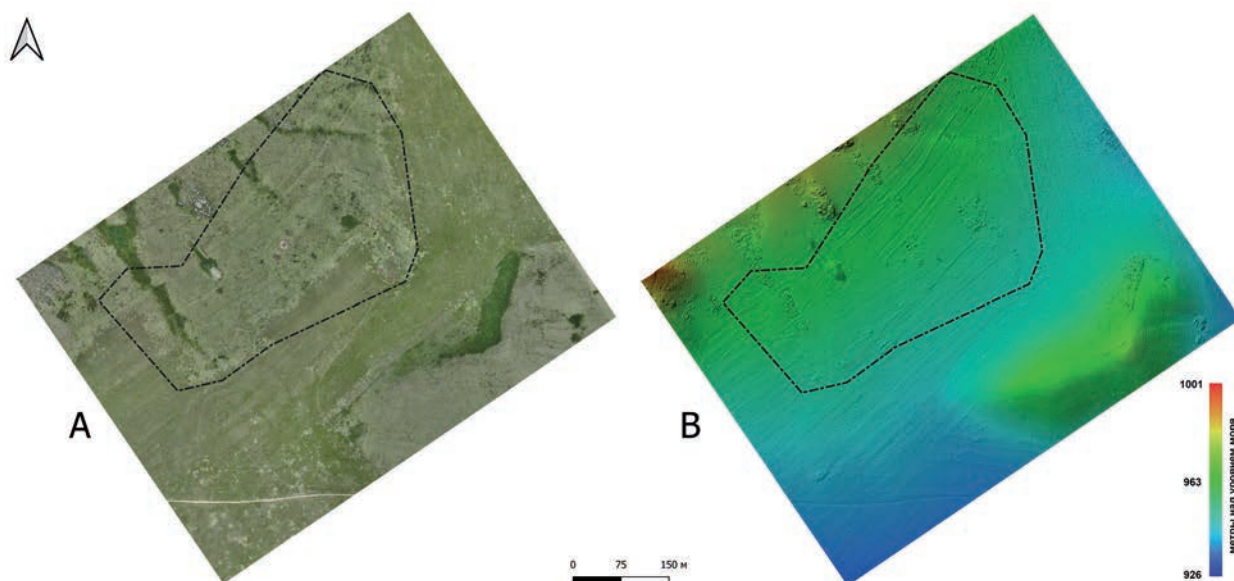

Рис. 2. Ортофотоплан (А) и цифровая модель рельефа (В) могильника Кансар и окрестностей.
Линией указана граница памятника. Исполнитель: А.А. Пушкарёв

2-сур. Қансар қорымы мен оның маңайының ортофотожоспары (А) және рельефтің цифрлық моделі (В).
Ескерткіштің шекарасы сызықпен көрсетілген. Орындаған: А.А. Пушкарёв

Fig. 2. Orthophoto (A) and digital elevation model (B) of the Kansar burial site and its surroundings.
The line indicates the boundary of the site. Prepared by A. Pushkarev

Ортофотоплан использовался для идентификации объектов, выраженных на современной поверхности. В дополнение к топографическому плану 2021 года по ортофотоплану были отрисованы контуры раскопов и отвалов. По цифровой модели рельефа выявлялись зоны распашки, которые плохо фиксировались на поверхности *in situ*. Данные аэрофотосъёмки впоследствии использовались для анализа результатов магнитной съёмки, что позволило получить дополнительную информацию о планировке могильника Кансар.

Магнитная разведка проводилась на центральной части могильника, где находится основная масса объектов, выраженных на современной поверхности (рис. 3). Область разведки была разделена на участки размерами 50×50 м. В первую очередь, проводилась обзорная съёмка с шагом 1 м между профилями и 0,2 м по профилю. При необходимости уточнения конфигурации выявленных объектов на отдельных участках проводилась более детальная съёмка с шагом 0,5 м между профилями и 0,2 м по профилю.

Съёмка проведена на 12 участках общей площадью 3 га (рис. 2). Важной особенностью структуры всех археологических объектов в зоне обследования является то, что они сложены из камня, вероятно, сланца с большим содержанием магнитных фракций, которые при съёмке

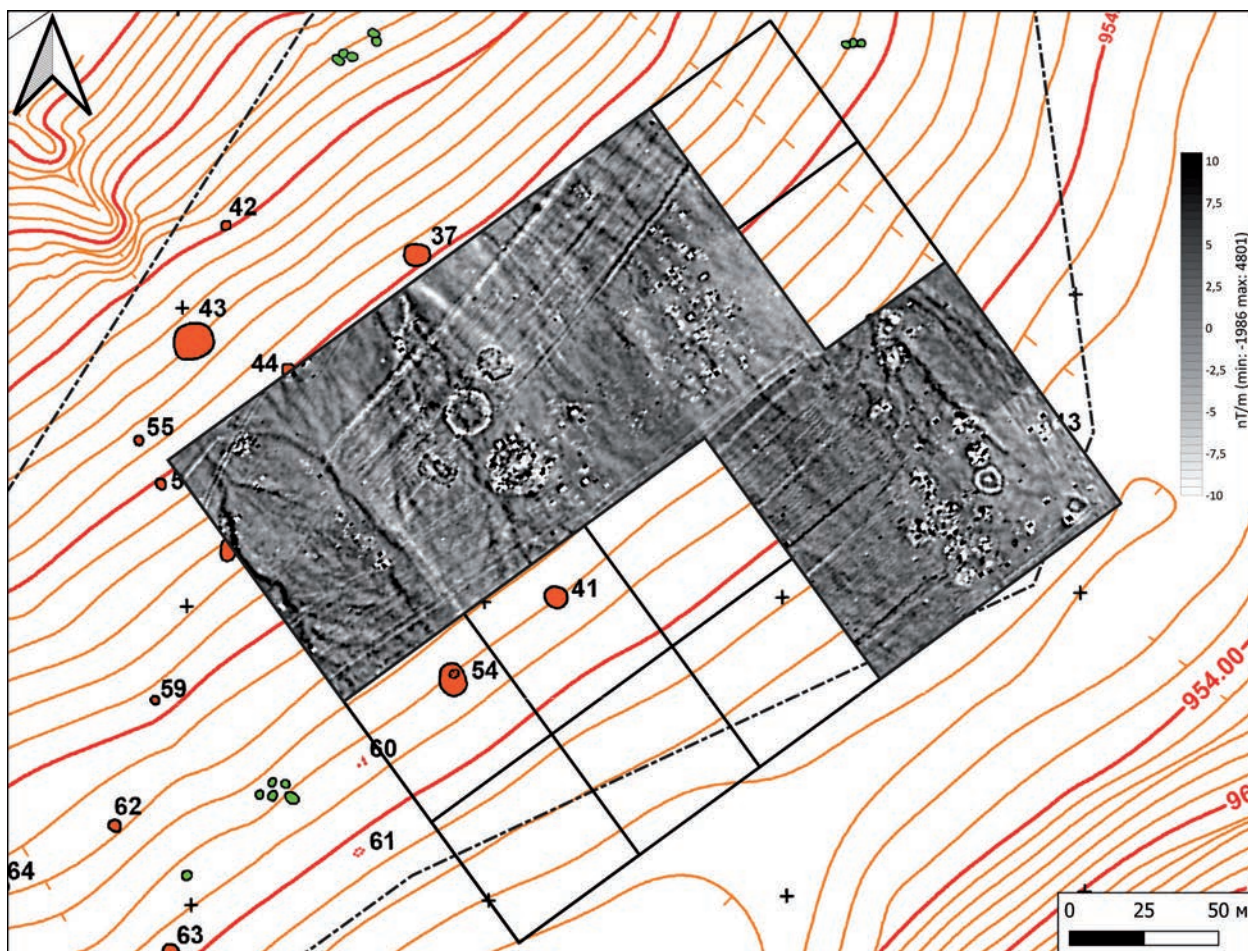

Рис. 3. Могильник Кансар. Магнитная карта. Исполнитель: А.А. Пушкарев
3-сур. Қансар қорымы. Магниттік карта. Орындаған: А.А. Пушкарев
Fig. 3. Kansar burial site. Map of magnetic survey. Prepared by A. Pushkarev

образуют яркие положительные и дипольные аномалии. В обычных условиях такие аномалии маркируют объекты с термоостаточной намагниченностью либо предметы, сделанные из железа. Более того, обследование раскопанных ранее погребений показало, что содержание магнитных фракций в различных камнях кладки очень сильно различается. Так, некоторые камни при съёмке не дают никакой аномалии, другие же создают мощные дипольные аномалии, положительные значения которых достигают нескольких сотен нТ/м. Эти особенности, очевидно, имеют естественное происхождение, так как «кристаллические сланцы» обладают «очень широким диапазоном значений магнитной восприимчивости от 100 до $70000 \cdot 10^{-6}$ CGSM и соответственно широкими пределами содержания магнитной фракции (от 0,05 до 50%)» [Ефимов 1958].

В результате указанных особенностей каменные структуры отображаются на магнитной карте в виде скопления дипольных аномалий различной интенсивности. Это имеет как отрицательные, так и положительные последствия для анализа данных магнитной съёмки. Отрицательные заключаются в том, что интенсивные аномалии от камней в надмогильном сооружении закрывают менее выраженные аномалии от погребальных камер. В связи с этим, по данным магнитной

съёмки практически невозможно определить границы и конфигурацию погребальных конструкций. Положительные последствия – мы очень чётко можем идентифицировать сами каменные кладки и отдельные камни, так как они отчётливо выделяются на фоне вмещающего грунта. Это позволяет определить границы распространения погребений на территории могильника.

На магнитной карте идентифицировано 50 скоплений аномалий, которые могут маркировать археологические объекты (рис. 4). В этот список не вошли области бывших раскопов и отвалов. Также на плане отдельно обозначены точечные интенсивные дипольные аномалии, которые маркируют предметы из железа. Одна часть этих предметов может иметь современное происхождение, особенно в восточной части могильника, где в последние годы проводились раскопки. Другая часть предметов может происходить из погребений и представлять собой археологические артефакты.

На карте выделено три области скопления аномалий, которые подверглись детальному изучению. Остановимся на каждом из них подробнее.

Область 1 находится в юго-восточной части могильника (рис. 4). В границах области проведена детальная съёмка с шагом 0,5 м между профилями и 0,2 м по профилю. На магнитной карте выявлено

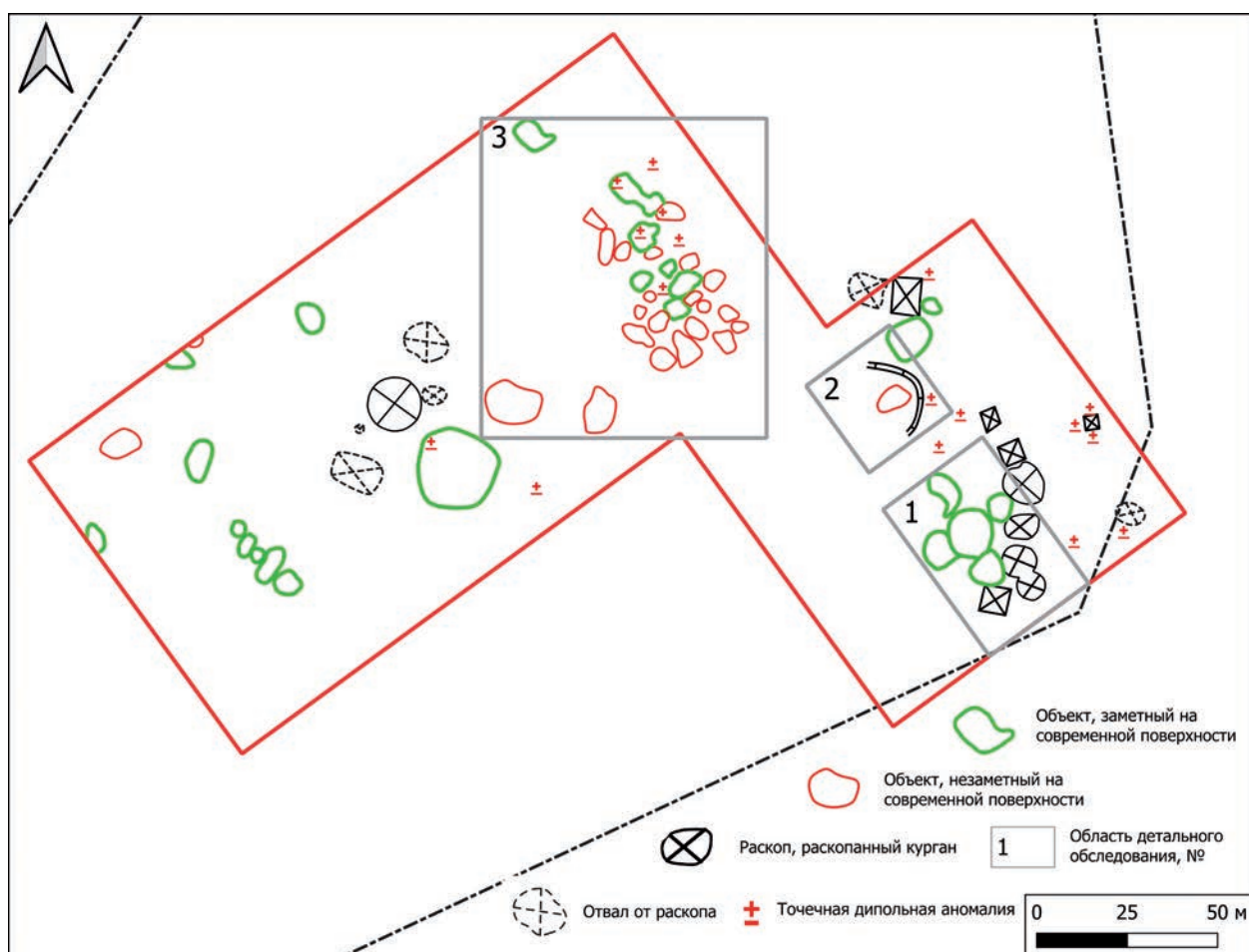

Рис. 4. Могильник Кансар. Интерпретационный план магнитной разведки. Исполнитель: А.А. Пушкарёв 4-сур. Қансар қорымы. Магниттік барлау деректерінің түсіндірмелік жоспары. Орындаған: А.А. Пушкарёв

Fig. 4. Kansar burial site. Interpretation plan of magnetic survey. Prepared by A. Pushkarev

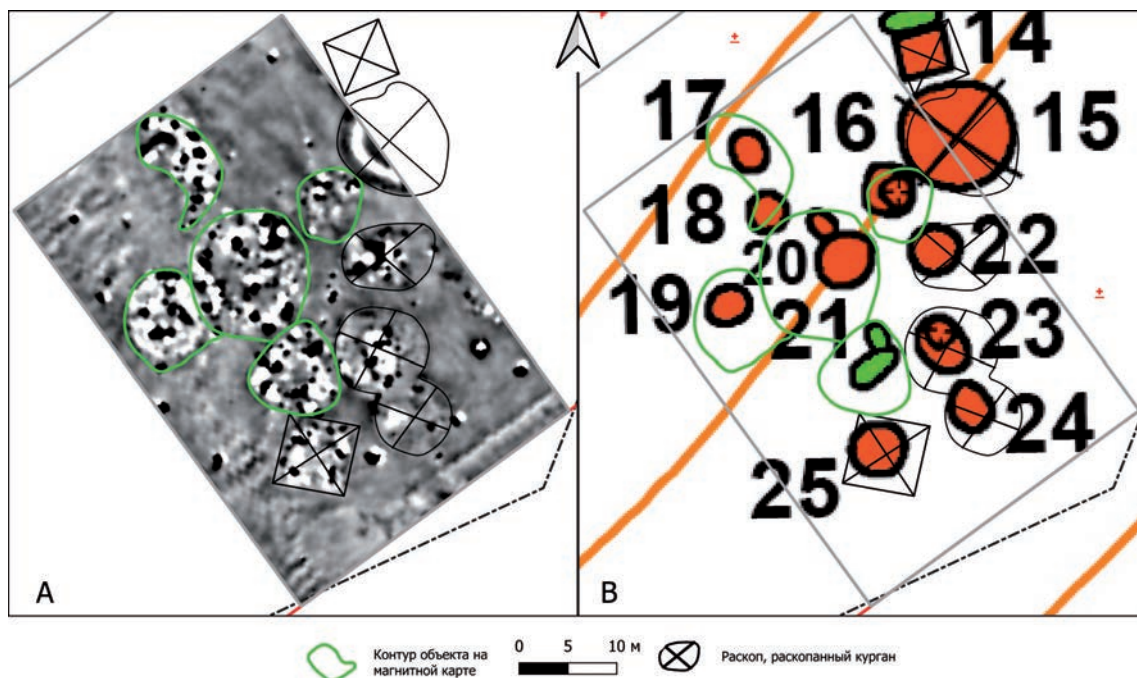

Рис. 5. Могильник Кансар. Область 1. Контуры объектов, выявленных на магнитной карте (А) и их соотнесение с топографическим планом (В). Исполнитель: А.А. Пушкарев

5-сур. Қансар қорымы. 1-аймақ. Магниттік картадан анықталған нысандардың пішіндері (А) және олардың топографиялық жоспармен сәйкестендірілуі (В). Орындаған: А.А. Пушкарев

Fig. 5. Kansar burial site. Area 1. Contours of the objects identified on the magnetic map (A) and their correlation with the topographic plan (B). Prepared by A. Pushkarev

пять скоплений аномалий, маркирующих археологические объекты (рис. 5, А). Все эти объекты имели маркеры (камни) на современной поверхности, однако их форма и размеры, обозначенные на топоплане по этим маркерам, значительно отличались от данных магнитной съёмки. Например, обозначенные на топоплане насыпи 17 и 18 по магнитной карте относятся к единому объекту, что также можно сказать о насыпях 20 и 21 (рис. 5, В). Помимо этого, размеры объектов по маркерам на поверхности значительно меньше, чем представленные на магнитной карте.

Раскопки, проведённые в области насыпей 17–21, подтвердили, что контуры объектов, выявленные на магнитной карте, в целом, соответствуют реальным формам каменных кладок (рис. 6). Необходимо отметить, что интенсивные положительные и дипольные аномалии часто по размерам превышают реальные объекты, которые они маркируют. Это происходит из-за того, что магнитное поле распространяется вокруг объекта, который его испускает. Чем интенсивнее магнитное поле, тем дальше от объекта оно фиксируется магнитометром.

Область 2 находится в восточной части могильника (рис. 4), в её границах проведена детальная съёмка с шагом 0,5 м между профилями и 0,2 м по профилю. Выявлены два объекта: подовальной формы в центре и линейный, окаймляющий его (рис. 7, А). Центральный объект не выражен на современной поверхности и состоит из дипольных аномалий, как и другие объекты, маркирующие каменные кладки. Линейный объект представляет собой отрицательную аномалию и выражен на поверхности в виде ровика глубиной 5–10 см (рис. 7, В). Возможно, указанные объекты являются единым целым, однако линейная аномалия и ровик могли быть образованы в результате распашки, которая проводилась на могильнике в советское время.

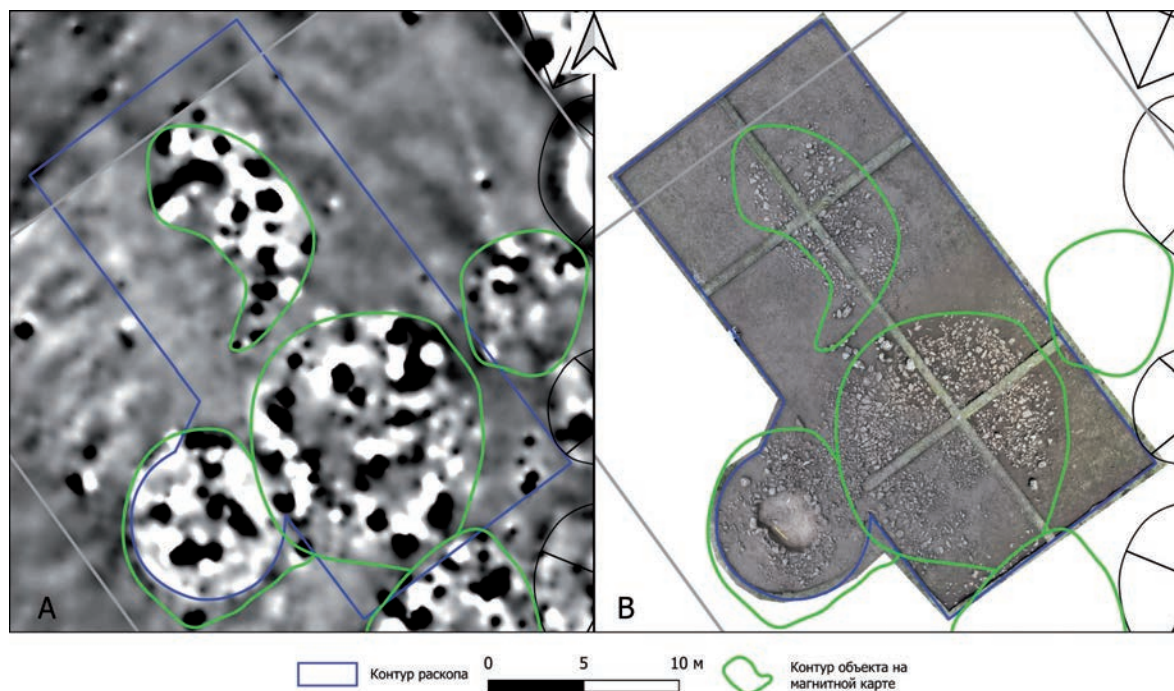

Рис. 6. Могильник Кансар. Магнитная карта зоны раскопа 2024 г. с выявленными объектами (А) и ортофотоплан расчищенных каменных кладок (В). Исполнитель: А.А. Пушкарёв
 6-сур. Қансар қорымы. 2024 ж. қазба аймағының магниттік картасы анықталған нысандарының (А) және тазартылған тас құрылымдарының ортофотожоспары (В). Орындаған: А.А. Пушкарёв

Fig. 6. Kansar burial site. Magnetic map of the 2024 excavation area with identified objects (A) and orthophoto of excavated stone masonries (B). Prepared by A. Pushkarev

Область 3 находится в северной части могильника (рис. 4). Здесь находится наибольшее количество объектов, которые хорошо видны на магнитной карте, но при этом не фиксируются на современной поверхности (рис. 8). Особый интерес вызывает изолированная группа объектов, в состав которой входят девять кладок, фиксирующихся на поверхности (№ 28–36 на топоплане), а также дополнительно 19 объектов, выявленных с помощью магнитной разведки. В области 3 зафиксировано несколько интенсивных дипольных аномалий, которые могут маркировать предметы из железа. Необходимо отметить, что этот участок могильника подвергся наименьшему современному воздействию – он не распаивался в советское время (см. полосы распашки на рис. 8, А), а также на нём не проводили археологические раскопки. В связи с этим, дипольные аномалии могут также маркировать археологические артефакты, выполненные из железа.

Заключение

Результаты комплексных неdestructивных исследований, проведённых на могильнике Кансар, продемонстрировали высокий потенциал применения междисциплинарных методов для изучения археологических памятников, частично или полностью скрытых под современной поверхностью. Совмещение данных аэрофотосъёмки и магнитной разведки позволило существенно уточнить планиграфическую структуру памятника, выявить ранее не зафиксированные объекты, а также переосмыслить пространственное распределение курганных сооружений.

Полученные материалы не только расширяют представления о масштабах и морфологии могильника, но и закладывают фундамент для последующей системной археологической

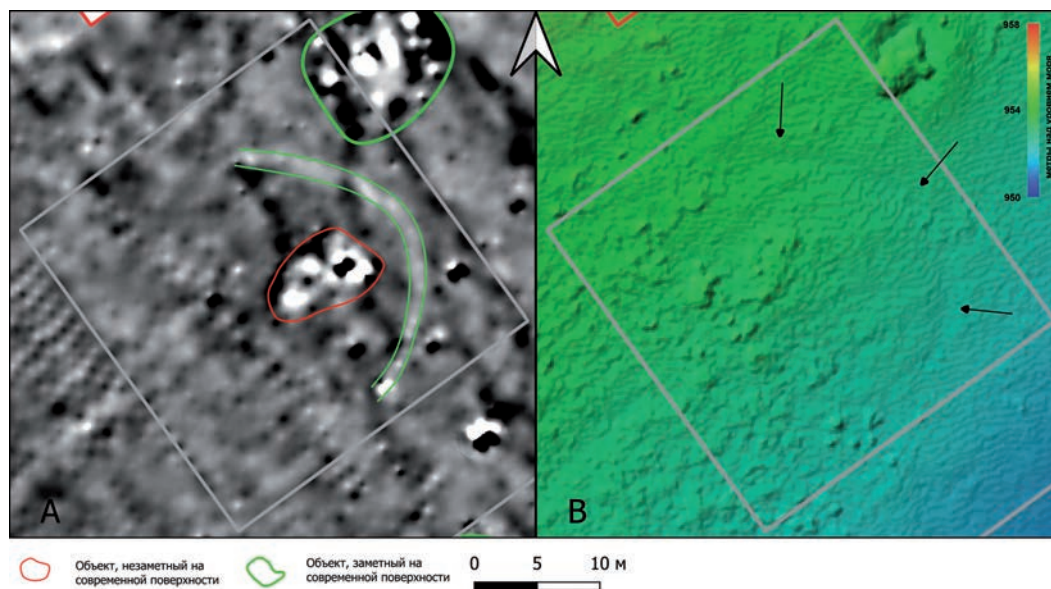

Рис. 7. Могильник Кансар. Область 2. Контуры объектов, выявленных на магнитной карте (А), цифровая модель рельефа (В). Исполнитель: А.А. Пушкарев
7-сур. Қансар қорымы. 2-аймақ. Магниттік картадан анықталған нысандардың пішіндері (А), рельефтің цифрлық моделі (В). Орындаған: А.А. Пушкарев
Fig. 7. Kansar burial site. Area 2. Contours of the objects identified on the magnetic map (A), digital elevation model (B). Created by A. Pushkarev

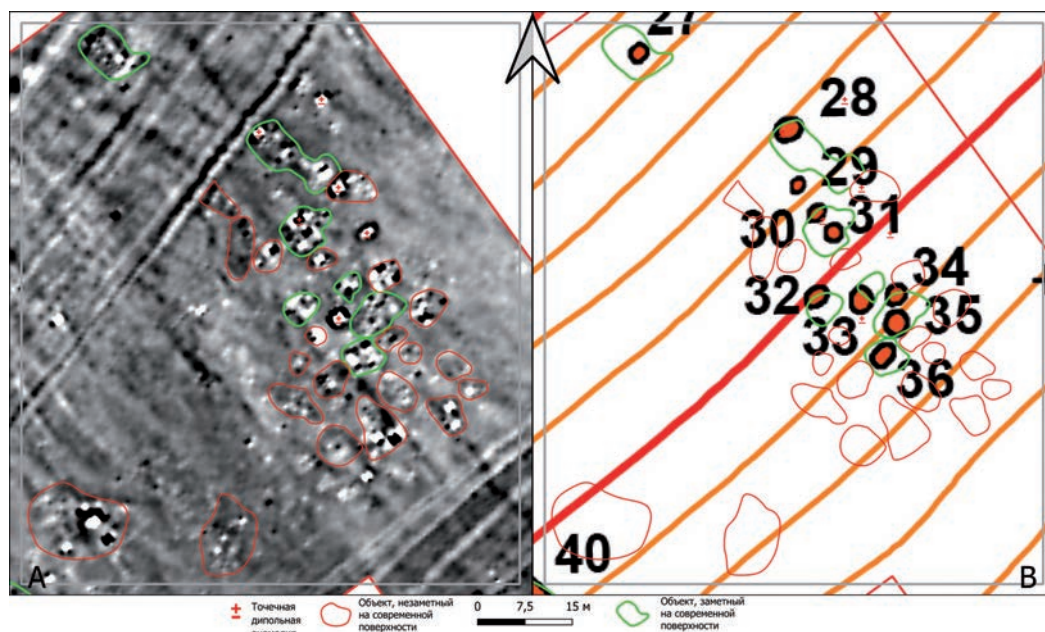

Рис. 8. Могильник Кансар. Область 3. Контуры объектов, выявленных на магнитной карте (А) и их соотношение с топографическим планом (В). Исполнитель: А.А. Пушкарев
8-сур. Қансар қорымы. 3-аймақ. Магниттік картадан анықталған нысандардың пішіндері (А) және олардың топографиялық жоспармен сәйкестендірілуі (В). Орындаған: А.А. Пушкарев
Fig. 8. Kansar burial site. Area 3. Contours of the objects identified on the magnetic map (A) and their correlation with the topographic plan (B). Prepared by A. Pushkarev

интерпретации с применением ГИС-технологий. Создание геоинформационной системы «могильник Кансар» с интеграцией данных неинвазивных методов исследования, результатов раскопок и топографической съёмки открывает новые перспективы для анализа культурных и пространственных особенностей кимакского погребального комплекса.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Адрианов А.В. К археологии Западного Алтая. (Из поездки в Семипалатинскую область в 1911 г.) // Известия Археологической комиссии. 1916. Вып. 62. С. 1–92.
- 2 Ефимов Ф.Н. Магнитно-фракционно-минералогический анализ // Геология нефти и газа. 1958. № 1. С. 63–69.
- 3 Журбин И.В. Геофизика в археологии: методы, технологии и результаты применения. Ижевск: ФТИ УрО РАН, 2004. 152 с.
- 4 Кошелев И.Н. Магнитная разведка археологических памятников. Киев, 2005. 319 с.
- 5 Самашев З., Айткали А.К. Комплекс вооружения Кимакского воина из казахского Алтая (по материалам могильника Кансар) // Археология Евразийских степей. 2024. № 3. С. 392–402.
- 6 Самашев и др. 2024: Самашев З., Айтқали А., Қаражигитова А., Дүйсембеков А., Қаримбаева З., Жанғалиев У. Продолжение исследований курганов могильника Кансар в 2023 году // Вопросы археологии Восточного Казахстана. Труды Восточно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея. Т. 1. Усть-Каменогорск; Алматы: ТОО «Алейрон», 2024. С. 112–122.
- 7 Сmealова и др. 2007: Сmealова Т.Н., Восс О., Мельников А.В. Магнитная разведка в археологии. 12 лет применения Оверхаузеровского градиентометра GSM-19WG. СПб.: СПбГУ, 2007. 74 с.
- 8 Ferex 4.032 Datalogger STD. User manual. Reutlingen, 2008. 164 p.
- 9 QGIS Ver. 3.34.9 'Prizren'. Windows OS Software. USA, Boston: Free Software Foundation, Inc., 2024. URL: <https://qgis.org/> (дата обращения: 05.05.2025).
- 10 Schmidt et al. 2015: Schmidt A., Linford P., Linford N., David A., Gaffney C.F., Sarris A., Fassbinder J. EAC Guidelines for the use of Geophysics in Archaeology: Questions to Ask and Points to Consider. Europae Archaeologiae Consilium. Namur, 2015. 135 p.

REFERENCES

- 1 Adrianov, A. V. 1916. In *Izvestija Arheologicheskoy komissii (Bulletin of Archaeological Commission)* 62, 1–92 (in Russian).
- 2 Efimov, F. N. 1958. In *Geologija nefti i gaza (Oil and Gas Geology)* 1, 63–69 (in Russian).
- 3 Zhurbin, I. V. 2004. *Geofizika v arheologii: metody, tehnologii i rezultaty primeneniya (Geophysics in Archaeology: Methods, Technologies and Results of Application)*. Izhevsk: PTI Ural Branch of the RAS (in Russian).
- 4 Koshelev, I. N. 2005. *Magnitnaya razvedka arheologicheskikh pamjatnikov (Magnetic survey of archaeological sites)*. Kiev (in Russian).
- 5 Samashev, Z., Aitkali, A. K. 2024. In *Arkheologiya Evraziiskikh stepei (Archaeology of the Eurasian Steppes)* 3, 392–402 (in Russian).
- 6 Samashev et al. 2024: Samashev, Z., Aitkali, A., Karazhigitova, A., Duisembekov, A., Karimbaeva, Z., Zhangaliev, U. 2024 In: *Trudy Vostochno-Kazahstanskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeja. (Proceedings of the East Kazakhstan Regional Museum of Local History)*. Issue 1. Ust-Kamenogorsk; Almaty: Aleiron LLP, 112–122 (I Russian).
- 7 Smekalova et al. 2007: Smekalova, T. N., Voss, O., Melnikov, A. V. 2007. *Magnitnaya razvedka v arheologii. 12 let primeneniya Overhauzerovskogo gradientometra GSM-19WG (Magnetic surveying in archaeology. 12 years of using the Overhauser GSM-19 gradiometer)*. St. Petersburg: St. Petersburg State University (in Russian).
- 8 Ferex 4.032 Datalogger STD. 2008. User manual. Reutlingen.
- 9 QGIS Ver. 3.34.9 'Prizren'. 2024. Windows OS Software. USA, Boston: Free Software Foundation, Inc., URL: <https://qgis.org/> (accessed 05.05.2025).
- 10 Schmidt et al. 2015: Schmidt, A., Linford, P., Linford, N., David, A., Gaffney, C. F., Sarris, A., Fassbinder, J. 2015. *EAC Guidelines for the use of Geophysics in Archaeology: Questions to Ask and Points to Consider*. Europae Archaeologiae Consilium. Namur.

CRediT authorship contribution statement

A. Pushkarev: conceptualization, writing and reviewing of the manuscript.

A. Aitkali: conceptualization, writing and reviewing of the manuscript.

A. Karazhigitova: conceptualization, writing and reviewing of the manuscript.

Авторлық үлес

А.А. Пушкарёв: концептуализация, қолжазбаны жазу және рецензиялау.

А.К. Айтқали: концептуализация, қолжазбаны жазу және рецензиялау.

Ә.Е. Қаражигитова: концептуализация, қолжазбаны жазу және рецензиялау.

Вклад авторов

А.А. Пушкарёв: концептуализация, написание и рецензирование рукописи.

А.К. Айтқали: концептуализация, написание и рецензирование рукописи.

А.Е. Қаражигитова: концептуализация, написание и рецензирование рукописи.

About the Authors

Pushkarev Andrey – Candidate of Historical Sciences, East Kazakhstan Regional Museum of Local History, Oskemen, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-2853-0826](https://orcid.org/0000-0002-2853-0826) E-mail: supdron@gmail.com

Aitkali Azat – PhD, Senior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-2476-3999](https://orcid.org/0000-0002-2476-3999) E-mail: azza_semsk@mail.ru

Karazhigitova Assiya – Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-4321-811X](https://orcid.org/0000-0002-4321-811X) E-mail: assiya2108@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Пушкарёв Андрей Александрович – тарих ғылымдарының кандидаты, Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, Өскемен қ., Қазақстан

Айтқали Азат Қалиұлы – PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Астана қ., Қазақстан

Қаражигитова Әсия Ержанқызы – ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Астана қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Пушкарёв Андрей Александрович – кандидат исторических наук, Восточно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Айтқали Азат Қалиұлы – PhD, ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Марғұлана, г. Астана, Казахстан

Қаражигитова Әсия Ержановна – научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Марғұлана, г. Астана, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 05.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 10.06.2025.

Археология және реставрация мәселелері. Ежелгі өнерді зерттеу

Issues of Archaeology and Restoration. Studies of Ancient Art

Вопросы археологии и реставрации. Изучение древнего искусства

УДК 627.257; 628.147.22; 903; 1.2., 9.902.3.(34); 904
МРНТИ 13.51.09

<https://doi.org/10.52967/3007-6528.2025.198.205>

Консервация археологической древесины переводом в окаменевшее состояние

© 2025 г. Ахметкалиев Р.Б., Алтынбеков К., Досаева Д.

Keywords: wood, degradation, protective composition

Түйін сөздер: ағаш, деградация, реставрация, қорғаныс құрамы

Ключевые слова: древесина, деградация, реставрация, защитный состав

R. Akhmetkaliev¹, K. Altynbekov¹, and D. Dosaeva^{2*}

¹Scientific and Restoration Laboratory “Ostrov Krym”, Almaty, Kazakhstan

²National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

*corresponding author

Conservation of archaeological wood through petrification

The article presents the results of a study of the physicochemical properties of degraded wood recovered from the excavation of Kurgan No. 11 (4th–3rd centuries BC) of the Berel burial ground in the Kazakh Altai, investigated by the international expedition of the Margulan Institute of Archaeology (led by Z. Samashev) in 1998–1999. Based on a comprehensive set of analyses, a technology for cleaning, conservation, and restoration of wooden artifacts was developed. The results of applying this technology for the preservation of both dry and waterlogged wood are presented, and the issue of wood preservation in soil conditions is also discussed.

Citation: Akhmetkaliev, R., Altynbekov, K., Dosaeva, D. 2025. Conservation of archaeological wood through petrification. *Margulan readings*–2025, 198–205 (in Russian).

Р.Б. Ахметкалиев¹, Қ. Алтынбеков¹, Д.Қ. Досаева^{2*}

¹«Остров Крым» ғылыми реставрациялық зертханасы, Алматы қ., Қазақстан

²Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана қ., Қазақстан

*корреспондент авторы

Археологиялық ағашты тасқа айналдыру әдісі арқылы консервациялау

Мақалада 1998–1999 жж. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының (жетекшісі З. Самашев) халықаралық экспедициясы зерттеген Қазақ Алтайы, Берел қорымының № 11 обасынан (б.д.д. IV–III ғғ.) табылған деградацияға ұшыраған ағаштың физика-химиялық қасиеттерін талдау нәтижелері берілген. Зерттеу кешенінің негізінде консервациялау, реставрациялау және заттарды тазалаудың технологиясы қалыптасты. Осы технологияның құрғақ және су сіңірген ағашты сақтау үшін қолдану нәтижелері көрсетіліп, ағашты топырақта сақтау мәселесі қарастырылды.

Сілтеме: Ахметкалиев Р.Б., Алтынбеков К., Досаева Д. 2025. Археологиялық ағашты тасқа айналдыру әдісі арқылы консервациялау. *Марғұлан оқулары*–2025. 198–205-бб. (Орысша).

Р.Б. Ахметкалиев¹, К. Алтынбеков¹, Д.К. Досаева^{2*}

¹Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым», г. Алматы, Казахстан

²Национальный музей Республики Казахстан, г. Астана, Казахстан

*автор-корреспондент

Консервация археологической древесины переводом в окаменевшее состояние

В статье представлены результаты исследования физико-химических свойств деградированной древесины, происходящей из раскопок кургана № 11 (IV–III вв. до н.э.) могильника Берел, Казахский Алтай, исследованного международной экспедицией Института археологии имени А.Х. Маргулана (рук. З. Самашев) в 1998–1999 гг. На основании комплекса исследований разработана технология очистки предметов, консервации и реставрации. Показаны итоги применения этой технологии для сохранения сухой и водонасыщенной древесины; рассмотрен вопрос сохранения древесины в грунте.

Цитирование: Ахметкалиев Р.Б., Алтынбеков К., Досаева Д. 2025. Консервация археологической древесины переводом в окаменевшее состояние. *Маргулановские чтения–2025*. С. 198–205.

Введение

Сохранение исторического наследия, извлечённого при археологических раскопках, является основной задачей консервации и реставрации. В последние годы при проведении археологических работ обнаружено большое количество изделий из древесины. Степень их сохранности является не одинаковой, т.е. они имеют различную степень деградации древесины. Разрушение древесины зависит от вида дерева и от окружающей среды. Деградация, вызываемая действием природных факторов, обусловлена физическими (механическими) воздействиями, влиянием различных химических веществ и бактериальным разрушением [Ахметкалиев и др. 2004; Ахметкалиев, Алтынбеков 2012; Горбунов и др. 2000; Ахметкалиев 2000].

Действие указанных факторов приводит к тому что древесина начинает быстро разлагаться. Причина – тот факт, что она содержит сахарозы (целлюлозы), которые являются предпочтительной для пищевых микроорганизмов, таких как бактерии и грибы, а также происходит химический процесс изменений под действием воды, кислорода и других факторов окружающей среды. Даже современная хорошо обработанная прессованная древесина не может избежать разложения. Скорость, с которой происходит этот процесс, определяется температурой, влажностью, наличием кислорода и типом древесины. При нормальных условиях большинство деревьев полностью разлагается в течение несколько десятилетий. Виды деревьев, которые наиболее медленно разлагаются, например, складчатая или гигантская туя (*Western Red Cedar*), исчезают полностью за 150 лет.

Краткая характеристика объекта исследования

Берельский курган № 11 расположен в Восточном Казахстане, в урочище Берел, в долине реки Бухтармы (Катон-Карагайский район). Он является частью курганного могильника, включающего свыше сотни, в том числе крупных, погребальных сооружений раннего железного века.

Курган был исследован в 1998–1999 гг. в ходе работ совместной казахстанско-французской экспедиции под руководством Зайноллы Самашева (Институт археологии имени А. Х. Маргулана, г. Алматы). Погребальный комплекс датируется концом IV — началом III века до н. э., тесно связан с пазырыкской археологической культурой [Самашев 2011; Руденко 1953: 11–24].

Благодаря условиям подкурганной мерзлоты, в кургане № 11 сохранились уникальные артефакты: мумифицированные останки знатного представителя раннекочевнического общества, 13 жертвенных лошадей, конское снаряжение, фрагменты ткани и войлока, деревянные конструкции, другие изделия из органики. Это одно из ключевых археологических открытий на территории Казахстана конца XX века. В 2008 году некрополь Берел получил статус национального историко-культурного и природного заповедника.

Материалы и методы. Результаты

Феномен сохранения органического материала, способность пережить захоронение очень интересен: такие материалы являются частью природного цикла уничтожения. Имеются различные примеры сохранения органического материала, например, погребениях с подкурганной мерзлотой в Горном Алтае или так называемая окаменевшая древесина и его аналог – мореная древесина. Имеются также случаи хорошего исторического сохранения органики в подводных прибрежных песках в Египте и водопропитанной древесины в грунте под землей [Magdalena Broda, Callum A. S. Hill 2021].

Во всех этих случаях имеется действие комплекса природных факторов, которые замедляют или полностью останавливают неблагоприятное разрушающее воздействие. В кургане № 11 часть убранства лошадей не сохранилась вследствие отсутствия линзы мерзлоты из-за нарушенного грабителями температурно-влажностного режима внутри погребальной камеры [Ахметкалиев и др. 2004].

В процессе работы над находками из кургана, нами проведён большой объём исследований по разработке методов консервации сухой и водопропитанной археологической древесины. При их проведении учитывались физико-химические процессы взаимодействия консолиданта с пропитываемым объектом, т. е. с древесиной.

На фотографиях показаны изделия из Берельского кургана № 11 (рис. 1) до и после завершения пропитки, а так же реставрационных мероприятий.

Обсуждение

Выбор метода консервации конкретного материала зависит от степени его деградации, которая во многом определялась условиями исторического местонахождения. В рассмотренных нами материалах возраст древесины составляет более двух тысяч лет. В этих условиях действующими факторами сохранения являлись замораживание в грунте, водопропитанность, антисептическое действие некоторых компонентов грунта места находки. Действие указанных факторов иногда дополнялось влиянием биологического материала захоронения или тормозилось внешним воздействием разрушителей или грабителей этих сооружений. В силу вышеуказанного нами была рассмотрена древесина различной степени сохранности [Ахметкалиев 2018]. Нужно отметить, что окаменение и морение древесины проявились в незначительной степени из-за недостаточного исторического срока.

Основной экспериментальный материал авторами получен из исследования кургана № 11 мог. Берел Казахстанской части Алтая. В этих местах создавались условия для промерзания пород вокруг захоронений путём создания каменного кургана из крупнообломочного материала как аккумулятора холода. В нижней части таких конструкций образовывались локальные области многолетней подкурганной мерзлоты [Горбунов и др. 2000]. Подкурганная мерзлота обеспечивала хорошую сохранность древесины, отсутствие контакта материала с кислородом, водой и микроорганизмами. Но эти идеальные условия сохранения были частично разрушены грабителями и ослабленное действие холода в некоторой степени компенсировались условиями водопропитанности и антисептическим действием компонентов грунта.

Процесс окаменения, иными словами минерализации органических остатков, происходит под землёй внутри кургана, когда дерево оказывается погребённым под массивной каменно-земляной насыпью, но не разрушается из-за отсутствия кислорода и низкой температуры, вызванной подкурганной мерзлотой. Богатая минеральными веществами вода, проникающая сквозь слои грунта и органики, приносит минералы и его растворённые вещества в клетки растения. Постепенно, по мере разложения лигнина и целлюлозы, древесина замещается минералами, и на её месте образуется камень, повторяющий первоначальную форму и сохраняющий структуру ори-

Рис. 1. Водонасыщенная археологическая древесина до (1) и после (2, 3) консервации.
Моги́льник Берел, курган № 11. Раскопки 1999 г.

Фото: архив научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым»

1-сур. Су сіңген археологиялық ағаштың консервацияға дейінгі (1) және кейінгі (2, 3) түрі .
Берел, № 11 оба. 1999 ж. қазба.

Фотосурет: «Остров Крым» ғылыми-реставрациялық зертханасы архивінен

Fig. 1. Waterlogged archaeological wood before (1) and after (2, 3) conservation.
Berel burial ground, kurgan No. 11. Excavations of 1999.

Photo by Archive of the "Ostrov Krym" Scientific Restoration Laboratory

гинала. При этом все органические вещества замещаются минералами (зачастую силикатами, такими как кварц), а оригинальная микроскопическая структура дерева сохраняется.

Нами разработан метод консервации древесины путем перевода пропитываемого материала в окаменелое состояние. Преимуществом такого метода является то, что изделие после пропитки силикатным составом становится очень твёрдым, не подвержен действию микроорганизмов и насекомых, в том числе термитов, приобретает антипиреновые свойства.

Нами проведён анализ микроэлементного состава палеопочвы, костной ткани и археологической древесины. Он показал, что в палеопочве не имеется кремнийорганических соединений, т.е. в берельских курганах нет условий для окаменения древесины. Но этот анализ может дать большой объём информации о жизни человека, о его связи с конкретной территорией, о его миграции. Организмы избирательно поглощают нужные им вещества, которая характеризуется коэффициентом биологического поглощения. Но одновременно имеет место накопление в организмах некоторых вредных веществ.

По степени накопления все элементы подразделяются на вещества энергичного накопления (фосфор, сера, йод, бром), сильного накопления (цинк, бор), среднего накопления (никель, медь, марганец, олово, железо, ртуть) и слабого накопления (алюминий и др.). Многие из этих соединений относятся к тяжёлым и токсичным веществам (при избытке), другие – к жизненно необходимым. Геохимическая среда влияет на человека через воду и рацион питания, накопление элементов в древесине происходит через воду и почву.

Нами были проведены определения содержания некоторых элементов в почве кургана Берел (в палеопочве, археологической древесине и костях лошадей этих курганов). Результаты приведены в таблице 1.

Таблица 1 – Содержание некоторых элементов в древней почве кургана № 11 мог. Берел, древесине и кости в мг/кг
1-кесте – Берел қорымы № 11 обасының ежелгі топырағындағы кейбір элементтердің құрамы, ағаш пен сүйектің мг/кг есебімен
Table 1 – Content of certain elements in ancient soil from kurgan No. 11, Berel, wood, and bone in mg/kg

Наименование образцов Элементы	Палео Почва 1	Палео Почва 2	Древесина 1	Древесина 2	Кость 1	Кость 2
Na	412,0	359,0	266,8	251,0	3795,2	4170,1
K	3262,0	2475,0	251,0	152,2	235,8	371,7
Ca	42063,0	48151,0	7436,0	10342,4	117650,9	225347,5
Mg	7294,0	6418,0	867,0	656,0	996,7	987,7
Fe	16090,0	11665,0	2194,1	4250,8	2664,3	945,2
Mn	309,0	374,0	103,5	80,8	374,6	95,9
Pb	41,7	50,2	11,9	27,9	55,0	50,6
Cd	14,2	3,4	1,2	0,32	7,5	3,7
Cu	26,2	64,0	2593,5	99,2	31,2	15,4
Zn	20,8	56,2	11,7	153,9	402,6	560,9
Ni	28,5	27,7	16,2	19,4	12,6	9,7
Co	10,7	11,0	3,3	3,8	8,1	6,2

Анализ таблицы показывает, что наблюдается сильное накопление в кости цинка, значительно превышающее допустимое значение (300 мг/кг). Имеет место значительное накопление в кости свинца, превышающее допустимое значение в три раза и аналогично для марганца. Содержание меди близко к предельному. Анализ содержания соединений металлов в древесине показал, что они имеются в очень высоком количестве. Был проведён сравнительный анализ содержания олова в палеопочве кургана мог. Берел и почвах других регионов, который показал, что концентрация этого элемента в палеопочве увеличено в 8–10 раз. Олово также относится к элементам, проявляющим вредное воздействие при высоких концентрациях.

Заключение

Степень накопления минеральных веществ в древесине возрастает по мере деградации материала. Анализ зольности трёх образцов древесины, отличающихся степенью деградации: сильная деградация, слабая деградация и свежая древесина показал, что она составляет – 21,8%; 8,2%; 0,4%.

Сопоставительный анализ содержания цинка и меди в почве и археологической древесине с содержанием этих тяжелых металлов в эффективных антисептических средствах для обработки древесины против гниения показывает близость их по концентрации. Кроме того, при взаимодействии смолистых веществ древесины, жиров органического происхождения с тяжелыми металлами образуются соединения, также обладающие антисептическими свойствами для древесины. Это свидетельствует о том, что почва данного региона обладает определёнными антисептическими свойствами. Поэтому можно утверждать, что при хорошей подземной изоляции, наличии водонасыщенности, соблюдении условий аккумуляции холода созданием кургана, древние кочевники создавали условия для длительного исторического сохранения содержания захоронений. Проявление начальных процессов окаменения и морения подтверждается значительным накоплением в древесине кальция, магния, железа, меди.

Кроме этого, по мере увеличения степени деградации органический материал древесины заменяется неорганическими веществами из почвы, о чём свидетельствует рост зольности древесного материала. Из научных источников известно [Неклюдов, Иванкин 2005], что окаменение – это процесс замены органических соединений минералами. Процесс окаменения происходит под землёй, когда дерево оказывается похороненным под осадком, но не портится из-за недостатка кислорода. Богатая минеральными веществами вода, текущая сквозь осадок, приносит минералы в клетки растения, и когда лигнин и целлюлоза распадаются, остаётся камень, повторяющий первоначальную форму. При этом все органические вещества замещаются минеральными. Морение по происходящим процессам в древесине близко к окаменению, но отличается тем, что оно происходит при нахождении дерева под водой и слоем ила.

Выводы

На основании комплексного анализа физико-химических свойств древесины, полученной в результате раскопок кургана № 11 некрополя Берел, а также оценки условий её сохранения, была разработана и апробирована технология консервации. Она позволяет перевести археологическую древесину в состояние, подобно тому, как она сохраняется в природе, переходя в положение окаменения. В основе подхода лежит пропитка находок силикатными составами, обеспечивающая частичную минерализацию деградированных органических структур. В отличие от естественного процесса окаменения, при котором органика полностью замещается минеральными компонентами, предложенный метод сохраняет возможность дальнейшего проведения научных исследований, включая трасологический, изотопный и молекулярный анализы древесины, а также реконструкцию технологических и культурных аспектов её использования в древности.

Пропитанная силикатами древесина демонстрирует значительное повышение механической прочности, приобретает устойчивость к воздействию микроорганизмов, насекомых-деструкторов, к гниению, а также антипиреновые свойства. Таким образом, технология обеспечивает долговременную стабилизацию археологического материала и его защиту от биологических и климатических факторов. Однако реализация этой устойчивости возможна при соблюдении корректных условий хранения.

Учитывая использование полиэтиленгликоля (ПЭГ) различных молекулярных масс на разных этапах пропитки древесины, следует обеспечить строго регламентированный температурно-влажностный режим: относительная влажность воздуха не выше 50–55%, температура хранения в пределах +16...+19 °С, стабильная вентиляция и отсутствие резких колебаний микроклимата. Несоблюдение этих условий может привести к кристаллизации или миграции компонентов ПЭГ, что повлечёт вторичное разрушение материала.

Таким образом, технология направленного силикатного консервирования археологической древесины представляет собой не только эффективный способ долговременного сохранения, но и научно оправданную альтернативу процессу естественного окаменения, позволяющую совместить задачи стабилизации и последующего исследования культурного наследия.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Ахметкалиев Р.Б. Некоторые вопросы анализа и консервации археологической древесины // Альманах. Культура. 2018. № 3. С. 28–35.
- 2 Ахметкалиев Р.Б., Алтынбеков К. Применение нанотехнологий в консервации археологической древесины // Изденіс-Поиск. Сер.естеств. и техн. наук. 2012. № 4 (1). С. 12–16.
- 3 Ахметкалиев и др. 2004: Ахметкалиев Р.Б., Алтынбеков К., Самашев З.С. Консервация и реставрация деградированной древесины Берельского кургана № 11. Алматы, 2004. 96 с.
- 4 Горбунов и др. 2000: Горбунов А.П., Самашев З.С., Северский Э.В. Вечная мерзлота — хранительница древностей. Алматы: ИА, 2000. 44 с.
- 5 Неклюдов А.Д., Иванкин А.Н. Консервация древесины — один из методов сохранения лесного богатства страны // Лесной вестник. 2005. № 5. С. 77–89.
- 6 Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.; Л.: АН СССР, 1953. 387 с.
- 7 Самашев З. Берел. Алматы: Таймас, 2011. 236 с.
- 8 Magdalena Broda, Callum A. S. Hill. Conservation of Waterlogged Wood—Past, Present and Future Perspectives // Forests. 2021. № 12 (9). 1193. DOI: [10.3390/f12091193](https://doi.org/10.3390/f12091193)

REFERENCES

- 1 Akhmetkaliev, R. B. 2018. In *Almanah. Kultura (Almanac. Culture)* 3, 28–35 (in Russian).
- 2 Akhmetkaliev, R. B., Altynbekov, K. 2012. In *Izdenis-Poisk. Ser. estestv. itekhn. nauk (Izdenis–Poisk, Series of Natural and Technical Sciences)* 4 (1), 12–16 (in Russian).
- 3 Akhmetkaliev et al. 2004: Akhmetkaliev, R. B., Altynbekov, K., Samashev, Z. S. 2004. *Konservatsiya i restavratsiya degradirovannoj drevesiny Berelskogo kurgana no. 11 (Conservation and Restoration of Degraded Wood from Berel Kurgan no. 11)*. Almaty (in Russian).
- 4 Gorbunov et al. 2000: Gorbunov, A. P., Samashev, Z. S., Severskiy, E. V. 2000. *Vechnaya merzlota — khranitelnitsa drevnostej (Permafrost — the Keeper of Antiquities)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 5 Neklyudov, A. D., Ivankin, A. N. 2005. In *Lesnoy Vestnik (Forest Bulletin)* 5, 77–89 (in Russian).
- 6 Rudenko, S. I. 1953. *Kultura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoe vremya (The Culture of the Population of the Altai Mountains in the Scythian Period)*. Moscow; Leningrad: USSR Academy of Sciences (in Russian).
- 7 Samashev, Z. 2011. *Berel*. Almaty: “Taimas” Publ. (in Russian).
- 8 Magdalena Broda, Callum A. S. Hill. 2021. In *Forests* 12 (9), 1193 DOI: [10.3390/f12091193](https://doi.org/10.3390/f12091193).

CRediT authorship contribution statement

R. Akhmetkaliev: conceptualization, formal analysis, preparation of materials for publication, and manuscript review.
K. Altynbekov: conceptualization, formal analysis, preparation of materials for publication, and manuscript review.
D. Dosaeva: conceptualization, formal analysis, preparation of materials for publication, and manuscript review.

Авторлық үлес

Р.Б. Ахметқалиев: концептуализация, талдау, қолжазбаны жазу және рецензиялау.
Қ. Алтынбеков: концептуализация, талдау, қолжазбаны жазу және рецензиялау.
Д.Қ. Досаева: концептуализация, талдау, қолжазбаны жазу және рецензиялау.

Вклад авторов

Р.Б. Ахметкалиев: концептуализация, формальный анализ, написание и рецензирование рукописи.
К. Алтынбеков: концептуализация, формальный анализ, написание и рецензирование рукописи.
Д.К. Досаева: концептуализация, формальный анализ, написание и рецензирование рукописи.

About the Authors

Akhmetkaliev Ryskali – Candidate of Chemical Sciences, Chemical technologist, Scientific and restoration laboratory “Ostrov Krym”, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-4787-937X](https://orcid.org/0000-0002-4787-937X) E-mail: arb-1977@mail.ru

Altynbekov Kyrym – director, Scientific and restoration laboratory “Ostrov Krym”, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-9697-8681](https://orcid.org/0000-0002-9697-8681) E-mail: tengri05@mail.ru

Dossayeva Dana – Head of the Conservation and Restoration Service, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-0383-935X](https://orcid.org/0000-0002-0383-935X) E-mail: danatengri@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер

Ахметқалиев Рысқали Бақтыкерейұлы – химия ғылымдарының кандидаты, химик-технолог, “Остров Крым” ғылыми-қалпына келтіру зертханасы, Алматы қ., Қазақстан

Алтынбеков Қырым – директор, “Остров Крым” ғылыми реставрациялық зертханасы, Алматы қ., Қазақстан

Досаева Дана Қырымқызы – консервациялау және реставрациялау қызметінің басшысы, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Ахметкалиев Рыскали Бактыгереевич – кандидат химических наук, химик-технолог, Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым», г. Алматы, Казахстан

Алтынбеков Крым – директор, Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым», г. Алматы, Казахстан

Досаева Дана Кырымовна – руководитель службы консервации и реставрации, Национальный музей Республики Казахстан, г. Астана, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 18.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.06.2025.

Петроглифы комплекса Ордакул в горах Дауылбай

© 2025 г. Горячев А.А., Егорова Т.А.

Keywords: *Dauylbai mountains, Ordakul complex, petroglyphs, tradition, plot and, image, Bronze Age, Early Iron Age, Middle Ages, Modern Times*

Түйін сөздер: *Дауылбай таулары, Ордакөл кешені, петроглифтер, дәстүр, сурет пен бейне, қола дәуірі, ерте темір дәуірі, орта ғасыр, жаңа дәуір*

Ключевые слова: *горы Дауылбай, комплекс Ордакул, петроглифы, традиция, сюжет и образ, эпоха бронзы, ранний железный век, Средневековье, Новое время*

A. Goryachev¹ and T. Egorova¹

¹Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan

Petroglyphs of the Ordakul complex in the Dauylbai mountains

Archaeological study of the Dauylbai Ridge on the territory of Karatal district of Zhetysu region in 2022–2024 revealed the structure of the archaeological landscape of this region. According to the results of exploration, 315 historical and cultural monuments were discovered, among which 75 clusters of rock paintings, more than 40 settlements and sites and about 200 burial complexes from the Bronze Age to the New Age were noted. The main object of study were rock paintings not only in the Ordakul complex in the central part of the range, but also in the intra-mountain valleys of Taldy, Kokdala and Sarykolsai. It was revealed that the ancient clusters of petroglyphs perform a certain function in the organization of the cultural landscape by the ancient population, have a number of certain characteristics in connection with what allowed on a methodical basis with the topolandscape situation and characteristics of clusters of drawings to typify complexes of petroglyphs as sanctuaries at settlements or burial grounds, as well as on cattle routes of ancient and medieval cattle breeders. Some of the images in the form of tamgas, Lamias and Arabic inscriptions are important historical evidences of residence of some ancient Turkic tribes, Kazakh and Dzungarian clans and tribes. The maximum concentration of petroglyphs of the Dauylbai Ridge in the area of the Ordakul tract allows us to consider it central in the system of sacral monuments of the microdistrict.

Source of funding: The work was carried out within the framework of the program of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Citation: Goryachev, A., Egorova, T. 2025. Petroglyphic complex Zhaman-Sarybulak on the territory of Karatal district of Zhetysu region. *Margulan readings–2025*, 206–233 (in Russian).

A.A. Горячев¹, Т.А. Егорова¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Дауылбай тауларындағы Ордакөл кешенінің петроглифтері

2022–2024 жж. Жетісу облысы Қаратал ауданының аумағындағы Дауылбай жотасын археологиялық зерттеу осы өңірдің археологиялық ландшафтының құрылымын анықтады. Барлау қорытындысы бойынша 315 тарихи-мәдени ескерткіштер табылды, олардың ішінде жартастағы суреттердің 75 жинағы, 40-тан астам қоныстар мен тұрақтар, қола дәуірінен бастап Жаңа дәуірге дейінгі 200-ге жуық жерлеу кешендері тізімге алынды. Зерттеудің негізгі нысанына жотаның орталық бөлігіндегі Ордакөл кешені ғана емес, сонымен қатар Талдықорған, Көкдала және Сарыкөл аңғарларының жартастағы суреттері де кірді. Петроглифтердің ежелгі кластерлері ежелгі тұрғындардың мәдени ландшафтын ұйымдастыруда белгілі бір функцияны орындайтыны,

бірқатар белгілі бір сипаттамаларға ие екендігі анықталды, осыған байланысты олар тополандшафты жағдайы мен суреттер кластерлерінің сипаттамаларына сүйене отырып, петроглиф кешендерін қоныстар немесе қорымдарда, сондай-ақ ежелгі және ортағасырлық малшылардың мал айдау маршруттарында қасиетті орын ретінде типтеуге мүмкіндік берді. Таңбалар, ламаистік және араб графикасындағы жазулар түріндегі суреттердің бір бөлігі мұнда ежелгі түркі, қазақ және жоңғар рулары мен тайпаларының өмір сүруінің маңызды тарихи дәлелі болып табылады. Ордакөл шатқалы ауданында Дауылбай жотасының петроглифтерінің барынша шоғырлануы оны шағын ауданның киелі ескерткіштер жүйесінде орталық деп санауға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер бағдарламасы шеңберінде, ЖТН BR20280993 жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме: Горячев А.А., Егорова Т.А. 2025. Дауылбай тауларындағы Ордакөл кешенінің петроглифтері. *Марғұлан оқулары–2025*. 206–233-бб. (Орысша).

А.А. Горячев¹, Т.А. Егорова¹

¹ Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Петроглифы комплекса Ордакул в горах Дауылбай

Археологическое изучение хребта Дауылбай на территории Каратальского района Жетысуской области в 2022–2024 гг. выявило структуру археологического ландшафта данного региона. По итогам разведок было обнаружено 315 историко-культурных памятников, среди которых отмечено 75 скоплений наскальных рисунков, свыше 40 поселений и стоянок и около 200 погребальных комплексов от эпохи бронзы до Нового времени. Основным объектом изучения стали наскальные рисунки не только комплекса Ордакул в центральной части хребта, но и во внутригорных долинах Талды, Кокдала и Сарыкольсай. Выявлено, что древние скопления петроглифов выполняют определённую функцию в организации культурного ландшафта древним населением, имеют ряд устойчивых характеристик, в связи с чем позволили на методической основе с опорой на тополандшафтную ситуацию и характеристик скоплений рисунков типизировать комплексы петроглифов как святилища при поселениях или могильниках, а также на скотопрогонных маршрутах древних и средневековых скотоводов. Часть изображений в виде тамг, ламаистских и арабграфичных надписей являются важными историческими свидетельствами проживания здесь отдельных древнетюркских, казахских и джунгарских родов и племён. Максимальное сосредоточение петроглифов хребта Дауылбай в районе урочища Ордакул позволяет считать его центральным в системе сакральных памятников микрорайона.

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках программы фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993.

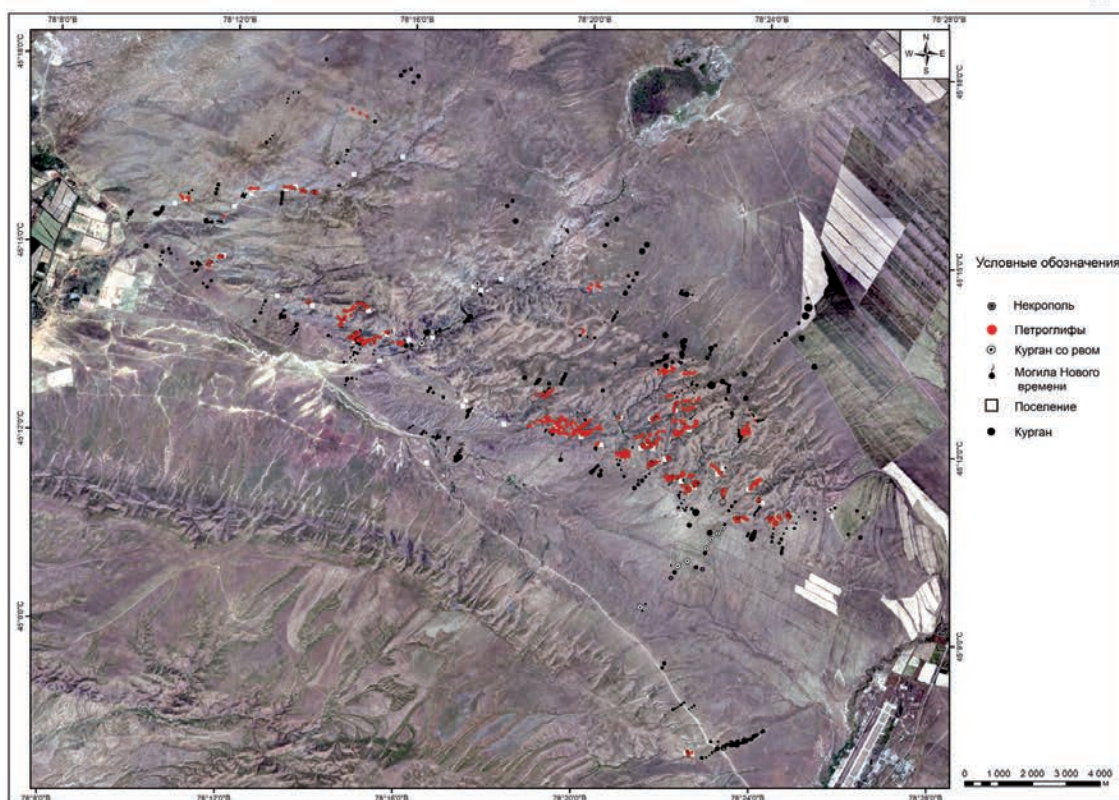
Цитирование: Горячев А.А., Егорова Т.А. 2025. Петроглифы комплекса Ордакул в горах Дауылбай. *Маргулановские чтения–2025*. С. 206–233.

Введение

Петроглифический комплекс Ордакул расположен в горах Дауылбай на территории Каратальского района Жетысуской области (рис. 1, 1). В его восточной и юго-восточной частях расположены невысокие горы Ушкара и Кызылжар, входящие в структуру Джунгарско-Балхашской складчатой системы [Сейтмуратова и др. 2015: 12–16]. Северной грядой Кызылжарских гор является хребет Дауылбай, где расположено урочище Ордакул, на скальных выходах которого повсеместно зафиксированы многочисленные и разновременные наскальные изображения. Общая протяжённость гряды от его юго-восточной до северо-западной оконечности составляет 32 км с шириной от 4 до 9 км между предгорными равнинами южных и северных склонов. Это невысокие горы (высшая точка – 922 м над у.м.), которые характеризуются полупустынной и степной растительностью. В предгорьях и на подгорных равнинах наблюдаются полынно-солянковые и

1

2

полынно-злаковые пустынные ассоциации. Они также занимают большие площади в низкогорном ярусе рельефа. Предгорные подошвы южного макросклона заняты такыровидными почвами, солончаками. Почвы на северных склонах серо-бурые, на южных – сильно щебнистые. Количество водных источников состоит из серии родников, объединяющихся в четыре ручья (Бакалы, Солсай, Талды, Кусак), которые на выходе из южных склонов разбирались по каналам и арыкам на полив полей [Чупахин 1987: 117–118].

Археологические исследования территории Каратальского района Жетысуской области начаты специалистами-археологами в середине XX века в процессе подготовки «Археологической карты Казахстана» [Археологическая карта Казахстана 1960]. В ходе работ в 1956 году на территории района отмечены серии крупных курганных могильников в предгорной зоне долины реки Каратал в юго-восточной части данного района, проведены археологические изыскания и раскопки отдельных памятников экспедицией Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова (рук. Е.И. Агеева) [Агеева 1960: 65–69; 1961: 21–40]. Однако эти исследования не получили дальнейшего продолжения.

Археологический комплекс древних памятников Каратальского района систематически начал изучаться с 1991 года экспедицией отдела Свода памятников археологии Института археологии МОН РК (рук. В.А. Грошев) по проекту: «Свод памятников истории и культуры Талды-Курганской области». В ходе исследований было обнаружено скопление петроглифов в урочище Сарыгуль [Свод памятников... 2009: 671–672, 676–677, 680–682]. Новые обследования территории района продолжились в рамках программы «Культурное наследие» в 2004 году. В 2006 году экспедицией КазНИИ ПКНН (рук. Б.Н. Калдыбеков) зафиксирована серия казахских зимовок и кладбищ XIX–XX вв. и скопления разновременных петроглифов в западной части гор Дауылбай [Свод памятников... 2009: 670–671, 674–675, 678–680]. Ещё одна группа курганных могильников раннего железного века документирована Тургенским отрядом Алматинской разведочной археологической экспедиции (рук. А.А. Горячев) в 2007 году в горной зоне хребтов Тастобе и Бастобе. Подготовлены 42 научно-справочные статьи для публикации в Своде памятников истории и культуры Алматинской области [Алматинская область...2018: 753–765].

Параллельно с работами по составлению Свода памятников истории и культуры Алматинской области в Каратальском районе проводились научные изыскания по специализированным проектам Института археологии им. А.Х. Маргулана. В частности, в результате комплексной археологической разведки совместной казахско-американской экспедиции (рук. М. Фрачетти, А.Н. Марьяшев) в среднем и нижнем течении долины реки Каратал были обнаружены поселения бронзового века и доказано выращивание проса в этот период древними жителями региона [Frachetti et al. 2010: 993–1010].

По результатам исследований определено, что долина реки Каратал издревле являлась оазисом среди пустынных песчано-каменистых районов Сараесик-Атырау и Аралкумов. Однако на

Рис. 1. 1 – карта расположения петроглифического комплекса Ордакул в горах Дауылбай: местоположение комплекса на карте; 2 – общая карта археологических памятников микрорайона. Подготовлена М.А. Антоновым (1) и А.С. Казизовой (2)

1-сур. 1 – Дауылбай тауларындағы Ордакөл петроглифтік кешенінің орналасу картасы: картада кешеннің орналасуы; 2 – микрорауданның археологиялық ескерткіштерінің жалпы картасы. Дайындаған М.А. Антонов (1) және А.С. Казизова (2)

Fig. 1. 1 – Location map of the petroglyphic complex Ordakul in the Dauylbai mountains: location of the complex on the map; 2 – General map of archaeological monuments of the microdistrict. Prepared by M. Antonov (1) and A. Kazizova (2)

данной территории отмечена только серия стоянок Нового времени в прилегающих районах пустыни Жаманкум и в предгорных районах горной гряды Ушкара. В ущельях зафиксированы два скопления древних и средневековых наскальных рисунков. Значительно большее количество памятников сосредоточено и обнаруживается в южной части Каратальского района, занятой срединным течением реки Каратал с её правыми притоками и горной грядой Кызылжар. Статистический анализ археологических памятников региона показал, что здесь сосредоточено 70–80% всех имеющихся объектов историко-культурного наследия [Антонов и др. 2022: 126–150]. Их структура и параметры определены экологическими и природно-географическими условиями этого микрорайона.

Комплекс памятников в горах Дауылбай обнаружен в результате серии предварительных разведок по сообщениям местных жителей Р. Хисматуллина и Ж. Туралбай о большом количестве наскальных рисунков в восточной части хребта. По итогам разведывательных работ выяснено, что значительная группа наскальных рисунков представляет художественно значимые сюжеты эпохи бронзы, раннего железного века, Средневековья и Нового времени. Предполагалось их историко-культурное значение как объектов культовой практики, содержащих сведения о религиозно-мифологических представлениях древнего и средневекового населения. Встречаются древнетюркские, казахские, ойратские родовые тамги и арабографичные надписи начала XX века.

В 2022–2024-е гг. в горах Дауылбай проводились специализированные исследования петроглифического комплекса Ордакул и памятников историко-культурного наследия региона. Основной практической задачей экспедиции ставилось полномасштабное документирование археологических объектов на территории хребта Дауылбай от ущелья Талды до восточной оконечности хребта (~23 км по оси северо-запад – юго-восток и 4–6 км по оси юго-запад – северо-восток). Общая площадь территорий, охваченных разведками, составила более 120 км²). Были обследованы ключевые транзитные участки скотопрогонных и миграционных маршрутов между средним и нижним течением реки Каратал, расположенной у западных отрогов хребта Жетысу Алатау. Анализ результатов изучения памятников наскального искусства центрального урочища Ордакул в горах Дауылбай составляет основную задачу настоящей работы.

Методы исследований

Наиболее яркими памятниками археологического ландшафта хребта Дауылбай являются наскальные рисунки. Обнаружение и фиксация наскальных изображений в горах Дауылбай, его центральной части – Ордакул и оконечных ущелий производилась методами археологической разведки. Археологическая разведка преимущественно в южной части гор Дауылбай и отдельных горных долинах показала наличие значительного (до 30–40) количества отдельных скоплений петроглифов древности, Средневековья и Нового времени, которые зафиксированы в устьях горных ущелий и на южных склонах близ обнаруженных поселений, в глубине горного хребта, на скалах при выходе из ущелий в предгорную зону с устроенными здесь разновременными могильниками. С этой целью анализа и систематизации материалов скоплений петроглифов произведена топографическая съёмка как их самих, так и сопутствующих им археологических объектов. Эти петроглифические комплексы стали основными объектами для сравнительного анализа художественных традиций древнего населения микрорайона на разных исторических этапах развития.

В качестве основного направления при определении хронологии петроглифов гор Дауылбай принят комплексный метод, включающий анализ степени патинизации, стилистических особенностей рисунков, репертуара основных образов и сюжетов, характерных для каждого хронологического горизонта. Данный подход позволяет выделить в развитии наскального искусства различные этапы внутри отдельных исторических периодов [Maryashev et al. 1998: 12–15; Горячев

и др. 2023: 58–59, 99–100; Горячев, Егорова 2024: 126–129]. Вопросы функционального назначения скоплений петроглифов производились в результате сравнительных аналогий с материалами памятников наскального искусства на территории Жетысу, Центрального, Восточного и Южного Казахстана и других сопредельных территорий Центральной Азии.

Наскальные рисунки различных эпох отмечены как на крупных каменных блоках, так и на небольших группах скальных выходов, зафиксированных в регионе, как правило, вблизи археологических памятников других видов [Сала 2004: 60–74; Байпаков и др. 2005: 44–46; Рогожинский 2011: 167–180]. В результате исследований петроглифических комплексов урочища Ордакул установлено, что древние скопления петроглифов играют определённую роль в организации культурного ландшафта древним населением, имеют ряд характеристик, которые позволяют на методической основе с опорой на топонимическую ситуацию типизировать комплексы петроглифов.

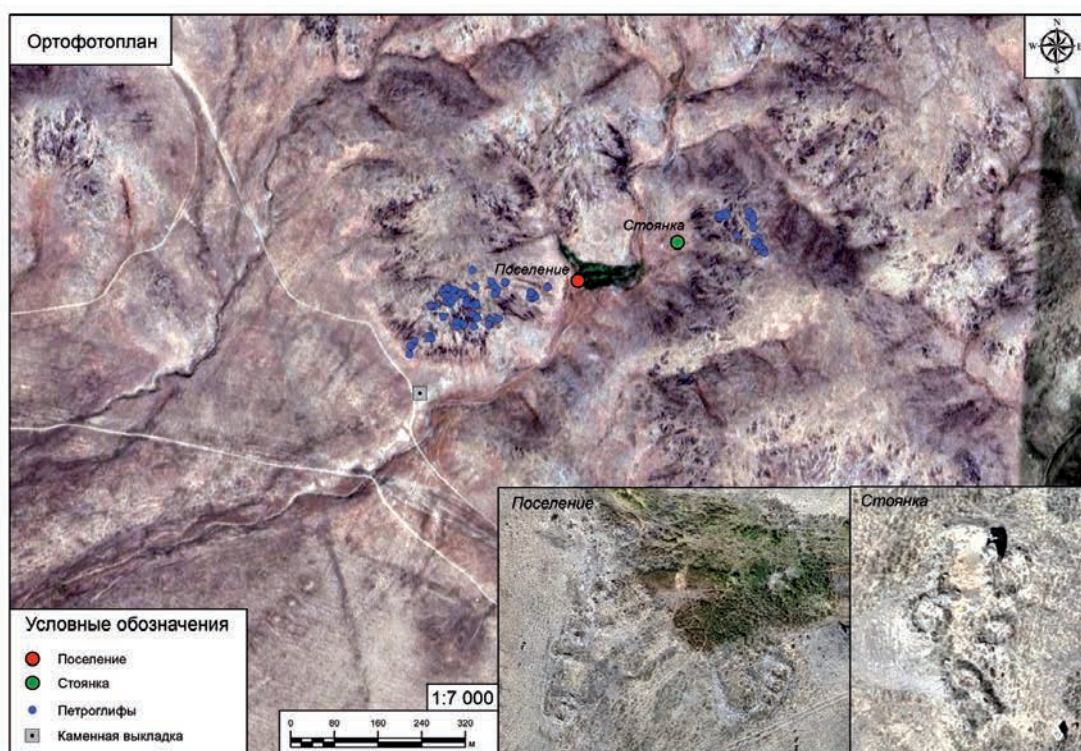
Материалы исследований

В результате археологических разведок в горах Дауылбай было выявлено 315 археологических памятников, из которых 75 объектов составляли скопления петроглифов, свыше 40 – поселения и стоянки, а также около 200 погребальных комплексов от эпохи бронзы до Нового времени (рис. 1, 2). В районе ущелья Сарыкольсай (11) и урочища Талды (9) зафиксировано 18 скоплений наскальных рисунков, в юго-восточной части гор отмечено ещё 10 таких объектов. Таким образом, на коротком промежутке от проходного ущелья, где берёт начало ручей Бакалы, до горы Жалпак (6 км) в урочище Ордакул и прилегающих к нему через невысокие перевалы ущельях зафиксировано 45 петроглифических комплексов. Пропорционально к этому здесь обнаружены и археологические памятники других типов – поселения, стоянки, могильники, кладбища. Данный факт свидетельствует о том, что на протяжении всех исторических этапов именно урочище Ордакул являлось центром развития древних и средневековых культур данного микрорайона.

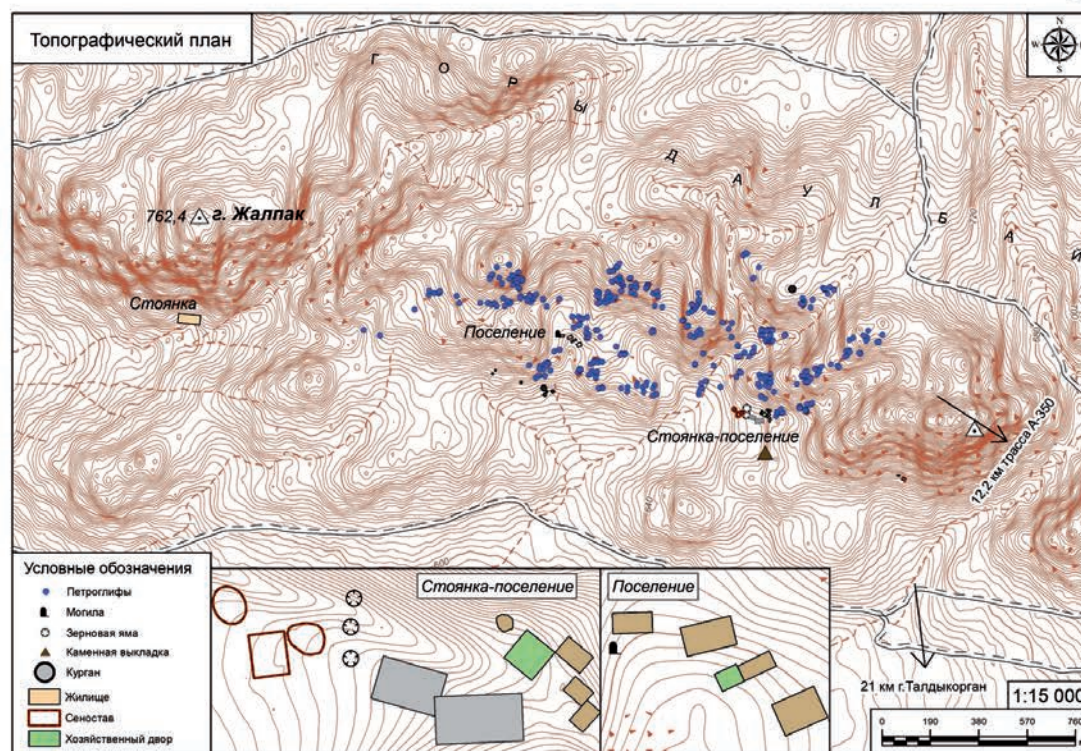
Скопления петроглифов урочища Ордакул разновелики по количеству рисунков (от 15–20 до 120–150 плоскостей с высеченными изображениями), разноплановы по структуре и функциональному назначению, но всегда находятся в едином комплексе с другими археологическими объектами. Основная их серия также сосредоточена вблизи или на территории поселений и могильников (рис. 2; 3). Другая – большая часть рисунков раннего железного века – отмечена на традиционных маршрутах на скальных плитах и блоках вдоль тропинок, ведущих к поселениям, источникам воды, а также вдоль караванных путей и скотопрогонных трасс – на горных перевалах и тропах, проходящих по глубоким ущельям и на вершинах увалов, составляющих петроглифические комплексы урочища Ордакул.

Иную структуру организации таких скоплений демонстрируют археологические памятники ущелья Сарыкольсай, где основная серия скоплений петроглифов сосредоточена вблизи поселений и могильников на выходе из ущелья в долину (рис. 4, 1). Они встречаются внутри ущелий не глубже 1,5 км и практически обязательно в структуру комплексов входят и поселения, и могильники. Внутри ущелья Сарыкольсай петроглифы не обнаружены даже в районе поселений, хотя это один из ключевых проходных маршрутов между северными и южными склонами гор Дауылбай. В урочище Талды наоборот все петроглифы сосредоточены на скалах по правому северному берегу одноименного ручья (рис. 4, 2). Отличаются данные скопления от петроглифов Ордакул и по количеству рисунков, и по их структурной организации. В западных ущельях и урочищах их количество не превышает 50–70 плит с рисунками, отсутствуют наскальные изображения на скотопрогонных тропах.

Почти повсеместно наблюдаются факты пространственного освоения мест семейно-родовыми общинами у небольших скал на вершинах утёсов, или у их подножий. Схема расположения подворья

1

2

древних обитателей практически одинакова в основной массе случаев: жилища и загоны для скота строили «глухой» стеной, обращенной к скальному массиву (удобство для использования каменных осыпей как строительного материала), неподалеку располагались жилища. Рисунки высечены на скалах, примыкающих к жилым постройкам или на вершинах сопков, у подножия которых фиксируются следы поселений. Наличие среди петроглифов культовых сюжетов и ритуальных сцен позволяет считать, что рисунки отражали определенные религиозные представления их создателей и являлись составной частью ритуальной практики. Другие скопления рисунков обнаруживаются рядом с древними погребениями, курганами, могильниками. В таких случаях нередко захоронения и петроглифы составляют единое культовое место, поскольку с ними связан целый комплекс религиозно-мифологических представлений и системы обрядовых действий.

Наиболее крупные скальные панно с многофигурными композициями расположены, как правило, на верхних ярусах горных гряд и сопков. Выделяется одно из них с рисунками древнейшего хронологического пласта, расположенное на высоте 12 м в узкой теснине ущелья Талды (рис. 5). Петроглифы сосредоточены на каменных блоках и плитах с южной экспозицией и патиной чёрного или коричневого цвета. Они отличаются друг от друга по степени патинизации и иконографическим традициям, что свидетельствует об их датировке разными историческими периодами от эпохи бронзы до Нового времени. Панно в каньоне реки Талды представлено размерами 9×8 м, где нанесены изображения козлов, кабана, оленя, охотника с простым луком. Подквадратные корпуса животных датируются ранним этапом эпохи бронзы, но рисунки были подновлены позднее и имеют светлый цвет патины.

Рисунки в комплексах урочища Ордакул повсеместно сосредоточены как на скальных блоках, так и на отдельных плитах с южной экспозицией и патиной чёрного или коричневого цвета. Они нанесены на скалы крупноточечной и мелкоточечной выбивкой с последующей протиркой внутри контура изображения, либо техникой резьбы и процарапывания отдельных деталей персонажей и сюжетов. Большинство более поздних петроглифов исполнялись техникой протирки ранее обозначенного контура. В изобразительном ряду наскальных рисунков всех эпох преобладают рисунки животных – козлов, архаров, выполненных как отдельными фигурами, так и в стаде или группами, а также оленей, лошадей, быков, собак и хищников.

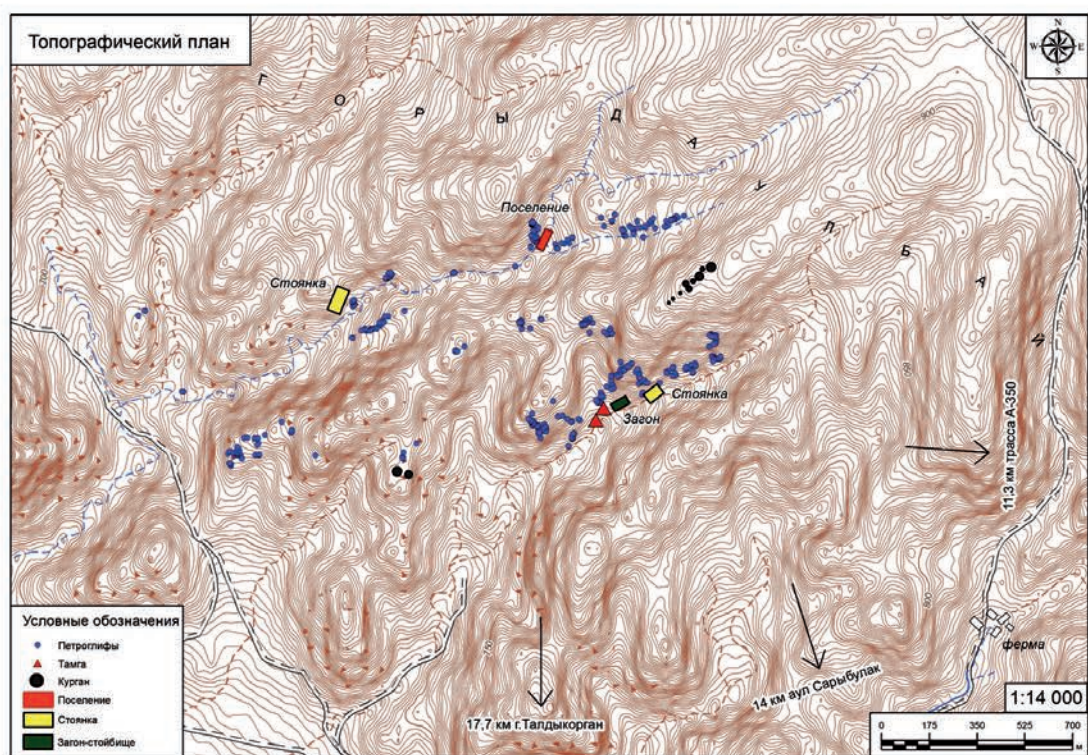
К древнейшим в горах Дауылбай относятся петроглифы различных этапов эпохи бронзы. В комплексе Ордакул они составляют не более 30–35% всего изобразительного ряда. Но в ущельях восточных и западных склонов хребта общее количество рисунков бронзового века увеличивается. Так, скальное панно над могильником Талды состоит из сюжетов и сцен этого времени. В скоплениях Сольсай-1 и Сольсай-2, расположенных над поселением эпохи бронзы, также преобладают наскальные изображения этого периода. Распространёнными сюжетами в это время были сцены охоты лучников, встречаются фигуры двух лучников в поединке, охоты лучников на животных с простым типом луков (рис. 6: 7, 8, 10, 13).

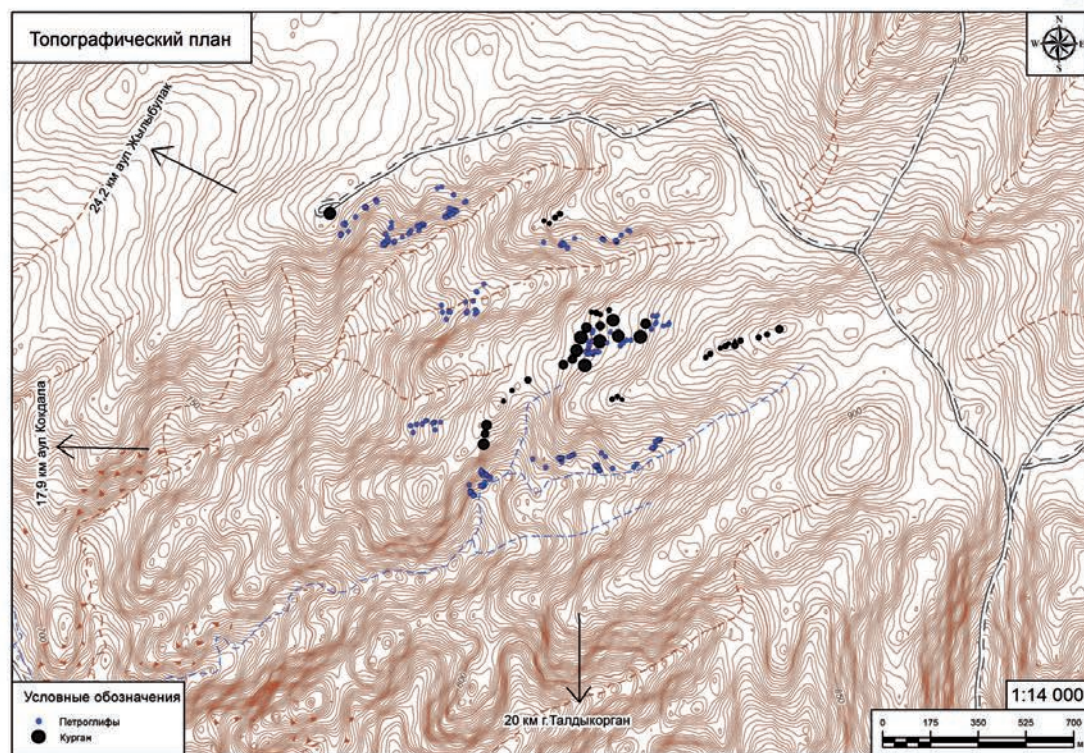
Рис. 2. 1 – ортофотоплан скоплений петроглифов при поселениях в южной части комплекса Ордакул;
2 – топографический план скоплений петроглифов при поселениях в южной части комплекса Ордакул.
Подготовлены А.С. Казизовой

2-сур. 1 – Ордакөл кешенінің оңтүстік бөлігіндегі қоныстардағы петроглифтер шоғырының ортофото жоспары; 2 – Ордакөл кешенінің оңтүстік бөлігіндегі қоныстардағы петроглифтер шоғырының топографиялық жоспары. Дайындаған А.С. Казизова

Fig. 2. 1 – Orthophoto plan of petroglyph clusters at settlements in the southern part of the Ordakul complex;
2 – Topographic plan of petroglyph clusters at settlements in the southern part of the Ordakul complex.
Prepared by A. Kazizova

1

2

Среди петроглифов эпохи бронзы выделяется пласт, который относится к наиболее раннему времени – выбитые, иногда прочерченные битреугольные и прямоугольные фигуры животных (рис. 6: 1, 3, 4, 5). Часто подобные сюжеты сопровождаются солярной символикой, которая нередко обозначается определёнными элементами, как например, очковидными знаками в сюжетах с фигурами животных (рис. 6: 2, 5, 12). С этим значением в популярных изображениях архаров по внешнему рогу показаны наросты, напоминающие лучи (рис. 6, 7). В комплексе Сольсай-2 отмечен сюжет, где два разновеликих очковидных знака держат в руках антропоморфные фигуры (рис. 6, 9). Такая иконография данного вида рисунка встречена впервые на территории Жетысу. В материалах комплексов Сольсай-1 и Талды отмечены знаки в виде «решетки» (рис. 6, 14, 15). Аналоги сюжетам со знаком «решетки» известны в Центральной Азии в бронзовом веке, где они интерпретируются как символы жилища и связаны с образом Богини-Матери и культом плодородия в религиозно-мифологических представлениях древнего населения [Martynov et al. 1992: des. 2–7; Савинов 2011: 80–89].

Значимым сюжетом комплекса Ордакул являются изображения колесниц, в основном не превышающие в размерах 15–20 см. Их контур с большой степенью патинизации часто перекрывался более поздними фигурами. Колесницы показаны достаточно упрощённо, в виде плана сверху с обозначенной площадкой, без возниц, воинов и упряжных животных (рис. 6, 11). При детальном рассмотрении четко просматриваются колеса с четырьмя и пятью спицами, площадка для возницы. В горах Дауылбай в целом отмечено свыше десяти подобных рисунков, в левом северном ответвлении центрального святилища Ордакул зафиксировано шесть колесниц.

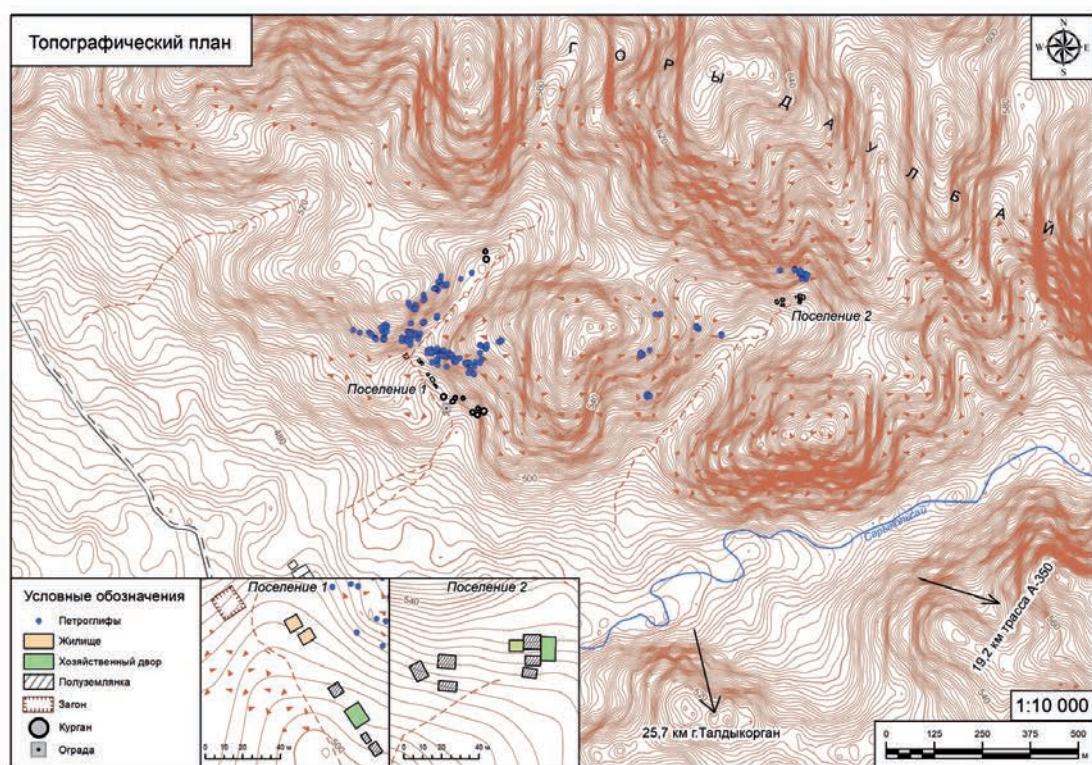
Необычным сюжетом среди петроглифов эпохи бронзы в комплексе Ордакул выделяется сцена охоты двух лучников с простым типом луков на козлов с поджатыми ногами, в характерной позе для подобных изображений фигур этих животных в период раннего железного века (рис. 6, 10). Этот сюжет со стилистически характерными изображениями козлов и архаров с поджатыми ногами, аналогии которым известны в золотых и бронзовых изделиях саков V–III вв. до н.э. [Акишев 1978: 88], вероятно, следует отнести к переходному этапу от эпохи бронзы к раннему железному веку.

Один из часто повторяющихся сюжетов – изображения оленя или стада оленей с рогами в форме Мирового древа (рис. 6, 4). В этой группе выделяются петроглифы, центральной фигурой которой является подчеркнуто крупное изображение козла, оленя, быка – от 50 см до 1 метра и более, иногда исполнено контурно (рис. 6, 1), вокруг которых в целом формируется композиция. Иногда в сюжетах присутствует олень-самец с четко обозначенной половой принадлежностью, но чаще изображена мать-оленьуха, которую часто сопровождают рисунки оленей поменьше (детеныш или несколько детенышей), другие копытные – козлы и архары, хищники и один или несколько лучников. Такие композиции занимают обычно центральное место в группе, ориентированы на юг или юго-запад. Под ними на дне ущелья имеются очищенные от камней площадки с утоптанной землей, что позволяет предполагать об организованных пространствах внутри скальных гряд, где проводились ритуалы.

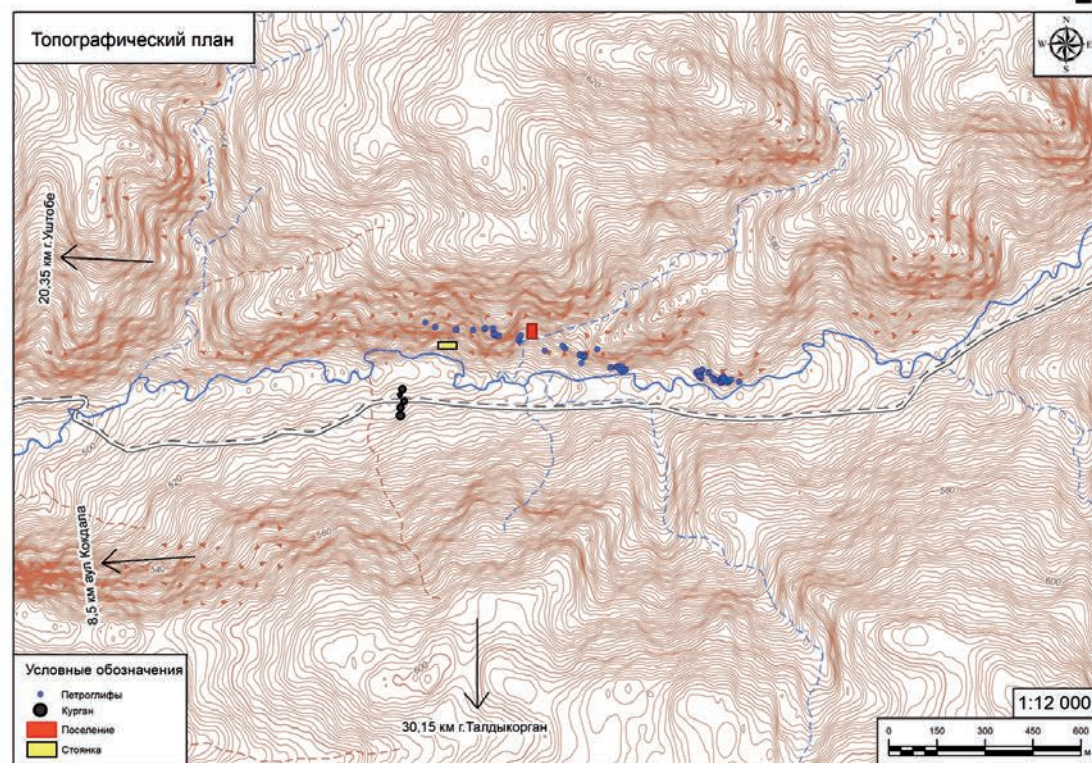

Рис. 3. 1, 2 – топографические планы скоплений петроглифов при поселениях и могильниках в центральной и северной части комплекса Ордакул. Подготовлены А.С. Казизовой
3-сур. 1, 2 – Ордакул кешенінің орталық және солтүстік бөлігіндегі қоныстар мен қорымдардағы петроглифтер шоғырының топографиялық жоспарлары. Дайындаған А.С. Казизова

Fig. 3. 1, 2 – Topographic plans of petroglyph clusters at settlements and burial grounds in the central and northern part of the Ordakul complex. Prepared by A. Kazizova

1

2

Основная часть древних наскальных рисунков гор Дауылбай датируется ранним железным веком. Более половины всех наскальных изображений комплекса Ордакул относятся к периоду раннего железа (до 60%). Особенностью их иконографии являются традиции скифо-сакского звериного стиля, для которого характерны выразительные мотивы и образы зооморфного кода (рис. 7, 1–4), предназначенные для выражения художественными средствами их религиозно-мифологических представлений. Среди древних сюжетов того времени встречаются в основном сцены охоты, выпаса скота, преследования и нападения хищников на травоядных животных, реже – с антропоморфными персонажами, как правило, всадниками на лошадях или верблюдах (рис. 7, 5–10, 14).

Ряд сюжетов определяется характерным религиозно-культовым содержанием, среди них наиболее яркими представляются сцены преследования и терзания хищниками копытных. Благодаря стилистическим особенностям, в рисунках переданы сила и мощь хищников, драматизм композиций и их мифо-ритуальное содержание (рис. 7, 11, 12). Ведущим образом наскального искусства комплекса Ордакул в раннем железном веке становится образ матери-прародительницы, выраженный зооморфным кодом – символами в виде оленухи с оленёнком, козы с козлёнком, овцы с ягнёнком (рис. 7, 13). Встречаются также отдельные образы лошади с жеребёнком и верблюдицы с верблюжонком. Более детальное исследование петроглифов с крупными изображениями оленей показало, что они были выбиты поверх фигур козлов или архаров, устойчивый сюжет – самка копытного с детёнышем, на которую идет ритуальная охота лучников и хищников, появилась значительно раньше в эпоху бронзы. Позднее древние жители этой территории переосмыслили сюжет и изменили сцену в соответствии с иным содержанием мифологических представлений.

В петроглифах хребта Дауылбай и комплекса Ордакул встречается значительное количество рисунков раннего и позднего Средневековья (15–20%). Основными персонажами их являются всадники-знаменосцы и воины-лучники, среди сюжетов – сцены охоты и бытовые композиции. Форма знамени у конников является важным атрибутом в раннесредневековых петроглифах Жетысу, которая, вероятно, символизирует определённые тюркские рода и племена. В комплексе Ордакул знамена практически одинаковые во всех сюжетах (рис. 8, 1–8). В вооружении конных и пеших воинов представлены несколько типов сложносоставных луков, но наиболее распространённым вариантом из них показан так называемый древнетюркский лук. У воинов-лучников на стрелах обозначены плоские крупные листовидные или ромбовидной формы наконечники (рис. 8, 9–15).

Многие композиции и сюжеты отражают фаунистический состав той эпохи. Зооморфные рисунки представлены козлами, архарами, лошадьми, верблюдами, оленями, собаками и хищниками. Гораздо реже, чем в предыдущие периоды, изображены хищники и редкие для петроглифов фигуры сайгаков, косуль, кабанов. Многочисленными предстают фигуры верблюдов, которые показаны пасущимися, идущие караваном и под верховую езду.

Рис. 4. Топографические планы скоплений петроглифов в северо-западной части гор Дауылбай:
1 – комплекс Солсай на выходе из ущелья Сарыкольсай; 2 – комплекс в центральной части урочища Талды.
Подготовлены А.С. Казизовой

4-сур. Дауылбай тауының солтүстік-батыс бөлігіндегі петроглифтер шоғырының топографиялық жоспарлары:
1 – Сарыкөл шатқалынан шыға берісіндегі Солсай кешені; 2 – Талды шатқалының орталық бөлігіндегі кешен.
Дайындаған А.С. Казизова

Fig. 4. Topographic plans of petroglyph clusters in the northwestern part of the Dauylbai Mountains:
1 – Solsai complex at the exit from the Sarykolsai gorge; 2 – complex in the central part of the Taldy tract.
Prepared by A. Kazizova

Рис. 5. Композиция эпохи бронзы из урочища Талды в горах Дауылбай. Фото Т.А. Егоровой
 5-сур. Дауылбай тауларындағы Талды шатқалының қола дәуірі композициясы. Т.А. Егорованың фотосуреті
 Fig. 5. Bronze Age composition from the Taldy tract in the Dauylbai Mountains. Photo by T. Egorova

В центральной части комплекса Ордакул найдены две сцены с изображением стремени. Для этого скопления отмечена характерная особенность – некоторые предметы, представляющие особую важность, изображают подчеркнуто крупно. Так, здесь фиксируются луки и стрелы, значительно превышающие размеры лучников. Это уточнение имеет отношение и к изображению стремени, в двух сценах оно имеет подчеркнуто большие размеры. Из них в целостном виде сохранилась одна плита у подножия сопки над кочевой тропой (рис. 9, 1) на плоскости, ориентированной на юг, многофигурная композиция, которая позволяет определить ее длительное формирование от эпохи бронзы до Нового времени.

На скальной плите фигуры животных и людей выполнены в разных стилях, местами перекрывают друг друга, и большая их часть не связана одним сюжетом, например, изображение оленя в майэмирской (майемерской) изобразительной традиции, рядом хищник, нападающий на козла, изображение которого датируется ранним железным веком, схематичные образы козлов, верблюдов, антропоморфов позднего времени. В центре – крупное изображение всадника, появившееся в эпоху бронзы, но неоднократно оно видоизменялось в дальнейшем как стилистически, так и по содержанию. В результате подновлений появилось изображение стремени, которое позднее регулярно ретушировалось и подчеркивалось, по степени патинизации соотносится с рисунками позднего Средневековья. Известно, что изобретение стремени произошло в среде кочевников, благодаря которому у всадников появилась устойчивая посадка в седле и

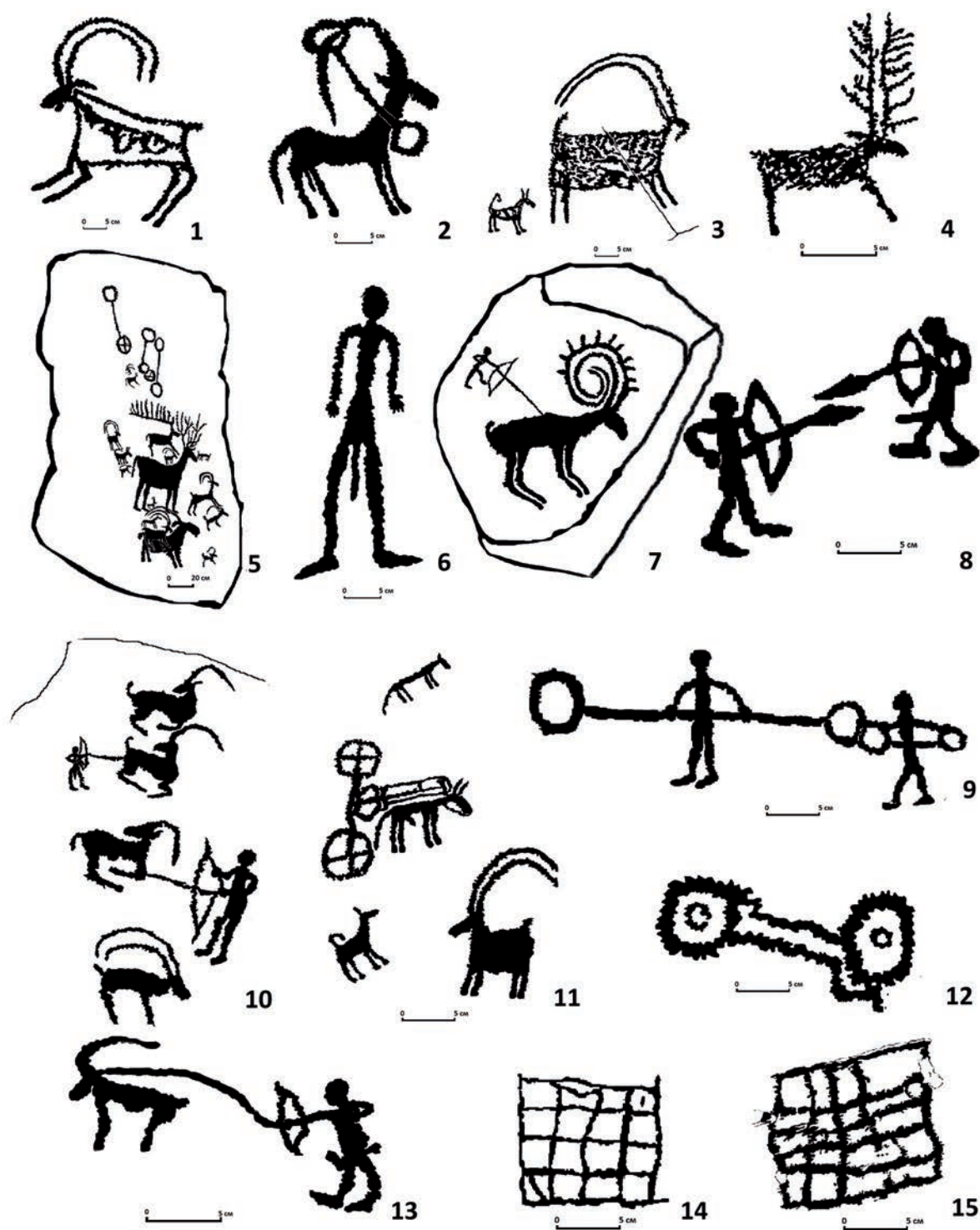

Рис. 6. Петроглифы эпохи бронзы комплекса Ордакул в горах Дауылбай. Прорисовки Т.А. Егоровой
6-сур. Дауылбай тауларындағы Ордакөл кешенінің қола дәуірі петроглифтері. Суреттерді салған Т.А. Егорова
Fig. 6. Petroglyphs of the Bronze Age of the Ordakul complex in the Dauylbai mountains. Drawings by T. Egorova

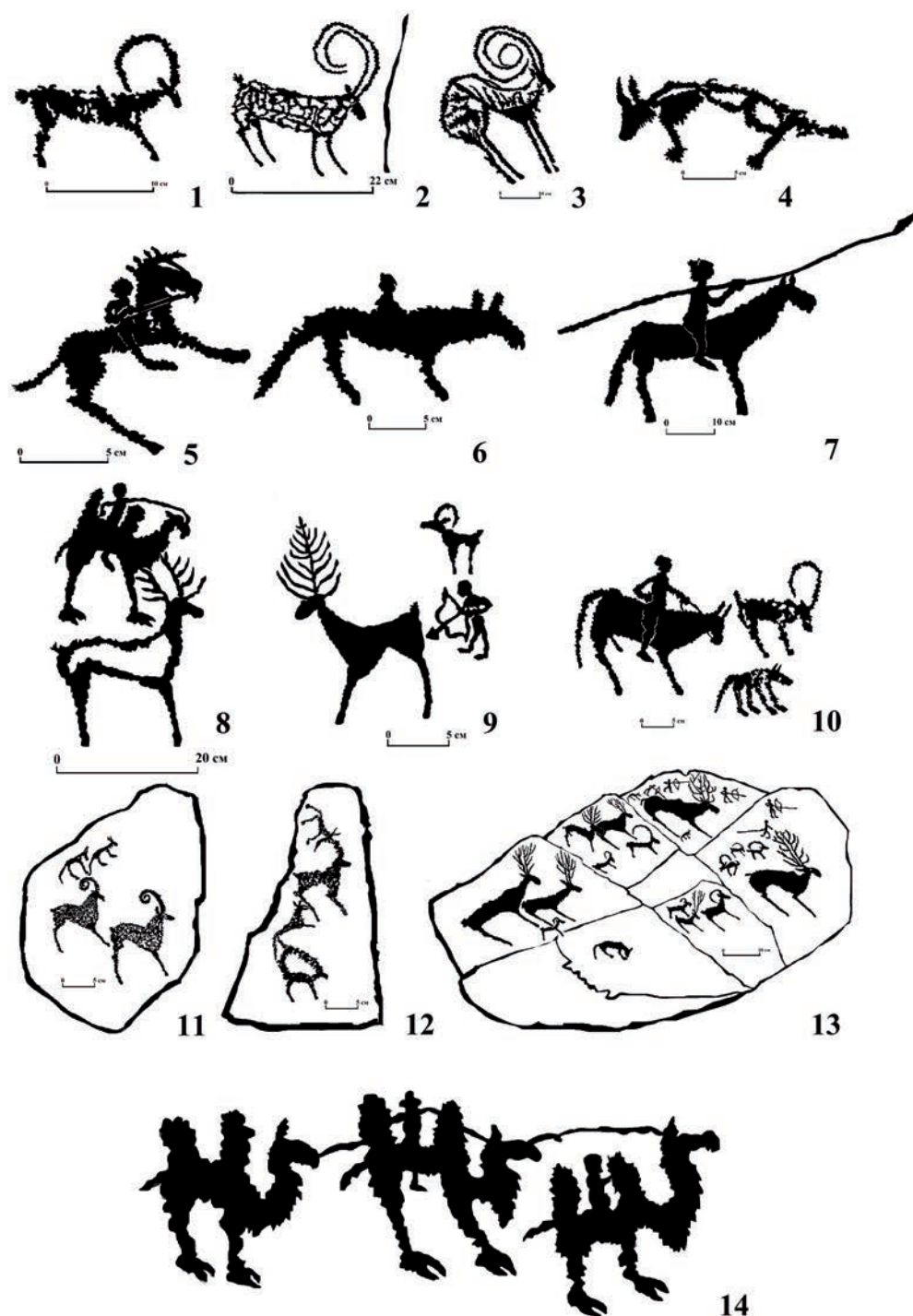

Рис. 7. Петроглифы раннего железного века комплекса Ордакул в горах Дауылбай. Прорисовки Т.А. Егоровой 7-сур. Дауылбай тауларындағы Ордакөл кешенінің ерте темір дәуірі петроглифтері. Суреттерді салған Т.А. Егорова
Fig. 7. Early Iron Age petroglyphs of the Ordakul complex in the Dauylbai mountains. Drawings by T. Egorova

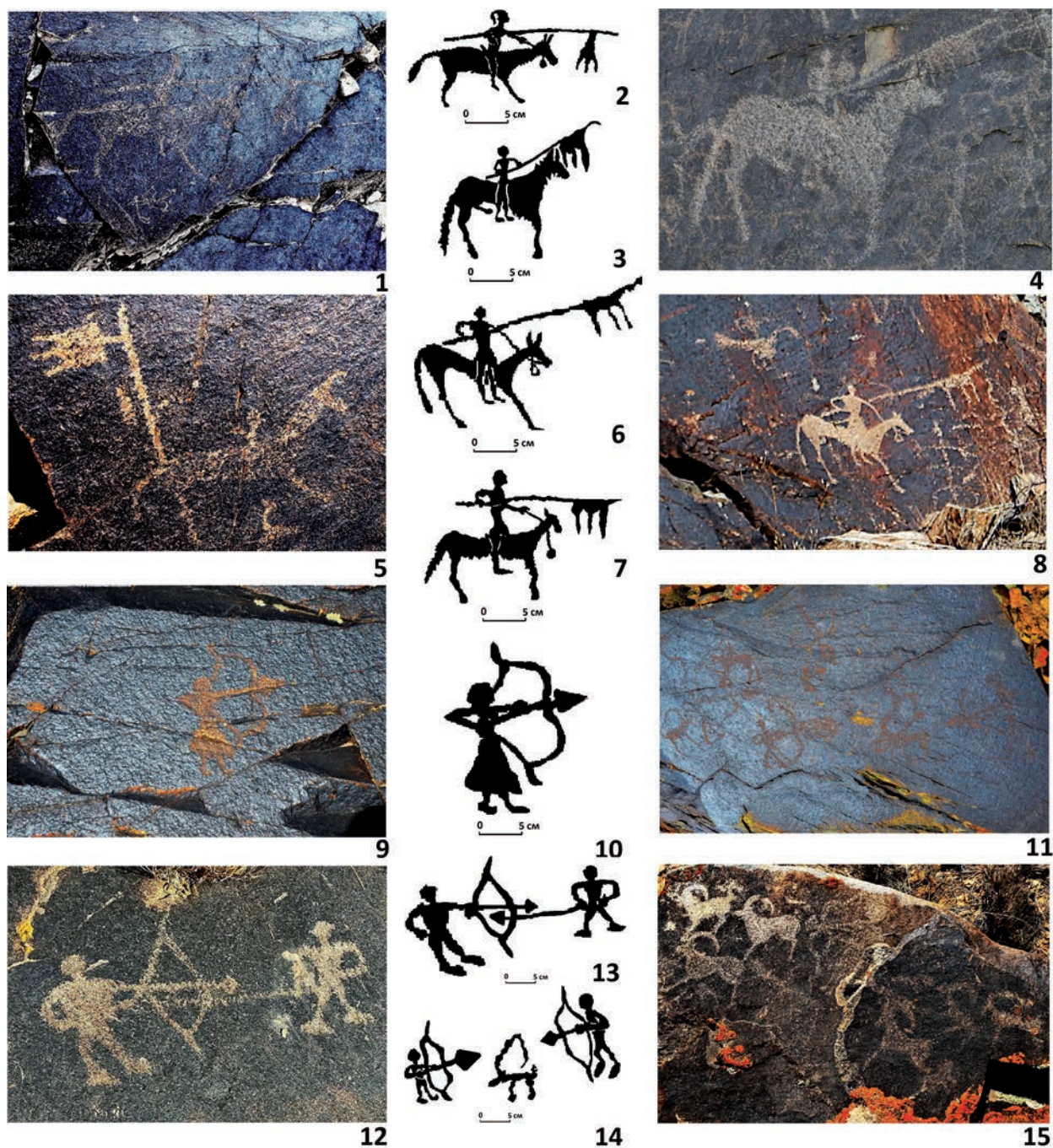

Рис. 8. Петроглифы раннего Средневековья в горах Дауылбай. Фото и прорисовки Т.А. Егоровой
8-сур. Дауылбай тауларындағы ерте орта ғасыр петроглифтері. Фотосурет және салынған суреттер Т.А. Егорованікі
Fig. 8. Petroglyphs of the early Middle Ages in the Dauylbai mountains. Photo and drawings by T. Egorova

возможность наносить сабельные удары и точнее стрелять из лука. Этот образ подтверждает, что и в средневековую эпоху комплекс Ордакул играл важную роль в жизни кочевников.

Выделяется культовая сцена позднего Средневековья, расположенная на большой скальной плоскости на высоте 12–15 м над землёй в глубине центрального ущелья (рис. 9, 2). На ней показана юрта с двумя людьми внутри. К ней с восточной стороны по положению плиты приближается всадник на лошади в головном уборе, похожем на казахский. Сквозь юрту от пола до шанырака по центру выбита лестница. Поверх шанырака, возможно, изображена птица. Эта сцена уникальна по сюжету и художественному исполнению, представляет научный интерес благодаря близости содержанию предания о святом Кадыр-ата, который приносит людям благополучие [Обычаи и традиции... 2005: 22; 2006].

В урочище Ордакул имеется ряд редких для средневековой эпохи композиций. К ним относятся изображения позднего Средневековья антропоморфов с лицами, имеющими индивидуальные черты, которые не встречаются на других скоплениях (рис. 9, 3, 4). Все три рисунка располагаются у подножия сопки над караванной тропой и тюркским могильником в западной части хребта Дауылбай. Одно изображение выбито на горизонтальной плите на отдельно лежащем камне, а два других – в скальном выступе. У всех трех антропоморфов проработано лицо и одна рука поднята в знак приветствия.

Среди петроглифов позднего Средневековья отмечены многочисленные бытовые сюжеты с выпасом скота. Как правило, такие сцены подновляли или дополняли более древние композиции раннего железного века (рис. 9, 6, 7). Среди поздних рисунков в них просматриваются сцены воинов в характерных видах одежды (халатах) с оружием в руках (сабля, лук со стрелами), всадники на верблюдах или люди, ведущие их в поводу. Большинство сюжетов демонстрируют сцены охоты и выпаса мелкого рогатого скота.

В центральной части комплекса Ордакул отмечены культовые сцены с хороводом из четырёх человек, сюжетом охоты и людьми в позе моления в многофигурной композиции на крупном скальном блоке. На другой стороне от плоскости с этими рисунками имеется изображение Будды с лотосом, вдоль тропы от него на скалах прослеживаются многочисленные сакральные надписи (рис. 9, 5). На этой же плоскости обнаружена омегаобразная тамга той же степени патинизации, которая, по предположениям исследователей, принадлежит средневековым кыпчакам и датируются в пределах второй половины IX – X в. [Рогожинский 2019: 285; Рогожинский, Черемисин 2019: 54, рис. 4, 4].

Петроглифы Нового времени часто дополняют и перекрывают более ранние сцены и композиции. Большинство из них показаны одиночными или групповыми фигурами животных: козлов, архаров, собак, лошадей, верблюдов, оленей (рис. 10, 1, 2, 7, 8). Выделяются отдельные сцены со всадниками на лошадях и оружием (рис. 10, 3, 5). Фигуры людей на лошадях выполнены в позднем Средневековье, а подновлены и дополнены в Новое время, так же, как и изображения стрелкового оружия (рис. 10, 4, 6). Встречаются отдельные композиции со сценами охоты. Традиционны для этих петроглифов повторения древних сюжетов с преследованием хищниками травоядных животных и сцены с изображением охотников, вооружённых луками, пиками, и людей, ведущих животных в поводу.

К Новому времени относятся гравировки арабографичных надписей второй половины XIX века, ряд из них содержат имена и даты в пределах 20–30-х гг. XX века (рис. 11, 1–4). К тому же периоду относятся казахские родовые тамги, которые содержат исторические сведения о расселении отдельных племён в данном регионе (рис. 11, 5, 6). В частности, в устье ущелья на скалах над поселением обнаружены и тамги социальной группы төре.

Рис. 9. Петроглифы позднего Средневековья комплекса Ордакул в горах Дауылбай.
Фото А.Ю. Айбасова (1, 3–5) и Т.А. Егоровой (2, 6, 7)

9-сур. Дауылбай тауларындағы Ордакөл кешенінің соңғы орта ғасыр петроглифтері.
Фотосуреттер А.Ю. Айбасова (1, 3–5) және Т.А. Егорованікі (2, 6, 7)

Fig. 9. Petroglyphs of the late Middle Ages of the Ordakul complex in the Dauylbai mountains.
Photo by A. Aibasov (1, 3–5) and T. Egorova (2, 6, 7)

Обсуждение и результаты исследований

Группы с наибольшим количеством петроглифов составляют сопки в урочище Ордакул и его окрестностях, которые условно относят к категории «святилищ». Исследования сопки с наскальными рисунками в ущельях, расположенных в непосредственной близости от центрального скопления и на западной окраине хребта Дауылбай, помогли выявить некоторые особенности в структуре святилища и его репертуара. Подтвердилось предположение о сакральном центре комплекса Ордакул, расположенном в ущелье в закрытой от ветров и посторонних глаз центральной части хребта Дауылбай, имеющем два основных ответвления – северное и южное. Именно здесь сконцентрировано наибольшее количество разновременных петроглифов, значительная часть которых имеет культовое значение. В отличие от других мест сосредоточения наскальных рисунков в этом комплексе, они не входят в какой-либо археологический комплекс, не принадлежат к каким-либо поселениям или погребальным памятникам. Было исследовано северное ответвление центрального ущелья продолжительностью 3,5 км. От входа в ущелье до выхода на плато в восточной части хребта гребень покрыт рисунками вдоль скотопрогонных троп, а также в местах компактного расположения рисунков – своеобразных алтарей в нижней части сопки.

Степень патинизации и стилистические особенности петроглифов гор Дауылбай и прежде всего комплекса Ордакул этого исторического периода позволяют выделить традиции изобразительного творчества, характерные для этапа ранней и средней бронзы на территории региона Жетысу и Центральной Азии в целом [Шер 1980: 207; Марьяшев, Рогожинский 1991: 4–5; Марьяшев, Горячев 2002: 20; Байпаков и др. 2005: 50; Самашев 2006: 33–34; Новоженев 2012: 185–187]. К раннему этапу относятся изображения животных в битреугольном стиле и сопровождающие их фигуры антропоморфов и знаков.

На следующем этапе бронзового века отмечены художественные традиции, известные в различных скоплениях Шу-Илейского междуречья, синхронные андроновской культурно-исторической общности и получившие название «тамгалинской традиции» [Марьяшев, Горячев 2002: 35; Рогожинский 2011: 181]. К этому же периоду могут быть отнесены изображения колесниц и ряда очковидных знаков, связанных с религиозными представлениями того времени. По мнению исследователей, колесница мыслилась как средство передвижения богов, а очковидные знаки – как движение солнца по небу [Горелик 1985: 191; Дэвлет 1992: 209–212; Марьяшев, Горячев 2002: 54–57]. Среди других рисунков встречаются изображения в традиции сочетания выбивки и гравировки, а также серии миниатюрных зоо- и антропоморфных фигур позднебронзового времени, которые изучены на примере петроглифов хребта Ешкиольмес [Марьяшев, Рогожинский 1991: 6–11; Марьяшев, Горячев 2002: 35–37; Байпаков и др. 2005: 61–62].

Изображения животных раннего железного века в петроглифах комплекса Ордакул стереотипны и соответствуют образцам сложившихся канонов, присущих разным этапам наскального искусства раннего железного века в Центральной и Средней Азии [Шер 1980: 243–251; Самашев 2006: 95–107]. Наиболее яркие сюжеты и мотивы, выполненные в аржано-майэмирской традиции, имеют аналогии в казахстанских и центральноазиатских петроглифах уже к VIII–VII вв. до н.э. [Марьяшев, Горячев 2002: 44; 2008: 106–108]. Образы хищников, преследующих копытных, чаще всего являются «репликами» изделий и предметов декоративно-прикладного искусства раннего железного века в регионе и сопредельных территориях, относящихся, как правило, в археологических материалах к позднеасакскому времени (V–III вв. до н.э.) [Шер 1980: 243; Яценко 2006: рис. 25; Жумабекова и др. 2011: 50–64; Джумабекова, Базарбаева 2011: 67–88]. Большинство этих образов связаны как с художественно-эстетическими, так с религиозными представлениями древнего населения региона и сопредельных территорий Центральной и Средней Азии [Кадырбаев, Марьяшев 1977: 183; Медоев 1979: 44, 45; Самашев 1992: 151–173; Шер 1998: 218–230; Марьяшев, Горячев 2002: 37–47].

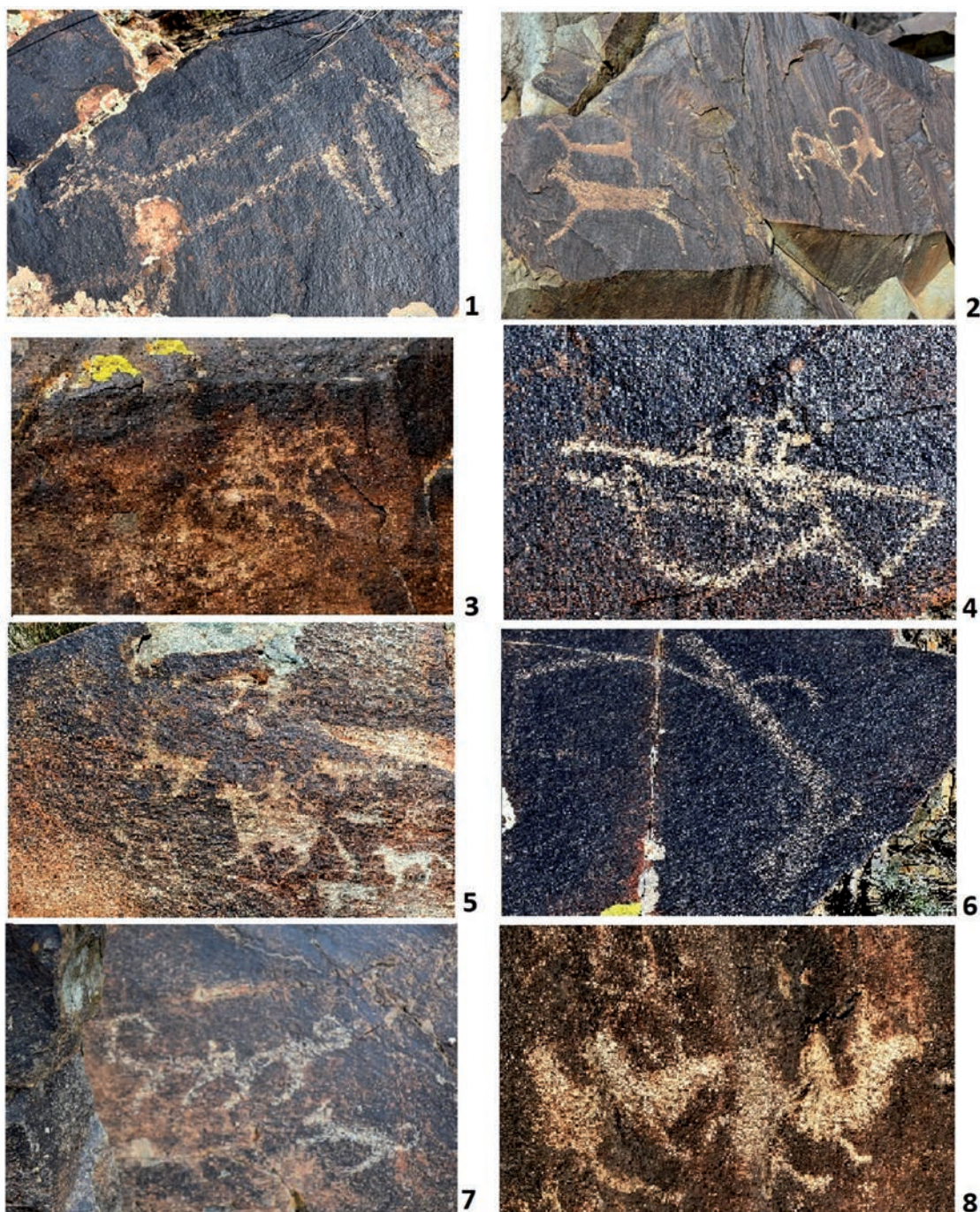

Рис. 10. Петроглифы Нового времени комплекса Ордакул в горах Дауылбай.

Фото Т.А. Егоровой

10-сур. Дауылбай тауларындағы Ордакөл кешенінің Жаңа дәуір петроглифтері.

Т.А. Егорованың фотосуреттері

Fig. 10. Petroglyphs of the New Age of the Ordakul complex in the Dauylbai mountains.

Photos by T. Egorova

Рис. 11. Арабографичные надписи и родовые тамги Нового времени комплекса Ордакул в горах Дауылбай.
Фото Т.А. Егоровой

11-сур. Дауылбай тауларындағы Ордакөл кешенінің Жаңа дәуір араб графикасындағы жазулары
мен рулық таңбалары. Т.А. Егорованың фотосуреттері

Fig. 11. Arabic inscriptions and tribal tamgas of the New Age of the Ordakul complex in the Dauylbai mountains.
Photos by T. Egorova

Образ матери-прародительницы в зооморфном виде (оленуха, коза, самка архара) достаточно популярен, особенно в группах петроглифов раннего железного века при поселениях. Сюжеты с данными персонажами очень вариативны. Нередко самки этих животных показаны с двумя-тремя и более детенышами. Встречаются сцены, в которых рядом с ними изображены самцы (олень, козел или архар). Из этого следует, что из всего разнообразия религиозно-мифологических представлений в эпоху бронзы на скалах наиболее ярко проявились верования, связанные с культом плодородия. Подобные мотивы в наскальном искусстве сакских племен прослеживаются как в Жетысу, так и в сопредельных регионах Казахстана [Шер 1980: 239–250; Марьяшев, Горячев 2002: табл. XII; Новоженев 2002; Самашев и др. 2014].

Образы конных и пеших воинов, а также всадников-знаменосцев, датированы на основе классификации оружейного комплекса периодом раннего Средневековья в степной Евразии. Подобные виды листовидных наконечников стрел были широко распространены у кочевников в VI–VIII вв. н.э. [Кубарев 2005: 12, 14–17], а ромбовидные датируются X – началом XI в. [Худяков 1980: 75–112]. Датированным атрибутом являются тамги, знамёна, штандарты и флаги. Аналогии иконографии знамён в горах Архарлы прослеживаются в подобных атрибутах гор Анрахай и Баян-Журек, что разительно отличается от изображений тюркских полотнищ в других микрорайонах, в частности западных районов Шу-Илейских гор и хребта Ешкиольмес [Байпаков, Марьяшев 2008: 120; Рогожинский 2011: 202–203; Самашев 2012: 190, 191; Егорова Т., Егорова К. 2014: табл. 1, 6, 7, 9, 11; табл. 2, 8–11].

Их классические образцы зафиксированы в Прибайкалье среди курыканских петроглифов [Окладников 1951: 143–154; Егоров 1967: 250–253]. Стяг у многих народов служил символом единства, достоинства и вручался во время военных походов верховному командующему [Ларичев, Тюрюмина 1975: 89–112]. По мнению специалистов, действительные прототипы знамён имели большое значение в военном деле древнетюркской эпохи [Багаутдинов, Зубов 1998; Мухарева 2007]. Подобные сцены в памятниках наскального искусства Жетысу определены по аналогиям из Монголии, Сибири и Алтая [Шер 1980: 254–256; Худяков, 1987: 181–190; Черемисин, 2004: 39–50].

Петроглифы комплекса Ордакул выгодно отличаются значительным количеством петроглифов, которые по степени патинизации и содержанию сюжетов могут быть отнесены к различным историческим этапам развития Казахского ханства в позднем Средневековье и Новом времени. Это касается не только родовых тамг, арабографичных и ламаистских надписей или реалий (видов оружия), но и серии сюжетов, которые находят свои аналогии в казахских народных поверьях, обычаях и традициях. Эти данные являются крайне важными свидетельствами проживания в регионе отдельных казахских родов и племён, и различных перипетий судьбы казахского народа.

Выводы

В археологических памятниках комплекса Ордакул можно проследить преемственность в традициях наскального искусства разных исторических этапов, которая сохранялась на протяжении достаточно длительного времени. Наскальные рисунки в горах Дауылбай позволяют выявить все этапы становления и развития художественных традиций изобразительного искусства в древности и Средневековье. Наиболее яркую их серию составляют петроглифические комплексы, которые отражают характер и особенности традиций и религиозного мировоззрения жителей региона в эпоху бронзы и раннем железном веке. Средневековые наскальные рисунки совместно с материалами поселений и могильников показывают, что этот район был плотно заселён и являлся одним из транзитных маршрутов на трассах Великого Шелкового пути. Тамги, ламаистские и арабографичные надписи являются важными историческими свидетельствами проживания здесь отдельных древнетюркских, казахских и джунгарских родов и племён.

Анализ содержания и структуры петроглифических комплексов предполагает их функциональное назначение как разнотипных святилищ. Наибольшее количество солярных символов и культовых изображений выявляются в основном среди крупных групп памятников, которые связаны преимущественно с пространственной организацией в плане осмысления членения окружающего пространства с выделением сакральной зоны – святилища. Современный уровень изучения таких памятников характеризует их как ритуальный археологический комплекс, который отражает разные культовые этнические традиции и функциональное назначение. Максимальное сосредоточение петроглифов хребта Дауылбай в районе урочища Ордакул позволяет считать его центральным в системе сакральных памятников региона. По количеству археологических объектов и артефактов комплекс может считаться равнозначным таким известным святилищам с петроглифами, как Ешкиольмес, Баянжурек и Архарлы. На вершинах увалов, составляющих комплекс Ордакул, обнаружено значительное количество курганов раннего железного века и Средневековья, в том числе и поздних его этапов. Именно этого времени рисунки составляют основную серию петроглифов комплекса Ордакул, что дает основание предположить определенную связь наскальных рисунков с погребальными традициями населения этих исторических этапов. В результате предварительных исследований научный потенциал археологического комплекса гор Дауылбай и центрального урочища Ордакул оценивается как перспективный в вопросах изучения историко-культурного развития региона Жетысу.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Агеева Е.И. Новые данные по археологии Семиречья // КСИА. 1960. Вып. 80. С. 65–69.
- 2 Агеева Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // Труды Института истории и этнографии Ан КазССР. 1961. Т. 12. С. 21–40.
- 3 Алматинская область 2018: Алматинская область. Историко-культурное наследие / Под ред. К.М. Байпакова. Т. I. Алматы: ТОО «Қос-Қос», 2018. 776 с.
- 4 Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. М.: Искусство, 1978. 132 с.
- 5 Антонов 2022: Антонов М.А., Горячев А.А., Хисматуллин Р.К. Тополандшафтные исследования курганов раннего железного века западной части Жетысу Алатау // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2022. № 3 (17). С. 126–150.
- 6 Археологическая карта Казахстана 1960: Археологическая карта Казахстана / сост.: К.А. Акишев (отв. ред.) и др. Алма-Ата: АН КазССР, 1960. 450 с.
- 7 Багаутдинов Р.С., Зубов С.Э. Воинский комплекс Шиловских костяных пластин // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе / Отв. ред.: Г.В. Вилинбахов, В.М. Массон. СПб.: Гос. Эрмитаж, ИИМК РАН, 1998. С. 253–256.
- 8 Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Петроглифы Баян-Журека. Алматы: Credo, 2008. 200 с.
- 9 Байпаков и др. 2005: Байпаков К.М., Марьяшев А.Н., Горячев А.А., Потапов С.А. Наскальные изображения в горах Ешкиольмес. Алматы: ИА, 2005. 226 с.
- 10 Горелик М.В. Боевые колесницы Переднего Востока III–II тысячелетий до н.э. // Древняя Анатолия. Под ред.: Б.Б. Пиотровский и др. М.: Наука, 1985. С. 183–202.
- 11 Горячев А.А., Егорова Т.А. Вопросы типологии петроглифов эпохи ранней бронзы Семиречья // Культуры и цивилизации Центральной Азии от неолита до средневековья: М-лы междунар. научн. конф. (г. Санкт-Петербург, 5–8 ноября 2024 г.) / Отв. ред.: В.П. Никоноров, Е.О. Стоянов. СПб.: ИИМК РАН, 2024. С. 126–129.
- 12 Горячев и др. 2023: Горячев А.А., Казизов Е.С., Егорова Т.А., Гумирова О.Н. Петроглифы гор Архарлы / МИАК. Т. XV. Алматы: ИА КН МНВО РК, 2023. 392 с.
- 13 Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. В поисках следов свернувшейся пантеры: к изучению памятников Майемерской степи // История и археология Семиречья / Отв. ред. А.А. Горячев. Вып. 4. Алматы: ОФ «Родничок», 2011. С. 67–88.

- 14 Дэвлет М.А. «Солнцеголовые» антропоморфные фигуры казахстанских петроглифов и их восточные параллели // Маргулановские чтения (1990) / Отв. ред. З.С. Самашев. Ч. 1. М.: ИА, 1992. С. 209–212.
- 15 Егоров В.Л. Древний штандарт из Хакасско-Минусинской котловины // СА. 1967. № 1. С. 250–253.
- 16 Егорова Т.А., Егорова К.А. К вопросу об иконографических традициях изображений воинов-знаменосцев в петроглифах Жетысу // Кадырбаевские чтения–2014 / Отв. ред. А.А. Бисембаев. Актобе, 2014. С. 234–242.
- 17 Жумабекова и др. 2011: Жумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Оңғар А. Есік. Иссык. Есік. Алматы: Таймас, 2011. 200 с.
- 18 Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. Алма-Ата: Наука, 1977. 232 с.
- 19 Кубарев Г.В. Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников). Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2005. 400 с.
- 20 Ларичев В.Е., Тюрюмина Л.В. Военное дело у киданей: по сведениям из «Лябши» // Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века / Отв. ред. В.Е. Ларичев. Новосибирск: Наука, 1975. С. 99–112.
- 21 Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Наскальные изображения Семиречья. 2-е изд. Алматы: Фонд «XXI век», 2002. 264 с.
- 22 Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Петроглифы поздней бронзы и раннего железного века в урочище Ой-Джайляу // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2008. № 1. С. 101–109.
- 23 Марьяшев А.Н., Рогожинский А.Е. Наскальные изображения в горах Ешкиольмес. Алма-Ата: Гылым, 1991. 80 с.
- 24 Медоев А.Г. Гравюры на скалах. Сары-Арка, Мангышлак. Часть первая. Алма-Ата: Жалын, 1979. 176 с.
- 25 Мухарева А.Н. Раннесредневековая изобразительная традиция в петроглифах Саяно-Алтайского региона и сопредельных территорий // Вестник НГУ. Серия: История, филология. Т. 6. Вып. 3: Археология и этнография. 2007. С. 189–198.
- 26 Новожинов В.А. Петроглифы Сары-Арки. Алматы: ИА, 2002. 125 с.
- 27 Новожинов В.А. Чудо коммуникации и древнейший колесный транспорт Евразии. М.: Таус, 2012. 500 с.
- 28 Обычаи и традиции 2005: Обычаи и традиции казахского народа. Т. I. Общее и особенное / Сост. С.Е. Ажигали. Алматы: Арыс, 2005. 328 с.
- 29 Обычаи и традиции 2006: Обычаи и традиции казахского народа. Т. II. От рождения до смерти (семейная обрядность в трудах ранних авторов) / Сост. С.Е. Ажигали. Алматы: Арыс, 2006. 416 с.
- 30 Окладников А.П. Конь и знамя на Ленских писаницах // Тюркологический сборник I / Отв. ред. А.Н. Кононов. М.; Л.: АН СССР, 1951. С. 143–154.
- 31 Рогожинский А.Е. Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы. Алматы: Signet Print, 2011. 346 с.
- 32 Рогожинский А.Е. Средневековые тамги-петроглифы Южного Казахстана и Семиречья // Тамги доисламской Центральной Азии / Координатор: С.А. Яценко. Самарканд: МИЦАИ, 2019. С. 249–295.
- 33 Рогожинский А.Е., Черемисин Д.В. Тамги кочевников тюркской эпохи на Алтае и в Семиречье (опыт сопоставления и идентификации) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2019. Т. 47. № 2. С. 48–59.
- 34 Савинов Д.Г. «Женщина-Дом» (Интерпретация одного из петроглифических сюжетов Калбак-Таша, Горный Алтай) // Вопросы археологии Урала. Вып. 26. Екатеринбург; Сургут: Магеллан, 2011. С. 80–89.
- 35 Сала Р. Памятники Казахстана: Кулжабасы // Памятники наскального искусства Центральной Азии. Алматы: ТОО «Археологическая экспертиза», 2004. С. 60–74.
- 36 Свод памятников 2009: Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Алматинская область / Под ред. К.М. Байпакова. В 2-х т. Т. II. Алматы: Агентство «Маматай», 2009. 1320 с.
- 37 Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Алма-Ата: Гылым, 1992. 288 с.
- 38 Самашев З. Петроглифы Казахстана. Алматы: Өнер, 2006. 200 с.
- 39 Самашев З. Наскальные изображения Жетысу. Баянжурек. Астана: ФИА, 2012. 240 с.
- 40 Самашев и др. 2014: Самашев З., Мургабаев С., Елеуов М. Петроглифы Сауыскандыка. Астана: ФИА, 2014. 374 с.
- 41 Сейтмуратова и др. 2015: Сейтмуратова Э.Ю., Аршамов Я.К., Баратов Р.Т., Бакдаулеткызы С., Даутбеков Д.О., Сатемирова Ж.И. Современное состояние изученности геодинамики и металлогении Жонгаро-Балхашской складчатой системы // Горный журнал Казахстана. 2015. № 3. С. 12–16.

- 42 Худяков Ю.С. Вооружение енисейских кыргызов. Новосибирск: Наука, 1980. 176 с.
- 43 Худяков Ю.С. Образ воина в наскальном искусстве Южной Сибири и Центральной Азии // Антропоморфные изображения. Первобытное искусство / Отв. ред. Р.С. Василевский. Новосибирск: Наука, 1987. С. 181–190.
- 44 Черемисин Д.В. Результаты новейших исследований петроглифов древнетюркской эпохи на юго-востоке Российского Алтая // Археология, этнография и антропология Евразии. 2004. № 1 (17). С. 39–50.
- 45 Чупахин В.М. Высотно-зональные геосистемы Средней Азии и Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1987. 256 с.
- 46 Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. М.: Наука, 1980. 236 с.
- 47 Шер Я.А. О возможных истоках скифо-сибирского звериного стиля // Вопросы археологии Казахстана / Отв. ред. Самашев З.С. Вып. 2. Алматы; Москва: Фылым, 1998. С. 218–230.
- 48 Яценко С.А. Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). М.: Вост. лит. РАН, 2006. 664 с.
- 49 Maryashev et al. 1998: Maryashev A.N., Goryachev A.A., Potapov S.A. Felsbilder im Siebenstromland // Repertoire des petroglyphes d'Asie Centrale. Paris, 1998. 146 s.
- 50 Martynov A.J., Mariachev A.N., Abetekov A.K. Gravures rupestres de Saimaly-Tach. Alma-Ata: Abai University, 1992. 126 p.
- 51 Frachetti et al. 2010: Frachetti Michael D., Spengler Robert N., Fritz Gayle J., Mar'yashev Alexei N. Earliest direct evidence for broomcorn millet and wheat in the central Eurasian steppe region // Antiquity. 12/2010. Vol. 84 (326). Pp. 993–1010.

REFERENCES

- 1 Ageeva, E. I. 1960. In *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii materialnoj kultury (Brief communications of the Institute for the History of Material Culture)* 80, 65–69 (in Russian).
- 2 Ageeva, E. I. 1961. In *Trudy Instituta istorii i etnografii AN KazSSR (Proceedings of the Institute of History and Ethnography of AN KazSSR)* 12, 21–40 (in Russian).
- 3 Almatinskaya oblast 2018: Baipakov, K. M. (ed.). 2018. *Almatinskaya oblast. Istoriko-kulturnoe nasledie (Almaty region. Historical and cultural heritage)*. Vol. I. Almaty: “Qos-Qos” Publ. (in Russian).
- 4 Akishev, K. A. 1978. *Kurgan Issyk. Iskusstvo sakov Kazakhstana (Issyk Kurgan. Art of the Saks of Kazakhstan)*. Moscow: “Iskusstvo” Publ. (in Russian).
- 5 Antonov et al. 2022: Antonov, M. A., Goryachev, A. A., Khismatullin, R. K. 2022. In *Kazakstan arheologiyasy (Kazakhstan Archeology)* 3 (17), 126–150 (in Russian).
- 6 Arheologicheskaya karta Kazakhstana 1960: Akishev, K. A. et al. (eds.). *Arheologicheskaya karta Kazakhstana (Archaeological map of Kazakhstan)*. Alma-Ata: KazSSR Academy of Sciences (in Russian).
- 7 Bagautdinov, R. S., Zubov, S. E. 1998. In: Vilinbakhov, G. V., Masson, V. M. (eds.). *Voennaya arheologiya. Oruzhie i voennoe delo v istoricheskoy i sotsialnoj perspektive (Military Archaeology. Weapons and Military Affairs in Historical and Social Perspective)*. St. Petersburg: State Hermitage Museum, Institute for the History of Material Culture RAS, 253–256 (in Russian).
- 8 Baipakov, K. M., Maryashev, A. N. 2008. *Petroglify Bayan-Zhureka (Petroglyphs of Bayan-Zhurek)*. Almaty: “Credo” Publ. (in Russian).
- 9 Baipakov et al. 2005: Baipakov, K. M., Maryashev, A. N., Goryachev, A. A., Potapov, S. A. 2005. *Naskalnye izobrazheniya v gorah Eshkiolmes (Rock Images in the Eshkiolmes mountains)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 10 Gorelik, M. V. 1985. In: Piotrovskij, B. B. et al. (eds.). *Drevnyaya Anatoliya (Ancient Anatolia)*. Moscow: “Nauka” Publ., 183–202 (in Russian).
- 11 Goryachev, A. A., Egorova, T. A. 2024. In: Nikonorov, V. P., Kovalev, E. K. (eds.). *Kultury i tsivilizatsii Tsentralnoj Azii ot neolita do srednevekov'ya (Cultures and Civilizations of Central Asia from the Neolithic to the Middle Ages)*. St. Petersburg: Institute for the History of Material Culture RAS, 126–129 (in Russian).
- 12 Goryachev et al. 2023: Goryachev, A. A., Kazizov, E. S., Egorova, T. A., Gumirova, O. N. 2023. *Petroglify gor Arkharly (Petroglyphs of the Arkharly Mountains). Materialy i issledovaniya po archeologii Kazakhstana*. Vol. XV. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).

- 13 Jumabekova, G. S., Bazarbayeva, G. A. 2011. In: Goryachev, A. A. (ed.). *Istoriya i arheologiya Semirech'ya (History and archaeology of the Semirechye)*. Issue 4. Almaty: OF "Rodnichok", 67–88 (in Russian).
- 14 Devlet, M. A. 1992. In: Samashev, Z. (ed.). *Margulanovskie chteniya (1990) (Margulan Readings (1990))*. Part 1. Moscow; Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 209–212 (in Russian).
- 15 Egorov, V. L. 1967. In *Sovetskaya arheologiya (Soviet archaeology)* 1, 250–253 (in Russian).
- 16 Egorova, T. A., Egorova, K. A. 2014. In: Bissembaev, A. A. (ed.). *Kadyrbaevskie chteniya–2014 (Kadyrbaev readings–2014)*. Aktobe, 234–242 (in Russian).
- 17 Jumabekova, G. S., Bazarbayeva, G. A., Onggar, A. 2011. *Esyk. Issyk. Esik*. Almaty: "Taymas" Publ. (in Kazakh, Russian, English).
- 18 Kadyrbayev, M. K., Maryashev, A. N. 1977. *Naskalnye izobrazhenia hrebta Karatau (Rock art of the Karatau Ridge)*. Alma-Ata: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 19 Kubarev, G. V. 2005. *Kultura drevnih tyurok Altaya (po materialam pogrebalnyh pamyatnikov) (Culture of ancient Altai Turks (on the materials of funerary monuments))*. Novosibirsk: Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS (in Russian).
- 20 Larichev, V. E., Tyuryumina, L. V. 1975. In: Larichev, V. E. (ed.). *Sibir, Tsentralnaya i Vostochnaya Aziya v srednie veka (Siberia, Central and East Asia in the Middle Ages)*. Novosibirsk: "Nauka" Publ., 99–112 (in Russian).
- 21 Maryashev, A. N., Goryachev, A. A. 2002. *Naskalnye izobrazheniya Semirechiya (Rock images of Semirechye)*. 2nd edition. Almaty: "21st Century Foundation" Publ. (in Russian).
- 22 Maryashev, A. N., Goryachev, A. A. 2008. In *Izvestiya Natsionalnoj akademii nauk RK. Seriya obshchestvennykh nauk (Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. A series of social sciences)* 1, 101–109 (in Russian).
- 23 Maryashev, A. N., Rogozhinskiy, A. E. 1991. *Naskalnye izobrazheniya v gorah Eshkiolmes (Rock images in the mountains of Eshkiolmes)*. Alma-Ata: "Gylym" Publ. (in Russian).
- 24 Medoev, A. G. 1979. *Gravyury na skalah. Sary-Arka, Mangyshlak (Engravings on rocks. Sary-Arka, Mangyshlak)*. Part one. Alma-Ata: "Zhalyn" Publ. (in Russian).
- 25 Mukhareva, A. N. 2007. *Vestnik NGU. Seriya: Istoriya, filologiya*. T. 6. Vyp. 3: *Arheologiya i etnografiya (Bulletin of Novosibirsk State University. Series: History, philology vol. 6. Issue 3: Archaeology and ethnography)*, 189–198 (in Russian).
- 26 Novozhenov, V. A. 2002. *Petroglify Sary-Arki (Petroglyphs of Sary-Arka)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 27 Novozhenov, V. A. 2012. *Chudo kommunikatsii i drevnejshij kolesnyj transport Evrazii (Miracle of communication and the most ancient wheeled transport of Eurasia)*. Moscow: "Taus" Publ. (in Russian).
- 28 Obychai i traditsii 2005: Azhigali, S. E. (compl.). 2005. *Obychai i traditsii kazahskogo naroda*. T. I. *Obshchee i osobennoe (Customs and traditions of the Kazakh people*. Vol. I. *General and special)*. Almaty: "Arys" Publ. (in Russian).
- 29 Obychai i traditsii 2006: Azhigali, S. E. (compl.). 2006. *Obychai i traditsii kazahskogo naroda*. 2006. T. II. *Ot rozhdeniya do smerti (semejnyaya obryadnost' v trudah rannih avtorov) (Customs and traditions of the Kazakh people*. Vol. II. *From birth to death (family rituals in the works of early authors))*. Almaty: "Arys" Publ. (in Russian).
- 30 Okladnikov, A. P. 1951. In: Kononov, A. N. (ed.). *Tyurkologicheskij sbornik I (Turkological Collection I)*. Moscow; Leningrad: USSR Academy of Sciences, 143–154 (in Russian).
- 31 Rogozhinskiy, A. E. 2011. *Petroglify arheologicheskogo landshafta Tamgaly (Petroglyphs of Tamgaly archaeological landscape)*. Almaty: "Signet Print" Publ. (in Russian).
- 32 Rogozhinskiy, A. E. 2019. In: Yatsenko, S. A. (coord.). *Tamgi doislamskoj Tsentralnoj Azii (Tamgas of pre-Islamic Central Asia)*. Samarkand: IICAS, 249–295 (in Russian).
- 33 Rogozhinsky, A. E., Cheremisin, D. V. 2019. In *Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii (Archaeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia)* 47 (2), 48–59 (in Russian).
- 34 Savinov, D. G. 2011. In: *Voprosy arheologii Urala (Issues of Urals archaeology)*. Issue 26. Ekaterinburg; Surgut: "Magellan" Publ., 80–89 (in Russian).

- 35 Sala, R. 2004. In: *Pamyatniki naskalnogo iskusstva Tsentralnoi Azii (Monuments of rock art of Central Asia)*. Almaty: LLP “Archaeological Expertise”, 60–74 (in Russian).
- 36 Svod pamyatnikov 2009: Baipakov, K. M. (ed.). 2009. *Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Almatinskaya oblast (Code of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Almaty region)*. In 2 vol. Vol. II. Almaty: “Mamatai Agency” Publ. (in Russian).
- 37 Samashev, Z. S. 1992. *Naskalnye izobrazheniya Verhnego Priirtysh`ya (Rock art of Upper Irtysh region)*. Alma-Ata: “Gylm” Publ. (in Russian).
- 38 Samashev, Z. 2006. *Petroglify Kazakhstana (Petroglyphs of Kazakhstan)*. Almaty: “Oner” Publ. (in Russian).
- 39 Samashev, Z. S. 2012. *Naskalnye izobrazheniya Jetisu. Bayanzhurek (Rock art of Jetisu. Bayanzhurek)*. Astana: Branch of the Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 40 Samashev et al. 2014: Samashev, Z. S., Murgabaev, S., Eleuov, M. 2014. *Petroglify Sauyskandyka (Petroglyphs of Sauyskandyk)*. Astana: Branch of the Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 41 Seitmuratova 2015: Seitmuratova, E. Y., Arshamov, Y. K., Baratov, R. T., Bakdauletkyzy, S., Dautbekov, D. O., Satemirova, J. I. 2015. In *Gornyy zhurnal Kazakhstana (Mining Journal of Kazakhstan)* 3, 12–16 (in Russian).
- 42 Khudyakov, Y. S. 1980. *Vooruzhenie enisejskih kyrgyzov (Armament of the Yenisei Kyrgyz)*. Novosibirsk: “Nauka” (in Russian).
- 43 Khudyakov, Y. S. 1987. In: Vasilevskij, R. S. (ed.). *Antropomorfnye izobrazheniya. Pervobytnoe iskusstvo (Anthropomorphic Images. Primitive Art)*. Novosibirsk: “Nauka”, 181–190 (in Russian).
- 44 Cheremisin, D. V. 2004. *Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii (Archaeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia)* 1 (17), 39–50 (in Russian).
- 45 Chupakhin, V. M. 1987. *Vysotno-zonalnye geosistemy Srednej Azii i Kazakhstana (Altitude-zonal geosystems of Central Asia and Kazakhstan)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 46 Sher, Y. A. 1980. *Petroglify Srednej i Tsentralnoj Azii (Petroglyphs of Middle and Central Asia)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 47 Sher, Y. A. 1998. In: Samashev, Z. (ed.). *Voprosy arheologii Kazakhstana (Issues of Kazakhstan archaeology)*. Issue 2. Almaty; Moscow: “Gylm” Publ., 218–230 (in Russian).
- 48 Yatsenko, S. A. 2006. *Kostum drevnej Evrazii (iranoyazychnye narody) (Costume of ancient Eurasia (Iranian-speaking peoples))*. Moscow: “Vostochnaya literatura” Publ. (in Russian).
- 49 Maryashev et al. 1998: Maryashev, A. N., Goryachev, A. A., Potapov, S. A. 1998. In: *Repertoire des petroglyphes d’Asie Centrale*. Paris (in German).
- 50 Martynov et al. 1992: Martynov, A. J., Mariachev, A. N., Abetekov, A. K. 1992. *Gravures rupestres de Saimaly-Tach*. Alma-Ata: Abai University (in French).
- 51 Frachetti et al. 2010: Frachetti, Michael D., Spengler, Robert N., Fritz, Gayle J., Mar’yashev, Alexei N. 2010. In *Antiquity* 84 (326), 993–1010.

CRediT authorship contribution statement

A. Goryachev: conceptualization, writing-reviewing, formal analysis, data verification, and manuscript editing.
T. Egorova: conceptualization, writing-reviewing, formal analysis, data verification, and manuscript editing.

Авторлық үлес

А.А. Горячев: тұжырымда, жазу-рецензиялау, ресми талдау, деректерді тексеру және қолжазбаны редакциялау.
Т.А. Егорова: тұжырымдау, визуализация, деректерді қадағалау, жазу-рецензиялау, қолжазбаны редакциялау.

Вклад авторов

А.А. Горячев: концептуализация, написание-рецензирование, формальный анализ, верификация данных и редактирование рукописи.
Т.А. Егорова: концептуализация, визуализация, курирование данных, написание-рецензирование, редактирование рукописи.

About the Authors

Goryachev Alexander – Senior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0001-6952-5567](https://orcid.org/0000-0001-6952-5567) E-mail: aga.2805@mail.ru

Egorova Tatiana – Specialist in Philology, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan,

ORCID: [0000-0002-8914-0936](https://orcid.org/0000-0002-8914-0936) E-mail: ega.0108@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Горячев Александр Анатольевич – жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы

Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Егорова Татьяна Александровна – маман-филолог, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,

Алматы қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Горячев Александр Анатольевич – ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан

Егорова Татьяна Александровна – специалист-филолог, Институт археологии имени А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов
/ Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 27.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 14.03.2025.

УДК 902.904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/3007-6528.2025.234.245>

Знаки и символы в изобразительных памятниках Казахского Алтая

© 2025 г. Самашев С.К., Пушкарев А.А., Половцев М.Ю., Ерланова Ж.Е., Сиражева Б.А.

Keywords: archaeology of Kazakhstan, petroglyphs, Kazakh Altai, signs and symbols, tamgas, ancient nomadic culture, semiotics of visual symbols, interdisciplinary research

Түйін сөздер: Қазақстан археологиясы, петроглифтер, Қазақ Алтайы, таңбалар мен нышандар, таңбалар, ежелгі көшпелілер мәдениеті, көрнекі белгілердің семиотикасы, пәнаралық зерттеулер

Ключевые слова: археология Казахстана, петроглифы, Казахский Алтай, знаки и символы, тамги, культура древних кочевников, семиотика визуальных символов, междисциплинарные исследования

S. Samashev¹, A. Pushkarev², M. Polovtsev^{2*}, Zh. Yerlanova¹, and B. Sirazheva³

¹State Historical and Cultural Museum-Reserve “Berel”, Zhambyl v., Kazakhstan

²East Kazakhstan Regional Museum of Local History, Oskemen, Kazakhstan

³Istanbul University, Istanbul, Turkey

*corresponding author

Signs and Symbols in the Rock Art Monuments of the Kazakh Altai

The article presents the findings of field studies on petroglyphs conducted in the Ulan and Kurchum districts of Eastern Kazakhstan in 2024. Particular focus is given to geometric and solar motifs observed both within traditional zoomorphic and anthropomorphic compositions, as well as in isolated instances. An analysis of patina levels and stylistic features made it possible to establish the multilayered nature of the rock art and to identify several chronological horizons, ranging from the Bronze Age and Early Iron Age to the Middle Ages. The application of photogrammetric techniques and digital filters (DStretch) enabled the clarification of previously unnoticed details and the discovery of new compositions. The interpretation of geometric motifs (circles, oval, zigzag) is considered in the context of solar cults and funerary-ritual practices, reflecting the complex structure and multifunctionality of the ancient rock art of the Kazakh Altai.

Source of funding: The work was carried out within the framework of program-targeted funding of the Committee of Culture of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan for the 2023–2025, IRN of the Project BR22082478.

Citation: Samashev S. , Pushkarev A., Polovtsev M., Yerlanova Zh., Sirazheva B. 2025. Signs and Symbols in the Rock Art Monuments of the Kazakh Altai. *Margulan readings–2025*, 234–245 (in Russian).

С.Қ. Самашев¹, А.А. Пушкарев², М.Ю. Половцев^{2*}, Ж.Е. Ерланова¹, Б.А. Сиражева³

¹«Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Жамбыл а., Қазақстан

²Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, Өскемен қ., Қазақстан

³Ыстанбұл университеті, Ыстанбұл қ., Түркия

*корреспондент авторы

Қазақ Алтайы бейнелеу өнері ескерткіштеріндегі белгілер мен символдар

Мақалада 2024 жылы Шығыс Қазақстан облысы Ұлан және Күршім аудандарында жүргізілген далалық зерттеулердің нәтижелері қарастырылған. Дәстүрлі зооморфтық және антропоморфтық композицияларда да, жеке-дара сюжеттерде де кездесетін геометриялық және күн тәріздес белгілеріне ерекше назар аударылған. Зеңжар дәрежесіне және бейнелену стиліне талдау жасау жартас суреттерінің бірнеше қабаттан тұратындығын анықтауға, сондай-ақ қола және ерте темір дәуірлерінен ортағасырларға дейінгі бірнеше кезеңмен мерзімделетінін анықтауға мүмкіндік берді. Фотограмметриялық әдістер мен цифрлық сүзгілерді

(DStretch) пайдалану бұрын байқалмаған бөлшектерді нақтылауға және жаңа композицияларды ашуға мүмкіндік берді. Геометриялық сарындарды (шеңберлер, сопақшалар, ирекшелерді) талдау барысында, яғни оларды күн культі, жерлеу және ғұрыптық тәжірибелер мәнмәтінінде қарастырған кезде, Қазақ Алтайының ежелгі жартас өнерінің құрылымының күрделілігі мен қызмет аясының кеңдігі байқалды.

Қаржыландыру көзі: Жұмыс Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің 2023–2025 жылдарға арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы бойынша жүргізілген, жобаның ЖТН № BR22082478.

Сілтеме: Самашев С.Қ., Пушкарев А.А., Половцев М.Ю., Ерланова Ж.Е., Сиражева Б.А. 2025. Қазақ Алтайы бейнелеу өнері ескерткіштеріндегі белгілер мен символдар. *Марғұлан оқулары–2025*. 234–245-бб. (Орысша).

С.К. Самашев¹, А.А. Пушкарев², М.Ю. Половцев^{2*}, Ж.Е. Ерланова¹, Б.А. Сиражева³

¹Государственный историко-культурный музей-заповедник «Берел», с. Жамбыл, Казахстан

²Восточно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

³Стамбульский университет, г. Стамбул, Турция

*автор-корреспондент

Знаки и символы в изобразительных памятниках Казахского Алтая

В статье рассматриваются результаты полевых исследований, проведённых в Уланском и Курчумском районах Восточно-Казахстанской области в 2024 году. Особое внимание уделено геометрическим и солярным знакам, встречающимся как в традиционных зооморфных и антропоморфных композициях, так и в обособленных сюжетах. Анализ степени патинизации и стиля исполнения позволил установить многослойность наскальных рисунков и выявить несколько временных горизонтов – от бронзового века и раннего железного века до Средневековья. Применение фотограмметрических методов и цифровых фильтров (DStretch) позволило уточнить ранее не замеченные детали и обнаружить новые композиции. Интерпретация геометрических мотивов (круги, овал, зигзаг) рассматривается в контексте солярных культов, погребально-обрядовой практики, что отражает сложную структуру и многофункциональность древнего наскального искусства Казахского Алтая.

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета культуры Министерства культуры и информации Республики Казахстан на 2023–2025 гг., ИРН проекта № BR22082478.

Цитирование: Самашев С.К., Пушкарев А.А., Половцев М.Ю., Ерланова Ж.Е., Сиражева Б.А. 2025. Знаки и символы в изобразительных памятниках Казахского Алтая. *Маргулановские чтения–2025*. С. 234–245.

Введение

Наскальное искусство играет ключевую роль в изучении культурных и религиозно-мифологических представлений древних обществ. В Центральной Азии, и в частности в Казахстане, петроглифы нередко выступают уникальными свидетельствами духовной жизни, отражающими систему знаков и символов, связанных с хозяйственно-обрядовой практикой и мировоззрением населения. Разнообразие техник исполнения и сюжетных мотивов – от реалистичных зооморфных композиций до геометрических или солярных знаков – указывает на многогранность этих древних художественных традиций.

Собранные в ходе экспедиций в Восточном Казахстане материалы обнаружили не только традиционные зооморфные и антропоморфные сцены, но и тамгообразные знаки, а также символы – круги, зигзаги и овалы, интерпретируемые в контексте солярно-космологических представлений.

Актуальность изучения подобных знаков обусловлена их несомненной связью с религиозно-мифологическими представлениями древних, ритуально-обрядовой практикой, погребально-поминальной обрядностью и др.. Анализ технических, стилистических особенностей изображений становится важным не только для понимания локальных традиций, но и для прослеживания межкультурных контактов и миграционных процессов на обширных пространствах Евразии.

Цифровые методы предоставляют новые инструменты, позволяющие выявлять ранее незаметные детали и восстанавливать скрытые фрагменты композиции, тем самым уточняя хронологические рамки и культурную принадлежность памятников.

Настоящая работа посвящена выявлению, описанию и интерпретации круговых, зигзагообразных и прочих геометрических знаков, обнаруженных на памятниках Восточного Казахстана в 2024 году.

Материалы и методы

Настоящее исследование основано на результатах полевых работ в Казахском Алтае, проведённых в июле–сентябре 2024 года. Основным объектом исследования послужили петроглифы, обнаруженные в Уланском и Курчумском районах Восточно-Казахстанской области. Всего в ходе экспедиции было зафиксировано 12 памятников, на которых выделено 22 плоскости с различными знаками. Для документирования памятников применялся комплекс методов, сочетающий традиционную визуальную фиксацию и современные цифровые технологии. Геодезическая привязка и определение координат каждого памятника и конкретной поверхности выполнялись с помощью высокоточных GPS-приёмников; все координаты переводились в систему UTM (WGS1984). Для уточнения местоположения скальных выходов проводилась аэрофотосъёмка с применением дрона DJI Phantom 4 Pro V2 на высотах 140–180 м, что обеспечивало получение ортофотопланов с разрешением 4–10 см на пиксель. Съёмка поверхностей со знаками осуществлялась методом фотограмметрии с помощью фотоаппарата Canon EOS 650 при 80-процентном наложении кадров и использовании круговых 12-битных марок; дальнейшая обработка изображений проводилась в Agisoft Metashape, где выполнялись выравнивание фотографий, построение облака точек с разрешением 0,2–0,8 мм и создание высокодетализированных 3D-моделей. Полученные 3D-модели и ортофотопланы обрабатывались в QGIS [QGIS 2024] для анализа географической привязки и визуализации, а для усиления слабых различимых рисунков дополнительно применялись фильтры программы DStretch (Decorrelation stretch) [DStretch 2025]. Отбор и анализ знаков основывались на технических и стилистических признаках, а также учитывали особенности локализации поверхностей. В результате была сформирована оцифрованная база, включающая ортофотопланы, 3D-модели и схемы расположения знаков, что позволило провести детальный морфологический и семиотический анализ петроглифов Казахского Алтая и создать основу для последующих сравнительных исследований.

Результаты

В июле–сентябре 2024 года, удалось обследовать 12 местонахождений петроглифов и 22 плоскости, несущие знаки и символы. Общий визуальный обзор, подкреплённый аэрофотосъёмкой и фотограмметрией, показал, что зафиксированные изображения весьма разнообразны по форме и технике исполнения. В целом удалось идентифицировать около 40 отдельных мотивов, включающих как простейшие геометрические фигуры, так и сюжетные композиции.

Исследования в Уланском районе ВКО

Могильник Шоже расположен на второй надпойменной террасе реки Шоже, в 2 км к северу от села Бестерек, рядом с трассой Усть-Каменогорск – Таргын – Самарское. Комплекс включает 19 объектов. В 80 м к западу от него находятся руины школы Шоже, а в 130 м к югу – мусульманское кладбище. Памятник относится к эпохе поздней бронзы – раннего железа и состоит из каменно-земляных оград; в ограде № 5, исследованной в 2024 г., выявлены две прямоугольные погребальные камеры-ящика из крупных гранитных плит. Территория памятника преимущественно задернована; отдельные объекты расположены у обрыва террасы. В 2024 году Восточно-Казахстанская археологическая экспедиция провела здесь исследование. В ограде № 5,

в северной камере (цисте), на стенах были зафиксированы зигзагообразные изображения [Самашев и др. 2024: 13]. Согласно результатам радиоуглеродного анализа ($R_Date\ 3342 \pm 32\ BP$), памятник датируется интервалом от 1692 до 1532 гг. до н.э., что соответствует позднему этапу бронзового века. Определение возраста выполнено в Лаборатории ускорительной масс-спектрометрии Центра физических и технологических наук (FTMC), г. Вильнюс, Литва, с использованием одноступенчатого ускорителя масс-спектрометрии SSAMS (NEC, США) и автоматизированной установки графитизации AGE-3 (Ionplus AG, Цюрих) (рис. 1).

На двух плитах погребальной камеры № 1 (координаты WGS1984: $49^{\circ}39'40.46''\ N$, $82^{\circ}39'37.52''\ E$) выявлены зигзагообразные линии [Самашев и др. 2024: 16]. Обе плиты установлены вертикально, поэтому и рисунки имеют вертикальную экспозицию. На юго-западной плите линии были заметны как непосредственно во время раскопок (*in situ*), так и на 3D-моделях с использованием текстурированных и «чистых» (без текстуры) проекций. На северо-западной плите зигзагообразные мотивы удалось обнаружить исключительно на трёхмерной модели при анализе рельефа поверхности без наложения текстуры (рис. 2).

Обнаруженные символы связаны с мифологическими представлениями, обрядами перехода, а также природными стихиями, особенно водой. Эти сакральные знаки отражают сложную систему символики, распространённую в древних культурах Евразии, и свидетельствуют о развитых религиозных и мифологических концепциях того времени. Исследование памятника способствует углублению понимания религиозных верований, мифологических концепций и культурных связей бронзового века, подчеркивая важность сакральных знаков и ритуальных практик в древних обществах.

Петроглифы Карымсак находятся в 3,5 км к западу от села Бестерек. Наскальные изображения выполнены в технике сплошной выбивки и нанесены на вертикальные выходы породы, которые протягиваются вдоль скального массива на протяжении одного километра. Сюжетный репертуар отличается разнообразием: преобладают горные козлы, но также встречаются изображения лошадей, хищников и верблюдов. Отдельное внимание привлекает сцена охоты на диких животных.

На памятнике Карымсак выявлены две поверхности со знаками и символами. *Поверхность 1* (координаты WGS1984: $49^{\circ}40'30.88''\ N$, $82^{\circ}37'15.00''\ E$) имеет вертикальную экспозицию; на ней зафиксированы два элемента – знак и фигура человека. *Поверхность 2* (координаты WGS1984: $49^{\circ}40'34.01''\ N$, $82^{\circ}37'1.19''\ E$) также является вертикальной; здесь обнаружено множество мотивов, в том числе три знака.

Петроглифы Кызылтас обнаружены в 300 м к северо-востоку от села Кызылтас, на правом берегу реки Уранхай. На протяжении 1,5 км на вертикальных и горизонтальных поверхностях выявлено около 50 каменных глыб с наскальными рисунками. Основную часть сюжетов составляют изображения людей и животных. В ряде сложных композиций отмечено несколько антропоморфных фигур с опущенными руками, имеющими круглые утолщения; вокруг них изображены лошади и козлы. Вероятно, эти сцены свидетельствуют о ритуальных действиях, для которых использовались специальные костюмы, однако их конкретное значение остаётся неизвестным.

Во второй группе рисунков отмечаются отличия в технике исполнения: если в целом преобладает метод сплошной выбивки, то в данной группе чаще встречается контурный способ. В контурной технике выполнены две фигуры быков без рогов, а также человек и олень с ветвистыми рогами, относящиеся, по стилистическим признакам, к раннему железному веку.

На памятнике Кызылтас выявлена одна поверхность со знаком, имеющим овальную форму (рис. 3). Данная поверхность (координаты WGS1984: $49^{\circ}42'40.65''\ N$, $82^{\circ}39'2.12''\ E$) ориентирована горизонтально и содержит единственный знак.

На увеличенном фрагменте (рис. 2 В) в центре просматривается форма, напоминающая вытянутый овал или слегка неправильный круг. Контурные знака выглядят размытыми: нет чёткой

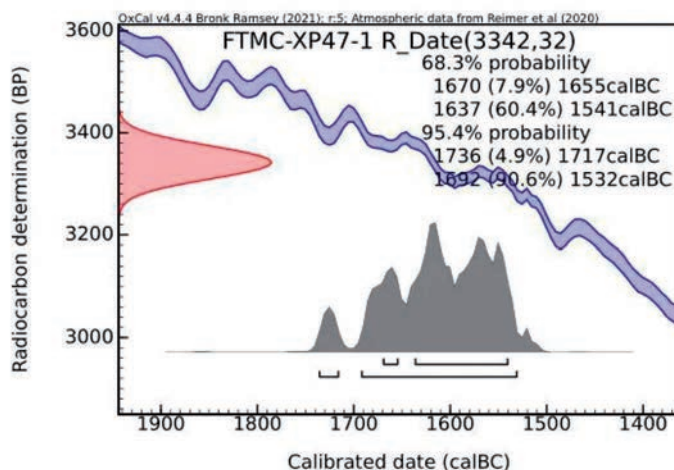

Рис. 1. Могильник Шоже. Результаты радиоуглеродного анализа.

Ответственное лицо: д-р. Жильвинас Эзеринскис

1-сур. Шөже қорымы. Радиокөміртекті талдау нәтижелері.

Жауапты тұлға: доктор Жильвинас Эзеринскис

Fig. 1. Shozhe burial ground. Results of radiocarbon analysis.

Responsible person: Dr. Žilvinas Ežerinskis

резьбы или глубоких линий, но общее очертание овала относительно различимо. Внутри самого «овала» не прослеживаются дополнительных фигур или орнаментов.

Петроглифы Сагыр III расположены примерно в 500 м к северу от села Сагыр, в урочище Сагыр, на одноимённой реке. Наскальные изображения выбиты на горизонтальных плоскостях и встречаются группами на протяжённости порядка 3 км. Среди них выделяется несколько крупных «полотен» – больших плит, плотно покрытых реалистичными изображениями животных и людей. Особую ценность представляют две сцены поединков.

На памятнике Сагыр III определены три поверхности со знаками и символами. *Поверхность 1* (координаты WGS1984: 49°43'30.31" N, 82°39'40.13" E) ориентирована горизонтально и содержит разнообразные символы. *Поверхность 2* (координаты WGS1984: 49°43'30.41" N, 82°39'40.10" E) также расположена горизонтально, но здесь зафиксирован только один знак (рис. 4). *Поверхность 3* (координаты WGS1984: 49°43'27.79" N, 82°39'43.98" E) имеет вертикальную экспозицию и насыщена многочисленными изображениями.

На правой стороне поверхности отчётливо просматриваются три фигуры козлов, выполненные в виде схематичных, слегка вытянутых силуэтов. Фигуры расположены примерно на одном уровне и могут создавать впечатление общего движения либо сценки, где животные следуют друг за другом.

Слева заметен мотив в виде двух концентрических кругов (круг в круге). Внешний круг аккуратно обведён сплошной линией, а внутри него, с небольшим отступом, проходит второй круг меньшего диаметра.

Исследования в Курчумском районе ВКО

В Курчумском районе Восточно-Казахстанской области были обследованы три памятника древнего наскального искусства, на которых выявлены знаки и символы: петроглифы Доланалы, Тулкуне и Мойнак.

Петроглифы Доланалы выбиты на валунах и выступах тёмно-серой коренной породы. По своему культурно-хронологическому составу они чётко делятся на два периода: бронзовый век и

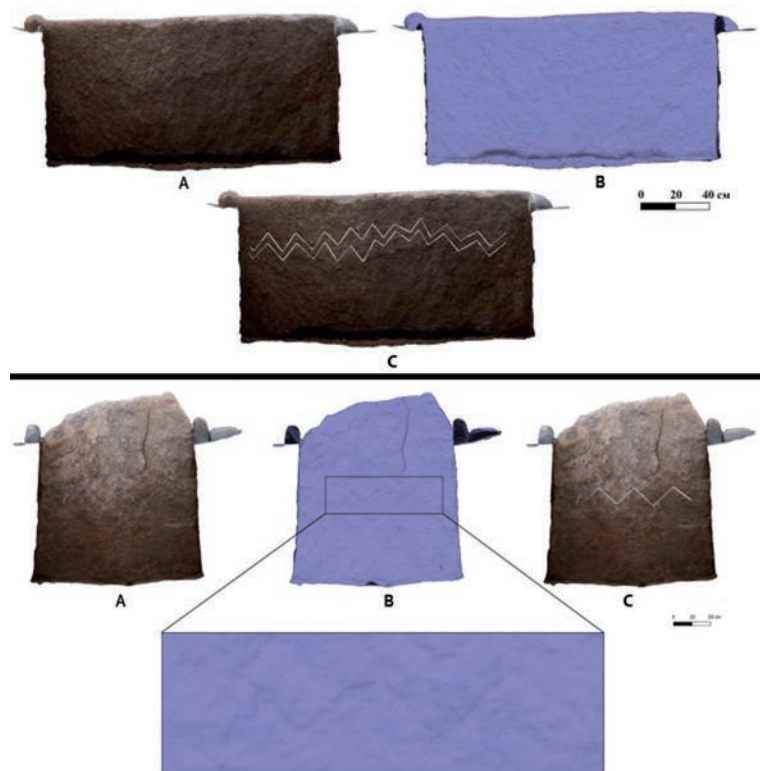

Рис. 2. Могильник Шоже. Циста № 1. Ортофотопланы ЮЗ и СЗ плиты:
А – фототекстура; В – рельеф поверхности; С – фототекстура с прорисовкой линий.
Исполнитель: А. Пушкарев
2-сур. Шөже қорымы. № 1 тас жәшік. ОБ және СБ тас тақталардың ортофотожоспары:
А – фототекстурасы; В – бетінің бедері; С – сызықтарды көрсете отырып жасаған фототекстурасы.
Орындаған: А. Пушкарев
Fig. 2. Shozhe burial ground. Cist No. 1. Orthophotoplan of the SW and NW slab:
А – photo texture; В – surface relief; С – photo texture with lines drawn.
Prepared by A. Pushkarev

ранний железный век. К эпохе раннего железа относятся изображения оленей и горных козлов, часть из которых выполнена в скифо-сибирском зверином стиле.

На памятнике Доланалы обнаружено три поверхности, на которых зафиксированы различные знаки и символы. *Поверхность 1* (координаты WGS1984: 48°35'52.02" N, 83°56'23.90" E) ориентирована под углом 45° к горизонту; здесь зафиксирован один знак в форме «подквадратной» фигуры, пересечённой крестом, делящим её на четыре части. *Поверхность 2* имеет вертикальную экспозицию. На ней (координаты WGS1984: 48°35'40.86" N, 83°56'20.17" E) выявлен один круглый знак, который слабо различим при визуальном осмотре с текстурой, но становится заметным при анализе рельефа поверхности. *Поверхность 3* (координаты WGS1984: 48°35'31.63" N, 83°56'16.95" E) расположена горизонтально. Здесь присутствуют два солярных знака в виде кругов; в одном из них внутри выбито перекрестие.

Петроглифы Тулкуне находятся в 850 м к северо-востоку от села Бесжылдык Курчумского района, на левом берегу реки Курчум. В этой местности возвышаются холмы с плоскими вершинами, на гребнях которых встречаются выходы сланцевых пород и их обнажения. На вертикальных и горизонтальных поверхностях этих обнажений, в радиусе 1,5–2 км, зафиксированы наскальные рисунки, относящиеся к различным эпохам [Самашев и др. 2011: 170–181].

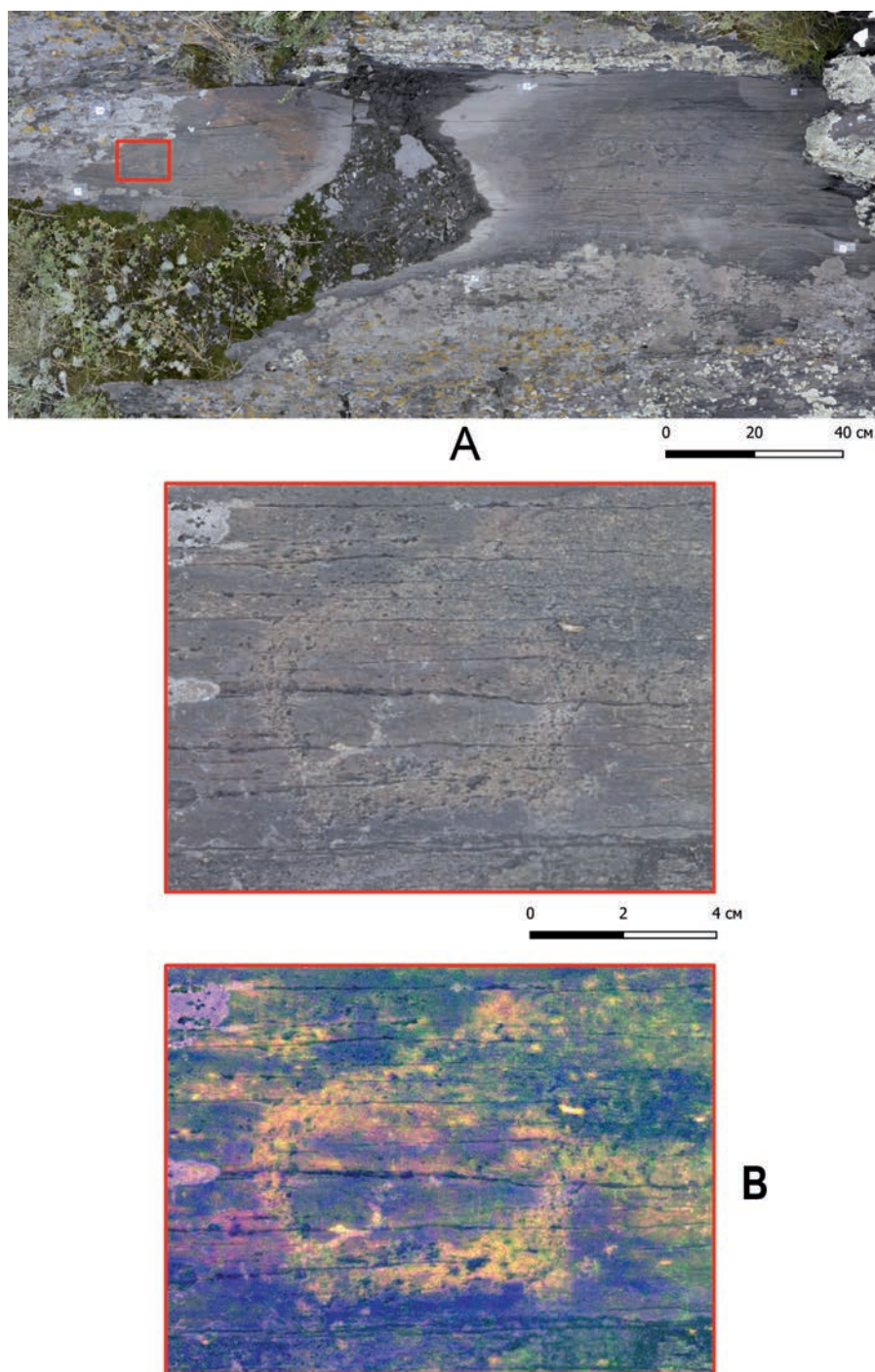

Рис. 3. Петроглифы Кызылтас. Поверхность 1: А – фототекстура;
В – фототекстура с применением фильтра YBK DStretch. Исполнитель: А. Пушкарев
3-сур. Қызылтас петроглифтері. Бет 1: А – фототекстурасы;
В – YBK DStretch сүзгісін қолдана отырып жасаған фототекстурасы. Орындаған: А. Пушкарев
Fig. 3. Kyzyltas petroglyphs. Surface 1: A – photo texture; B – photo texture with YBK DStretch filter applied.
Prepared by A. Pushkarev

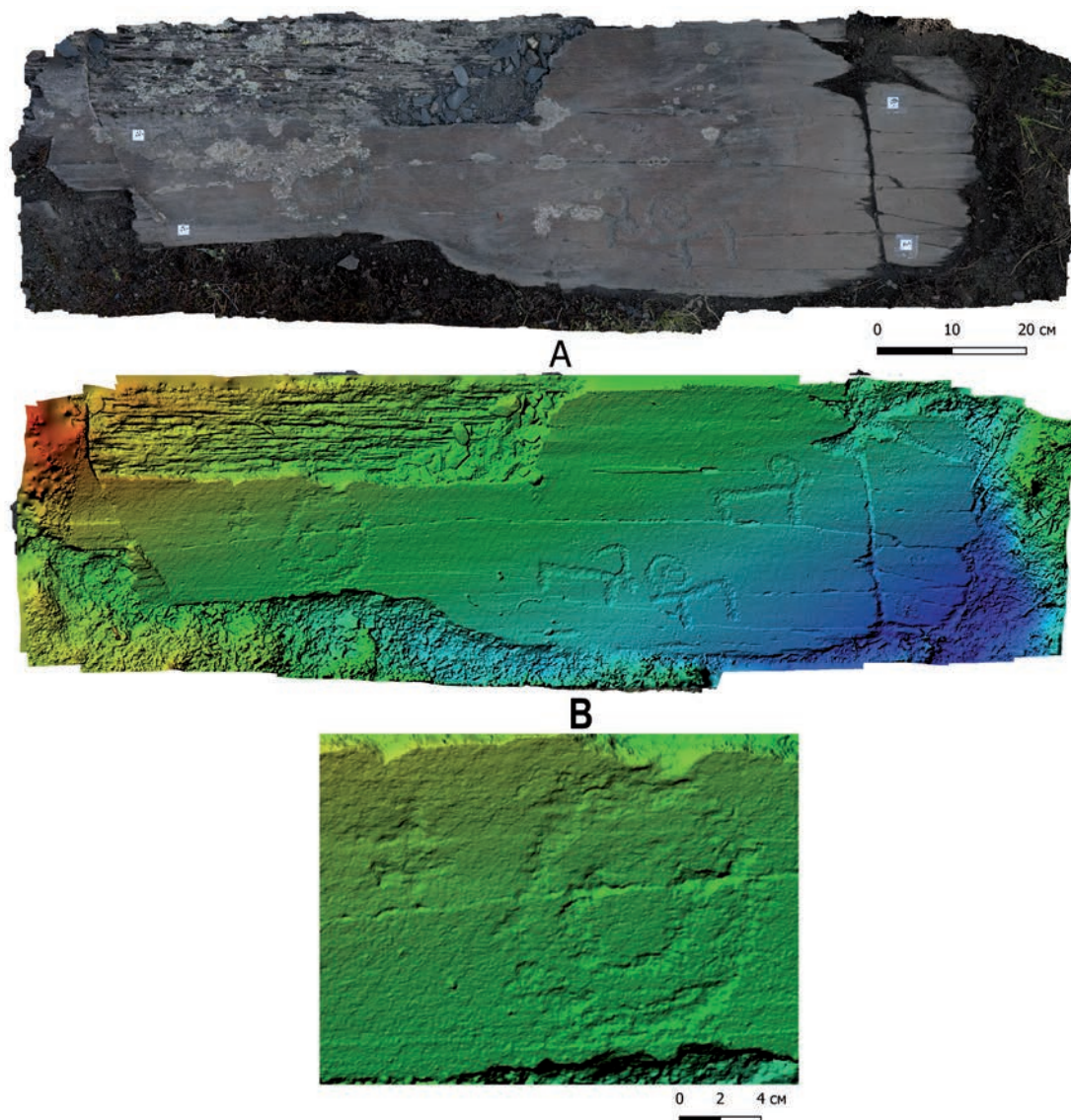

Рис. 4. Петроглифы Сағыр 3. Поверхность 2: А – фототекстура; В – рельеф поверхности.

Исполнитель: А. Пушкарев

4-сур. Сағыр 3 петроглифтері. Бет 2: А – фототекстурасы; В – бетінің бедері.

Орындаған: А. Пушкарев

Fig. 4. Petroglyphs of Sagyr 3. Surface 2: А – phototexture; В – surface relief.

Prepared by A. Pushkarev

На памятнике Түлкүне выявлено шесть поверхностей, где встречены знаки и символы. *Поверхность 1* (координаты WGS1984: 48°35'31.20"N 83°51'59.39"E) имеет экспозицию под углом 45 градусов от горизонта. На ней зафиксирован один знак. *Поверхность 2* (координаты WGS1984: 48°35'30.20"N 83°52'0.72"E) имеет экспозицию под углом 45 градусов от горизонта. На поверхности 2 имеются три знака. *Поверхность 3* (координаты WGS1984: 48°35'30.69"N 83°52'1.16"E) имеет горизонтальную экспозицию. Здесь зафиксирован один знак. *Поверхность 4* (координаты WGS1984: 48°35'30.62"N 83°52'1.84"E) имеет горизонтальную экспозицию. На ней имеется несколько знаков.

Часть поверхности скрыта из-за нецензурного рисунка, выполненного современными вандалами. *Поверхность 5* (координаты WGS1984: 48°35'30.33"N 83°52'1.56"E) имеет вертикальную экспозицию. Здесь сохранился один знак. *Поверхность 6* (координаты WGS1984: 48°35'29.72"N 83°52'0.54"E) имеет вертикальную экспозицию. На поверхности 6 выявлены многочисленные рисунки.

Петроглифы Мойнак расположены в урочище Мойнак, примерно в 2 км к северо-востоку от села Бесжылдык (Курчумский район), и в 30 км от места, где реки Курчум и Иртыш сливаются в единое русло. Основная часть наскальных рисунков сосредоточена на пяти низких сопках с плоскими вершинами. Общее количество камней с петроглифами составляет около 400, однако их распределение по условно выделенным группам неравномерно – это обусловлено влиянием природных факторов. Наиболее высокая плотность рисунков наблюдается во второй и третьей группах.

Изображения преимущественно выбиты на вертикальных и наклонных поверхностях; реже встречаются горизонтальные плоскости. Большая часть из них ориентирована на юг, реже – на восток или юго-запад, и лишь изредка повернута на север.

На памятнике Мойнак обнаружено пять поверхностей, где присутствуют знаки и символы. *Поверхность 1* (координаты WGS1984: 48°36'47.64" N, 83°51'53.10" E) имеет горизонтальную экспозицию и содержит один знак. *Поверхность 2* (координаты WGS1984: 48°36'46.79" N, 83°51'54.60" E) также горизонтальна; на ней выявлен один знак. *Поверхность 3* (координаты WGS1984: 48°36'46.20" N, 83°51'56.64" E) расположена вертикально и несёт одно знаковое изображение. *Поверхность 4* (координаты WGS1984: 48°36'44.78" N, 83°51'56.69" E) имеет горизонтальную экспозицию, на ней фиксируется одно изображение. *Поверхность 5* (координаты WGS1984: 48°36'40.81" N, 83°51'56.46" E) представлена вертикальной плоскостью, где сохранилось множество рисунков.

Обсуждение

Одним из наиболее показательных мотивов, выявленных в ходе полевых исследований в Восточно-Казахстанской области (Уланский и Курчумский районы), являются *круги и овалы*, которые часто рассматриваются как солярные символы. Анализируя совокупность обнаруженных изображений, а также результаты фотограмметрии и применения различных фильтров (DStretch), можно выделить следующие ключевые аспекты, связанные с солярной тематикой.

Круги, овалы или концентрические окружности встречаются как в одиночном виде, так и в составе более крупных композиций. В ряде случаев они расположены рядом с изображениями животных или помещены над основным сюжетом, что позволяет предположить их роль в передаче представления о солнце на небосводе. В другом варианте эти круги могут появляться изолированно, нередко в серии, заполняя поверхность камня. Подобные «многократные» круги, по данным аналогий с другими регионами, могут трактоваться как солярные знаки [Кадырбаев Марьяшев 2007: 81; Жульников 2024: 16].

Применение 3D-моделирования и фотограмметрии продемонстрировало, что некоторые круги едва различимы невооружённым глазом, особенно если выбивка выполнена неглубоко или поверхность сильно выветрена. Использование фильтров DStretch позволило выявить слабоконтрастные овальные и круговые контуры, которые стали плохо различимы. Такая технология не только расширяет перечень выявленных знаков, но и вносит ясность в вопрос о стилистической и хронологической принадлежности некоторых изображений.

Зигзагообразные элементы, задокументированные в частности на плитах цисты № 1 могильника Шоже, указывают на разнообразие символического языка древних обществ.

По мнению З. Самашева, при поиске иконографических и семантических параллелей для знаков из памятника Шоже в первую очередь следует обращать внимание на символические знаки, расположенные рядом в гроте. Эти элементы могут оказаться не просто синхронными,

но и созданными представителями одной и той же родоплеменной структуры. Автор также отмечает, что зигзагообразные мотивы грота Акбауыр входят в состав весьма сложной знаково-коммуникативной системы храмового комплекса и, вероятно, были связаны с более широкими, нежели погребально-поминальная обрядность, миропредставлениями и ритуально-обрядовыми мистериями календарного цикла [Самашев и др. 2024: 15].

Имеются различные точки зрения относительно смысла зигзагообразных линий. Так, С.Ж. Пустовалов [1998: 36] связывает зигзаг календарной символикой, отражающим ритмы природы или сезонные циклы, в то время как А.Х. Маргулан [1986: 84] трактует его как символ воды и течения реки. Помимо этого, существуют и другие интерпретации: от изображения молнии или огненной энергии до пограничного знака между мирами в ритуальных обрядах. В более позднее время зигзаг может быть просто декоративным мотивом, утратившим изначальное сакральное содержание.

Таким образом, символика, проявляющаяся в виде кругов, овалов и зизагов, представленных на памятниках Казахского Алтая, отражает полифункциональный характер данных изображений – от ранних космологических схем до поздних родовых или обрядовых знаков. Собранные материалы и созданная цифровая база данных дают широкие возможности для дальнейшего анализа: сравнения стилевых характеристик, изучения локальных вариантов орнаментальной традиции и уточнения хронологии использования солярных изображений как части богатого культурного наследия региона.

Заключение

Полевые исследования, проведенные в Уланском и Курчумском районах Восточно-Казахстанской области в 2024 году, выявили многообразие знаков, среди которых значительную роль играют солярные знаки в виде кругов и овалов. Результаты анализа показывают, что эти символы встречаются в разных культурно-хронологических пластах – от эпохи бронзы и раннего железного века до средневековья. Часто они появляются в композициях с изображениями животных (горных козлов, оленей, лошадей), реже – расположены отдельно или группируются сериями, заполняя всю доступную поверхность скалы.

Применение фотограмметрии и цифровых методов позволило обнаружить и зафиксировать едва заметные круговые контуры, что свидетельствует о многослойности и длительной традиции использования солярных изображений. Тщательное сопоставление глубины выбивки, степени патины и стилистических особенностей указывает на то, что первоначально такие круги отражали представления о солнце и небесных явлениях. В позднее время они могли переосмысливаться и становиться элементом тамговой системы или маркером ритуального пространства.

Таким образом, круговые солярные мотивы выступают важным индикатором религиозно-мифологических воззрений и хозяйственно-обрядовой деятельности древнего населения Казахского Алтая. Разработанная цифровая база данных, включающая 3D-модели и ортофотопланы, в дальнейшем позволит проводить более детальный культурно-хронологический анализ, выявлять тонкие стилистические отличия внутри солярной традиции и формулировать новые гипотезы относительно роли этих символов в системах верований и социальной структуре древних и средневековых обществ региона.

Благодарности. Коллектив авторов выражает благодарность Комитету культуры Министерства культуры и информации Республики Казахстан за финансовую поддержку данного исследования, а также доктору исторических наук, профессору З. Самашеву за научную консультацию в ходе археологических и исследовательских работ.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Жульников А.М. Астрономические знаки на Онежских петроглифах: классификация и контекст // Ученые записки Петрозаводского государственного университета. 2024. Т. 46, № 8. С. 8–19.
- 2 Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Петроглифы хребта Каратау: 2-е изд. Алматы, 2007. 147 с.
- 3 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т. I. Алма-Ата: Өнер, 1986. 256 с.
- 4 Пустовалов С.Ж. О росписях на дне катакомб ингульской культуры и о проблемах этносоциальной реконструкции катакомбного общества Северного Причерноморья // Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы / Отв. ред. А.Д. Пряхин. Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 1998. С. 22–51.
- 5 Самашев и др. 2011: Самашев З., Чжан Со Хо, Боковенко Н., Мургабаев С. Наскальное искусство Казахстана. Сеул: Фонд истории Северо-Восточной Азии, 2011. 462 с.
- 6 Самашев и др. 2024: Самашев З., Самашев С.К., Жунисханов А.С., Сиражева Б.А. К вопросу о «знаковом поведении» древнего населения Казахского Алтая: (этюды о зигзагообразных абстракциях на стенах погребальных сооружений и в петроглифах) // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2024. № 3 (25). С. 11–21. DOI: [10.52967/akz2024.3.25.11.21](https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.11.21)
- 7 DStretch. Android application, 2025. USA, Berkeley: University of California. URL: <https://www.dstretch.com/Apps/index.html> (дата обращения: 18.05.2025).
- 8 QGIS Ver. 3.34.9 'Prizren'. Windows OS Software. USA, Boston: Free Software Foundation, Inc., 2024. URL: <https://qgis.org/> (дата обращения: 18.05.2025).

REFERENCES

- 1 Zhulynikov, A. M. 2024. In *Uchenye zapiski Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta (Scientific notes of Petrozavodsk State University)* 46 (8), 8–19 (in Russian).
- 2 Kadyrbayev, M. K., Maryashev, A. N. 2007. *Petroglify hrebta Karatau (Petroglyphs of the Karatau Ridge)*: 2nd ed. Almaty (in Russian).
- 3 Margulan, A. K. 1986. *Kazahskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo (Kazakh folk applied art)*. Vol. I. Alma-Ata: "Oner" Publ. (in Russian).
- 4 Pustovalov, S. Z. 1998. In: Pryakhin, A. D. (ed.). *Dono-Donetskiy region v epohu sredney i pozdney bronzy (Don-Donets rivers region in the Middle and Late Bronze Age)*. Voronezh: Voronezh State University, 22–51 (in Russian).
- 5 Samashev et al. 2011: Samashev, Z., Zhang, So Ho, Bokovenko, N., Murgabaev, S. 2011. *Naskalnoe iskusstvo Kazakhstana (Rock art of Kazakhstan)*. Seoul: Northeast Asia History Foundation (in Russian).
- 6 Samashev et al. 2024: Samashev, Z., Samashev, S. K., Zhuniskhanov, A. S., Sirazheva, B. A. 2024. In *Kazakhstan archeologiyasy (Kazakhstan Archeology)* 3 (25), 11–21 (in Russian).
- 7 DStretch. Android application, 2025. USA, Berkeley: University of California. URL: <https://www.dstretch.com/Apps/index.html> (accessed 18.05.2025).
- 8 QGIS Ver. 3.34.9 'Prizren'. Windows OS Software. USA, Boston: Free Software Foundation, Inc., 2024. URL: <https://qgis.org/> (accessed 18.05.2025).

CRediT authorship contribution statement

S. Samashev: conceptualization, writing and reviewing of the manuscript.
A. Pushkarev: conceptualization, writing and reviewing of the manuscript.
M. Polovtsev: conceptualization, writing and reviewing of the manuscript.
Zh. Yerlanova: conceptualization, writing and reviewing of the manuscript.
B. Sirazheva: conceptualization, writing and reviewing of the manuscript.

Авторлық үлес

С.Қ. Самашев: концептуализация, қолжазбаны жазу және рецензиялау.
А.А. Пушкарёв: концептуализация, қолжазбаны жазу және рецензиялау.
М.Ю. Половцев: концептуализация, қолжазбаны жазу және рецензиялау.
Ж.Е. Ерланова: концептуализация, қолжазбаны жазу және рецензиялау.
Б.А. Сиражева: концептуализация, қолжазбаны жазу және рецензиялау.

Вклад авторов

С.К. Самашев: концептуализация, написание и рецензирование рукописи.
А.А. Пушкарёв: концептуализация, написание и рецензирование рукописи.
М.Ю. Половцев: концептуализация, написание и рецензирование рукописи.

Ж.Е. Ерланова: концептуализация, написание и рецензирование рукописи.

Б.А. Сиражева: концептуализация, написание и рецензирование рукописи.

About the Authors

Samashev Samat – PhD, Leading Researcher, State Historical and Cultural Museum-Reserve “Berel”, Katon-Karagay district, East Kazakhstan region, Zhambyl v., Kazakhstan.
ORCID: [0000-0003-3450-3629](https://orcid.org/0000-0003-3450-3629) E-mail: ssamashev@gmail.com

Pushkarev Andrei – Candidate of Historical Sciences, Researcher, Besterek Archaeological Research Center, East Kazakhstan Regional Museum of Local History, Oskemen, Kazakhstan.
ORCID: [0000-0002-2853-0826](https://orcid.org/0000-0002-2853-0826) E-mail: supdron@gmail.com

Polovtsev Maksim – Researcher, Besterek Archaeological Research Center, East Kazakhstan Regional Museum of Local History, Oskemen, Kazakhstan.
ORCID: [0000-0002-6875-5587](https://orcid.org/0000-0002-6875-5587) E-mail: m_polovtsev@mail.ru

Yerlanova Zhanat – Junior Researcher, State Historical and Cultural Museum-Reserve “Berel”, Katon-Karagay district, East Kazakhstan region, Zhambyl v., Kazakhstan.
ORCID: [0009-0005-4111-7842](https://orcid.org/0009-0005-4111-7842) E-mail: nurtazina.saule@mail.ru

Sirazheva Bulbul – researcher-fellow, Farabi Eurasian Center for Applied and scientific research, Istanbul University, Istanbul, Turkey.
ORCID: [0000-0001-7013-415X](https://orcid.org/0000-0001-7013-415X) E-mail: bulbul81@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Самашев Самат Қайроллаұлы – PhD, жетекші ғылыми қызметкер, «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Жамбыл а., Катонқарағай ауданы, Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан

Пушкарёв Андрей Александрович – тарих ғылымдарының кандидаты, маман, Бестерек ғылыми-зерттеу археологиялық орталығы, Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, Өскемен қ., Қазақстан

Половцев Максим Юрьевич – маман, Бестерек ғылыми-зерттеу археологиялық орталығы, Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, Өскемен қ., Қазақстан

Ерланова Жанат Ерланқызы – кіші ғылыми қызметкер, «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Жамбыл а., Катонқарағай ауданы, Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан

Сиражева Бұлбұл Аронқызы – ғылыми қызметкер, Фараби атындағы Еуразия қолданбалы және ғылыми зерттеу орталығы, Ыстанбұл университеті, Ыстанбұл қ., Түркия

Сведения об авторах

Самашев Самат Кайроллаевич – PhD, ведущий научный сотрудник, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Берел», с. Жамбыл, Катон-Карагайский район, Восточно-Казахстанская область, Казахстан

Пушкарёв Андрей Александрович – кандидат исторических наук, специалист, Научно-исследовательский археологический центр Бестерек, Восточно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Половцев Максим Юрьевич – специалист, Научно-исследовательский археологический центр Бестерек, Восточно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Ерланова Жанат Ерланқызы – младший научный сотрудник, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Берел», с. Жамбыл, Катон-Карагайский район, Восточно-Казахстанская область, Казахстан

Сиражева Бұлбұл Ароновна – научный сотрудник, Центр евразийских исследований имени Фараби, Стамбульский университет, г. Стамбул, Турция

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 18.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.06.2025.

УДК 902.904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/3007-6528.2025.246.260>

Гриф и копытное как единый образ одного изделия, или генезис отдельной художественной идеи

© 2025 г. Чернов М.А.

Keywords: vulture, eagle, psychopomp, creative act, Eshkiolmes, Chilikty, openwork plaque, polyformity

Түйінді сөздер: лашын, бүркіт, психопомп, шығармашылық акт, Ешхиолмес, Шілікті, торлы тоға, көп бейнелеу

Ключевые слова: гриф, орел, психопомп, творческий акт, Ешхиольмес, Чиликты, ажурная бляшка, полиобразность

M. Chernov¹

¹Secondary school No. 121, Almaty, Kazakhstan

Vulture and ungulate as a single image of one product, or the genesis of a separate artistic idea

The article is devoted to the art history analysis of two rock art compositions of the Eshkiolmes tract on the Koksu River in the Almaty region, where the genesis of the creative act of creating the image of the famous Chilikty plaque in the form of an eagle is read in the images of griffins. This is not only an act of reading the content of the sewn-on plaque, but also a rare opportunity to trace the origin and formation of an idea. Here, consistently, from image to image, the idea finds its solution, the embodiment of which we could observe for the first time in metal products among the finds of the Chilikty mound, and later in others. The creative process, recorded in the petroglyphic image in conjunction with a similar metal product, is capable of changing our understanding of the creative independence of the Scythian ethnos. Along the way, the author tries to clarify the concepts used in Scythology: griffin and eagle.

Source of funding: The article was prepared within the framework of the fundamental scientific research program of the Science Committee of the Ministry of Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN project BR21882346.

Citation: Chernov, M. 2025. 2025. Vulture and ungulate as a single image of one product, or the genesis of a separate artistic idea. *Margulan readings–2025*, 246–260 (in Russian).

М.А. Чернов¹

¹121 жалпы білім беретін мектеп, Алматы қ., Қазақстан

Грифон мен тұяқты жануардың біртұтас бейне ретінде берілуі немесе жеке бір көркемдік идеяның генезисі

Мақала Алматы облысындағы Көксу өзенінің бойындағы Ешкіөлмес шатқалының екі петроглифтік композициясын өнертанулық талдауға арналған. Шілікті қорымындағы № 5 обадан алынған тоғадағы «қыран» бейнесін жасаудағы творчестволық даму гриф бейнесінде көрінеді. Бұл тігілген тоғаның мазмұнын оқу әрекеті ғана емес, сонымен қатар идеяның тууы мен қалыптасуын қадағалайтын сирек мүмкіндік. Мұнда бейнеден бейнеге қарай дәйекті түрде идея өз шешімін табады, оның іске асуын біз алғаш рет Шілікті обасынан табылған заттар арасынан металл бұйымдарынан, кейінірек басқа нысандардан байқадық. Петроглифтік бейнеде көрініс тапқан шығармашылық үдеріс, оған ұқсас металл бұйыммен бірге қарастырылғанда, сақтардың шығармашылық дербестігі жөніндегі түсінігімізді өзгертті. Автор скифтануда қолданылатын гриф және қыран ұғымдарына түсінік беруге тырысады.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер бағдарламасы, ЖТН BR21882346 жобасы аясында дайындалған.

Сілтеме: Чернов М.А. 2025. Грифон мен тұяқты жануардың біртұтас бейне ретінде берілуі немесе жеке бір көркемдік идеяның генезисі. *Марғұлан оқулары–2025*. 246–260-бб. (Орысша).

М.А. Чернов¹

¹Общеобразовательная школа №121, г. Алматы, Казахстан

Гриф и копытное как единый образ одного изделия, или генезис отдельной художественной идеи

В статье представлен искусствоведческий анализ двух петроглифических композиций урочища Ешкиолмес на реке Коксу Алматинской области. В изображениях грифов прочитывается генезис творческого акта создания образа «орла» на бляшке из кургана № 5 мог. Чиликты. Это не только акт прочтения содержания нашивной бляшки, но и редкая возможность проследить зарождение и формирование идеи. Здесь последовательно, от изображения к изображению, находит свое решение идея, воплощение которой мы могли наблюдать впервые в изделиях из металла среди находок из кургана Чиликты, а позже и в других объектах. Творческий процесс, зафиксированный в петроглифическом изображении в совокупности с аналогичным металлическим изделием, способен изменить наше представление о творческой самостоятельности саков. Попутно автор старается внести ясность в используемые в скифологии понятия: гриф и орёл.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программы фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК 2023–2025гг., ИРН проекта BR21882346.

Цитирование: Чернов М.А. 2025. Гриф и копытное как единый образ одного изделия, или генезис отдельной художественной идеи. *Марғулановские чтения–2025*. С. 246–260.

Введение

Изобразительное наследие скифов и племён, существовавших в единой с ними идеологической парадигме, вызывает во всём мире столько же удивления и восхищения, сколько и вопросов. Творческий гений этой культуры в её автохтонном решении, без известного участия греческих мастеров колонистов, бесспорно представляет уникальное явление. Неповторимая пластика животных образов, стилистические приёмы, более ранние аналоги которым в доскифских и параллельных культурах не встречены, и вряд ли будут [Самашев и др. 2007]. Те слабые отблески, обнаруживаемые в параллельных культурах, которые часто принимают за первоисточник, вряд ли таковыми являются. Доказательства ожидаемы. Просто невероятно, что бы народ с мощным творческим потенциалом сменил его на примитивный плагиат или даже банальное повторение тем и сюжетов народов, изобразительная традиция которых сама многое впитала из скифской. Где, в какой ещё культуре, современной или более ранней чем скифская, можно обнаружить столь изящно и компактно соединённые фигуры различных животных и эпических героев в пространстве пуговицы, где есть такие фигуры загадки, вмещающие два и более образов, замаскированные в одном? Мастерá какой культуры проявили столько изобретательности и изощрённой выдумки при создании объектов материальной и художественной культуры [Руденко 1962]. Многие технические, художественные и фольклорные достижения скифо-сакской культуры органично вошли в материальную культуру соседних народов. Всё это различными путями попало в сопредельные государства, укоренилось и нашло там дальнейшее развитие. Хронологический анализ бляшек в виде «орла» и петроглифического изображения грифов и копытных из урочища Ешкиолмес, в этом наша уверенность, даст положительный результат в пользу местных истоков культуры евразийского степного пространства.

Материал этой статьи посвящён не доказательству выдвинутых предположений, но факту, безусловно свидетельствующему в пользу вышесказанного. Объектом нашего исследования стали две петроглифические композиции (рис. 1) [Байпаков и др. 2005: 182, рис. 213, 214], в которых автор усмотрел запечатлённый генезис образа известной металлической бляшки из кургана № 5 мог. Чиликты (Шиликты, VIII–начало VII в. до н.э.), которая известна специалистам как изображение «орла» (рис. 2). О том, что изображение на этой бляшке представляет не только «орла», но включает в себя и образ другого животного, а также о процессе возникновения и развития идеи изображения-загадки, будет идти речь в этой публикации.

Перед исследователями сакской культуры не раз вставал вопрос – как? И это чаще имело отношение не к техническим приёмам, которые и сегодня ставят ряд вопросов перед специалистами, но к тем стилистическим и художественным достижениям искусства, которые и по сей день восхищают, а порой ставят в тупик. Мастера «мира сакской культуры» оригинальность и самобытность своего мышления выразили в неединичных изделиях, которые иначе чем картинка-загадка [Самашев и др. 2007] и не назовёшь. Эти предметы широко известны (рис. 3). Одни из них считаются в едином ключе, полное понимание и восприятие других требует дополнительных разъяснений и обоснований [Чернов 2023]. Такие загадки представляют изображения, включающие в себя более одного образа, но при этом выглядящие как нечто цельное и единообразное. Рассматриваемое нами изделие с полным основанием можно отнести к таковым. В совокупности с петроглифическими изображениями «орлов» на скалах Ешкиолмеса, бляшка из Чиликты предоставляет редкую возможность увидеть процесс рождения такого образа и пережить акт творения вслед за сакским мастером.

Материалы и методы

Среди массива петроглифов урочища Ешкиолмес долины реки Коксу Алматинской области особняком стоит сюжет, который в петроглифическом искусстве сакского периода, судя по публикациям, не имеет аналогов. Тем не менее, сюжет этот имеет устойчивую традицию, нашедшую отображение в изделиях из металла. В двенадцатом ущелье урочища Ешкиолмес в непосредственной близости друг от друга расположены две абсолютно идентичные по содержанию композиции. Основу их составляет группа хищных птиц вида гриф-кумай из трёх и двух особей и копытного животного (рис. 1). В одном случае это горный козёл (серповидный рог), в другом архар (рог спиральный). Две композиции на единую тему, построенные по общей схеме и имеющие минимум различий, выполнены, как представляется, в коротком временном диапазоне и, очевидно, рукой одного мастера. На это указывает не только единая стилистика изображений, но и та уникальная стилистическая задача, генезис решения которой прочитывается по фигурам пяти птиц.

Композиционная схема проста: хищная птица и её жертва в образе копытного животного. Суть композиционного решения заключается в том, что птицы, условно, сидят на вершине горы, выше копытного представителя фауны. Гора, как и её вершина, не изображены, но предполагаются по смыслу и месту расположения рисунка, и композиционным признакам. Перспективное соотношение между объектами выражено разницей масштаба фигур. Птицы изображены несколько выше и крупнее травоядных. Так передан эффект перспективного сокращения в пространстве¹.

Птицы, изображённые на скале в данном случае, являются грифами (снежный гриф, гималайский гриф/сип, лат. *Gyps himalayensis*) и относятся к разряду падальщиков, сущность которых

¹ Существует четыре основных способа передачи пространства на картинной плоскости: линейная перспектива, тональная (воздушная) перспектива, масштабное сокращение объектов и метод загораживания. Из них, в петроглифах по техническим причинам, доступен третий метод из указанных.

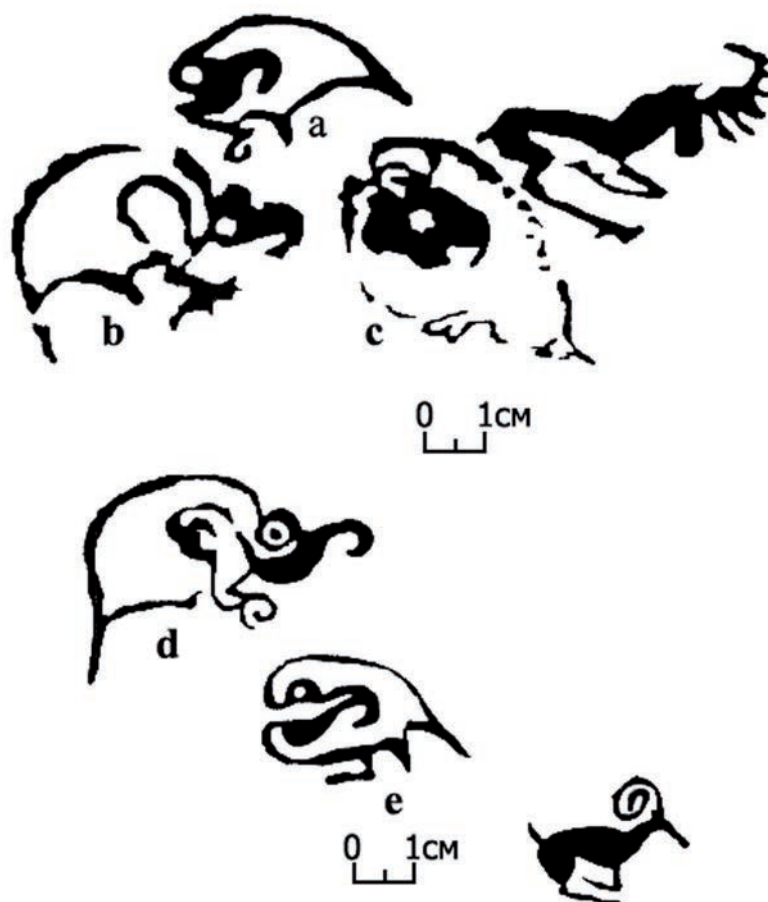

Рис. 1. Грифы и копытные (по: [Байпаков и др. 2005: 182, рис. 213, 214])
1-сур. Грифтер мен тұяқтылар ([Байпаков и др. 2005: 182; 213, 214] бойынша)
Fig. 1. Vultures and ungulates – after – Baipakov et al. 2005: 182; fig. 213, 214

в терзании жертв. Грифы обитают в высокогорьях (2000–5000 м) Гималаев, Монголии, Саян, Тибета, Хубсугула, Памира, Тянь-Шаня, Джунгарского (Жетысуского) и Заилийского (Иле) Алатау, не образуют стай, живут отдельными семьями, питаются падалью, но слетаясь на добычу, собираются в группы до нескольких десятков особей [Акимушкин 1989: 99–101]. Грифы² не являются орлами³, с которыми их часто путают исследователи [Шульга 2003; Полидович 2013; Черников 1964; Марьяшев, Горячев 2002; Бейсенов, Марьяшев 2014; и др.]. Внешнее различие очевидно при ближайшем рассмотрении (рис. 4). Огромные крылья грифа, делающие его фигуру «сутулой»; голые, покрытые лишь пухом, голова и длинная шея. Это самые яркие отличительные признаки. Но на петроглифах самым читаемым признаком следует признать ярко выраженную «сутулость». Определяя вид, с большой долей уверенности можно говорить о грифе – кумай (*Gyps himalayensis*), хотя не исключено, что

² Грифы, или сіпы (лат. Gyps) — род крупных хищных птиц семейства ястребиных.

³ Орлы (лат. Aquila) — род хищных птиц семейства ястребиных.

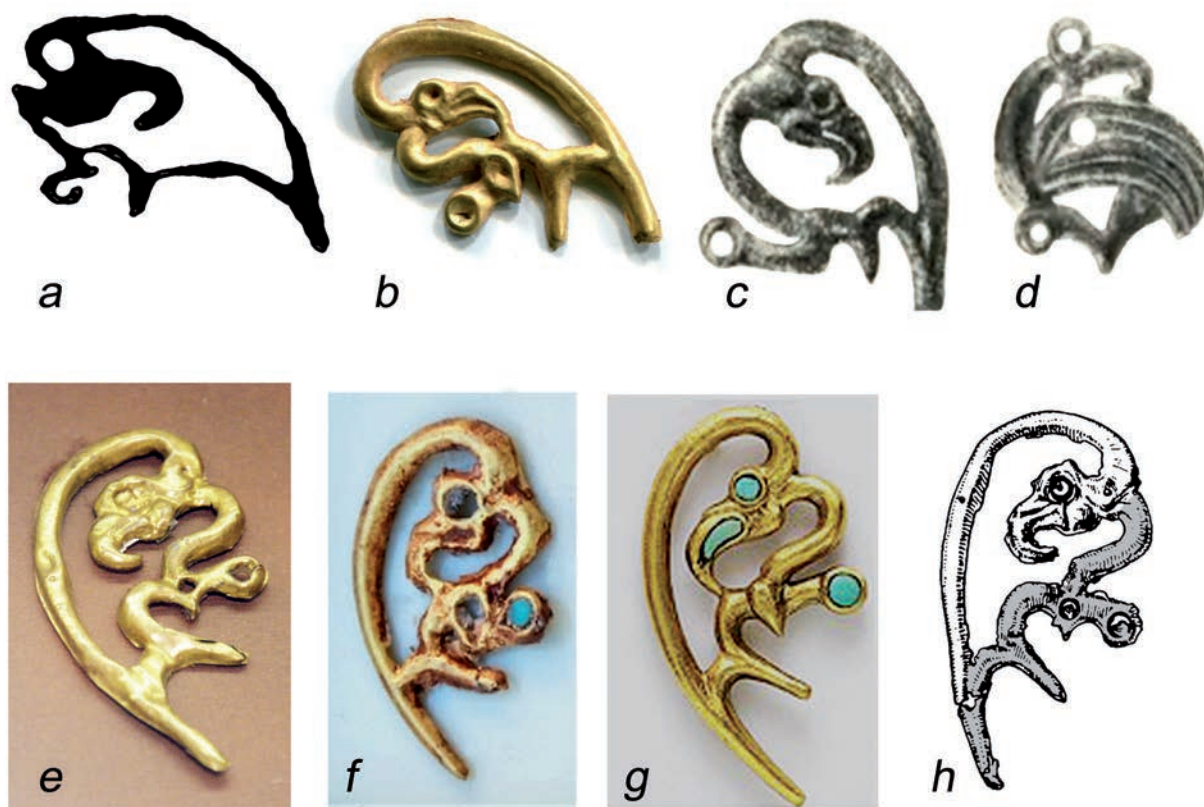

Рис. 2. Бляшки: 2a – петроглифы Ешкиолмес (по: [Байпаков и др. 2005: 182; рис. 213, 214]); 2b – мог. Талды-2, кург. 2 (по: [Бейсенов, Марьяшев 2014: 45]; 2c – мог. Зуевский (по: [Черников 1965: 58; рис. 8, 1]); 2d – Минусинский музей (по: [Черников 1965: 58; рис. 8, 2]); 2e – мог. Чиликты, кург. № 5 (по: [Черников 1965: табл. XIII]); 2f – мог. Шиликты 1, кург. № 16 (по: [Толеубаев 2018: 51, 53]; 2g – мог. Шиликты (по: [Байпаков и др. 2006: 156]; 2h – деление на образы. Мог. Чиликты, курган № 5 (по: [Черников 1965: табл. XIV]).
2b, e, f, g – золото; 2c, d – бронза

2-сур. Тоғалар: 2a – Ешкіөлмес петроглифі ([Байпаков и др. 2005: 182; рис. 213, 214] бойынша); 2b – Талды-2 қорымы, № 2 оба ([Бейсенов, Марьяшев 2014: 45] бойынша); 2c – Зуевский қорымы ([Черников 1965: 58; рис. 8, 1] бойынша); 2d – Минусинский музей ([Черников 1965: 58; рис. 8, 2] бойынша); 2e – Шілікті қорымы, № 5 оба ([Черников 1965: табл. XIII] бойынша); 2f – Шілікті 1 қорымы, № 16 оба ([Толеубаев 2018: 51, 53] бойынша); 2g – Шілікті қорымы ([Байпаков и др. 2006: 156] бойынша); 2h – бейнелерге бөлу. Шілікті қорымы, № 5 оба ([Черников 1965: табл. XIV] бойынша).
2b, e, f, g – алтын; 2c, d – қола

Fig. 2. Plaques: 2a – Eshkiolmes petroglyphs – after – Baipakov et al. 2005: 182, fig. 213, 214; 2b – Taldy-2 burial ground (b. g.), kurgan no. 2 – after – Beisenov, Maryashev 2014: 45; 2c – Zuevsky b. g. – after – Chernikov 1965: 58; fig. 8, 1; 2d – Minusinsk museum – after – Chernikov 1965: 58; fig. 8, 2; 2e – Chilikty b. g., kurgan no. 5, S. Chernikov excavations – after – Chernikov 1965: table XIII; 2f – Shilikty 1 b. g., kurgan no. 16 – after – Toleubaev 2018: 51, 53; 2g – Shilikty burial ground – after – Baipakov et al. 2006: 156; 2h – Division into images. Chilikty burial ground, kurgan no. 5 – after – Chernikov 1965: Table XIV.
2b, e, f, g – gold; 2c, d – bronze

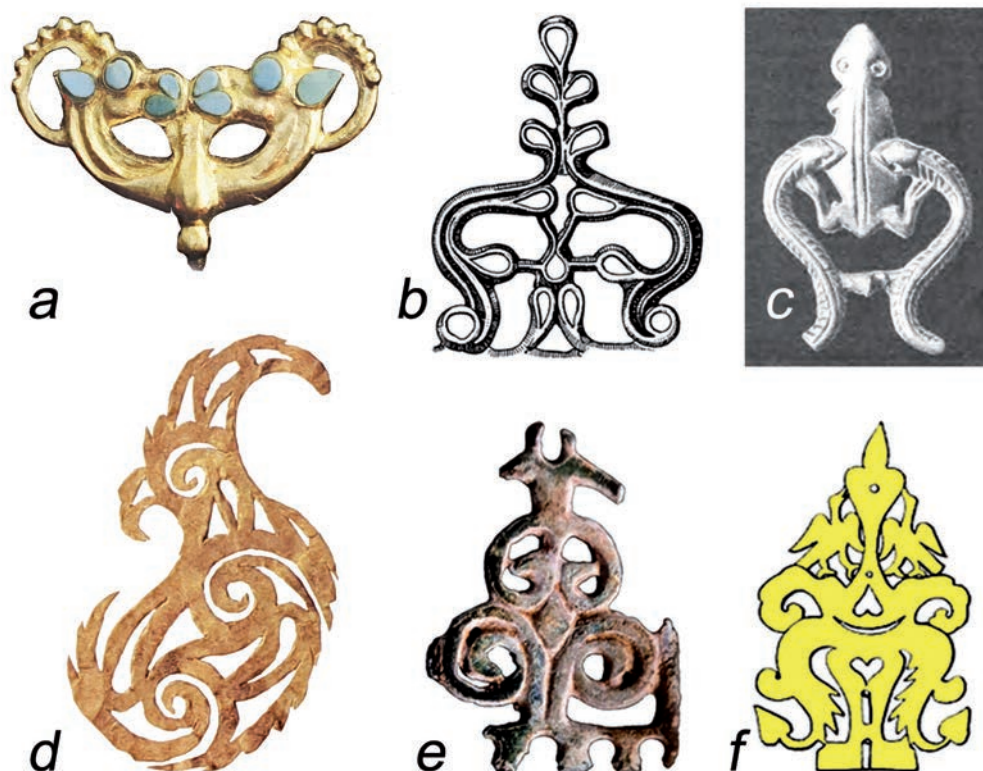

Рис. 3 Картинки-загадки: 3а – маска. Мог. Шиликты 2, кург. 1. Восточный Казахстан (по: [Культура ранних кочевников 2014: 328]; 3б – дерево жизни. Фрагмент пряжки с драконами. Сибирская коллекция Петра I. ГЭ (по: [Руденко 1962: 14; рис. 5]); 3с – лягушка и змеи. Фрагмент пряжки. Сибирская коллекция Петра I. ГЭ (по: [Артамонов 1973: 164, рис. 216]); 3д – золотая ажурная пластина. Мог. Талды-2, Центральный Казахстан (по: [Национальный музей 2014: 39]); 3е – налобник, элемент конского убранства. Бронза. Фрагмент. Западный Казахстан. ЦГМ РК (по: [Культура ранних кочевников 2014: 165]); 3ф – Мировое Дерево. Золотая ажурная пластина. Фрагмент короны. Тилля-тепе. Северный Афганистан (по: [Сарианиди 1989: 118; рис. 42])

3-сур. Жұмбақ суреттер: 3а – бетперде. Шілікті 2 қорымы, № 1 оба. Шығыс Қазақстан ([Культура ранних кочевников 2014: 328] бойынша); 3б – өмір ағашы. Айдаһарлары бар қапсырма фрагменті. І Петрдің Сібір коллекциясы. МЭ ([Руденко 1962: 14; рис. 5] бойынша); 3с – бақа мен жыландар. Қапсырма фрагменті. І Петрдің Сібір коллекциясы. МЭ ([Артамонов 1973: 164, рис. 216] бойынша); 3д – торлы алтын пластина. Талды-2 қорымы. Орталық Қазақстан ([Национальный музей 2014: 39] бойынша); 3е – маңдайлық, ат әбзелінің элементі. Қола. Фрагмент. Батыс Қазақстан. ҚР ОММ ([Культура ранних кочевников 2014: 165] бойынша); 3ф – Әлемдік ағаш. Торлы алтын пластина. Тәж фрагменті. Тилля-тепе. Солтүстік Ауғанстан ([Сарианиди 1989: 118; рис. 42] бойынша)

Fig. 3. Picture riddles: 3a – Mask. Shilikty 2 b. g., kurgan 1. Eastern Kazakhstan – after – Kultura rannih kochevnikov 2014: 328; 3b – Tree of life. Fragment of a buckle with dragons. The Siberian Collection of Peter the Great. State Hermitage Museum – after – Rudenko 1962: 14; fig. 5; 3c – Frog and snakes. Fragment of a buckle. The Siberian Collection of Peter the Great. State Hermitage Museum – after – Artamonov 1973: 164; fig. 216; 3d – Openwork gold plate. Taldy-2 b. g., Central Kazakhstan – after – Natsionalnyj muzej 2014: 39; 3e – frontal, headstall element of horse trappings. Bronze. Fragment. Western Kazakhstan. Central State Museum of the Republic of Kazakhstan – after – Kultura rannih kochevnikov 2014: 165; 3f – World Tree. Openwork gold plate. Fragment of a crown. Tillya-tepe. Northern Afghanistan – after – Sarianidi 1989: 118, fig. 42

это сип белоголовый (*Gyps fulvus*) [Хроков, Складенко 2009: 100–101]. Последний, ближайший родственник кумая, имеет незначительные отличия в окраске перьев. Оба вида в прошлом были широко распространены на территории Казахстана и прилегающих пространствах. Их внешние характеристики были очень хорошо знакомы древним мастерам, как и признаки самих орлов. Это наглядно подтверждено результатами изобразительной деятельности древних мастеров.

Возвращаясь к петроглифическим изображениям, зададимся вопросом, сколько птиц должно было быть в композиции. Конечно, для достижения семантического значения хватило бы и одной птицы, что, собственно, мы и наблюдаем в ряде артефактов, созданных в ином материале, но с использованием данной мифологемы. Семантика сцены представляется в следующем ключе. Копытное животное с поджатыми ногами олицетворяет собой психопомпа, переносящего дух покойного в мир богов. Хищные птицы готовятся принять его, поскольку их биологическая суть заключается в терзании мёртвых тел. Поглотив плоть психопомпа, они автоматически становятся транспортом для души, которую следует переместить в область, где для копытного нет опоры и дальнейшее перемещение возможно только с помощью крыльев. Можно предположить, что в идеологии саков параллельно существовали две мифологемы, в соответствии с которыми транспортировка души покойного могла осуществляться и без участия грифа. Но там, где использовался образ грифа, думается, сознание древнего человека внутренне не было согласно с установкой, что копытные могут вознестись выше птиц. Не исключаем и такого варианта, при котором образ птицы в погребальной традиции имел более древнюю историю, где терзание как акт было основным условием перемещения души в иной мир. Вероятнее всего, именно этот момент благодаря устойчивости древней традиции миропонимания и не исключался из обновлённой идеологической парадигмы. По этой причине сюжет терзания и оказался таким востребованным в культуре саков.

Возвращаясь к композициям из Ешкиолмеса, заметим, что нас привлекло не количество изображённых птиц, но тот приём, посредством которого они изображены. Все пять фигур и похожи на свой прототип, и в то же время изображены с отличиями, в которых можно усмотреть динамику творческого поиска художника. Целью статьи стало желание обратить внимание читателя на тот факт, что оригинальные композиционные решения в сакском искусстве не заимствованы из соседних культур, но рождались и формировались в местной среде.

Анализ изображений позволяет заключить, что мастера в ходе создания изображений посетила оригинальная идея, которая была им воспринята как сверхзадача. Мастер-гравёр не только справился с задачей, перед ним стоявшей: воспроизведён сюжет, изображения фигурантов которого не противоречат требованиям идеологических установок. Одновременно решил дополнительную задачу, результат которой впоследствии нашёл воплощение в металле.

Для достижения поставленной перед собой цели мастеру потребовалось изобразить несколько (пять) птиц. Авторы книги «Петроглифы раннего железного века Жетысу» обратили внимание на сходство созданного петроглифического образа птицы на аналог в золотой бляшке из кургана №5 мог. Чиликты (рис. 2 *b, e, f, g, h*) [Бейсенов, Марьяшев 2014: 43]. Сходство это выражено в той форме, которая была придана фигурам отдельных птиц на петроглифах и нашла своё отражение в ажурных бляшках.

Несколькими годами ранее А.Н. Марьяшев с группой соавторов вообще не признали за этими изображениями реальных птиц. По их мнению, «древний художник изобразил не реально существовавшую птицу-хищника, а эмблему, знакомую ему по прикладному искусству»⁴ [Марьяшев,

⁴ Как мы увидим дальше, декоративным искусством занимались те же мастера, что и творили наскальное искусство.

Горячев 2002: 44; Байпаков и др. 2005: 66]. Запечатлённые на скале птицы, в совокупности, безусловно отображают образ грифа кумай, хотя по отдельности в некоторых фигурах он узнаваем очень условно. Так, например, у птицы (рис. 1 с) контуры фигуры и головы неровные, и образ читается не чётко. Здесь мастер пытался вписать голову птицы в контуры тела, чтобы добиться выразительности и компактности. Возможно, это первая попытка наложения головы на силуэт фигуры, и она явно не самая удачная, в то время как силуэты других птиц очерчены уверенной рукой. Характерными признаками грифа являются общий каплевидный силуэт, «сутулость», опущенная на изогнутой шее голова и крюкообразный клюв. Условно все фигуры птиц можно разделить на два типа: с головой вне контура тела и головой на фоне тела. Фигур с головой вне контура тела изображено всего две, по одной на каждую композицию. Напротив, с наложенной головой изображено три птицы, и одна из них представляется финальной.

Рассмотрим изображения птиц подробно по отдельности и постараемся разобраться в том, какую задачу преследовал древний художник и каков был путь её решения. Для удобства изображения птиц обозначены литерами и собраны в таблицу (рис. 5 d, b, c, e, a). Буквенные значения присвоены в условном порядке размещения птиц на петроглифах, но на таблице они расставлены в предполагаемом порядке творения. Представляется что гриф под знаком «d» был изображен первым. В этом рисунке видно чёткое следование изобразительной традиции: кольцообразно проработан глаз, изящное изображение головы заканчивается не менее изящным крючком клюва, пальцы лап образуют спиралевидный завиток. На «бедре» птицы зафиксирована попытка изображения некоторого знака, что вполне отражает сакскую традицию. Можно констатировать полное следование принятым канонам изображения. Но вот на варианте «b» чёткость силуэта несколько нарушается прерывистостью линии, «бедро» освобождается от знака, пальцы лапы разгибаются, приближаясь к естественной позиции, и в области живота появляется странный вырост, который на варианте «d» был обозначен небольшим угловым выступом. Тут стал проявляться силуэт, который мы обнаруживаем в металлических бляшках. Видимо, где-то в этот момент у художника появилась идея наложить изображение головы на область тела и сделать фигуру компактной, полностью подчинив её форме капли. Он начинает третий вариант, который на таблице отмечен буквой «c». Делает это осторожно и неуверенно, потому что исправление в петроглифе практически невозможно, а ему необходимо сохранить изображение узнаваемым, чтобы не разрушить смысла композиции. При этом мастер даже как-то забывает о традиционной форме ног. В следующем варианте «e» появляется уверенность в действиях художника, он яснее увидел образ, который недавно только брезжил в его сознании. Голова птицы повернута и «наложена» на тело. Правда несомкнутый контур тела почти «разрывает» голову, но хвост и отросток под животом, ставший «концом» крыла, обретают гармоничность со всей фигурой. Пока ещё не решена форма лапы, но уже прочитывается новый образ, который мы объясним дальше. Вариант «a» надо признать финальным в данной серии изображений. Сохраняя каплеобразность тела птицы, мастер подвигает её голову ближе к краю контура тела. Не совсем удачно, но решение созрело и его воплощение мы рассмотрим на примере бляшки. Рисунок лапы приобрёл необходимую крюкообразную форму. Пространство между лапой, отростком – концом крыла и хвостом приобрело форму вогнутых дуг. Это действие стало финалом формирования образа, ради которого создавались все варианты.

Теперь рассмотрим металлическую бляшку, которая в тиражированном виде впервые была обнаружена в кургане № 5 могильника Чиликты [Черников 1965: табл. XIII, XIV], а позднее и на других памятниках (рис. 2 b, e, f, g, h). Это оригинальное произведение скифской эпохи примечательно тем, что в одной фигуре сокрыто два образа. Это ещё одна загадочная картинка из ряда подобных загадок, оставленных нам мастерами скифо-сакского круга (рис. 3). Чтобы яснее представить,

Рис. 4. Грифы и орлы: 113 – гриф кумай, 113а – сип белоголовый;
114 – беркут (по: [Хроков, Скляренко 2009: 101; рис. 113, 114])

4-сур. Грифтер мен қырандар: 113 – Гриф – құмай, 113а – Ақбас құмай; 114 – бүркіт
([Хроков, Скляренко 2009: 101; рис. 113, 114] бойынша)

Fig. 4. Vultures and eagles: 113 – Kumai vulture, 113a – White-headed vulture; 114 – Golden eagle –
after – Khrokov, Sklyarenko 2009: 101; Fig. 113, 114

в чём загадка и её решение, мы разграничили изображение бляшки на зоны, в результате чего нижняя её часть предстаёт нам в образе горного козла, верхняя же часть представляет грифа – его спину и голову (рис. 2 h). Образ козла наиболее труден к считыванию, так как изображение линейно и максимально вписано в образ птицы. Обратим внимание на то, что крючок лапы в варианте «а» здесь приобрёл кольцевое решение. Также на лапе птицы появилось ещё одно кольцевое образование, это глаз козла. Очертание груди птицы соединилось с контуром рога животного. Отростки, представляющие хвостовое оперение и концы крыльев, вытянулись и стали «полноценными» ногами копытного. Морда козла по отношению к его туловищу выглядит несколько крупной, но это вполне допустимо в целях стилизации. Глаз птицы вновь обрёл своё традиционное решение, против того, что на вариантах «а, b, c, e» он был сведён до элементарного кружка (рис. 5).

Рис. 5. Грифы. Петроглифы Ешкиолмес (по: [Байпаков и др. 2005: 182, рис. 213; 214])
5-сур. Грифтер. Ешкіөлмес петроглифтері ([Байпаков и др. 2005: 182, рис. 213, 214] бойынша)
Fig. 5. Vultures. Eshkiolmes petroglyphs – after – Baipakov et al. 2005: 182, fig. 213, 214

Тело птицы при её природной «сутулости» приняло изящную каплевидную форму. Так идея обрела законченность, которая возможно ещё при жизни автора получила признание, вследствие чего многократно тиражировалась. В отдельных случаях к фигурке применялась инкрустация бирюзой (рис. 2 b, e, f, g, h).

Результаты

Обе рассмотренные петроглифические композиции представляют сюжет, который можно условно обозначить как «гриф и копытное», где гриф, обитатель вершин, в ожидании смотрит на свою потенциальную жертву. Но назвать эту сцену терзанием невозможно, поскольку акта терзания не изображено. В металлической бляшке два образа соединились в одной фигуре. Слияние фигур можно объяснить исключительной наблюдательностью мастера, который, вероятно, имел возможность наблюдать терзание грифами трупов копытных. Идея визуального объединения фигур двух различных животных, возможно, была подсмотрена в природе при загораживании

части птицы телом павшего животного по отношению к наблюдателю. Такая ситуация могла дать толчок возникновению идеи. Гриф очень крупная птица. Размах её крыльев достигает трёх метров. В спокойном состоянии сложенные крылья птицы перекрывают хвостовое оперение, и общая форма животного принимает каплевидную форму. Когда птица занята какой-либо деятельностью, например, терзанием падали, её плечи напрягаются и крылья, приподнимаясь, обнажают хвостовое оперение (рис. 4 а). Именно этот момент запечатлён древним художником, и крайний выступ фигуры на бляшке следует воспринимать как концы крыльев, а выступ между ним и лапами как оперение хвоста. Образ терзаемой жертвы выбран по умолчанию, поскольку козёл относился к сакральным животным в сакской идеологии. Задачей мастера было расставить элементы так, чтобы они соответствовали строению фигур и грифа, и козла. С этой задачей мастер справился блестяще. Таким образом, нам представилась редкая возможность отследить ход мыслей мастера-творца от зарождения идеи до высшего уровня её воплощения и убедиться, насколько сложно организованным было мышление древних, сокрытое от нашего сознания за редуцированностью и декоративностью образов ими созданных.

Как мастеру пришла в голову гениальная идея соединить в одном изображении два образа, нам доподлинно неизвестно, но то, что это решение достигнуто не в раз, безусловно и убедительно показывает запечатлённый в наскальном рисунке самим мастером ход его мыслей и генезис двусложного образа. Со своей стороны, мы можем только предположить, что жизнь в условиях кочевого скотоводства приучила степняков к экономности и лаконичности в выборе выразительных средств в искусстве тоже. Если кто-либо считает редуцированные стилизацией изображения признаком упадка в изобразительной деятельности, напротив, мы находим этот период временем взлёта творческой мысли, когда на пользу глубокому смыслу и обогащённому содержанию в жертву приносилась реалистическая моделировка черт образа в деталях. Новая тенденция усложнения содержания требовала упрощения формы, что неминуемо сказалось на стилистике изображений. Подводя итог содержанию образов на предметах из погребения в кургане № 5, С.С. Черников констатирует отсутствие образов «горного козла и горного барана», популярных для раннекочевнических племён Алтая [Черников 1965: 33–34]. Надо полагать, вскрытый нами образ горного козла на бляшке с лихвой компенсирует этот «недостаток».

Обсуждение

Стоит несколько слов сказать о стилистическом и содержательном сходстве с изделиями, которые отдельные исследователи ставят в один ряд с бляшкой из Чиликты и даже хронологически выдвигают вперёд [Шульга 2003]. Бронзовая бляшка из Зуевского могильника, которую считают аналогом чиликтинской, хотя и повторяет композиционный приём, но существенно отличается в деталях, которые свидетельствуют не столько об изменении стиля, сколько об утрате первоначального смысла, вложенного сакским автором в эту композицию (рис. 2с). «Морда козла» утратила глаз, что сразу разрушает его образ. На этом месте появляется пяточный сустав лапы грифа, появляется изгиб, который никак не вяжется с образом морды копытного животного. Этот изгиб аналогичен изгибу на бляшке из Минусинского музея, приведённого в публикации С.С. Черникова [Черников 1965: рис. 8, 1, 2]. Бляшка из Минусинского музея представляет также птицу рода грифы: крупное крыло, удлинённая тонкая шея – характерные признаки грифа (рис. 2d). При некотором сходстве с другими вариантами изображений грифа (Ешкиолмес, Чиликты, Зуево) здесь присутствует только один образ. На полиобразность нет никаких претензий. Это главное отличие минусинского изображения от других вышеупомянутых. На минусинской бляшке кольчатое окончание лапы слегка загнуто вниз, и появляется ярко выраженный изгиб в пяточном суставе, что придаёт всей лапе

естественное положение. На бляшке из Зуевского могильника (VI в. до н.э.) мастер интерпретатор ещё находился под впечатлением оригинала и не преодолел сути изначального авторского замысла, отчего лапа птицы в пластическом отношении выглядит слабой и невыразительной. Силуэт фигуры стал шире и утратил изящество капли. Единственное, что объединяет три варианта бляшек, так это то, что содержательной основой их является образ грифа, несущий в себе базовое семантическое значение.

Вопреки восхищённому мнению А.В. Збруевой по поводу бляшки из Зуевского могильника (по: [Черников 1965: 57]), которая является всего лишь приблизительной репликой чиликтинской бляшки, последняя является первоисточником и её достоинства подтверждены многократным копированием и тиражированием. Здесь нельзя не согласиться с первоисследователем курганов Чиликты С.С. Черниковым, который указал на исключительную принадлежность подобного композиционного и стилистического решения именно для «чиликтинского племени» и подчеркнул вторичность зуевской бляшки. Также исследователь отмечает особую выразительность и экспрессию образа «чиликтинских орлов» по отношению к подобным образам Алтайского и Енисейского регионов [Черников 1965: 44].

Из всего, что было замечено и проанализировано, напрашивается бесспорный вывод: все эти изображения грифа принадлежат одному, достаточно узкому отрезку времени, в котором образ грифа имел высокую востребованность в скифской и родственных культурах, отделялся потребителем от образа орла и имел стойкое семантическое значение.

Нельзя обойти вниманием и работу П.И. Шульги [2003]. Поднимаемые её автором вопросы касаются в основном двух образов – орла и грифона. И тут возникает правомерный вопрос. Почему-то в скифологии возникла традиция рассматривать только два вида крылатых хищников: орёл и грифон. Но без внимания остался гриф как основа образа грифона. Гриф, как и орёл, хищная птица, только питается павшими животными. Скифы и их современники, даже не будучи орнитологами, прекрасно понимали разницу между грифом и орлом⁵. Значит, в основе представления о грифоне стоял образ грифа. Мы уже упомянули о формалогических и физиологических различиях между орлом и грифом, и на наш взгляд, эти различия должны лечь в основу атрибуции и обоснованной терминологии. Поскольку целевой задачей статьи были заявлены образы грифа и орла, а поднимаемые П.И. Шульгой вопросы касаются большей части образа грифона, то рассмотрение этой стороны проблемы возможно в следующем материале. Думается, что если бы, изучая образ орла, П.И. Шульга обратился к орнитологической справочной литературе, то выводы его в вопросах атрибуции могли быть более точными [Шульга 2003: рис. 1, 1, 3–6]. Все изображения птиц под указанными номерами соответствуют образу грифа как реальной птицы, но не мифического существа. А его версия о хронологической приоритетности зуевской бляшки по отношению к чиликтинской, хотя и была поддержана отдельными коллегами (Ю.Б. Полидович и др.), по нашему мнению, не обоснована и не убедительна. «Стилизованные изображения раннескифского орла» [Шульга 2002: рис. 1, 2, 7–10] имеют скорее силуэтный характер, который требует специальной расшифровки, поскольку силуэтом своим соответствуют более «зоологической головоломке», приведённой нами на рис. 3d. При этом весьма сомнительно, что в ней подразумевался образ петуха или орла (по: [Национальный музей... 2014: 39]. Вероятно, необходимо скорректировать взгляд читателя относительно рассматриваемых образов и утвердить в самостоятельном значении образ птицы – грифа.

В статье «Золотой курган Чиликтинской долины» С.С. Черников, рассуждая о культурных достижениях скифов, в частности, в плане звериного стиля, указывает на благоприятные

⁵ Слово происходит от лат. *grīphus* и через него от греч. γρύψ. По одной из гипотез, греческое название восходит к др.-евр. «керуб». Согласно другой гипотезе, оно происходит от греческого γρύπτος («крюконосый»).

в материальном ключе (наличие собственной металлургии) условия, способствовавшие возникновению художественных традиций [Черников 1964]. Со своей стороны добавим, искусство саков подтверждает это, на художественные традиции благоприятно влияли и условия существования этноса. Как можно убедиться, мастера, не только соблюдавшие традиции стиля, но и предлагавшие новые оригинальные решения, жили, трудились и творили на территории далёкой от Малой Азии и Причерноморья. Компактность в композиции, использование двух и более образов (полиобразность), оформление животными и антропоморфными образами предметов различных геометрических форм – характерная черта этого искусства.

Заключение

Подводя итог анализу композиции «гриф и копытное», дадим оценку её конечному воплощению в виде полиобразной бляшки. Изображение в металле выполнено неординарно. Бляшка не сплошная, но с прорезью внутри вдоль контура. Выбранная мастером технология делает её ажурной. Если внимательно присмотреться к бляшке, то понимаешь, что, вкладывая в неё определённый замысел, иначе изготовить её было невозможно. Именно ажурность, иначе графичность/линейность изображения позволили совместить в одной фигуре два образа. Если лишить бляшку этой особенности, двойственность образов перестанет считываться. Это изделие необычное по решению, где совмещены два образа и действие, объединяющее их семантически, можно признать оригинальным творением коренного этноса, а предоставленная древним мастером возможность наблюдать ход его мыслей делает петроглифические композиции из Ешкиольмеса уникальными.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Акимущин И.И. Мир животных. Птицы, рыбы, земноводные и пресмыкающиеся. М.: Мысль, 1989. 445 с.
- 2 Артамонов М.И. Сокровища саков. М.: Искусство, 1973. 280 с.
- 3 Байпаков и др. 2005: *Байпаков К.М., Марьяшев А.Н., Потапов С.А., Горячев А.А.* Петроглифы в горах Ешкиольмес. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2005. 226 с. (на каз., рус. и англ.).
- 4 Байпаков и др. 2006: *Байпаков К.М., Самашев З.С., Толеубаев А.Т.* Археология Казахстана. Алматы. Өнер, 2006. 256 с.
- 5 Бейсенов А.З., Марьяшев А.Н. Петроглифы раннего железного века Жетысу. Алматы: ИА, 2014. 156 с. + 46 с. цв. ил. (на каз., рус., англ.).
- 6 Культура ранних кочевников 2009: Культура ранних кочевников Казахстана. Археологические коллекции (научный каталог). Рук. проекта Н. Алимбай. Алматы: ЦГМ РК, 2009. 430 с. (на каз., рус., англ.).
- 7 Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Наскальные изображения Семиречья. Алматы: ИА, 2002. 238 с.
- 8 Национальный музей 2014: Национальный музей Республики Казахстан. Фотоальбом. Астана: Тау Кайнар, 2014. 248 с. (на каз., рус., англ.).
- 9 Полидович Ю.Б. О контактах населения Волго-Камья с сакским миром на примере изделий в «зверином стиле» // Историко-культурное наследие – ресурс формирования социально-исторической памяти гражданского общества (XIV-е Бадеровские чтения): М-лы Всерос. научн.-практ. конф. (г. Ижевск, 14–15 октября 2013 г.) / Отв. ред. Е.М. Черных. Ижевск: Удмуртский университет, 2013. С. 108–116.
- 10 Руденко С.И. Сибирская коллекция Петра I / Археология СССР. САИ. Вып. ДЗ-9. М.; Л.: АН СССР, 1962. 52 с.+27 табл.
- 11 Самашев и др. 2007: *Самашев З., Джумабекова Г., Базарбаева Г., Онгар А.* Древнее золото Казахстана. Алматы: Өнер, 2007. 160 с. (на каз., рус., англ.).
- 12 Сарияниди В.И. Храм и некрополь Тилля-тепе. М.: Наука, 1989. 240 с.
- 13 Толеубаев А.Т. Раннесакская шиликтинская культура. Алматы, 2018. 528 с.
- 14 Хроков В.В., Склярченко С.Л. Краткий справочник по птицам Казахстана. Алматы: Ассоциация сохранения биоразнообразия Казахстана, 2009. 156 с.

- 15 Черников С.С. Золотой курган Чиликтинский долины (к вопросу о происхождении «скифского искусства») // КСИА. 1964. Вып. 98. С. 29–32.
- 16 Черников С.С. Загадка золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство». М.: Наука, 1965. 188 с., 2 л. схем., ил., карт.
- 17 Чернов М.А. Дешифровка и семантическое прочтение образов короны из могилы № 6 некрополя Тиллятепе // Маргулановские чтения–2023 (Марғұлан оқулары). Т. 2. С. 205–213.
- 18 Шульга П.И. О стилизованных образах орла и грифона VII–IV вв. до н.э. в Южной Сибири // История и культура Востока Азии / Отв. ред. С.В. Алкин. Т. II. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2002. С. 170–175.
- 19 Шульга П.И. Орлы и грифоны скифского времени в Южной Сибири (разграничение и датировка образов) // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири / Отв. ред. В.А. Скубневский, Ю.М. Гончаров. Кн. I. Барнаул: АлтГУ, 2003. С. 250–258.

REFERENCES

- 1 Akimushkin, I. I. 1989. *Mir zhivotnykh. Ptitsy, ryby, zemnovodnyye i presmykayushchiyesya (The world of animals. Birds, fish, amphibians and reptiles.)* Moscow: “Mysl” Publ. (in Russian).
- 2 Artamonov, M. I. 1973. *Sokrovishcha sakov (Treasures of the Saks)*. Moscow: “Iskusstvo” Publ. (in Russian).
- 3 Baipakov et al. 2005: Baipakov, K. M., Maryashev, A. N., Goryachev, A. A., Potapov, S. A. 2005. *Naskalnye izobrazheniya v gorah Eshkiolmes (Rock Images in the Eshkiolmes mountains)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 4 Baipakov et al. 2006: Baipakov, K. M., Samashev, Z. S., Toleubaev, A. T. *Arheologiya Kazakhstana (Archaeology of Kazakhstan)*. Almaty. “Oner” Publ., 2006 (in Russian).
- 5 Beisenov, A. Z., Maryashev, A. N. 2014. *Petroglify rannego zheleznogo veka Jetisu (Petroglyphs of the Early Iron Age Jetisu)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 6 Kultura rannih kochevnikov 2009: Alimbaj, N. (head of project). 2009. *Kultura rannih kochevnikov Kazakhstana. Arheologicheskie kollektsii (nauchnyj katalog) (Culture of the early nomads of Kazakhstan. Archaeological collections (scientific catalog))*. Almaty: Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (in Kazakh, Russian, English).
- 7 Maryashev, A. N., Goryachev, A. A. 2002. *Naskalnyye izobrazheniya Semirech'ya (Rock paintings of Semirechye)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 8 Natsionalnyj muzej 2014: Natsionalnyj muzej Respubliki Kazahstan. Fotoalbum (*National Museum of the Republic of Kazakhstan. Photo album.*). 2014. Astana: “Tau Kainar” Publ. (in Kazakh, Russian, English).
- 9 Polidovich, Yu. B. 2013. In: Chernykh, E.M. (ed.). *Istoriko-kulturnoye nasledie – resurs formirovaniya sotsialno-istoricheskoy pamyati grazhdanskogo obshchestva (Historical and cultural heritage – a resource for the formation of the socio-historical memory of civil society)*. Izhevsk: Udmurt University, 108–116 (in Russian).
- 10 Rudenko, S. I. 1962. *Sibirskaya kollektsiya Petra I / Arkheologiya SSSR (Siberian collection of Peter I / Archaeology of the USSR)*. Moscow; Leningrad: USSR Academy of Sciences (in Russian).
- 11 Samashev et al. 2007: Samashev, Z., Jumabekova, G., Bazarbayeva, G., Onggar, A. 2007. *Drevnee zoloto Kazakhstana (Ancient gold of Kazakhstan)*. Almaty: “Oner” Publ. (in Kazakh, Russian, English).
- 12 Sarianidi, V. I. 1989. *Khram i nekropol Tillya-tepe (Temple and necropolis of Tillya-tepe)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 13 Toleubayev, A. T. 2018. *Rannesakskaya shiliktinskaya kultura (Early Sak Shilikty culture)*. Almaty (in Russian).
- 14 Khrokov, V. V., Sklyarenko, S. L. 2009. *Kratkiy spravochnik po ptitsam Kazakhstana (Brief guide to the birds of Kazakhstan)*. Almaty: Association for the Conservation of Biodiversity of Kazakhstan (in Russian).
- 15 Chernikov, S. S. 1964. In *Kratkie soobshcheniya Instituta arheologii (Brief communications of the Institute of Archaeology)* 98, 29–32 (in Russian).
- 16 Chernikov, S. S. 1965. *Zagadka zolotogo kurgana. Gde i kogda zarodilos' “skifskoye iskusstvo” (The mystery of the golden mound. Where and when did “Scythian art” originate?)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 17 Chernov, M. A. 2023. In *Margulan oqulary–2023 (Margulan Readings–2023)* 2, 205–213 (in Russian).

- 18 Shulga, P. I. 2002. In: Alkin, S. V. (ed.). *Istoriya i kultura Vostoka Azii (History and Culture of East Asia)*. Vol. II. Novosibirsk: Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 170–175 (in Russian).
- 19 Shulga, P. I. 2003. In: Skubnevskiy, V. A., Gontcharov, Yu. M. (eds.). *Istoricheskiy opyt hozyajstvennogo i kulturnogo osvoeniya Zapadnoj Sibiri (Historical experience of economic and cultural development of Western Siberia)*. Book I. Barnaul: Altai State University, 250–258 (in Russian).
-

About the Author

Chernov Mikhail – art teacher, Secondary school No. 121, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-9673-6375](https://orcid.org/0000-0002-9673-6375) E-mail: Mihalapych@yandex.kz

Автор туралы мәліметтер

Чернов Михаил Алексеевич – сурет пәнінің мұғалімі, 121 жалпы білім беретін мектеп, Алматы қ., Қазақстан

Сведения об авторе

Чернов Михаил Алексеевич – учитель рисования, Общеобразовательная школа №121, г. Алматы, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 10.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.05.2025.

Archaeological research at the Kuraily-asar burial ground in 2024

© 2025 Tazhekeyev A., Onggaruly A., Sultanzhanov Zh., Shagirbayev M., Shorayev B.

Keywords: Eastern Aral Sea region, Jetiasar culture, Kuraily-asar settlement, burial ground, sub-kurgan inhumation burials

Түйін сөздер: Шығыс Арал маңы, Жетіасар мәдениеті, Құрайлы-асар қалашығы, қорым, жер асты жерлеу орындары

Ключевые слова: Восточное Приаралье, Жетыасарская культура, городище Курайлы-асар, могильник, подкурганые грунтовые погребения

A. Tazhekeyev¹, A. Onggaruly¹, Zh. Sultanzhanov^{2*}, M. Shagirbayev¹, and B. Shorayev³

¹Margulan Institute of Archaeology, Astana, Almaty, Kazakhstan

²Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

*Corresponding author

Archaeological research at the Kuraily-asar burial ground in 2024

The article examines funerary structures of the Jetiasar culture in the Eastern Aral Sea region. In 2024, investigations were conducted by the Aral Sea Archaeological Expedition of the Margulan Institute of Archaeology at the Kuraily-asar burial ground, located in the Karmakshy District of the Kyzylorda Region. Particular attention was paid to kurgans Nos. 5, 6, and 7. All the structures share an identical construction. Each kurgan is surrounded by a ditch with causeways on the northern and eastern sides, with a burial pit located at the center. In kurgan No. 5, the skeletal bones were found scattered, whereas in kurgan No. 6 the buried individual was laid in an extended supine position, oriented to the north. In kurgan No. 7, no skeletal remains were recorded. In the burial pit of kurgan No. 5, remains of a sacrificed sheep (skull and postcranial bones) were identified, indicating the presence of a sacrificial ritual. Taking into account the lambing season in the Syr Darya valley (February–April), it can be assumed that the burial rite was performed in late spring. Based on the analysis of the burial assemblage and comparison with previously investigated kurgans, the kurgans are dated to the 2nd–4th centuries AD.

Source of funding: The publication was carried out within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026, project IRN BR24992939.

Citation: Tazhekeyev, A., Onggaruly, A., Sultanzhanov, Zh., Shagirbayev, M., Shorayev, B. 2025. Archaeological research at the Kuraily-asar burial ground in 2024. *Margulan readings–2025*, 261–274 (in Russian).

Ә.Ә. Тәжекеев¹, А. Оңғарұлы¹, Ж.Қ. Сұлтанжанов^{2*}, М.С. Шағырбаев¹, Б.К. Шораяев³

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Астана қ., Алматы қ., Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

³Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

*корреспондент авторы

Құрайлы-асар қорымындағы 2024 жылғы археологиялық зерттеулер

Мақалада Шығыс Арал маңындағы Жетіасар мәдениетінің жерлеу орындары қарастырылады. 2024 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Арал археологиялық экспедициясы Қызылорда облысы Қармақшы ауданында орналасқан Құрайлы-асар қорымында зерттеу жүргізді. Зерттеу барысында № 5, 6 және 7 обаларға ерекше назар аударылды. № 7 обада адам қаңқасы тіркелмеді, ал № 5 және 6 обалардың

құрылымы мен жерлеу рәсімі бірдей. Обалар шеңбер тәріздес ормен қоршалған, ордың шығысында немесе солтүстігінде кіреберісі бар. Обалардың ортасында жерлеу шұңқыры орналасқан. № 5 обада адам қаңқасы шашыраңқы күйде ашылды, ал № 6 обадағы адам қаңқасы дорсальды бетімен (арқасымен, тігінен) жатқызылған және басы солтүстікке бағытталған. № 5 обаның жерлеу шұңқырынан құрбандыққа шалынған қойдың сүйектері (бас сүйегі және басқа сүйектері) тіркелді, тиісінше бұл құрбандық шалу рәсімін көрсетеді. Сырдария алқабында қойдың төлдеу уақытын (ақпан-сәуір айлары) ескере отырып, обалардың жерлеу рәсімі көктемнің соңы деп болжауға болады. Жерлеу материалын талдау және бұрын зерттелген обалармен салыстыру негізінде обалар б.д. II–IV ғасырларымен мерзімделді.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы шеңберінде, ЖТН BR24992939 жобасы аясында даярланды.

Сілтеме: Тәжекеев Ә.Ә., Оңғарұлы А., Сұлтанжанов Ж.Қ., Шағирбаев М.С., Шораев Б.К. 2025. Құрайлы-асар қорымындағы 2024 жылғы археологиялық зерттеулер. *Марғұлан оқулары–2025*. 261–274-бб. (Ағылшынша).

А.А. Тәжекеев¹, А. Оңғарұлы¹, Ж.К. Сұлтанжанов^{2*}, М.С. Шағирбаев¹, Б.К. Шораев³

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Астана, г. Алматы, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

³Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

*автор-корреспондент

Археологические исследования на могильнике Курайлы-асар в 2024 году

В статье рассматриваются погребальные сооружения жетыасарской культуры в Восточном Приаралье. В 2024 году Приаральской археологической экспедицией Института археологии им. А.Х. Маргулана были проведены исследования на могильнике Курайлы-асар, расположенном в Кармакшинском районе Кызылординской области. Особое внимание уделено курганам № 5, 6 и 7. Все объекты имеют идентичную конструкцию. Каждый курган окружён рвом с перемычками с северной и восточной сторон, в центре которых располагается погребальная яма. В кургане № 5 кости скелета были разбросаны, в то время как в кургане № 6 погребённый был уложен в вытянутом положении на спине, с ориентировкой на север. В кургане № 7 костные останки не зафиксированы. В могильной яме кургана № 5 зафиксированы останки принесённой в жертву овцы (череп и посткраниальные кости), что свидетельствует о наличии жертвенного ритуала. Учитывая сезон охота овец в долине р. Сырдарьи (февраль–апрель), можно предположить, что обряд захоронения проводился в конце весны. На основании анализа погребального предметного комплекса и сопоставления с ранее исследованными курганами курганы датируются II–IV вв. н.э.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026 гг., ИРН проекта BR24992939.

Цитирование: Тәжекеев А.А., Оңғарұлы А., Сұлтанжанов Ж.К., Шағирбаев М.С., Шораев Б.К. 2025. Археологические исследования на могильнике Курайлы-асар в 2024 году. *Марғұлановские чтения–2025*. С. 261–274.

Introduction

The Kuraily-asar burial ground is the necropolis of the eponymous settlement (another designation of the site in the materials of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition is Jetiasar No. 7) and is located 14 km west of the village of Turmagambet (Karmakshy District, Kyzylorda Region). The necropolis includes several hundred kurgans forming three large groups [Galieva 2024]. In 2023, the expedition of the Margulan Institute of Archaeology (headed by A.A. Tazhekeyev) began excavations of the third group of kurgans, as a result of which four kurgans were investigated. In three of them, burial pits with side niches were recorded, while one contained a simple burial pit. All burials were preserved intact (in situ). Judging by the nature of the grave fill and the position of the buried individuals, the funerary rite in these kurgans was uniform. The deceased were laid on the bottom of the burial pit on a layer of plant matter, in a supine extended position, with straightened legs and arms. In all burials, the individuals were oriented with the head to the north. The burial inventory is characterized by uniformity and includes

ceramic vessels and spindle whorls, a mirror, as well as elements of costume (earrings, an amulet, buckles) [Onggaruly et al. 2024].

During the 2024 field season, archaeological work was continued within the third group of kurgans, where three more kurgans (Nos. 5–7) were excavated (Fig. 1)*. (*Illustrations prepared by the authors.) The present study also presents the results of an archaeozoological analysis of the material obtained during the excavation of kurgan No. 5.

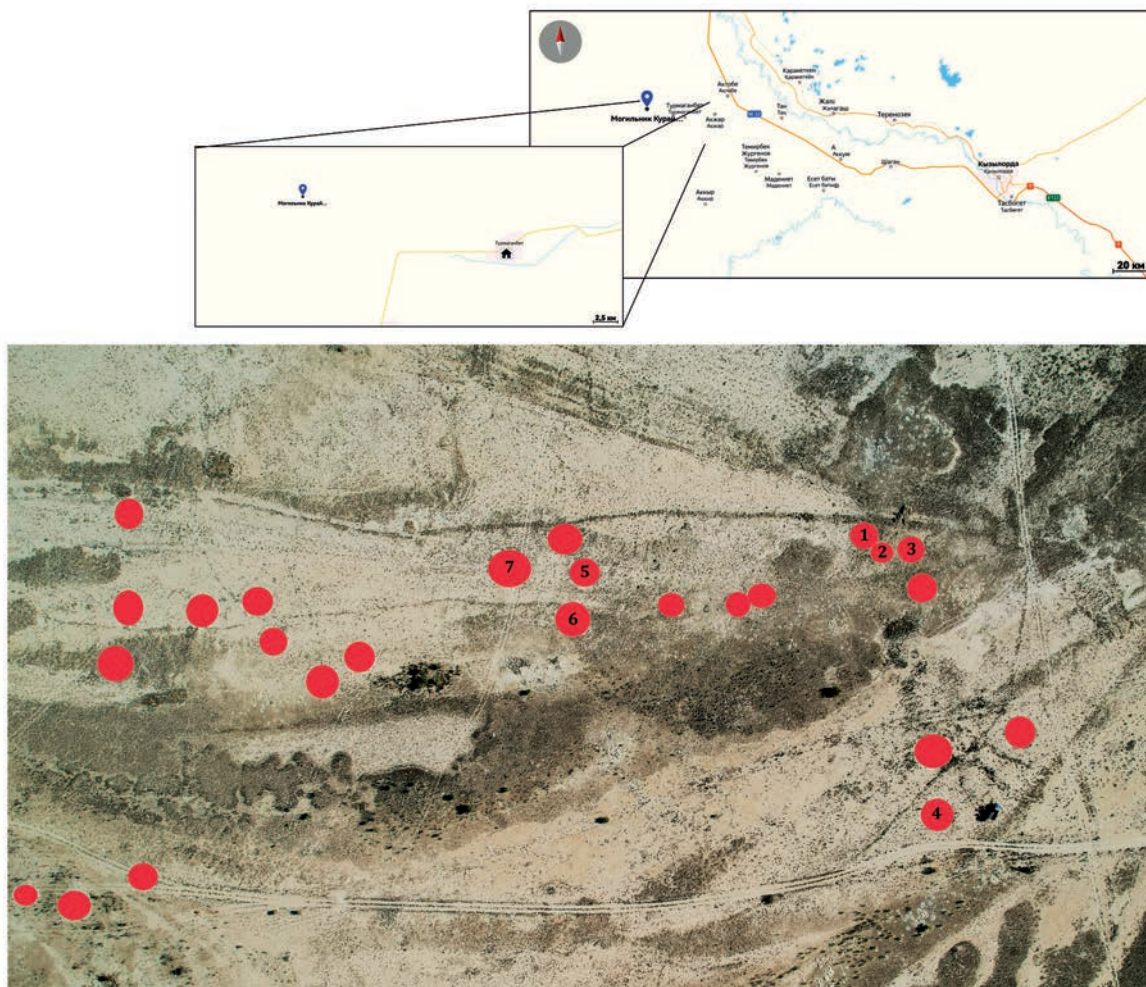

Рис. 1. Карта расположения могильника Курайлы-асар
1-сур. Құрайлы-асар қорымының орналасу картасы
Fig. 1. Kuraily-asar burial ground location map

Material and Methods

Research Methodology

In the study of the archaeological record, traditional methods combining fieldwork and laboratory analyses were applied. The Kuraily-asar necropolis was selected because, despite large-scale investigations conducted by the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition in the Jetiasar area, no archaeological excavations had previously been carried out at this site.

The kurgan mounds were excavated manually using trenching. Excavated areas were cleaned by air blowing with a specialized tool. A benchmark was established on the elevated part of the necropolis. The positions of the skeletons within the burial pits were documented following the method developed by O.V. Zaitceva and D.I. Razhev [Zaitceva, Razhev 2007: 84–89].

For the purpose of morphological analysis of the osteological material, skeletal elements of a single sheep individual were examined using the reference collection of the Zooarchaeology Laboratory of the Margulan Institute of Archaeology. The age of the animal was determined based on the eruption pattern of the cheek teeth and the condition of the epiphyses [Silver 1969]. Species identification of the elements was carried out using methods of morphological diagnosis [Zeder, Lapham 2010; Zeder, Pilaar 2010]. Osteometric measurements were taken following the methodology of A. Driesch [Driesch 1976], and the estimated withers height was calculated using coefficients for sheep metapodials [Tsalkin 1961]. All bone remains exhibit traces of weathering (stages 1–2 according to [Behrensmeyer 1978]).

Description of the Material

Kurgan No. 5 (diameter 9 m, height 0.10 m) is located 100 m west of kurgans Nos. 1–3, excavated in 2023 [Onggaruly et al. 2024]. After removal of the upper layer, the outlines of a ditch and a burial pit situated at the center of the kurgan were revealed. The ditch has a diameter of 10 m and features a causeway (entrance) on the eastern side (Fig. 2).

The burial pit (b.p.), measuring 2.1×1.2 m, is sub-rectangular in plan (depth –1.76 m from the benchmark) and oriented along the west–east axis; an intrusive looters' pit measuring 0.90×0.70 m adjoins it from the southern side. In the basal part of the burial pit, scattered bones of an adult human skeleton were recorded. To the east of the human skull, the skull and forelimb bones of a sheep were found. In the north-eastern corner of the burial pit, a niche measuring 0.50×0.80 m was recorded; it was found to be empty.

Kurgan No. 6 (diameter 7.8 m) is located to the south of kurgan No. 5 (Fig. 3). The kurgan mound, 10–15 cm high, consisted of yellow clay. Beneath the mound, the outlines of a ditch with a causeway (entrance) on the northern side were identified.

At the center of the kurgan is a burial pit with a depth of –1.39 m, oriented along the north–south axis. A side niche (podboy), smaller in size than the main pit, was constructed beneath the western wall of the burial pit. However, no clear structural separation between the niche and the main burial pit was recorded. At the same time, the floor of the niche is located 18 cm lower than the floor level of the main burial pit. During the excavation of the niche, a skeleton was uncovered; in the pelvic area, the vertebral column of a sheep and an iron buckle were found. Most likely, the buckle fell into the pelvic area after the decay of the belt.

The skeleton is positioned on the dorsal surface, i. e., supine in an extended position, with the head oriented to the north. The skull rests on the occipital bone and is situated higher than the postcranial part of the skeleton. It is possible that the skull was intentionally placed in this position. The mandible was disarticulated, with the lower jaw open. The vertebral column forms an almost straight line, the long axis of which is parallel to the long axis of the pit. The rib cage is “closed,” meaning that the sternal ends of the

Рис. 2. Могильник Құрайлы-асар, курган № 5
2-сур. Құрайлы-асар қорымы, № 5 оба
Fig. 2. Kuraily-asar burial ground, kurgan no. 5

Рис. 3. Могильник Курайлы-асар, курган № 6
3-сур. Құрайлы-асар қорымы, № 6 оба
Fig. 3. Kuraily-asar burial ground, kurgan No. 6

ribs from both sides are brought together and are in a position close to the anatomical one. The bones of the arms and legs are arranged in an extended position.

Kurgan No. 7 is located to the west of kurgan No. 5 (Fig. 4). It has an irregularly rounded shape measuring 15.2×14 m. The kurgan mound, 10–15 cm high, like the previously described kurgans, consists of yellow clay. The kurgan is encircled by a ditch and has two narrow causeways on the northern side. After cleaning the upper layer, the outline of the burial pit was not identified; therefore, a trench was laid in the central part of the kurgan. Subsequently, a rectangular burial pit with rounded corners, oriented along the west–east axis, was revealed in the center of the kurgan. However, no human remains or other finds were discovered within the pit. It is possible that this kurgan was prepared but never used.

Characteristics of Animal Bone Remains

As part of the burial assemblage of kurgan No. 5, animal bone remains were identified and analyzed. They belong to small ruminants and are represented by a skull and postcranial elements of the distal parts of the limbs (Fig. 5).

As a result of the morphological analysis of the bone remains, the following elements were identified: a fragmented skull with partially preserved upper jaws, both mandibles, the atlas, two central tarsal bones, metacarpal and metatarsal bones, as well as a series of phalanges (I–III).

The skull (cranium) is preserved fragmentarily; the alveolar rows of the upper jaw (*arcus alveolaris maxillae*) are partially intact. Individual dental alveoli of deciduous premolars (*alveoli premolarum deciduorum* Dp1–Dp3) and the first permanent molars (*alveoli molarum permanentium* M1) are present. The body of the maxilla (*corpus maxillae*) and the alveolar processes (*processus alveolaris maxillae*) are preserved fragmentarily, whereas the processes and tuberosities (*processus nasalis*, *processus frontalis*) are destroyed. The dentition was at a stage of morphogenesis: the first permanent molar (M1) had fully erupted, while the second molar (M2) was at the stage of calcification and crown formation. The cranial sutures (*suturæ craniales*) remained unfused; the jugular process (*processus jugularis*) and the occipital condyles (*condyli occipitales*) exhibited a spongy structure (*substantia spongiosa*). On both halves of the mandible, deciduous premolars Dp1–Dp3 were recorded, as well as an erupted first permanent molar (m1). The second molar (m2) was at the stage of eruption and partial crown calcification. The articular surfaces of the condylar processes retained morphological integrity, and no pathological changes were identified.

The atlas is partially preserved: the lateral wings and the dorsal and ventral tubercles are destroyed, and the articular surfaces of the atlas are deformed as a result of soil pressure.

Among the postcranial skeletal elements, two central tarsal bones (*ossa tarsalia centralia*), metacarpal bones (*ossa metacarpi*), metatarsal bones (*ossa metatarsi*), as well as eight first, two second, and one third phalanges (*phalanges digitorum*) were identified. The periosteal tissue of most bones is destroyed; the epiphyses are either not formed or preserved fragmentarily. Epiphyseal fusion was absent, which corresponds to an animal age of approximately one year. Osteometric measurements carried out according to the method of Driesch [Driesch 1976] were largely conditional due to the poor preservation of the material (Table 1).

Osteological Reconstruction

For the funerary rite, the skull, mandibles, the atlas (first cervical vertebra), and the metapodials with phalanges of the animal were used. The age of the animal was determined following Silver's method [Silver 1969], based on the presence of the m1 tooth. Considering that sheep in the Syr Darya valley lamb between February and April, it is assumed that the burial ritual was performed in late spring. Osteometric

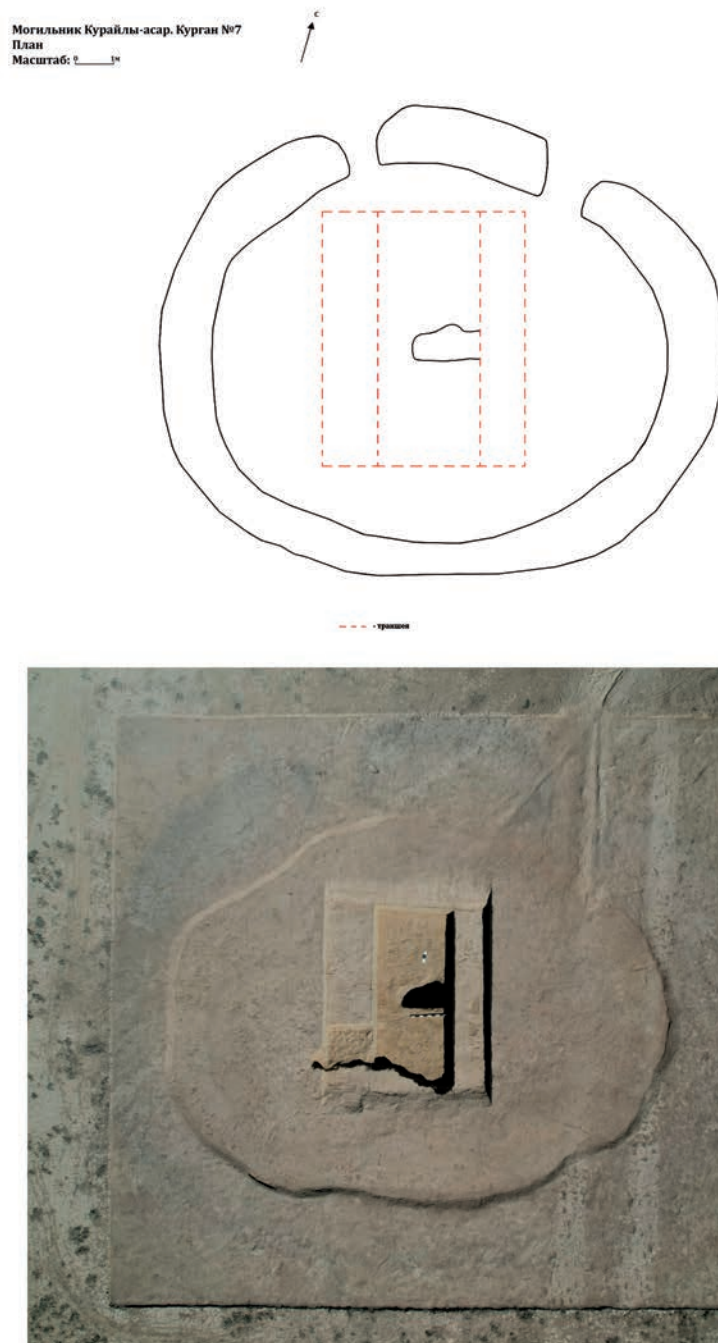

Рис. 4. Могильник Курайлы-асар, курган № 7
4-сур. Құрайлы-асар қорымы, № 7 оба
Fig. 4. Kuraily-asar burial ground, kurgan No. 7

Рис. 5. Могильник Курайлы-асар, курган № 5. Фрагменты черепа и посткраниальные элементы скелета овцы
5-сур. Құрайлы-асар қорымы, № 5 оба. Қой қаңқасының бас сүйегінің бөлшектері
мен басқа сүйектерінің элементтері

Fig. 5. Kuraily-asar burial ground, kurgan No. 5. Fragments of the skull and postcranial elements
of the sheep skeleton

analysis of the metacarpal and metatarsal bones indicate a withers height of 63–64 cm. Comparison with the materials from kurgan No. 4 excavated in 2023 [Onggaruly et al. 2024] revealed complete correspondence in the set of skeletal elements used in the ritual: the skull, mandibles, atlas, and the fore and hind limbs with phalanges. The first cervical vertebra was left articulated with the skull, which likely had a specific ritual significance. In both kurgans, particular elements of the sheep skeleton were deliberately selected for sacrificial purposes.

The differences concern the age of the animals and the presence of additional elements. In kurgan No. 4, the sacrificial sheep was 3.5 years old; the first cervical vertebra of a camel was also found, and pathological changes were recorded on the metapodials and phalanges. In contrast, the sheep bones from kurgan No. 5 show no pathological alterations, and their damage is related to soil erosion. Thus, the materials from kurgan No. 5 make it possible to reconstruct the ritual as the deliberate sacrifice of a young sheep with the preservation of specific skeletal elements, analogous to the practice documented in the neighboring kurgan.

Table 1 – Morphometric dimensions of cranial and postcranial elements of the sheep skeleton
1-кесте – Қой қаңқасының бас сүйек және басқа сүйектері элементтерінің морфометриялық өлшемдері
Таблица 1 – Морфометрические размеры краниальных и посткраниальных элементов скелета овцы

Trait	After – Driesch 1976	Measurements, mm	
Maxilla (Upper Jaw)			
Length of pm1–m1 (left)	–	44.3	
Length of pm1–m1 (right)	–	46.0	
Mandibula (Lower Jaw)			
Crown length of Dp3 (right)	–	19.5	
Length of alveolar row (right)	7	69.5	
Crown length of Dp3 (left)	–	20.1	
Length of alveolar row (left)	7	66.9	
Atlas			
Greatest breadth	GB	58.0	
Breadth of the facies articularis caudalis	BFcd	48.7	
Length from cranial articular margin to caudal articular margin	GLF	32.0	
Greatest length	GL	45.0	
Os tarsi centrale			
Greatest length	GB	13.0	
Metacarpus			
Breadth of proximal end	Bp	26*	24.3
Smallest breadth of shaft	SD	13	12.1
Breadth of distal end	BD	20.9	–
Greatest length	GL	131	130.1

End of table 1
1-кестенің соңы
Окончание таблицы 1

Metatarsus			
Breadth of proximal end	Bp	21.9	22.1
Smallest breadth of shaft	SD	11.8	12
Breadth of distal end	BD	–	–
Greatest length	GL	116**	119
Phalanx 1 anterior/sinister			
Smallest breadth of shaft	SD	10	10.1
Breadth of distal end	Bd	12.5	12
Greatest length	GL	33	34
Phalanx 1 anterior/dexter			
Smallest breadth of shaft	SD	11	10.5
Breadth of distal end	BD	12	11
Greatest length	GL	32	32
Phalanx posterior/sinister			
Smallest breadth of shaft	SD	9.1	9.2
Breadth of distal end	BD	11	9.8
Greatest length	GL	32	31.5
Phalanx 1 posterior/dexter			
Smallest breadth of shaft	SD	10.1	9.9
Breadth of distal end	BD	12	10.5
Greatest length	GL	31	31.5
Phalanx 2 anterior/dexter			
Smallest breadth of shaft	SD	7.1	7.5
Breadth of distal end	BD	8.9	8.6
Greatest length	GL	18.2	19
Phalanx 3			
Smallest breadth of sole	MBS	6.0	
Greatest length of sole	DLS	24.0	
Length of dorsal surface	Ld	19.0	
Note: * – right; ** – measurements are given conditionally, as the epiphyses are unfused.			

Results and Conclusions

The results of the archaeological excavations conducted in 2024 in the area of the third group of the Kuraily-asar necropolis made it possible to expand our understanding of the funerary practices of the population of the Jetiasar culture in the Eastern Aral Sea region. The investigated kurgans Nos. 5–7 demonstrate the stability of architectural traditions and ritual practices previously identified in earlier-

studied burials of this necropolis. The documentation of both simple burial pits and burials with side niches indicates variability in constructive solutions that does not contradict the overall canonical model of the rite. Analysis of the position of the skeletons, their orientation, and the associated grave goods, including elements of sacrifice, allows us to assert the presence of stable ideological and ritual concepts characteristic of the Jetiasar culture kurgans of the 2nd–4th centuries AD.

The osteological data indicate a selective choice of specific anatomical parts of animals for the performance of the funerary rite. In contrast to the majority of Jetiasar burials, where, according to L.M. Levina [1996: 120], hip portions of sheep predominated (98%), kurgans Nos. 4 and 5 of the Kuraily-asar burial ground yielded an identical set of bones: the skull, atlas, and distal parts of the limbs. This selection of elements allows the reconstruction of a ritual involving the placement of an animal hide with the head and hooves left attached, which finds parallels in the horse burials described by L.M. Levina. The similarity in the composition of skeletal remains in both investigated structures indicates the reproduction of a specific ritual algorithm associated with the sacrifice of a symbolic “whole” animal.

The identification of an incomplete kurgan (No. 7), in which no buried individual was present despite the existence of a prepared structure, is of interest for interpretation as a possible example of a symbolic or unfinished burial. Taken together, the materials obtained deepen our understanding of the social and ritual aspects of the Jetiasar culture and provide a basis for further comparative studies of funerary sites in the region.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Галиева З.С. Реконструкция антропогенных ландшафтов и динамики их освоения в бассейне древнего протока Сырдарьи – Эскидарьялыка // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2024. № 1 (23). С. 233–255.
- 2 Зайцева О.В., Ражев Д.И. Возможности реконструкции особенностей первоначального размещения тела в погребениях по обряду ингумации // Вестник Томского государственного университета. История и археология. 2007. № 302. С. 84–89.
- 3 Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э. М.: Восточная литература, 1996. 438 с.
- 4 Онгарулы А., Тажекеев А.А., Султанжанов Ж.К., Дарменов Р.Т., Жанузак Р.Ж., Шагирбаев М.С. Предварительные итоги исследования некрополя Курайлы-асар // Поволжская археология. 2024. № 3 (49). С. 152–168.
- 5 Цалкин В.И. Изменчивость метаподии у овец // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биология. 1961. Т. 66. Вып. 5. С. 115–132.
- 6 Behrensmeyer A. Taphonomic and ecologic information from bone weathering // Paleobiology. 1978. Vol. 4, Iss. 2. Pp. 150–162.
- 7 Driesch A. A Guide to the Measurement of Animals Bones from Archaeological Sites. Peabody Museum Bulletin 1. Harvard University, 1976. 137 s.
- 8 Silver I.A. The Ageing of Domestic Animals // Science in Archaeology. Basic books Inc. Publishers. New York, 1969. Pp. 250–268.
- 9 Zeder M.A., Lapham H.A. Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, Ovis, and goats, Capra // JAS. 2010. Vol. 37. Iss. 11. Pp. 2887–2905.
- 10 Zeder M.A., Pilaar S.E. Assessing the reliability of criteria used to identify mandibles and mandibular teeth in sheep, Ovis, and Goats, Capra // JAS. 2010. Vol. 37. Iss. 2. Pp. 225–242.

REFERENCES

- 1 Galieva, Z. S. 2024. In *Kazakhstan archeologiyasy (Kazakhstan Archeology)* 1 (23), 233–255 (in Russian).
- 2 Zaytceva, O. V., Razhev, D. I. 2007. In *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta (Bulletin of the Tomsk State University)* 302, 84–89 (in Russian).

- 3 Levina, L. M. 1996. *Etnokulturnaya istoriya Vostochnogo Priaralya I tsysacheletie do n.e. – 1 tsysacheletie n.e.* (*Ethnocultural history of the Eastern Aral Sea region: 1st millennium BC – 1st millennium AD.*). Moscow: "Vostochnaya Literatura" Publ. (in Russian).
- 4 Onggaruly, A., Tazhekeyev, A. A., Sultanzhanov, Zh. K., Darmanov, R. T., Zhanuzak, R. Zh., Shagirbayev, M. S. 2024. In *Povolzhskaya arkheologiya (The Volga River Region Archaeology)* 3 (49), 152–168. DOI: <https://doi.org/10.24852/pa2024.3.49.152.168> (in Russian).
- 5 Tsalkin, V. I. 1961. In *Byulleten Moskovskogo obshchestva ispytateley prirody (Bulletin of the Moscow Society of Naturalists)* 66, Iss. 5, 115–132.
- 6 Behrensmeyer, A. 1978. In *Paleobiology*, Vol. 4, Iss. 2, 150–162.
- 7 Driesch, A. 1976. *A Guide to the Measurement of Animals Bones from Archaeological Sites*. Peabody Museum Bulletin 1. Harvard University (in English).
- 8 Silver, I. A. 1969. In *Science in Archaeology*. New York: Basic books Inc. Publ., 250–268 (in English).
- 9 Zeder, M. A., Lapham, H. A. 2010. In *JAS* Vol. 37, Iss. 11, 2887–2905 (in English).
- 10 Zeder, M. A., Pilaar, S. E. 2010. In *JAS* Vol. 37, Iss. 2, 225–242 (in English).

CRediT authorship contribution statement

- A. Tazhekeyev:** conceptualization, research management, organization and conduct of field research, formal analysis, review of the manuscript.
- A. Onggaruly:** conceptualization, obtaining funding and directing research, and providing resources.
- Zh. Sultanzhanov:** conducting research, writing and editing a manuscript, visualization, and data administration.
- M. Shagirbayev:** conducting research, writing and editing a manuscript.
- B. Shorayev:** participation in field research.

Авторлық үлес:

- Ә.Ә. Тәжекеев:** концептуализация, зерттеуді басқару, далалық зерттеуді басқару және жүргізу, талдау, қолжазбаны рецензиялау.
- А. Оңғарұлы:** концептуализация, қаржыландыруды алу және зерттеуді басқару, ресурстармен қамтамасыз ету.
- Ж.Қ. Сұлтанжанов:** зерттеуді жүргізу, қолжазбаны жазу және өңдеу, визуализация, деректерді басқару.
- М.С. Шағырбаев:** зерттеуді жүргізу, қолжазбаны жазу және өңдеу.
- Б.Қ. Шораев:** далалық зерттеулерге қатысу.

Вклад авторов:

- А.А. Тәжекеев:** концептуализация, руководство исследованием, организация и проведение полевых исследований, формальный анализ, рецензирование рукописи.
- А. Оңғарұлы:** концептуализация, получение финансирования и руководство исследованием, предоставление ресурсов.
- Ж.К. Сұлтанжанов:** проведение исследования, написание и редактирование рукописи, визуализация, администрирование данных.
- М.С. Шагирбаев:** проведение исследования, написание и редактирование рукописи.
- Б.К. Шораев:** участие в полевых исследованиях.

About the Authors

Tazhekeyev Azilkan – Candidate of Historical Sciences, Director of the Branch of the Margulan Institute of Archaeology in Astana, Astana, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0001-8145-1396](https://orcid.org/0000-0001-8145-1396) E-mail: a.tazhekeyev@gmail.com

Onggaruly Akhan – Candidate of Historical Sciences, General Director of the Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-1113-7817](https://orcid.org/0000-0002-1113-7817) E-mail: onggaruly.a@gmail.com

Sultanzhanov Zhetesbi – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-2716-2283](https://orcid.org/0000-0002-2716-2283) E-mail: zhetesbi.sultanzhanov@mail.ru

Shagirbayev Mambet – researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0001-8176-9329](https://orcid.org/0000-0001-8176-9329) E-mail: mambet_87@mail.ru

Shorayev Baglan – researcher, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0001-8926-9265](https://orcid.org/0000-0001-8926-9265) E-mail: baglan.shorayev@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Тәжекеев Әзілхан Әуезханұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының директоры, Астана қ., Қазақстан

Оңғарұлы Ақан – тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Бас директоры, Алматы қ., Қазақстан

Сұлтанжанов Жетесби Қанапияұлы – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

Шағырбаев Мәмбет Сапарбекұлы – ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Шораев Бағлан Қошқарұлы – ғылыми қызметкер, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Тажекеев Азилхан Ауезханұлы – кандидат исторических наук, директор Филиала Института археологии имени А.Х. Маргулана в городе Астана, г. Астана Казахстан

Онгарулы Ақан – кандидат исторических наук, генеральный директор Института археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Республика Казахстан

Султанжанов Жетесби Канапияевич – докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

Шагирбаев Мамбет Сапарбекович – научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Шораев Бағлан Кошқарұлы – научный сотрудник, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 18.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.06.2025.

Солтүстік-Шығыс Арал маңында жүргізілген 2024 жылғы археологиялық зерттеулердің нәтижесі

© 2025 ж. Утубаев Ж.Р., Құрманиязов Ы.С., Рахимжанова С.Ж., Қалиева Ж.С., Эндо Э., Жанұзақ Р.Ж., Әлибай Б.Е., Назаров А.Ж.

Түйін сөздер: археология, Арал маңы Қарақұмы, қола дәуірі, ерте темір дәуірі, оба, керамика

Keywords: archaeology, Aral Karakum Desert, Bronze Age, Early Iron Age, kurgan, ceramics

Ключевые слова: археология, Приаральские Каракумы, эпоха бронзы, ранний железный век, курган, керамика

Z. Utubayev¹, Y. Kurmaniyazov^{2*}, S. Rakhimzhanova¹, Z. Kalieva¹, E. Endo³, R. Zhanuzak¹, B. Alibay¹, and A. Nazarov⁴

¹Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Astana, Kazakhstan

²Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan

³Meiji University, Tokyo, Japan

⁴Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

Results of archaeological research in the North-Eastern Aral Sea area in 2024

The article describes rescue archaeological excavations of the Shaken and Shili burial grounds of the Bronze and Early Iron Ages, discovered in the historical and geographical zone of the North-Eastern Aral region, in the Aral Karakum, Kazaly district of the Kyzylorda Region. New materials obtained during the investigations are introduced into scholarly circulation. In addition, a brief history of the study of Bronze and Early Iron Age monuments of the Aral Sea region is considered. The published materials are of great scientific significance for the study of the formation and development of the ancient culture of the region of the North-Eastern Aral area in the Bronze and Early Iron Ages. A number of issues remain open, concerning the specific features of the formation of subsistence systems and the economic, social, and spiritual activities of the tribes that lived during the chronological period under consideration. The historical development of the region is closely connected with the dynamics of environmental changes in the Aral Sea during the specified periods.

Source of funding: The work was carried out within the framework of the Fundamental Scientific Research Project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026, IRN BR24992939.

Citation: Utubayev, Z., Kurmaniyazov, Y., Rakhimzhanova, S., Endo, E., Zhanuzak, R., Kalieva, Z., Alibay, B., Nazarov, A. 2025. Results of archaeological research in the North-Eastern Aral Sea area in 2024. *Margulan readings–2025*, 275–293 (in Kazakh).

Ж.Р. Утубаев¹, Ы.С. Құрманиязов^{2*}, С.Ж. Рахимжанова¹, Ж.С. Қалиева¹, Эйко Эндо³, Р.Ж. Жанұзақ¹, Б.Е. Әлибай¹, А.Ж. Назаров⁴

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Астана қ., Қазақстан

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

³Мэйдзи университеті, Токио, Жапония

⁴Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан

*корреспондент авторы

Солтүстік-Шығыс Арал маңында жүргізілген 2024 жылғы археологиялық зерттеулердің нәтижесі

Ғылыми мақалада Қызылорда облысы Қазалы ауданы, Арал маңы Қарақұмы, Солтүстік-Шығыс Арал маңы тарихи-географиялық аймағынан табылған қола және ерте темір дәуірінің Шәкен және Шили қорымдарындағы

апатты археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған жаңа материалдар сипатталады. Ғылыми айналымға жаңа табылған материалдар енгізіледі. Сонымен қатар Арал теңізінің қола және ерте темір дәуірі ескерткіштерінің қысқаша зерттелу тарихы қарастырылған. Жарияланып отырған материалдар – Солтүстік-Шығыс Арал маңының қола және ерте темір дәуіріндегі аймақтың ежелгі мәдениетінің қалыптасуы мен дамуын зерделеуде үлкен ғылыми қызығушылық тудырады. Біз назар аударып отырған хронологиялық кезеңде өмір сүрген тайпалардың тіршілік ету жүйесі мен экономикалық және әлеуметтік-рухани қызметінің қалыптасу ерекшеліктеріне байланысты бірқатар мәселелердің басы ашық күйінде қалып отыр. Аймақтың тарихи дамуы аталған кезеңдердегі Арал теңізінің экологиялық үдерістерінің өзгеру динамикасымен тығыз байланысты.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасымен, ЖТН BR24992939 аясында даярланды.

Сілтеме: Утубаев Ж.Р., Құрманязов Ы.С., Рахимжанова С.Ж., Эндо Э., Жанұзақ Р.Ж., Қалиева Ж.С., Әлибай Б.Е., Назаров А.Ж. 2025. Солтүстік-Шығыс Арал маңында жүргізілген 2024 жылғы археологиялық зерттеулердің нәтижесі. *Марғұлан оқулары*–2025. 275–293-бб.

Ж.Р. Утубаев¹, Ы.С. Курманиязов^{2*}, С.Ж. Рахимжанова¹, Ж.С. Калиева¹, Эйко Эндо³, Р.Ж. Жанұзақ¹, Б.Е. Алибай¹, А.Ж. Назаров⁴

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, г. Астана, Казахстан

²Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

³Университет Мэйдзи, Токио, Япония

⁴Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова, г. Алматы, Казахстан

*автор-корреспондент

Итоги археологических исследований в Северо-Восточном Приаралье в 2024 году

В научной статье описываются аварийные археологические раскопки погребениях Шакена и Шили бронзового и раннего железного веков, обнаруженных в историко-географической зоне Северо-Восточного Приаралья, Приаральских Каракумах, Казалинским районе Кызылординской области. В научный оборот вводятся новые найденные материалы. Кроме того, рассматривается краткая история изучения памятников бронзового и раннего железного веков Аральского моря. Опубликованные материалы представляют большой научный интерес для изучения формирования и развития древней культуры региона бронзового и раннего железного веков Северо-Восточного Приаралья. Остается открытым ряд вопросов, касающихся особенностей формирования системы жизнеобеспечения и экономической и социально-духовной деятельности племен, живших в рассматриваемый нами хронологический период. Историческое развитие региона тесно связано с динамикой изменений экологических процессов в Аральском море в указанные периоды.

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2024–2026 гг., ИРН BR24992939.

Цитирование: Утубаев Ж.Р., Курманиязов Ы.С., Рахимжанова С.Ж., Эндо Э., Жанұзақ Р.Ж., Калиева Ж.С., Алибай Б.Е., Назаров А.Ж. 2025. Итоги археологических исследований в Северо-Восточном Приаралье в 2024 году. *Марғұлановские чтения*–2025. С. 275–293 (на каз. яз.).

Кіріспе

Солтүстік Арал маңы жер бедерінің едәуір күрделілігімен және әртүрлілігімен ерекшеленеді, тарамдалған тау жоталары мен олардың қалдықтары мұнда тұзды батпақтар мен көлдерге толы ойпаттармен және құм массивтерімен (Үлкен және Кіші Борсық құмдары, Арал маңы Қарақұмы) кезектесіп отырады. Солтүстік Арал маңының батыс бөлігі шығысына қарағанда биігірек және тарамдалған болып келеді. Ең биік жері – 408 метр болатын Шошқакөл аймағының шегі Мұғалжармен түйісер тұста орналасқан. Арал маңы Қарақұмының батыс бөлігі құм массивтері 100–200 метр және одан төмен жерлерге шоғырланған.

Аймақтың тарихи-археологиялық зерттеулері ХІХ ғ. екінші жартысынан басталып, ХХ ғ. әр жылдары жекелеген мамандар тарапынан Арал маңында тұрақты зерттеулер жүргізіліп отырды.

Осыған орай әрбір маман өз зерттеулері арқылы отандық геоархеологияның қалыптасуына өзіндік үлес қосты. Дегенмен деректемелік қордың жинақталуы одан ары жалғаса берді. Әсіресе суы азайған Арал теңізі мәселесі әлемдік қауымдастық пен көпшілік назарына жиі ілініп келеді. Бүгінгі күні Солтүстік-Шығыс Арал төңірегі бойынша мол мәдени-тарихи және ғылыми дереккөздер жинақталып қалды. Алғашқы ғылыми жұмыстарды 1946 жылы құрылған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының зерттеулерімен байланыстыруға болады.

Экспедиция топтары бірнеше жыл бойы Солтүстік-Шығыс Арал төңірегі мен оның оңтүстік аудандары аумағында далалық ізденіс жұмыстарын жүргізді. Осы зерттеулерге әр жылдары С.П. Толстов [1948: 59–66; 1962: 47], А.А. Формозов [1949], А.В. Виноградов [1957: 12] және тағы басқа ғалымдар жетекшілік етті. Бұлардан өзге жекелеген мамандардың да қосқан үлесі зор. Хорезм экспедициясы зерттеулерінің нәтижесінде тас ғасырынан кейінгі ортағасырларға дейінгі кезеңдерді қамтитын ескерткіштер ашылды. Кейіннен осы зерттеулер негізінде бірнеше археологиялық мәдениеттер (келтеминар, тазабағияб, шірікрабат мәдениеті, жетіасар мәдениеті, ортағасырлық батпақты қалалар мәдениеті т. б.) анықталып, ғылыми айналымға енді. Мұндай тарихи мәні зор мәдениеттердің Солтүстік-Шығыс Арал маңының тарихи-мәдени дамуында белгілі бір дәрежеде орын алғандығын археологиялық қазба жұмыстары нақты көрсетіп берген еді. Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының құрамындағы С.П. Толстов [1948: 10], А.В. Виноградов [1957: 10], Б.В. Андрианов [1969: 15], сондай-ақ геологиялық тұрғыдан А.Л. Яншин [1953: 67–75] сияқты зерттеушілер геологиялық және тарихи ізденістерінің нәтижелеріне сүйене отырып, құнды нәтижелерге қол жеткізді.

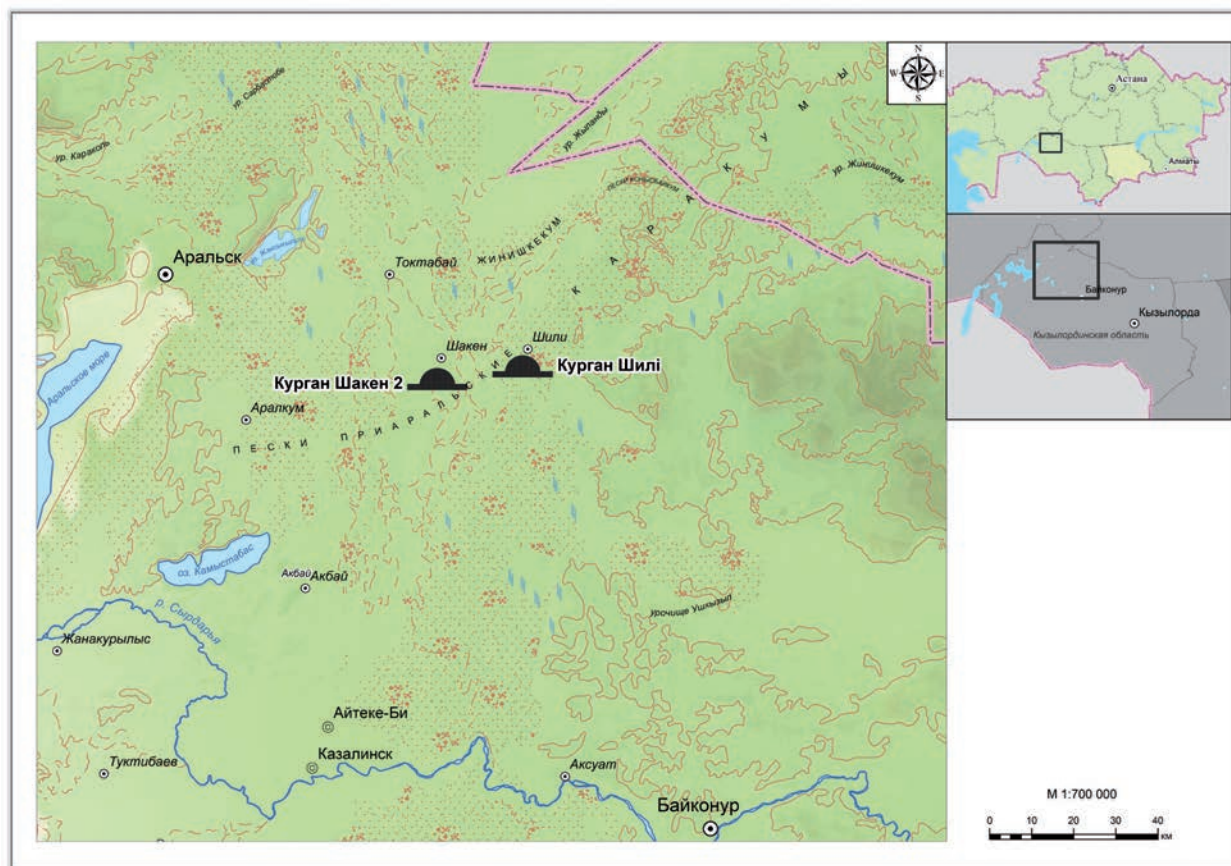
Материалдар мен әдістер

Ғылыми мақаланы жазу барысында, Арал аймағының қазақстандық бөлігі – Арал маңы Қарақұмы жайлы жазылған тарихи, археологиялық, этнографиялық еңбектерге басымдық берілді. 2024 жылы Қызылорда облысы Қазалы ауданында археологиялық және этнографиялық барлау жұмыстарын жүргізу барысында жаңа ескерткіштер тізімге енгізілді. Жер атауларына қатысты құнды деректер алынып, апаттық жағдайдағы Шәкен, Шилі қорымдарында шұғыл түрде қазба жұмыстары ұйымдастырылды. Далалық зерттеулер барысында ашылған нысандардың географиялық координаттары картаға түсіріліп, маршруттары сызылды, ескерткіштерді әуеден суретке түсіру үшін DJI ұшқышсыз ұшу аппараты қолданылды. Аймақтың табиғи ерекшеліктерін ескере отырып, үрлемелі құмдардың жылжуынан ашылған апатты қорымдар беті тез арада қазылып, фотофиксация жасалды, суреттері салынды.

Барлау жұмыстары барысында жаңадан ашылған ескерткіштерге қатысты жергілікті тұрғындардан жер, ауыл атаулары жайлы толық мәлімет жиналды, ғылыми мақаланы жазу барысында сұрақ-жауап арқылы дерек жинау әдістері қолданылды. Картографиялау жұмыстары барысында әр қорымның географиялық координаттары анықталды, ашық қолжетімді географиялық және топографиялық карта, ArcGIS Earth-бағдарламалық жасақтамасы пайдаланылды (1-сур., 1).

Шилі обасынан табылған қыш ыдыстардың бетінен силикон құймаларын алу әдісі, яғни-ыдыс бетінде сақталған дәндердің, жәндіктердің және басқа да үш өлшемді заттардың іздерін табу және анықтау әдісі қолданылды. Бұл әдіс қыш илеу процесінде саз балшыққа түскен өсімдік дәндері немесе жәндіктердің күйдіруден кейін ыдыстардың ішкі және сыртқы бетінде сақталған іздері қалуы мүмкін деген оймен жасалды.

Алынған реплика Мэйдзи университетінің PhD докторы Эйко Эндоның жетекшілігімен стереомикроскоп және сканерлеуші электронды микроскоп (KEYENCE, VHX-D500) арқылы жан-жақты зерттелді [Сасаки және басқ. 2022: 116–132].

1-сур. Солтүстік-Шығыс Арал маңы. Шәкен және Шили қорымдарының картада орналасуы.
Орындаған: А. Қазизова

Fig. 1. North-Eastern Aral region. Location of the Shaken and Shili burial grounds on the map.

Prepared by A. Kazizova

Рис. 1. Северо-восточное Приаралье. Расположение могильников Шакен и Шили на карте.
Составитель: А. Казизова

Қорымдардан табылған ежелгі қыш ыдыстар кешені А.А. Бобринский әзірлеген тарихи-мәдени әдістеме бойынша және бинокулярлық микроскопия, трасология және физикалық модельдеуге тәсілдері арқылы талданды [Бобринский 1999: 8–11].

Визуалды бақылау және бинокулярлық микроскоппен тексеру барысында қыш ыдыстардың қалыптау мен бетті өңдеудің сақталған іздері бар үлгілері таңдалып, бекітілді. Сондай-ақ қуыс денені жобалау тәсілдері де анықталды. Қыш ыдыстар талданып, сатыларға бөлінді.

Сүйектер антропология ғылымында кеңінен қолданылатын краниометриялық және остеометриялық әдістер бойынша зерттелді [Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1966]. Дене ұзындығын (бойын) қайта қалпына келтіру К. Пирсон мен А. Лидің және С. Дюпертуй мен Д. Хэдденнің формулалары арқылы жүзеге асырылды. Ұзын сүйектердің параметрлерін бағалау арнайы рубрикациялардың көмегімен жасалды [Пежемский 2011].

Тарихи-географиялық аумақтың зерттелуі

Арал аймағы, оның ішінде солтүстік-шығыс бөлігі, батыс бөлігі, Арал маңы Қарақұмы, Қызылқұм шөлі, Кіші Борсық құмдары тас, қола және ерте темір дәуірлерінің ескерткіштеріне бай, бұл ескерткіштер шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде жиі қарастырылып келеді.

Қазіргі таңда Арал маңы, соның ішінде Арал теңізі палеолимнологиялық, геологиялық және археологиялық деректер негізінде кешенді зерттеліп, теңіз көлемінің өзгеру динамикасы талдануда. Ғалымдардың пікірінше, бастапқы кезеңдерде Арал теңізінің деңгейіне климаттық факторлар әсер еткен. Алайда, ежелгі дәуірден бастап бұл тұзды көлдің деңгейіне ирригациялық және шаруашылық әрекеттер де ықпал ете бастаған.

1955 жылы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының А.В. Виноградов бастаған тас ғасырын зерттеу тобы Арал – Сексеуіл станциялары аралығында барлау жұмыстарын жүргізіп, 20-ға жуық тұрақ пен қоныс орнын анықтады. Олардың ішінде белгілілері: Сексеуіл-1, Сексеуіл-2 қоныстары, Шелги-Загем (*авторлық түзету: Жалғыз-ағым*), Арал қаласы мен Жақсықылыш ауылы маңындағы бірнеше тұрақ орындары (шартты атаулары – Арал-1–Арал-8; өкінішке орай, қазіргі таңда сақталмаған), сондай-ақ Сарышығанақ, Көнту және Терменбес тұрақтары. Зерттеу нәтижесінде бұл ескерткіштер энеолит дәуірінен бастап қола дәуірінің ерте және кейінгі кезеңдеріне жатқызылды [Виноградов 1959: 76–81].

Аталған барлау жұмыстары барысында тас және қола дәуір ескерткіштері мен осы аймақтан кездейсоқ табылған олжалар жайлы ақпараттар «Археологическая карта Казахстана» атты еңбекке енгізілген [АКК 1960: 193–195]. Жиналған материалдар 1983–1984 жылдары Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейіне өткізілген, қазіргі таңда музей қорында сақтаулы.

Арал маңы Арал ауданы аумағындағы үрлемелі құмдардан табылған қыш ыдыстар географ, палеонтолог ғалымдардың хабарламаларында жиі кездеседі, 1968 жылғы Л.С. Гликман және А.Н. Мелентьевтің ғылыми мақаласында Сексеуіл кентінен оңтүстікке (ғалымдардың берген атауы Барханная, яғни құмды алқап болған соң) қарай 8 км жердегі үрлемелі қонысынан қола дәуірінің қыш ыдыстары табылып, оларға қысқаша сипаттама жасалды. Авторлар бұл жәдігерлердің көршілес Хорезм аумағындағы қола дәуірінің тазабағияб мәдениетінің қыш ыдыстарына, Орал маңындағы алакөл типіндегі ескерткіштердің қыш бұйымдарына ұқсастығы да бар екендігін хабарлаған [Гликман, Мелентьев 1968].

Ғалымдардың тұжырымы бойынша, Солтүстік-Шығыс Арал маңы Қарақұмы аумағындағы ескерткіштерді қалдырған тайпалар Ақтөбе облысындағы Тастыбұтақ қонысының тұрғындары секілді арнайы құдықтар қазып, су көздерін пайдаланған. Табиғаты жартылай шөлейтті бұл аймақты мекендеген тұрғындардың шаруашылығы негізінен мал шаруашылығы мен маусымдық аңшылыққа негізделген деген қорытынды жасауға болады.

1968 жылы Арал маңы Қарақұмының экологиясы мен өсімдіктер әлемін зерттеуші В.М. Смирин Арал-Қазалы және Арал бағытынан, оның ішінде Арал маңы Қарақұмынан ғылымға беймәлім көптеген тұрақтар мен қоныс орындарын анықтады. Жиналған материалдар А.В. Виноградов пен Е.Е. Кузьминаға табысталған, кейінен ғалымдар осы материалдарды жүйелеп, ғылыми айналымға енгізіп мақала ретінде жариялайды [Виноградов және басқ. 1973]. Ашылған ескерткіштердің қатарында: Шөлқұм, Тампи, Қарадүзгін, Баршақұм, Басқұдық, Күйікмола, Қарталы, Сорбұлақ, Шәкенқазған, Басықұдық, Маймақ, Қаракөл ескерткіштері бар, бұл нысандардан қола және ерте темір дәуіріне тән қыш ыдыстар кешені жинақталып алынды. Ескерткіштерден табылған материалдар бойынша тұрақтар энеолит және қола дәуірлеріне жатқызылады А.В. Виноградов Арал маңынан табылған энеолит дәуірінің ескерткіштері мен Каспий маңындағы ескерткіштердің

ұқсастықтарын атап өтеді. Қола дәуірінің қыш ыдыстарының С.П. Толстов және М.А. Итина ашқан тазабағияб мәдениетіне жақын екендігін көрсетеді.

Өзен-көлдерден алыс, құдық басында орналасқан тұрақтар ирригациялық егіншілікпен қатар отырықшы мал шаруашылығымен айналысу мүмкін болмаған. Бұл жағдай қола дәуірі мен ерте темір дәуірінде малды жайлауға айдап бағу (отгонды) және көшпелі мал шаруашылығы түрлерінің дамуына әкелді. [Виноградов және басқ. 1973: 85–88].

2002–2005 және 2008–2010 жж. INTAS CLIMAN жобасының «Holocene climatic variability and evolution of human settlement in the Aral Sea Basin» (Арал теңізі бассейніндегі голоцендік климаттың өзгеруі және адам қоныстарының эволюциясы) тақырыбы аясында Арал теңізінің кепкен табанында Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімшесінің В.С. Соболев атындағы Геология және минералогия институтының ғылыми қызметкерлері және басқа да шетел ғалымдары геоморфологиялық және геоархеологиялық зерттеулер ұйымдастырып, Арал теңізінің өмір сүру жасын анықтау үшін кешенді зерттеу жүргізген. Тас ғасыры ескерткіштеріне барлау жұмыстарын жүргізіп, 30-ға жуық тұрақтар мен қоныс орындарын анықтаған [Байпақов және басқ. 2004: 236–254].

Археологиялық барлау жұмыстары бұл аймақтың палеолит дәуірінен қазіргі уақытқа дейін адамдардың үздіксіз қоныстанғанын көрсетті, бұған дейінгі зерттеулерде аймақ бойынша тек неолит пен қола дәуірлері қоныстары жайлы мәліметтер ғана кездесетін. Археологиялық зерттеулер барысында тас құралдар Арал қаласы маңынан, Арал теңізінің жағалауындағы Шевченко бұғазы мен Тастүбек елді мекеніне жақын аумақтардан табылды. Аральсульфат, Жақсықылыш, Сексеуіл тұрақтары солтүстік-шығыс Арал маңындағы өзендердің бойында орналасқан. Неолит және қола дәуірлерінде тұрғындар негізінен құдықтардың жанына қоныстанған.

2004–2011 жж. Шірікрабат археологиялық экспедициясының (жетекшісі Ж. Құрманқұлов) барлау тобы есепке алған көптеген ескерткіштер туралы мәліметтер «Қызылорда облысы ескерткіштерінің жинағы» атты еңбекке енгізілді. Бұл ескерткіштер жинағында көбінесе Арал ауданы мен Қазалы ауданының тас және қола дәуірлеріне жататын тұрақтар жайлы мәліметтер берілген [Байпақов, Құрманқұлов 2011: 9–45].

Кейінгі жүргізілген зерттеулер нәтижесінде Арал маңы Қарақұмынан Ерімбет-жаға, Жалғыз-ағым қонысы, Тапа қонысы, Үрген қоныстары анықталды [Тәжекеев және басқ. 2013; Тәжекеев, Курманиязов 2019; Тәжекеев, Сұлтанжанов 2023].

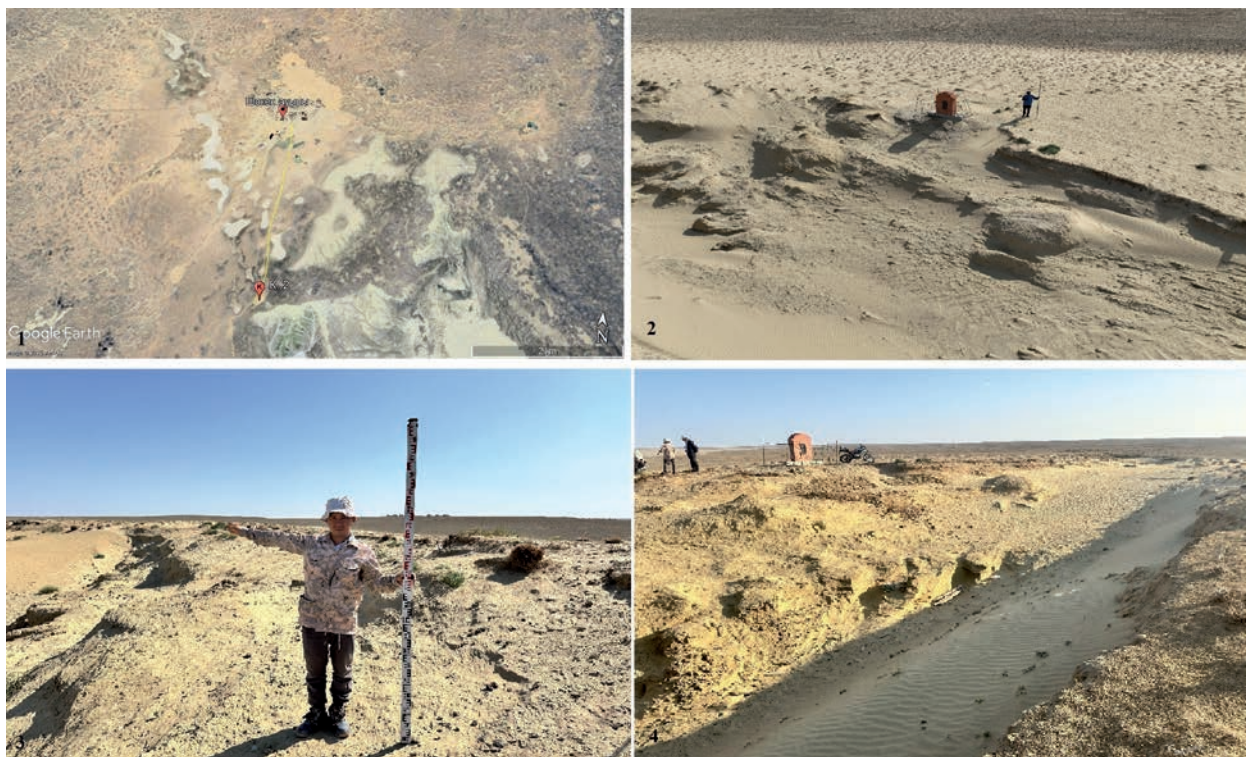
2023–2024 жж. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының барлау тобы зерттеулерінің нәтижесінде аймақтан тас дәуірінің тұрақтары ашылды [Рахимжанова және басқ. 2023: 860–869; 2025: 233–240].

Нәтижелер мен талқылау

2024 жылы жергілікті өлкетанушы Аманжол Жұмабаевтың хабарлауымен Шірікрабат археологиялық экспедициясы (жетекшісі – Ж.Р. Утубаев) Қызылорда облысы Қазалы ауданы аумағында археологиялық барлау жұмыстары жүргізіліп, Шәкен және Шилі ауылдарының маңында апаттық жағдайдағы қола дәуірі мен ерте темір дәуіріне жататын жерлеу орындарына қазба салынды.

Шәкен ауылы аудан орталығы Әйтеке би кентінен солтүстік-шығысқа қарай 87 км жерде орналасқан. Арал маңы Қарақұм беткейін алып жатқан Шәкен ауылдық округі Шәкен, Шилі, Шөлқұм, т. б. ұсақ елді мекендерден тұрады (2-сур., 1).

Шәкен қорымы. Ескерткіш Шәкен ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 3 км биік жерде, ауылға аудан орталығынан қатынайтын маңызды көлік жолының бойында орын тепкен. Бұл жерлеу орны апаттық болып табылады. Үрлемелі құмның жылжуына орай, жергілікті өлкетанушы Аманжол Жұмабаев қола дәуіріне тән екі бүтін қыш ыдыс тауып алған (2-сур., 2–4).

2-сур. Шәкен қорымы: 1 – ©Google Planet Earth бағдарламасындағы ескерткіштің координаттары;
2 – нысанның әуеден көрінісі; 3, 4 – ескерткіштің жалпы көрінісі. Орындаған: Ы.С. Құрманиязов

Fig. 2. Shaken burial ground: 1 – coordinates of the site in the ©Google Earth program;
2 – bird's-eye view of the site; 3, 4 – general view of the site. Prepared by Y.S. Kurmaniyazov

Рис. 2. Могильник Шакен: 1 – координаты памятника в программе ©Google Planet Earth;
2 – вид объекта с высоты птичьего полета; 3, 4 – общий вид памятника. Исполнители: Ы.С. Курманиязов

Кейін, ыдыстар табылған аймақты жіті зерттеу барысында жарқабақтан қола дәуірінің жерлеу орындары анықталды. Тазалау барысында 15 см тереңдіктен оңтүстік, оңтүстік-батысқа бағытталып жатқан жұптық жерлеу орны ашылды (3-сур., 1–2).

Табылған қола дәуірінің қыш ыдыстарының қалыптау массасының ерекшелігі анықталды. Қазіргі уақытта Қызылорда облысының аумағы қола дәуірінің ескерткіштері бойынша аз зерттелген аймақ болып табылады. Бұл тұрғыда, аталған қыш ыдыстар кешені бастапқы шикізатты іріктеу мен өндірудің дайындық кезеңі сияқты өндірістік үдерістерді жаңа қырынан зерттеуге мүмкіндік берді (3-сур., 3).

Қыш ыдыстың биіктігі 9,5 см, ернеуінің диаметрі 11,3 см, түбінің диаметрі 7,0 см. Оның ернеуден төмен мойын тұсы өрнектелген. Ыдыстың мойны тұзу, ернеуі жоғары тік келген, бүйірі тік шыршамен безендірілген. Бұл ыдыстың құрамындағы негізгі қоспа ретінде шамот қолданылған, өсімдік қалдықтары да кездеседі (3-сур., 4).

Екінші ыдыстың биіктігі 11 см, ернеуінің диаметрі 13,5 см кең аузды ыдыс, түбінің диаметрі 7 см (3-сур., 5). Ыдыстың мойыны мен бүйірі өрнектелген. Құрамында негізгі қоспа ретінде шамот қолданылған [Қалиева 2022: 124].

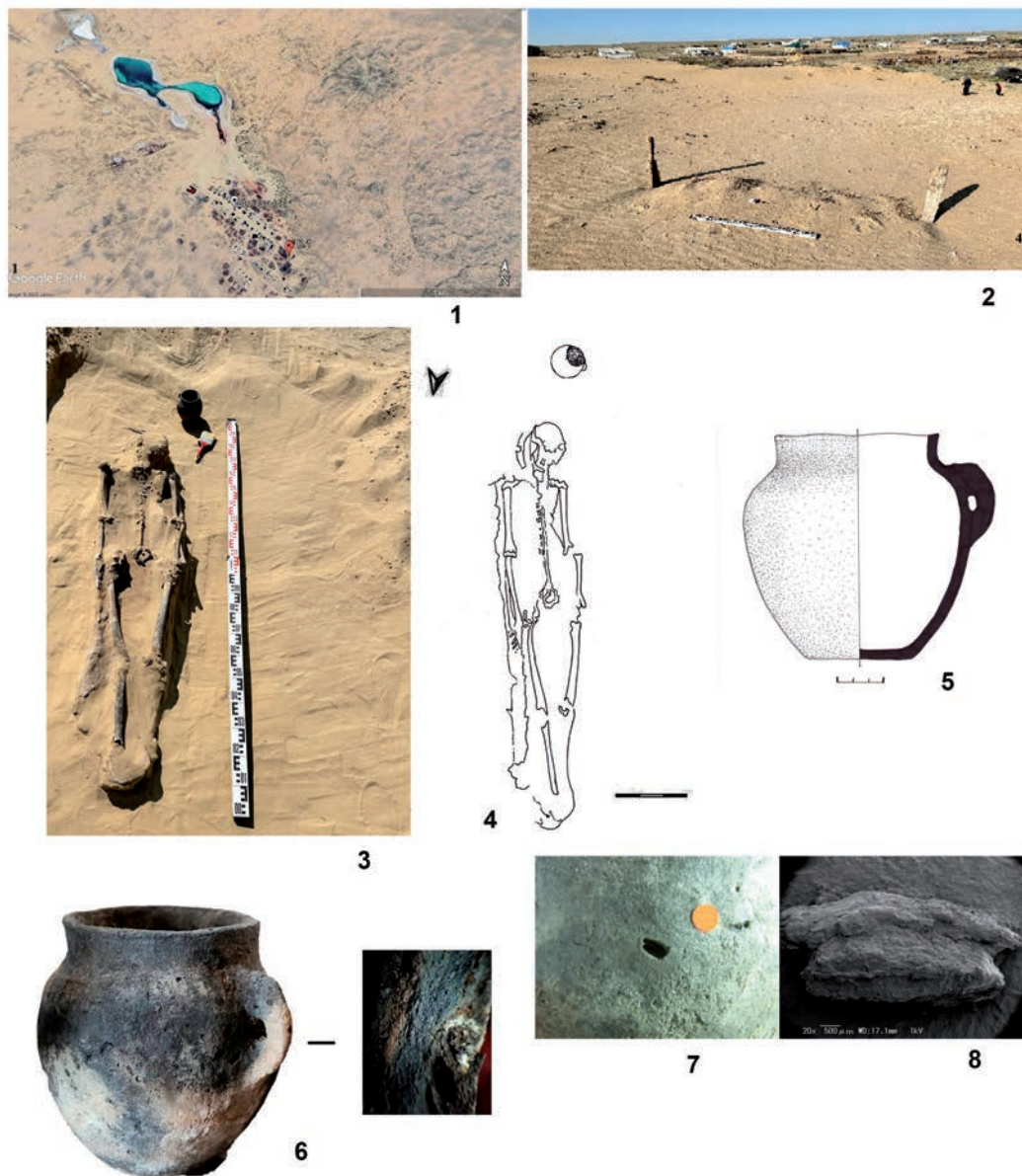
Шилі қорымы. Ескерткіш Шилі ауылынан солтүстік-батысқа қарай 50 м жердегі биік төбенің үстінде орналасқан, үрлемелі құмның жылжуы әсерінен жерлеу орнының біршамасы ашылған (4-сур., 1–2).

3-сур. Шәкен обасы: 1 – жұптық жерлеу; 2 – жерлеу орнының жоспары; 3 – керамика; 4 – № 1 ыдыс; 5 – № 2 ыдыс. Орындағандар: Ы.С. Құрманиязов, А.Ж. Назаров, Ж.С. Қалиева

Fig. 3. Shaken kurgan: 1 – double burial; 2 – burial plan; 3 – ceramics; 4 – vessel No. 1; 5 – vessel No. 2. Prepared by Y.S. Kurmaniyazov, A.Zh. Nazarov, and Zh.S. Kalieva

Рис. 3. Курган Шәкен: 1 – парное погребение; 2 – план погребения; 3 – керамика; 4 – сосуд № 1; 5 – сосуд № 2. Исполнители: Ы.С. Курманиязов, А.Ж. Назаров, Ж.С. Калиева

4-сур. Шили обасы: 1 – ©Google Planet Earth бағдарламасындағы нысанның координаттары;
2 – нысанның қазбаға дейінгі көрінісі; 3, 4 – кісі жерленген орын; 5, 6 – қабірден табылған ыдыс (сызбасы және фотосуреті); 7 – қыш ыдыс қабырғасындағы дән іздері; 8 – сканерлеуші электронды микроскоп арқылы түсірілген силикон көшірмелерінің суреті. Орындағандар: Ы.С. Құрманиязов, А.Ж. Назаров, Ж.С. Қалиева, Эйко Эндо
Fig. 4. Shili kurgan: 1 – coordinates of the site from the ©Google Earth program; 2 – view of the site before excavations;
3, 4 – human burial; 5, 6 – vessel from the burial (drawing and photograph); 7 – grain impressions on the walls of the ceramic vessel; 8 – images of silicone casts obtained using a scanning electron microscope. Prepared by Y.S. Kurmaniyazov, A.Zh. Nazarov, Zh.S. Kalieva, and Eiko Endo

Рис. 4. Курган Шили: 1 – координаты объекта из программы ©Google Planet Earth; 2 – вид объекта до раскопок;
3, 4 – погребение человека; 5, 6 – сосуд из захоронения (графика и фото); 7 – отпечатки зерна на стенках керамического сосуда; 8 – изображение силиконовых копий, полученных с помощью сканирующего электронного микроскопа. Исполнители: Ы.С. Курманиязов, А.Ж. Назаров, Ж.С. Калиева, Эйко Эндо

Тазалау жұмыстары барысында 15 см. тереңдіктен шалқасынан жатқызылған, екі қолы тігінен жанына, аяқтары түзу қойылған, басы солтүстік-батысқа бағытталған адам сүйегі ашылды. Тазалау кезінде сүйектің жанынан темір қанжардың сынығы, ағаш қалдықтары мен қоладан жасалған бұйымдар табылды (4-сур., 3–4). Сондай-ақ, алмұрт секілді ұзынша қыш ыдыс анықталды.

Қыш ыдыстың қабырғалары қалың, бүйірі сәл шығыңқы, түбі тегіс, мойыны тік болып келген. Бүйірінде құлақ тәріздес тұтқасы бар. Ыдыстың биіктігі 14 см; ернеуінің диаметрі 10,5 см; түбінің диаметрі 7 см; тұтқасының биіктігі 6,5 см; қалыңдығы 1 см. Қалыптау массасының құрамында ұсақ құм қоспасы мен органикалық қалдықтар анықталды. Ыдыстың сырты және ішкі жақтарында ашық отта күйген іздері бар. Сондай-ақ, сыртқы бетінде өсімдік іздері сақталған. Бұл ыдыстан силикон репликалары арқылы өсімдік іздері алынды (4-сур., 5–6). Қыш ыдыстың бетіндегі дәнді-дақылдар қалдықтарына Мэйдзи университетінің PhD докторы Эйко Эндо талдау жүргізді (4-сур., 7–8).

Антропологиялық материалдар краниометриялық және остеометриялық әдістер негізінде кешенді түрде зерттелді. Бас сүйек пен посткраниальды қаңқа сүйектерінің морфологиялық ерекшеліктері сипаттамалық талдаумен қатар, метриялық көрсеткіштер арқылы қарастырылды. Ұзын сүйектердің өлшемдері мен индекстері марқұмдардың дене бітімінің пропорциялық ерекшеліктерін, бұлшық еттердің бекіну дәрежесін және морфофункционалдық сипаттарын айқындауға мүмкіндік береді. Зерттелген материалдардың сақталу деңгейі қанағаттанарлықсыз. Қаңқалар ересек индивидтерге тиесілі болғанымен, бас сүйектердің толық немесе жеткілікті дәрежеде сақталмауы олардың антропологиялық типін сенімді түрде анықтауға мүмкіндік бермейді. Осыған байланысты краниологиялық белгілер негізінде нәсілдік-типологиялық сипаттама жасау шектеулі болып отыр. Дегенмен, посткраниальды қаңқа сүйектерінің морфологиялық және остеометриялық көрсеткіштері индивидтердің остеологиялық конституциясын, дене бітімінің жалпы сипатын және реконструкцияланған дене ұзындығын айқындауға мүмкіндік береді. Остеометриялық көрсеткіштер кестеде берілді (1-кесте).

1-кесте – Шәкен және Шили жерлеу орындарынан табылған антропологиялық материалдардың остеометриялық көрсеткіштері

Table 1 – Osteometric indicators of anthropological materials from the Shaken and Shili burial grounds

Таблица 1 – Остеометрические показатели антропологических материалов из погребений Шакен и Шили

Белгілер	Шәкен II қорымы. № 1 индивид		Шилі қорымы		Шәкен қорымы. № 2 индивид	
Иық сүйегі (Humerus)						
	Оң	Сол	Оң	Сол	Оң	Сол
1. Ең үлкен ұзындығы	-	-	-	-		350,0
2. Толық ұзындығы	-	-	-	-		348,0
Жоғарғы эпифиздің ені	-	-	-	-	46,0	47,0
9. Сүйек басының тік диаметрі	-	-	-	-	44,0	44,5
4. Төменгі эпифиздің ені	-	-	70,0	68,0	-	60,0
5. Орта диафиздің ең үлкен диаметрі	-	-	26,0	28,5	24,0	24,0
6. Орта диафиздің ең кіші диаметрі	-	-	19,5	21,0	17,5	17,5
7. Ең кіші шеңбері	-	-	69,0	72,0	62,0	62,0
7а. Орта диафиз шеңбері	-	-	75,0	80,0	69,0	70,0

1-кестенің жалғасы
Continuation of table 1
Продолжение таблицы 1

Шынтақ сүйегі (Ulna)						
1. Ең үлкен ұзындығы	-	-	-	-	293,0	296,0
2. Физиологиялық ұзындығы	-	-	-	-	259,0	262,0
11. Алдыңғы-артқы диаметрі	-	16,5	16,5	15,0	12,5	11,0
12. Көлденең диаметрі	-	21,0	17,0	17,0	15,0	15,0
3. Ең кіші шеңбері	-			73,0	37,0	37,0
Шынтақ басы сүйегі (Radius)						
1. Ең үлкен ұзындығы	-	-	258,0	-	-	-
2. Физиологиялық ұзындығы	-	-	242,0	-	-	-
4. Диафиздің көлденең диаметрі	-	-	19,5	20,0	-	-
5. Диафиздің сагитталды диаметрі	-	-	13,5	14,5	-	-
3. Ең кіші шеңбері	-	-	48,0	-	-	-
Сан сүйегі (Femur)						
21. Буын төмпешіктерінің ені	95,0	-	-	-	-	-
6. Орта диафиздің сагитталды диаметрі	33,0	32,0	32,0	34,0	30,0	-
7. Орта диафиздің көлденең диаметрі	33,0	34,5	29,0	28,5	29,0	-
9. Жоғарғы көлденең диаметрі	38,5	38,0	30,0	31,0	34,0	-
10. Жоғарғы сагитталды диаметрі	31,0	31,5	29,0	29,5	27,0	-
8. Орта диафиздің шеңбері	103,0	103,0	94,0	97,0	91,0	-
Сирақ сүйегі (Tibia)						
1. Толық ұзындығы	415,0	411,0	-	-	-	-
5. Жоғарғы эпифиздің ең үлкен ені	90,5	90,0	-	-	-	-
6. Төменгі эпифиздің ең үлкен ені	65,0	63,0	-	-	-	-
8. Орта диафиздің сагитталды диаметрі	36,5	37,0	-	-	-	-
9. Орта диафиздің көлденең диаметрі	24,5	24,5	-	-	-	-
8а. Қоректік саңылау деңгейіндегі сагитталды диаметрі	38,0	42,5	-	-	-	-
9а. Қоректік саңылау деңгейіндегі көлденең диаметрі	27,0	29,0	-	-	-	-
10. Орта диафиздің шеңбері	97,0	100,0	-	-	-	-
10б. Ең кіші шеңбері	86,0	84,0	-	-	-	-
Бұлшық ет бекіну рельефінің бағалануы						
Иық сүйегі (Humerus)						
1. Кіші төмпешік	-	-	-	3,0	2,0	2,0
2. Төмпешіктер аралық сай	-	-	3,0	3,0	1,0	1,0
3. Дельта тәрізді төмпешік	-	-	3,0	3,0	2,0	2,0

1-кестенің соңы
End of table 1
Окончание таблицы 1

4. Бүйір жиегі	-	-	2,0	2,0	-	1,0
Шынтақ басы сүйегі (Radius)						
1. Төмпешік	-	-	2,0	2,0	-	-
2. Аралық қыр	-	-	1,0	1,0	-	-
3. Дистальды артқы бет	-	-	1,0	-	-	-
Шынтақ сүйегі (Ulna)						
1. Төмпешік	-	2,0	2,0	2,0	1,0	1,0
2. Артқы жиегі	-	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0
3. Аралық қыр	-	3,0	2,0	2,0	2,0	2,0
4. Супинаторлық қыр	-	3,0	2,0	2,0	1,0	1,0
5. Дистальды бүйір қыры	-		1,0	1,0	2,0	2,0
Сан сүйегі (Femur)						
2. Кіші трохантер	2,0	-	-	-	-	-
3. Сан сүйегінің глутеал төмпешігі	3,0	3,0	2,0	2,0	2,0	-
4. Доғал сызық	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	-
Сирақ сүйегі (Tibia)						
1. Төмпешік	2,5	2,5				
2. Алдыңғы жиегі	3,0	3,0				
3. Аралық қыр	2,5	2,5				
4. Камбал тәрізді бұлшық ет сызығы	2,5	2,5				
5. Дистальды артқы беті	3,0	3,0				
Көрсеткіштер						
H6:H5. Қиманың көрсеткіші	-	-	75,0	73,7	72,9	72,9
H7:H1. Массивтілік көрсеткіші	-	-	-	-	-	17,7
F8:F2. Массивтілік көрсеткіші	-	-	-	-	-	-
F6:F7. Пилястрий көрсеткіші	-	-	110,3	119,3	-	-
F10:F9. Платимерия көрсеткіші	80,5	82,9	96,7	95,2	79,4	-
T9a:T8a. Қиманың көрсеткіші	71,1	68,2	-	-	-	-
T10b:T1. Массивтілік көрсеткіші	20,7	20,4	-	-	-	-
Бой ұзындығы						
К. Пирсон және А. Ли бойынша	177,3	176,3	-	-	-	171,9
С. Дюпертюи және Д. Хэдден бойынша	181,0	180,0	-	-	-	177,5

Шәкен обасы. № 1 индивид. Қаңқа болжаммен 45–55 жастағы ер адамға тиесілі болған. Өкінішке орай, бас сүйек пен қаңқа сүйектерінің сақталу деңгейі өте нашар. Бас сүйектің тек төбе-желке бөлігі ғана сақталған (5-сур., 1). Индивидтің ми қорабы брахикранды типке ие. Бас сүйектің төбе доғасы мен маңдай сүйек хордасының өлшемі орташа мәндермен сипатталады.

Шүйде төмпешігі орташа деңгейде болған. Төменгі жақ сүйегінің алдыңғы ені үлкен, ал симфиз биіктігі орташа. Сонымен қатар жақтың денесі ұзын, қалыңдығы орташа. Жақ сүйек тармағы өте жіңішке. Төменгі жақ шығыңқы болып келеді. Сан жілік диафизінің жоғары бөлігі жалпақталған (платимерия). Сан жіліктің артқы бетіндегі бұлшық еттер бекінетін кедір-бұдыр сызық (*linea aspera*) пен үлкен жамбастық бұдыр (*tuberositas glutea*) айқын дамыған (5-сур., 3). Асықты жіліктің ұзындығы

5-сур. Шәкен обасы. Бас сүйек фрагменттері: 1 – № 1 индивид; 2 – № 2 индивид; 3 – № 1 индивид. Аяқ сүйектерінің артқы беті; 4 – № 2 индивид. Оң жақ білек сүйегінің сынған бөлігі. Орындағандар: Р. Жанұзақ, Б. Әлибай

Fig. 5. Shaken Kurgan. Skull fragments: 1 – individual 1; 2 – individual 2; 3 – individual 1. Posterior surface of the tibia; 4 – individual 2. Broken part of the right forearm. Prepared by R. Zhanuzak and B. Alibay

Рис. 5. Курган Шакен. Фрагменты черепа: 1 – индивидуум 1; 2 – индивидуум 2; 3 – индивидуум 1. Задняя поверхность костей голени; 4 – индивидуум 2. Сломанная часть правого предплечья. Исполнители: Р. Жанузақ, Б. Алибай

әлемдік масштабта өте үлкен мәнге ие. Қоректік саңылау бойындағы диафиздің пішіні мезокнемия-эурикнемиямен сипатталады. Жалпы, индивид физикалық тұрғыдан массивті типке жатады. Оң жақ асықты жілік негізінде К. Пирсон мен А. Лидің формуласы бойынша реконструкцияланған дене ұзындығы 177,3 см, ал С. Дюпертюи мен Д. Хэдденнің формуласына сай 181,0 см құрады.

№ 2 индивид. Бас сүйек пен посткраниальды қаңқа сүйектері фрагменттелген. Краниумның тек маңдай сүйегі сақталған (5-сур., 2). Ондағы көз үсті доғалары орташа деңгейде. Қаңқа ересек адамға тиесілі болған. Индивидтің жынысын анықтау мүмкін болмады. Оның иық және шынтақ сүйектері өте ұзын. Иық сүйектерінің диафиздері платипрахиямен сипатталады. Олардың массивтілігі төмен. Оң жақ білек сүйектің (Radius) төменгі эпифизи сынып, қайта біткен (5-сур., 4). Сан сүйектері диафиздерінің жоғары бөлігі де жалпақталған (платимерия). Сол жақ иық сүйегінің (humerus) негізінде К. Пирсон мен А. Лидің формуласы бойынша реконструкцияланған дене ұзындығы 171,9 см, ал С. Дюпертюи мен Д. Хэдденнің формуласына сай 177,5 см құрады.

Шилі обасы. Қаңқа жасы болжаммен adultus II – maturus I (25–40 жас аралығы) категориясына жататын ер адамға тиесілі. Бас сүйек өте нашар сақталған. Посткраниальды қаңқа сүйектерінің де сақталу деңгейі өте нашар. Иық сүйектері диафиздерінің ортасы жалпақталған (платипрахия). Сан жілік пилястры орташа деңгейде. Олардың диафиздерінің жоғарғы бөлігі эуримериямен сипатталады. Ұзын сүйектердегі бұлшық еттердің бекінетін тұстары орташа деңгейде дамыған.

Қорытынды

Қазіргі таңда Арал аймағының ежелгі дәуір ескерткіштерін жүйелі зерттеу нәтижесінде ауқымды деректанулық база қалыптасты. 2024 жылғы далалық археологиялық барлау жұмыстары барысында ескерткіштердің беткі қабатынан алынған материалдарды өңдеу және талдау, саралау жұмыстары бұл жәдігерлерді қола және ерте темір дәуірлеріне жатқызуға толық негіз береді.

Қола дәуірінде Арал аймағын мекендеген тайпалардың материалдық мәдениетіндегі қыш ыдыстар кешенінің Солтүстік Қазақстан және Шығыс Орал маңындағы орманды тайпалардың материалдық мәдениетімен айқын ұқсастықтары бар екені анықталып отыр. Арал маңының Қарақұм ескерткіштерін зерттеудің өзіндік ерекшеліктері бар, бұл өңір географиялық тұрғыдан бірнеше ірі тарихи-мәдени аймақтардың тоғысында орналасқан. Батысында Ақтөбе облысының Ырғыз даласымен, солтүстігінде Арал теңізі Хорезм археологиялық мәдениеттерімен, оңтүстігінде Ташкент маңы ескерткіштерімен, солтүстік-шығысында Орталық Қазақстан далаларымен шектесіп жатыр. Сондықтан 2024 жылы Арал маңы Қарақұмында жаңадан ашылған ескерткіштер аймақтың қола және ерте темір дәуірлерінің тарихын тереңірек зерделеуге, Еуразия даласындағы тайпалардың көші-қон процесінің қалай болғандығын айқындауға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда жиналған материалдар археологияның заманауи әдістерімен кешенді зерттелу үстінде. Қызылорда облысындағы қола дәуірінің ескерткіштері табиғи-климаттық ерекшеліктеріне байланысты сирек кездесетінін, және ұсынылған материал тың перспективаларға жол ашатынын және мәдени-тарихи процестердегі жаңаша көзқараспен пайымдауға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн.

Палеоантропологиялық талдау барысында үш индивидтің қаңқа сүйектері сараланды. Бас сүйектердің нашар сақталуы әсерінен марқұмдардың антропологиялық типі мен морфологиялық ерекшеліктерін анықтау мүмкін болмады. Есесіне посткраниальды қаңқа сүйектерінен біршама ақпарат алынды. Шәкен обасында жерленген адамдардың остеологиялық конституциясы Еуразия даласында қола және ерте темір дәуірлерінде таралған «далалық» морфотипке жақын болып келеді. Соның ішінде, өздерінің бойлық параметрлері мен массивтілігі есебінен бұл индивидуумдар Шығыс Еуропа мен Батыс Қазақстан даласында мекен еткен көне шұңқыр мәдениеті мен Сібірдегі афанасьев

кезеңі адамдарына өте ұқсас. Кейінгі қола дәуірінде далалық белдеулердегі популяциялардың грацильдену үрдісі байқалады.

Қорыта келе, жоғарыда сипатталған жерлеу дәстүрлері мен табылған керамика, антропологиялық материалдар негізінде Шәкен ескерткіші б.д.д. II мыңжылдықтың соңы болса, Шилі обасы б.д.д. I мыңжылдықпен мерзімделеді.

Алғыс: Мақала авторлары барлау зерттеу жұмыстарын жүргізуге көмектескені үшін осы өлкенің тумасы Аманжол Жұмабеков мырзаға алғыс білдіреді.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия). М.: Наука, 1969. 253 с.
- 2 АКК – Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата: АН КазССР, 1960. 487 с.
- 3 Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1966. 251 с.
- 4 Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1964. 128 с.
- 5 Байпаков К.М., Борофко Н., Савельева Т.В., Ахатов Г.А., Лобас Д.А., Ержанова А.А. Итоги археологических исследований по проекту INTAS “CLIMAN” // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2004. № 1. С. 236–254.
- 6 Байпаков К.М., Құрманқұлов Ж.К. Сырдарияның көне сағалары қалыптасу және қоныстану тарихы / Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Алматы: Аруна, 2011. 504 б.
- 7 Бобринский А.А. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства: коллективная монография / Научн. ред. А.А. Бобринский, сост. И.Н. Васильева, Н.П. Салугина. Самара: СГПУ, 1999. С. 5–109.
- 8 Виноградов А.В. Кельтеминарская культура: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.00. М., 1957. 236 с.: ил.
- 9 Виноградов А.В. Археологическая разведка в районе Аральска – Саксаульской в 1955 г. // Труды ИИАЭ АН КазССР. 1959. Т. 7. С. 76–81.
- 10 Виноградов А.В., Кузьмина Е.Е., Смирин В.М. Новые первобытные памятники в Северо-Восточном Приаралье // Проблемы археологии Урала и Сибири. М.: Наука, 1973. С. 86–102.
- 11 Гликман Л.С., Мелентьев А.Н. Стоянка эпохи бронзы у станицы Саксаульской // КСИА. 1968. Вып. 114. С. 65–68.
- 12 Калиева Ж.С. Общая характеристика керамики из поселений эпохи бронзы Жезказган-Улытауского региона // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2022. № 2 (16). С. 121–135.
- 13 Пежемский Д.В. Изменчивость продольных размеров трубчатых костей человека и возможности реконструкции телосложения: дис. ... канд. биол. наук. М., 2011. 326 с.
- 14 Рахимжанова С.Ж., Курманиязов Ы.С., Аккошкарлова Ж.Т. Предварительные итоги изучения керамики стоянки Жалғыз-ағым // Отан тарихы журналы. 2023. Т. 26. № 4. С. 860–869.
- 15 Рахимжанова С.Ж., Тушеева Е.К., Құрманиязов Ы.С. Қызылорда облысы Арал ауданындағы 2024 жылғы археологиялық барлау жұмыстарының қорытындысы // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы: «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сер. 2025. № 2 (85). 233–244-бб.
- 16 Сасаки Ю., Рахимжанова С.Ж., Онгарулы А., Каирмагамбетов А.М., Эндо Э., Доумани Дюпюй П., Макулбекова М., Шпенглер Р., Шода Ш. Отпечатки проса на керамике раннего железного века из кургана Тортоба в Западном Казахстане // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2022. № 4 (18). С. 116–132.
- 17 Тажекеев А.А., Курманиязов И.С. Новые исследования древних памятников в Восточном Приаралье // Отан тарихы. 2019. № 4 (88). С. 178–190.
- 18 Тажекеев А.А., Онгар А., Шораев Б.К. Тапа – памятник эпохи бронзы Северо-восточного Приаралья // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Т. 2. Астана, 2013. С. 167–170.

- 19 Тәжекеев Ә.Ә., Сұлтанжанов Ж.Қ. Көксеңгір қыратында орналасқан кейінгі сармат обаларындағы зерттеулер (Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының архив материалдары бойынша) // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршы. Тарих сериясы. 2023. № 4 (111). 180–188-бб.
- 20 Толстов С.П. По следам Древне хорезмийской цивилизации. М.: Соцэкгиз, 1948. 212 с.
- 21 Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М.: Восточная литература, 1962. 324 с., вкл.
- 22 Формозов А.А. Кельтиминарская культура в Западном Казахстане // КСИИМК. 1949. Вып. XXV. С. 49–58.
- 23 Яншин А.Л. Геология Северного Приаралья. Стратиграфия и история геологического развития. М.: МОИП, 1953. 736 с.

REFERENCES

- 1 Andrianov, B. V. 1969. *Drevniye orositelnyye sistemy Priaral'ya (Ancient irrigation systems of the Aral Sea region (in connection with the history of the emergence and development of irrigated agriculture))*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 2 Akishev, K. A. (ed.) et al. 1960. *Arkheologicheskaya karta Kazakhstana (Archaeological map of Kazakhstan)*. Alma-Ata: Kazakh SSR Academy of Sciences (in Russian).
- 3 Alekseev, V. P. 1966. *Osteometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy (Osteometry. Methods of anthropological research)*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 4 Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy (Cranioimetry. Methods of anthropological research)*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 5 Baipakov, K. M., Borofko, N., Savelyeva, T. V., Akhatov, G. A., Lobas, D. A., Erzhanova, A. A. 2004. In *Izvestiya Natsionalnoj akademii nauk RK. Seriya obshchestv. nauk (News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Societies Science Series)* 1, 236–254 (in Russian).
- 6 Baipakov, K. M., Kurmankulov, Zh. K. 2011. Qazaqstan Respublikası. Qızılorda oblasınıñ tarixi jáne mádeni eskertkişteriniñ jınaǵı (Republic of Kazakhstan. Collection of historical and cultural monuments of the Kyzylorda region). Almaty: "Aruna" Publ., 9–45 (in Kazakh).
- 7 Bobrinsky, A. A. 1999. In: Bobrinsky, A. A. (ed.), compiled by Vasilyeva, I. N., Salugina, N. P. *Aktualnyye problemy izucheniya drevnego goncharstva: kollektivnaya monografiya (Pottery technology as an object of historical and cultural study) (Actual problems of studying ancient pottery)*. Samara: Samara State Pedagogical University, 5–109 (in Russian).
- 8 Vinogradov, A. V. 1957. *Kelteminarskaya kultura: dissertatsiya kandidata istoricheskikh nauk (Kelteminar culture: dissertation of candidate of historical sciences)*. Moscow (in Russian).
- 9 Vinogradov, A. V. 1959. In *Trudy Instituta Istorii, arheologii i etnografii AN KazSSR (Proceedings of the Institute of Archaeology and Ethnography of the Kazakh Academy of Sciences)* 7, 76–81 (in Russian).
- 10 Vinogradov, A. V., Kuzmina, E. E., Smirin, V. M. 1973. In: *Problemy arheologii Urala i Sibiri (Problems of archeology of the Urals and Siberia)*. Moscow: "Nauka", 86–102 (in Russian).
- 11 Glickman, L. S., Melentiev, A. N. 1968. In *Kratkie soobshcheniya Instituta arheologii (Brief communications of the Institute of Archaeology)* 114, 65–68 (in Russian).
- 12 Kaliyeva, Zh. S. 2022. In *Kazakstan arheologiasy (Kazakhstan archeology)* 2 (16), 121–135 (in Russian).
- 13 Pezhemskiy, D. V. 2011. *Izmenchivost' prodol'nykh razmerov trubchatykh kostey cheloveka i vozmozhnosti rekonstruktsii teloslozheniya. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata biologicheskikh nauk. (Variability of longitudinal dimensions of tubular bones of a human and possibilities of reconstruction of a physique. Dissertation for the degree of candidate of biological sciences)*. Moscow (in Russian).
- 14 Rakhimzhanova, S. Zh., Kurmaniyazov, Y. S., Akkoshkarova, Zh. T. 2023. In *Otan Tarikhi* 26, 4, 860–869 (in Russian).
- 15 Rakhimzhanova, S. Zh., Tusheva, E. K., Kurmaniyazov, Y. S. 2025. In *Abaj atyndagy KazUPU Habarshysy: «Tarih zhane sayasi-aleumettik gylymdar» seriyasy (Bulletin of the Abai Kazakh National University: Series "History and Political and Social Sciences")* 2 (85), 233–244 (in Kazakh).
- 16 Sasaki, Yu., Rakhimzhanova, S. Zh., Onggaruly, A., Kairmagambetov, A. M., Endo E., Doumani Dupuy P., Makulbekova, M., Spengler, R., Shoda, Sh. 2022. In *Kazakstan arheologiasy (Kazakhstan archeology)* 4 (18), 116–132 (in Russian).

- 17 Tazhekeev, A. A., Kurmaniazov, Y. S. 2019. In *Otan history* 4 (88), 178–190 (in Russian).
- 18 Tazhekeev, A. A., Onggar, A., Shoraev, B. K. 2013. In: *Trudy filiala Instituta arheologii im. A.Kh. Margulana v g. Astana (Proceedings of the branch of the Margulan Institute of Archaeology in the Astana)*. Vol. 2. Astana, 167–170 (in Russian).
- 19 Tazhekeev, A. A., Sultanzhanov, Zh. K. 2025. In *Al-Farabi atyndagy Kazak Ulttyq universitetinin Habarshy. Tarih seriyasy (Bulletin of the Al-Farabi Kazakh National University. History series)* 4 (111), 180–188 (in Kazakh).
- 20 Tolstov, S. P. 1948. *Po sledam Drevnekhopezmiskoy tsivilizatsii (In the Footsteps of the Ancient Khorezmian Civilization)*. Moscow: “Sotsekgiz” Publ. (in Russian).
- 21 Tolstov, S. P. 1962. *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta (On the ancient deltas of Oksa and Yaksarta)*. Moscow: “Vostochnaya literatura” Publ. (in Russian).
- 22 Formozov, A. A. 1949. In *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii materialnoy kultury (Brief communications of the Institute for the History of Material Culture)* XXV, 49–58 (in Russian).
- 23 Yanshin, A. L. 1953. *Geologiya Severnogo Priaral’ya. Stratigrafiya i istoriya geologicheskogo razvitiya (Geology of the Northern Aral Sea region. Stratigraphy and history of geological development)*. Moscow: Moscow Society of Nature Testers (in Russian).

CRediT authorship contribution statement

J. Utubayev: conceptualization of the research, writing the original draft, and scientific editing.

Y. Kurmaniyazov: manuscript preparation, data curation (collection of research materials), laboratory analysis and interpretation, comparative analysis of Bronze Age and Early Iron Age sites.

S. Rakhimzhanova: Description of regional features and participation in the interpretation of results. Collection of materials regarding the history of research.

Z. Kaliyeva: Analysis of the ceramic assemblage, descriptive analysis, comparative study of ceramic features, writing the original draft.

E. Endo: Laboratory analysis of ceramics, seed impression analysis (macrobotanical remains).

R. Zhanuzak: Statistical processing of quantitative data, preparation of tables, processing of anthropological data, formatting of supplementary materials.

B. Alibay: Preparation of tables, processing of anthropological data, formatting of supplementary materials.

A. Nazarov: illustration of ceramic vessels, computer processing of site plans.

Авторлық үлес

Ж.Р. Утубаев: зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеу, мақаланың негізгі мәтінін жазу және ғылыми редакциялау.

Ы.С. Құрманиязов: қолжазбаны дайындау, зерттеу материалдарын жинақтау, материалдарды зертханалық сараптау және интерпретациялау, қола және ерте темір дәуірі ескерткіштерінің ерекшеліктерін салыстырмалы талдау.

С.Ж. Рахимжанова: өңірлік ерекшеліктерді сипаттау және нәтижелерді интерпретациялауға қатысу. Зерттелу тарихына қатысты материал жинау.

Ж.С. Қалиева: қыш ыдыстар кешенін талдау, сипаттама жасау, ерекшеліктерін салыстырмалы талдау, мақаланың негізгі мәтінін жазу.

Э. Эндó: қыш ыдыстарды зертханалық талдау, дән іздерін іздеу.

Р.Ж. Жанұзақ: сандық деректерді статистикалық өңдеу, кестедегі мәліметтерді дайындау, антропологиялық деректерді өңдеу, мақаланың қосымша материалдарын рәсімдеу.

Б.Е. Әлибай: кестедегі мәліметтерді дайындау, антропологиялық деректерді өңдеу, мақаланың қосымша материалдарын рәсімдеу.

А.Ж. Назаров: қыш ыдыстар суретін салу, жоспарларды компьютерлік өңдеу.

Вклад авторов

Ж.Р. Утубаев: разработка концепции исследования, написание основного текста статьи и научное редактирование.

Ы.С. Курманиязов: подготовка рукописи, сбор исследовательских материалов, лабораторная экспертиза и интерпретация данных, сравнительный анализ особенностей памятников эпохи бронзы и раннего железного века.

- С.Ж. Рахимжанова:** описание региональных особенностей и участие в интерпретации результатов. Сбор материалов по истории изучения темы.
- Ж.С. Калиева:** анализ комплекса керамической посуды, составление описания, сравнительный анализ особенностей, написание основного текста статьи.
- Э. Эндо:** лабораторный анализ керамики, поиск следов зерен (отпечатков семян).
- Р.Ж. Жанузак:** статистическая обработка количественных данных, подготовка данных для таблиц, обработка антропологических данных, оформление дополнительных материалов статьи.
- Б.Е. Алибай:** подготовка данных для таблиц, обработка антропологических данных, оформление дополнительных материалов статьи.
- А.Ж. Назаров:** отрисовка керамической посуды, компьютерная обработка планов.
-

About the Authors

Utubayev Zhanbolat – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-6484-2923](https://orcid.org/0000-0002-6484-2923) E-mail: utubaev_z@mail.ru

Kurmaniyazov Yslam – Doctor of Philosophy (PhD), Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0001-8737-2218](https://orcid.org/0000-0001-8737-2218) E-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com

Rakhimzhanova Saule – Candidate of Historical Sciences, Margulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0003-1429-1470](https://orcid.org/0000-0003-1429-1470) E-mail: saule-rahim@inbox.ru

Kalieva Zhanargul – Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-4668-6058](https://orcid.org/0000-0002-4668-6058) E-mail: zhkalieva@mail.ru

Eiko Endo – Doctor of Philosophy (PhD), Meiji University, Tokyo, Japan.

ORCID: [0009-0001-2031-1506](https://orcid.org/0009-0001-2031-1506) E-mail: endosalt@yahoo.co.jp

Zhanuzak Ramazan – Research Fellow, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-0787-2034](https://orcid.org/0000-0002-0787-2034) E-mail: rzhanuzak04@gmail.com

Alibay Bauyrzhan – Laboratory assistant, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-7302-7672](https://orcid.org/0000-0002-7302-7672) E-mail: baukaalibai@gmail.com

Nazarov Agabek – PhD, doctoral student, Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0001-7925-9266](https://orcid.org/0000-0001-7925-9266) E-mail: diz_agabek@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Утубаев Жанболат Райымқұлұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Құрманиязов Ыслам Серікұлы – философия докторы (PhD), Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

Рахимжанова Сауле Жангелдіқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Астана қ., Қазақстан

Жанұзақ Рамазан Жақсыбайұлы – ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Калиева Жанаргүл Серікқызы – ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Эйко Эндо – Философия докторы (PhD), ғылыми қызметкер, Мэйдзи университеті, Токио қ., Жапония

Әлибай Бауыржан Елтайұлы – зертханашы, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Назаров Агабек Жеңісбекұлы – PhD, докторант, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Утубаев Жанболат Райымқұлович – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Құрманиязов Ыслам Серікұлы – доктор философии (PhD), Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

Рахимжанова Сауле Жангельдыевна – кандидат исторических наук, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Астана, Казахстан

Калиева Жанаргүль Сериковна – научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Эйко Эндо – доктор философии (PhD), научный сотрудник, Университет Мэйдзи, г. Токио, Япония

Жанұзақ Рамазан Жаксыбайұлы – научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Әлибай Бауыржан Елтайұлы – лаборант, Института археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Назаров Агабек Жеңісбекович – докторант, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, г. Алматы, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 16.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 01.06.2025.

ӘОЖ 902.904 (574)
ҒТАХР 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/3007-6528.2025.294.312>

2024 ж. Қазақстанда жүргізілген археозоологиялық зерттеулер: ежелгі және орта ғасырдағы малшаруашылығы туралы жаңа мәліметтер

© 2024 ж. Шагирбаев М.С., Таңғытова Д.Қ., Қалдыбай Ш.Б., Идришева Б.У.

Keywords: laboratory of zooarchaeology, archaeozoology, osteology, animal husbandry

Түйін сөздер: зооархеология зертханасы, археозоология, остеология, малшаруашылығы

Ключевые слова: лаборатория зооархеологии, археозоология, остеология, животноводство

M. Shagirbayev^{1*}, D. Tangytova¹, Sh. Kaldybai¹, and B. Idrisheva¹

¹Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

Archaeozoological research conducted in Kazakhstan in 2024: new data on ancient and medieval animal husbandry

This article presents the main directions of archaeozoological research carried out in 2024 at the Zooarchaeology Laboratory, along with new data on the quantity and taxonomic composition of osteological materials recovered from archaeological sites. The aim of the study is to analyze the results of archaeozoological research and to identify current directions in the development of domestic archaeozoology. The objectives of the research included determining the species composition of the archaeological sites from which the osteological materials were studied, establishing quantitative indicators and the taxonomic composition of animals for each site, as well as systematizing information on animal skeletons discovered in burial complexes. The scientific novelty of this research lies in the examination of approximately 30,000 animal bones from 43 archaeological sites. The chronological framework of the archaeozoological studies extends from the Stone Age to the 19th century. Additionally, a number of burial grounds yielded previously rare animal remains (such as camel skeletons), providing new insights into ancient and medieval animal husbandry practices in the territory of Kazakhstan. The results of the research contributed to the formation of a significant corpus of archaeozoological materials and made it possible to trace the dynamics of livestock development within the historical and cultural context of archaeological sites in Kazakhstan.

Source of funding: The publication was carried out within the framework of granted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, project IRN BR21882346.

Citation: Shagirbayev, M., Tangytova, D., Kaldybai, Sh., Idrisheva, B. 2025. Archaeozoological research conducted in Kazakhstan in 2024: new data on ancient and medieval animal husbandry. *Margulan readings–2025*, 294–312 (in Kazakh).

М.С. Шагирбаев^{1*}, Д.Қ. Таңғытова¹, Ш.Б. Қалдыбай¹, Б.У. Идришева¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

*корреспондент авторы

2024 ж. Қазақстанда жүргізілген археозоологиялық зерттеулер: ежелгі және орта ғасырдағы малшаруашылығы туралы жаңа мәліметтер

Мақалада 2024 жылы зооархеология зертханасында жүргізілген археозоологиялық зерттеулердің негізгі бағыттары, остеологиялық материалдар алынған археологиялық нысандар, жануар сүйектерінің саны мен таксономиялық құрамы жөніндегі жаңа деректер ұсынылады. Зерттеудің мақсаты – археозоологиялық зерттеулердің нәтижелерін саралап, отандық археозоология ғылымының даму үрдістерін айқындау. Зерттеудің міндеттері ретінде остеологиялық материалдары талданған археологиялық ескерткіштердің түрлік құрамын анықтау, әрбір нысан бойынша жануар сүйектерінің сандық көрсеткіштері мен таксономиялық құрамын сипаттау, сондай-ақ жерлеу кешендерінен табылған жануар қаңқаларына қатысты мәліметтерді жүйелеу

көзделді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – 43 археологиялық ескерткіштен алынған 30 000 жуық жануар сүйегіне остеологиялық талдау жасалды, бұл археозоологиялық зерттеулердің хронологиялық ауқымын тас дәуірінен бастап XIX ғасырға дейінгі кезеңді қамтуға мүмкіндік берді. Бұған қоса, бірқатар қорымдардан бұған дейін сирек анықталған жануар сүйектері (түйе қаңқасы) тіркеліп, Қазақстан аумағындағы ежелгі және ортағасырлық малшаруашылығының ерекшеліктері мен дамуы жөнінде тың мәліметтер алынды. Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде Қазақстан археологиясындағы малшаруашылығының тарихи-мәдени контекстегі даму динамикасын айқындауға, сондай-ақ археозоологиялық материалдардың дерекқорын кеңейтуге мүмкіндік беретін маңызды археозоологиялық мәліметтер кешені жинақталды.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы шеңберінде, ЖТН BR 21882346 жобасы аясында даярланды.

Сілтеме: Шагирбаев М., Таңғытова Д., Қалдыбай Ш., Идришева Б. 2024 ж. Қазақстанда жүргізілген археозоологиялық зерттеулер: ежелгі және орта ғасырдағы малшаруашылығы туралы жаңа мәліметтер. *Марғұлан оқулары–2025*. 294–312-бб.

М.С. Шагирбаев^{1*}, Д.К. Танғытова¹, Ш.Б. Калдыбай¹, Б.У. Идришева¹

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

*автор-корреспондент

Археозоологические исследования, проведенные в Казахстане в 2024 году: новые данные о древнем и средневековом животноводстве

В статье представлены основные направления археозоологических исследований, проведенных в 2024 году в лаборатории зооархеологии, а также новые данные о количестве и таксономическом составе остеологического материала, полученного при изучении археологических памятников. Целью исследования является анализ результатов археозоологических работ и определение актуальных направлений развития отечественной археозоологии. В задачи исследования входило установление видового состава археологических памятников, по которым изучались остеологические материалы, определение количественных показателей и таксономического состава животных по каждому памятнику, а также систематизация сведений о скелетах животных, обнаруженных в погребальных комплексах. Научная новизна работы заключается в том, что было исследовано около 30 000 костей животных, полученных с 43 археологических памятников. Хронологический диапазон археозоологических исследований охватывает период от каменного века до XIX века. Кроме того, на ряде могильников зафиксированы ранее крайне редко встречавшиеся останки животных (например, скелеты верблюдов), что позволило получить новые данные о древнем и средневековом животноводстве на территории Казахстана. Результаты проведенных исследований обеспечили формирование значительного комплекса археозоологических материалов и позволили определить динамику развития животноводства в историко-культурном контексте археологических памятников Казахстана.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2023–2025, ИРН проекта BR21882346.

Цитирование: Шагирбаев М., Танғытова Д., Калдыбай Ш., Идришева Б. 2025. Археозоологические исследования, проведенные в Казахстане в 2024 году: новые данные о древнем и средневековом животноводстве. *Марғұлановские чтения–2025*. С. 294–312 (на каз. яз.).

Кіріспе

Қазақстан археологиясында археозоологиялық ақпараттар XX ғасырдың 40-шы жылдарының соңынан бастап ғылыми айналымға ене бастады [Карачаровский 1949: 199]. Жануар сүйектерін зерттеумен мақсатты түрде айналысатын археозоологиялық зертхана 1970 жылдардың басында қалыптасты [Шагирбаев 2021: 152]. 2018 жылы археологиялық технологиялар зертханасы қайта қалпына келтіріліп, оның ішінде археозоологиялық бағыт бойынша жұмыс жүргізіле бастаса, 2023 жылдың мамыр айынан бастап Зооархеология зертханасы деген атаумен жеке зертхана бөлініп шықты [Ақымбек, Шагирбаев 2020: 116; Шагирбаев және басқ. 2024: 198–204].

Тәуелсіздікке дейінгі жылдары жүргізілген археозоологиялық зерттеулер саны көп емес және барлығы палеозоолог Л.А. Макарова мен Т.Н. Нурумовтың есімдерімен байланысты. Тәуелсіздіктен

кейінгі жылдары Қазақстан аумағында 10-нан астам шет елдік археозоологтар жұмыс жүргізіп, ежелгі малшаруашылығы мен жерлеу ғұрыптары туралы маңызды ғылыми нәтижелерге қол жеткізді [Brown, Anthony 1998: 332–335; Оутрам, Каспаров 2007: 116; Гайдученко 2014: 162; Косинцев, Самашев 2014: 124–130; Haruda 2018: 5–7; Schmaus 2019: 104–105; Нуржанов, Гимранов 2019: 533–534]. Дегенмен зерттеу жұмыстары белгілі бір ескерткіштермен байланысты жүзеге асты және жергілікті сипатта болуымен ерекшеленеді.

Отандық археологияда 2018 жылдан бастап археозоологиялық зерттеулер тұрақты түрде жүргізіле бастады. Алайда зертханаға келіп түскен материалдардың археозоологиялық мәліметтерін жыл сайын толық ғылыми айналымға енгізу мүмкін емес. Осыған байланысты зертханада сараптама жүргізілген ескерткіштердің остеологиялық коллекциясы туралы алдын ала қорытындыларға сүйенген жалпы шолу бағытындағы талдау жүргізу мәселесі өзекті болып отыр. Осыған дейін археозоологиялық зерттеулердің 2018–2021 және 2022–2023 жылдардағы нәтижелері бойынша мәліметтер жарияланды [Шағырбаев 2022: 51; Шагирбаев және басқ. 2024: 198–201].

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысының негізін 2024 жылы Ә.Х. Марғұлан атынд. Археология институты Зооархеология зертханасына сараптамалық талдаулар жүргізуге ұсынылған остеологиялық материалдар мен М.С. Шагирбаевтың 2024 жылы Қазақстан аумағындағы іссапары барысында зерттеген сүйек коллекциялары құрайды.

Барлығы 43 археологиялық ескерткіш хронологиялық ауқымы бойынша – тас (1), қола (6), ерте темір (16) және түркі дәуірі, орта ғасыр мен Жаңа заман (13) деп төрт кезеңге топталды. Сонымен бірге іссапар барысындағы ескерткіштер (7) жеке қарастырылады. Археологиялық ескерткіштер типологиясы бойынша тұрақ (1), қоныс (15), қорым (16), қала (11) деп жүйеленді (1-кесте; 1-сур.).

Остеологиялық материалдар 2024 жылы зерттелгенімен, жануар сүйектері анықталған немесе қазба жүргізілген жылдар әртүрлі болуы мүмкін. Қоныс типіндегі (тұрақ, қоныс, қала) ескерткіштерден «тағам қалдықтары» түрінде 28 017 жануар сүйегі зерттеліп, 17 873 (63,8%) сүйектің таксономиялық құрамы анықталды. 18 жерлеу ғұрпы түріндегі ескерткіштерден 108 бас жануар қаңқасы (бүтін, шартты түрде бүтін және қаңқа элементтері) зерттелді.

Морфологиялық талдау барысында археозоологиялық зерттеулердің қалыптасқан әдістері басшылыққа алынды. Жануар түрлерін анықтау үшін Ә.Х. Марғұлан атынд. Археология институты Зооархеология зертханасының эталон коллекциясы пайдаланылды. Жануарлардың жас ерекшеліктерін анықтау үшін жоғарғы және төменгі жақ сүйектердегі тістердің ауысу мерзімі, ұзын сүйектердің эпифиздерінің жетілу жағдайы және тістегі цементтердің жылдық қабаттарын анықтау арқылы жүзеге асырылды [Silver 1969: 285–288, 291, 296–301; Клевезаль 1988: 113–134]. Жылқы қаңқаларының жас ерекшеліктерін анықтауда қосымша алдыңғы күрек тістердің окклюзияльды бетінің қажалу жағдайы [Красников 2019: 224–235] негізге алынды. Жылқылардың жота бойынша бойының биіктігін анықтауда В.О. Виттің әдістемесі [1952: 172–174] пайдаланылды.

1-кесте – Материалдары археозоологиялық зерттеулерге негіз болған ескерткіштер тізімі
Table 1 – List of archaeological sites whose materials formed the collection for the archaeozoological study
Таблица 1 – Список памятников, материалы которых составили коллекцию для археозоологического исследования

№	Ескерткіш атауы	с.е.º	ш.б.º	Хроноинтервал	Қазба авторы
Мезолит және неолит					
1	Жамансу	50º35'	56º29'	Мезолит–энеолит	Мамиров Т.Б.

1-кестенің жалғасы
Continuation of table 1
Продолжение таблицы 1

Қола дәуірі					
2	Таранғұл	50°48'	57°51'	Б.д.д. XVI–XIII ғғ.	Байтілеу Д.А.
3	Шағалалы-2	53°04'	69°00'	Б.д.д. XV–XIII ғғ.	Сәкенов С.Қ.
4	Серектас-2	43°55'	75°39'	Б.д.д. XII–XI ғғ.	Ержанова А.Е.
5	Айыртау	49°52'	82°07'	Б.д.д. XII–IX ғғ.	Ермолаева А.С.
6	Түрген-2	43°13'	77°50'	Қола дәуірі	Горячев А.А.
7	Жағалау	53°45'	69°42'	Қола дәуірі	Ақымбек Е.Ш.
Ерте темір дәуірі					
8	Бәбіш мола	44°25'	63°06'	Б.д.д. V–IV ғғ.	Утубаев Ж.Р.
9	Тасқопа-6	48°56'	55°28'	Б.д.д. IV–III ғғ.	Бисембаев А.А.
10	Ойсылқара-7	49°58'	58°38'	Б.д.д. IV–III ғғ.	Мамиров Т.Б.
11	Орқаш-1	49°18'	58°04'	Б.д.д. IV–III ғғ.	Бисембаев А.А.
12	Аршалы-2	50°41'	77°28'	Ерте темір дәуірі	Утубаев Ж.Р.
13	Қызылбұлақ-2	43°13'	77°51'	Ерте темір дәуірі	Горячев А.А.
14	Қызылбұлақ-4	43°13'	77°51'	Ерте темір дәуірі	Горячев А.А.
15	Сарысу-1	47°09'	67°53'	Ерте темір дәуірі	Мұсырманқұл П.Б.
16	Шарын	43°34'	79°19'	Ерте темір дәуірі	Чотбаев А.Е.
17	Сарытоғай-1	43°31'	79°15'	Сақ-үйсін кезеңі	Айтқұл Х.А., Төлегенов Т.Ж.
18	Серектас-1	43°55'	75°27'	Үйсін кезеңі	Ержанова А.Е.
19	Үшбастөбе	41°54'	70°02'	II–III ғғ.	Подушкин А.Н.
20	Жайлаутөбе	43°11'	71°35'	III–IV ғғ.	Боранбаев Р.Н.
21	Құрайлы асар	45°03'	63°45'	III–IV ғғ.	Тәжекеев Ә.Ә.
22	Күлтөбе	41°01'	68°37'	III–IV ғғ.	Сиздинов Б.С.
23	Таутекелі	49°13'	86°39'	Ғұн-сяньби	Айтқали А.Қ.
Түркі дәуірі, орта ғасыр және Жаңа заман					
24	Көксай	44°26'	78°22'	Ерте түркі кезеңі	Оралбай Е.Қ.
25	Рахат	43°21'	77°22'	Орта ғасыр	Төлегенов Т.Ж.
26	Тамды	43°10'	70°25'	VI–XIII ғғ.	Шербаев Р.Қ.
27	Қансар	49°13'	85°51'	VIII–IX ғғ.	Айтқали А.Қ.
28	Жезді	45°41'	56°38'	IX–XI ғғ.	Бисембаев А.А.
29	Нөгербек	48°41'	66°51'	IX–XII ғғ.	Утубаев Ж.Р.
30	Самсы	43°18'	76°06'	IX–X ғғ.	Шербаев Р.Қ.
31	Қаракөмер-1	43°04'	71°04'	X–XII ғғ.	Ақымбек Е.Ш.
32	Қарашық-1	43°22'	68°12'	XI–XII ғғ.	Елеуов М.Е.

33	Қарашық-2	43°22′	68°12′	XI–XII ғғ.	Елеуов М.Е.
34	Қастек	43°03′	75°59′	X–XII ғғ.	Нұржанов А.А.
35	Сығанақ	44°09′	66°57′	XVII–XVIII ғғ.	Арынов Қ.С.
36	Ақтасты-5	43°01′	79°26′	XIX ғ.	Чотбаев А.Е.
Іссапар барысындағы зерттеулер					
37	Қамысты	52°40′	60°58′	Қола дәуірі	Логвин А.В., Шевнина И.В.
38	Ак-Ирий	55°18′	69°30′	Ерте темір дәуірі	Плешаков А.А.
39	Пятирыжск-1	53°23′	75°31′	IX–XI ғғ.	Смағұлов Т.Н.
40	Пятирыжск-2	53°23′	75°31′	IX–XI ғғ.	Смағұлов Т.Н.
41	Қызылтаң-1	52°58′	76°24′	IX–XI ғғ.	Смағұлов Т.Н.
42	Байдала	52°09′	77°03′	IX–XI ғғ.	Смағұлов Т.Н.
43	Сқақ	50°06′	80°27′	IX–XI ғғ.	Смағұлов Т.Н., Абильдин А.К.

Нәтижелер**Тас дәуірі**

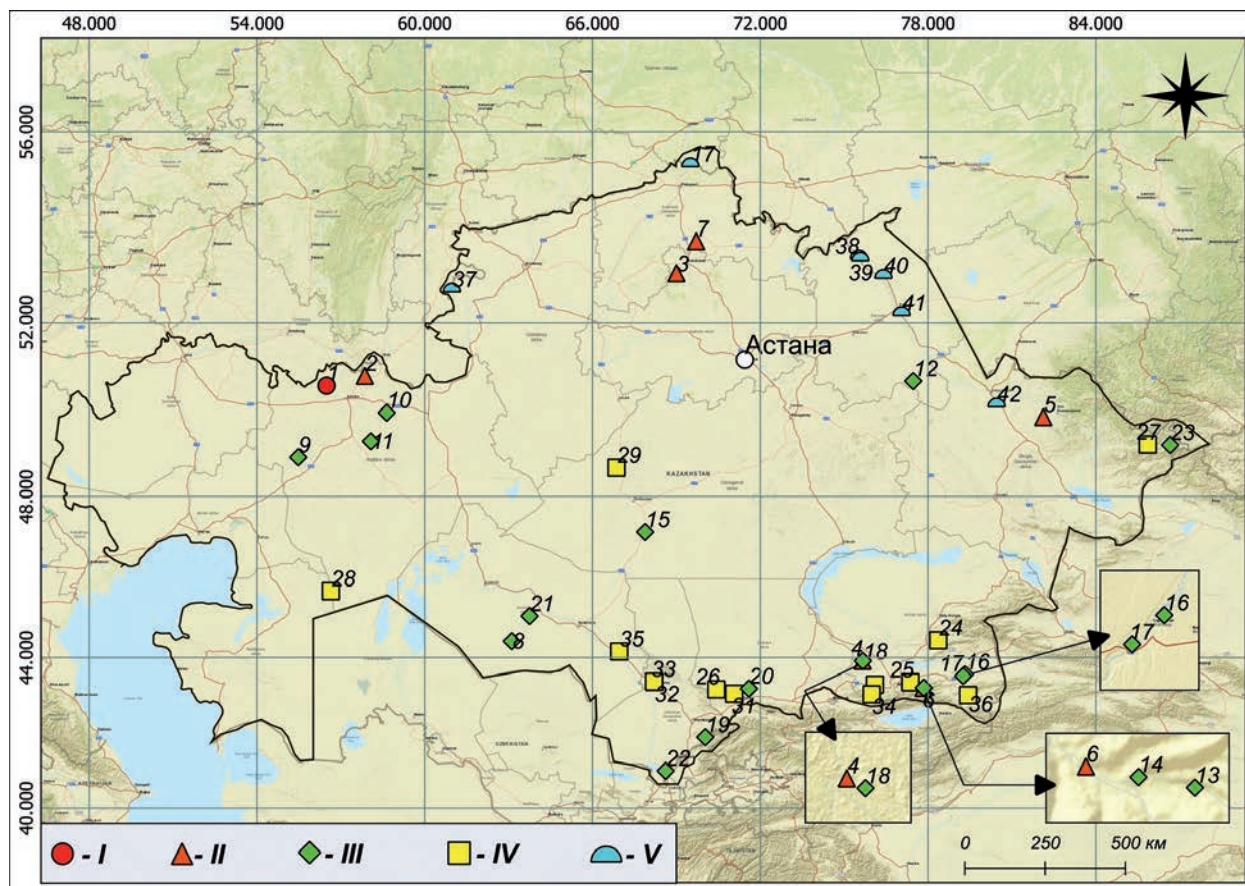
1. *Жамансу тұрағы* – Ақтөбе облысы Мәртөк ауданында орналасқан. 2024 жылы ескерткішке Т.Б. Мамировтың жетекшілігімен қазба жұмыстары жүргізілген. Алдын ала қорытындыларға сәйкес, тұрақ мезолиттің соңы және неолиттің бас кезімен мерзімделеді. Барлығы 18 дана жануар сүйегі табылғанымен, тек жылқыға тиесілі бірнеше қаңқа элементтері түр деңгейіне дейін анықталды. Сонымен бірге ірі және ұсақ тұяқты жануарлар мен құстың асықты жілігі табылған. Сүйек коллекцияларына морфологиялық талдаулар жүргізіліп, барлығы да жабайы жануарларға тиесілі деп тұжырым жасалды.

Қола дәуірі

2. *Таранғұл қонысы* – Ақтөбе облысы Қарғалы ауданында орналасқан. 2021 және 2024 жылдары Д.А. Байтілеудің жетекшілігімен қоныс аумағына қазба жүргізіліп, 2019 жануар сүйегі жинастырылған. Оның ішінде 822 сүйек нақты түрге дейін анықталып, таксономиялық құрамы, жануарлардың жас ерекшеліктері мен қаңқа элементтерінің құрамы туралы мәліметтерге қол жеткізілген. Жануар сүйектерінің 90,5% бөлшектенген және барлығы «ас қалдықтары» ретінде сипатталды. Остеологиялық коллекцияның құрамында ірі қараның сүйектері басым (55,6%), екінші орында – уақ мал (36,2%), үшінші орында – жылқы (7,1%). Жабайы жануарлардың сүйектері өте сирек табылды. Ересек жануар сүйектерінің басым болуы – малшаруашылығында малды тек ет үшін өсірудің басты мақсат болмағанын айғақтайды.

3. *Шағалалы-2 қонысы* – Ақмола облысы Зеренді ауданында орналасқан. С.Қ. Сәкенов Шағалалы-2 қонысына 2009–2014, 2016–2019 және 2024 жж. қазба жұмыстарын жүргізіп, көп мөлшерде остеологиялық материалдар анықтаған. Барлығы 8697 сүтқоректі, 16 құс және 1 балық сүйегі талданып, оның ішінде 5339 сүйек нақты түрге дейін анықталды.

4. *Серектас-2 қонысы* – Алматы облысы Жамбыл ауданында орналасқан. 2024 жылы А.Е. Ержанованың жетекшілігімен жүргізілген қазба жұмыстары барысында Серектас-2 қонысынан

1-сур. 2024 ж. остеологиялық материалдар табылған ескерткіштердің картасы: I – тас дәуірі; II – қола дәуірі; III – ерте темір дәуірі; IV – түркі дәуірі, орта ғасыр және Жаңа заман; V – іссапар барысындағы зерттеулер.

Ескерткіш нөмірлері 1-кестедегі нөмірлерге сәйкес

Fig. 1. Map of sites where osteological materials were found in 2024: I – Stone Age; II – Bronze Age; III – Early Iron Age; IV – Turkic period, Middle Ages, and Modern period; V – research conducted during field expeditions.

Monument numbers correspond to those in Table 1

Рис. 1. Карта памятников, на которых в 2024 г. были найдены остеологические материалы: I – каменный век; II – бронзовый век; III – ранний железный век; IV – тюркская эпоха, Средневековье и Новое время; V – исследования, проведённые в ходе командировки. Номера памятников соответствуют номерам в табл. 1

жалпы 1679 сүйек жинастырылып, 1300 сүйек нақты түрге дейін анықталған. Остеологиялық қалдықтардың ішінде үй жануарлары басым (74,2%), сондай-ақ жабайы сүтқоректілер (22,6%) мен бауырымен жорғалаушылардың (3,2%) сүйектері де кездеседі. Екі мәдени қабатта да тұяқтылар арасында ұсақ мал сүйектері басым (63,9%). Екінші орында – жылқы сүйектері (24,3%), үшінші орында – ірі қара мал (11,3%).

5. Айыртау қонысы – Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданында орналасқан. 1989 жылы А.С. Ермолаеваның жетекшілігімен қазба жұмыстары жүргізіліп, остеологиялық материалдар жинастырылған. 2024 жылы зооархеология зертханасында материалдың біршама бөлігіне морфологиялық талдаулар жүргізілді. Зертханалық сараптама барысында 284 сүйек зерттеліп, 239 данасының таксономиялық құрамы анықталған. Оның ішінде 96,2%-ы үй жануарларына тиесілі.

6. Түрген-2 қонысы – Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданында орналасқан. 2024 жылы А.А. Горячевтың жетекшілігімен қазба жұмыстары жүргізіліп, 594 сүйек жинастырылған. Зертханалық

талдау барысында 332 сүйектің нақты таксономиялық құрамы анықталып, қаңқа элементтерінің құрамы бойынша сипаттамасы жасалды. Остеологиялық материалдардың құрамында уақ малдың сүйектері басым (56,1%), екінші орында – ірі қара (32,8%), үшінші орында – жылқы сүйектері (10,1%). Санаулы түрде ит сүйектері кездесті. Жабайы фаунаының құрамында түлкі (2 сүйек), қабан (3 сүйек) және суырдың (1 сүйек) қаңқа элементтері анықталды.

7. *Жағалау қонысы* – Солтүстік Қазақстан облысы Тайынша ауданында орналасқан. 2024 жылы қола дәуірімен мерзімделетін қонысқа Е.Ш. Ақымбек барлау жұмыстарын жүргізіп, 67 жануар сүйегін жинастырған. Сүйек коллекциясының құрамында уақ мал, ірі қара, жылқы және ит сүйектерімен қатар, елік және аюдың қаңқа элементтері де кездесіп отыр.

Ерте темір дәуірі

8. *Бәбіш мола қаласы* – Қызылорда облысы Қармақшы ауданында орналасқан. 2024 жылы Ж.Р. Утубаев қала аумағындағы бірнеше нысанға жүргізген қазба жұмыстары кезінде остеологиялық материалдар табылған. Барлығы 375 сүйекке зертханалық талдау жүргізіліп, 215 сүйектің (57,3%) таксондары анықталған.

9. *Тасқопа-6 қорымы* – Ақтөбе облысы Темір ауданында орналасқан. 2020 жылы А.А. Бисембаев жүргізген қазба жұмыстарының нәтижесінде 25 жануардың қалдықтары анықталды (5 жылқы, 19 қой, 1 түйе). Остеологиялық қалдықтардың анатомиялық құрылымы жануарлардың жас ерекшеліктерін (1,5-тен 3 жасқа дейін) сипаттап қана қоймай, ұшаны (туша) мүшелеу тәсілдерінен де мәлімет береді. Материалдарға қаңқа фрагменттері де, құрбандық шалу рәсімдері мен жерлеу рәсімдерін бейнелейтін толық кешендер де кіреді. Кейбір сүйектер мыс оксидтерімен боялған, бұл олардың металл заттармен өзара әрекеттесуін айғақтайды.

10. *Ойсылқара-7 қорымы* – Ақтөбе облысы Хромтау ауданында орналасқан. 2019 жылы Т.Б. Мамировтың жетекшілігімен қазба жұмыстары жүргізілген. 2024 жылы зооархеология зертханасына талдауға аталған ескерткіштен шағын остеологиялық коллекция ұсынылды. Жануар сүйектері Ойсылқара-7 қорымындағы № 1 обаның топырақ жабындысынан және №1 жерлеу шұңқырынан, сонымен бірге № 3 обадан анықталған.

11. *Орқаш-1 қорымы* – Ақтөбе облысы Мұғалжар ауданында орналасқан. 2024 жылы А.А. Бисембаев жүргізген қазба жұмыстары барысында № 9 обадан бір қойдың қаңқасы анықталған. Жануар сүйектерін морфологиялық талдау барысында қаңқаның 2–2,5 жастағы жануарға тиесілі екендігі белгілі болды. Алдыңғы сирақ және асықтың өлшемдері негізінде қойдың жотасының биіктігі 68–72 см аралығында ауытқитыны анықталған.

12. *Аршалы-2 қонысы* – Павлодар облысы Май ауданында орналасқан. 2024 жылы Ж.Р. Утубаев пен Д. Дүйсенбай қоныс аумағында қазба жұмыстарын жүргізіп, біршама остеологиялық материалдар жинастырған. Қазба барысында барлығы 414 жануар сүйегі анықталып, зооархеология зертханасына тапсырылды. Морфологиялық талдау нәтижесінде 245 (59,2%) сүйектің үй жануарларының қаңқа элементтері екені анықталды. Үй тұяқтыларының ішінде жылқы сүйектері басым, ал ірі қара мен уақ малдың қаңқа қалдықтарының саны өзара жақын (сәйкесінше 28,9-27,3%). Аздаған мөлшерде түйе сүйектері де табылды.

13. *Қызылбұлақ-2 қонысы* – Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданында орналасқан. 2024 жылы А.А. Горячев қоныс аумағындағы № 8 қоршауға қазба жүргізіп, бір ешкі қаңқасын, екі қойдың қаңқа элементтерін және бір иттің сүйегін анықтайды.

14. *Қызылбұлақ-4 қонысы* – Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданында орналасқан. 2024 жылы қоныс аумағында А.А. Горячев қазба жұмыстарын жүргізіп, 998 жануар сүйегін жинастырған. Зертханалық талдау барысында 51,2% сүйектің таксондарын анықтау мүмкін болды. Үй жануарларына тиесілі 507 сүйектің 56,8%-ы уақ малға, 22,3%-ы жылқыға, 20,7%-ы ірі қараға тиесілі.

15. *Сарысу-1 қорымы* – Ұлытау облысы Ұлытау ауданында орналасқан. 2024 жылы П.Б. Мұсырманқұлдың жетекшілігімен қазба жұмыстары жүргізіліп, бір қойға тиесілі толық емес қаңқа анықталған. Зооархеология зертханасында жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде қаңқаның 8-10 айлық жартылай ересек қойға тиесілі екендігі белгілі болды.

16. *Шарын қонысы* – Алматы облысы Шарын мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің аумағында орналасқан. 2024 жылы А.Е. Чотбаевтың жетекшілігімен қазба жұмыстары жүргізіліп, 692 сүйек жинастырылған. Зертханалық талдау барысында 377 сүйектің таксономиялық құрамы анықталды. Үй жануарларының құрамында уақ малдың сүйектері басым (50,9%), екінші орында – ірі қара (25,7%), үшінші орында – жылқы сүйектері (22%). Сүйек коллекциясының құрамынан санаулы есек сүйектері де табылды.

17. *Сарытоғай-1 қорымы* – Алматы облысы Ұйғыр ауданында орналасқан. Есік мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің қызметкерлері (Т. Төлегенов, Х. Айтқұл) қазба жұмыстарын жүргізіп, 19 обадан 26 жануардың қаңқа элементтерін тапқан. Морфологиялық талдау барысында қой, ешкі және ірі қараның омыртқа және құйымшақ сүйектері анықталып отыр.

18. *Серектас-1 қонысы* – Алматы облысы Жамбыл ауданында орналасқан. 2024 жылы А.Е. Ержанова қазба жұмыстарын жүргізіп, барлығы 122 дана жануар сүйегі анықталған. Зертханалық сараптама барысында 71 данасы нақты түрге дейін ажыратылды. Археозоологиялық талдау нәтижелері Серектас-І қонысының сүйек коллекциясында уақ малдың басым екенін көрсетті, олардың үлесі жалпы материалдың 67%-ын құрайды.

19. *Үшбастөбе қонысы* – Түркістан облысы Қазығұрт ауданында орналасқан. А.Н. Подушкиннің Үшбастөбе қонысында бірнеше жыл бойы жүргізген қазба жұмыстарының нәтижесінде сүтқоректілердің 1005 сүйегі және құстың 1 сүйегі анықталған. Сүтқоректілердің қалдықтарынан түр деңгейіне дейін 786 сүйек анықталып, олардың 93,8%-ы үй жануарларына тиесілі екені белгілі болды. Үшбастөбе қонысынан табылған жануарлардың түр алуандығы оны Қаңлы дәуірінің өзге ескерткіштерінен ерекшелендіреді. Уақ мал сүйектерінің басым болуына қарамастан, тұтынылған еттің жалпы көлемін есептеу барысында тұрғындардың негізгі азығы сиыр еті болғаны анықталды.

20. *Жайлаутөбе қонысы* – Жамбыл облысы Байзақ ауданында орналасқан. 2024 жылы Қ. Арынов пен Р. Боранбаев жүргізген қазба жұмыстары барысында барлығы 1716 жануар сүйегі жинастырылған. Жайлаутөбе қонысының остеологиялық материалы ежелгі тұрғындардың малшаруашылығын жүргізу ерекшеліктерін ғана емес, сонымен бірге үй жануарлары арасындағы иерархияны және қоныстың белгілі бір қабаттарындағы жануар түрлерінің айырмашылықтарын түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері бойынша түрлік деңгейде анықталған 641 сүйек кемінде 56 жануарға тиесілі екені нақтыланды. Олардың ішінде: уақ мал – 42 бас, жылқы – 6 бас, ірі қара – 5 бас, түйе – 1 бас.

21. *Құрайлы асар қорымы* – Қызылорда облысы Қармақшы ауданында орналасқан. 2024 жылы Ә. Тәжекеевтің жетекшілігімен жүргізілген қазба жұмыстары барысында № 5 қорғаннан табылған қойдың қаңқа бөліктері зерттеу үшін зооархеология зертханасына тапсырылды. Остеологиялық коллекцияға жүргізілген морфологиялық талдау барлық қаңқа элементтері бір жануарға тиесілі екенін көрсетті. Жануардың сүйектері өте нашар сақталған. Қаңқа элементтерінің сүйек қабығы топырақтың әсерінен бұзылып, эпифиздері мен сүйектердің кемікті тіндері де тозған.

22. *Күлтөбе қаласы* – Түркістан облысы Келес ауданында орналасқан. 2023 жылы Б.С. Сиздинов пен М. Гурсой ескерткішке қазба жұмыстарын жүргізіп, 1782 жануар сүйегін жинастырған. Зооархеология зертханасында жүргізілген зерттеулер барысында 1156 (78%) сүйек нақты түрге дейін ажыратылды. Остеологиялық коллекцияның құрамында үй жануарларының сүйектері басым (97,4%), сонымен қатар жабайы жануарлардың сүйектері де (1,9%) кездесті. Жабайы фаунаының

құрамында бұғы (*Cervus elaphus*), арқар (*Ovis ammon*) секілді тұяқты жануарлармен қатар түлкі (*Vulpes vulpes*), балық (*Pisces*) және құс (*Aves*) сүйектері де анықталып отыр. Үй жануарлары қалдықтарының арасында уақ малдың (қой-ешкі) сүйектері басым (59,8%). Екінші орында – ірі қара (32,3%), үшінші орында – жылқы сүйектері (6,9%).

23. *Таутекелі қорымы* – Шығыс Қазақстан облысы Катон-Қарағай ауданында орналасқан. 2024 жылғы археологиялық маусымда А.Қ. Айтқали қорымдағы № 52 қоршау мен № 104 обадан екі жылқының сүйектерін анықтаған. Жылқы сүйектеріне Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты Зооархеология зертханасында морфологиялық талдау жүргізілді. Зертханалық талдау нәтижесінде екі жылқының аталық жануар екендігі анықталған. Жерлеу ғұрпында 5-6 және 8-10 жастағы жылқылар құрбандыққа шалынған.

Түркі дәуірі, орта ғасыр және Жаңа заман

24. *Көксай қорымы* – Жетісу облысы Кербұлақ ауданында орналасқан. 2023–2024 жылдары Е. Оралбай қазба жұмыстарын жүргізіп, 5 жануардың қаңқа сүйектерін анықтады. Зерттеу барысында бір қаңқа – түйе, қалған төрт жануар жылқы екені белгілі болды. Жылқылар 4-5 және 15 жас аралығында құрбандыққа шалынған. Түйе қаңқасы 3-4 жастағы жануарға тиесілі екендігі анықталды.

25. *Рахат қорымы* – Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданында орналасқан. 2018 ж. Есік мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің қызметкері Т.Ж. Төлегенов қазба жұмысын жүргізіп, жылқы қаңқасын анықтаған. Зооархеология зертханасында бір жылқының қаңқасына зертханалық талдау жүргізіліп, алдын ала нәтижелері алынды. Зерттеу қорытындысы бойынша жылқының ересек жасында құрбандыққа шалынғаны белгілі болып отыр.

26. *Тамды қаласы* – Жамбыл облысы Талас ауданында орналасқан. 2024 жылы Р. Шербаев пен Ш. Құдабаев қала аумағында зерттеу жүргізді. Жұмыс барысында шартты түрде «№1 қазба» деп белгіленген нысаннан және 2022 жылы қазбадан шыққан бос топырақ үстінен 252 жануар сүйегін жинастырған. Остеологиялық коллекцияның құрамында үй жануарларының барлық түрі (қой, ешкі, ірі қара, жылқы, түйе, есек, ит) және жабайы фауна өкілдерінің қаңқа қалдықтары анықталды.

27. *Қансар қорымы* – Шығыс Қазақстан облысы Катон-Қарағай ауданында орналасқан. 2024 жылы А.Қ. Айтқали қорымдағы № 17, 18, 19 және 39 обаларға қазба жүргізіп, әртүрлі жастағы төрт жылқының қаңқасын анықтаған. Жануарлардың жас ерекшеліктері 7-20 жас аралығында ауытқиды. Жота биіктігі бойынша үш жылқы ортадан төмен бойлы (136-128 см) және бір жылқы орта бойлы (144-136 см) топқа кіретіні анықталды. Сонымен бірге № 17 обадан 13 дана қой мен 1 дана қабанның асығы табылған.

28. *Жезді қаласы* – Ақтөбе облысы Байғанин ауданында орналасқан. 2015 және 2020 жылдары А.А. Бисембаев жүргізген қазба жұмыстары кезінде көп мөлшерде жануар сүйектері табылған. Аталған ескерткіштің материалдары бұған дейін бірнеше жыл қатарынан зерттелген. 2024 жылы Зооархеология зертханасында 961 жануар сүйегіне сараптама жүргізіліп, 86%-ының нақты таксондары анықталған. Жезді қаласының ерекшелігі – остеологиялық материалдардың басым бөлігі (86%) жабайы жануарларға (құлан және ақбөкен) тиесілі. Үй жануарларының құрамындағы сүйектің 60,8%-ы жылқыға, 26%-ы уақ малға, 12,2%-ы ірі қараға және 1%-ы түйеге тиесілі.

29. *Нөгербек қаласы* – Ұлытау облысы Ұлытау қаласынан солтүстік батыста 10 шақырым жерде орналасқан. 2020 жылы Ж.Р. Утубаев жүргізген қазба жұмыстары барысында бірқатар остеологиялық материалдар анықталған. 2024 жылы зооархеология зертханасының мамандары 170 сүйекке морфологиялық талдау жүргізіп, 166 сүйектің (97,6%) нақты таксондарын анықтаған. Сүйек коллекциясының 98,7%-ы үй жануарларына тиесілі. Оның ішінде қаңқа элементтерінің 68,7%-ы уақ малға, 15,6%-ы жылқыға және 15%-ы ірі қара малға тиесілі екені анықталған.

30. *Самсы қорымы* – Алматы облысы Жамбыл ауданында орналасқан. Самсы қорымына Р. Шербаев 2019 жылы қазба жұмыстарын жүргізіп, төрт обадан алты жылқының қаңқасын анықтаған. Жыныстық диморфизм бес жылқыдан анықталды. Оның ішінде 1, 4 және 17 обاداғы жылқылар аталық жануарлар екендігі анықталды. Жас ерекшеліктері бойынша 4 обاداғы жылқы жас жануар болса, 1, 3 және 17 обاداғы жылқылар ересек немесе кәрі жануарлар екені белгілі болған.

31. *Қаракемер-1 қаласы* – Жамбыл облысы Аса ауданында орналасқан. 2024 жылы Е.Ш. Ақымбек қаланың үстіне салынған шурф пен қала аумағына кіретін жеке үй-жайдың орнына қазба жұмыстарын жүргізіп, 346 жануар сүйегін анықтаған. Остеологиялық материалдарды зертханалық талдау нәтижесінде 253 сүйектің нақты таксондары анықталған. Оның ішінде сүйек қалдықтарының 97,6%-ы үй жануарларына тиесілі. Үй жануарларының құрамында уақ мал 45,7%-ды, ірі қара 35,2%-ды, жылқы 15,8%-ды құрайды. Түйе, есек және ит сүйектері аз кездескен. Жабайы фаунаның құрамында қабан және тасбақаның қаңқа элементтері кездесіп отыр.

32. *Қарашық-1 қаласы* – Түркістан облысы Сауран ауданында орналасқан. 2024 жылы М. Елеуов қала аумағына салған шурф-қазбадан 204 жануар сүйегін жинастырған. Зооархеология зертханасында жүргізілген морфологиялық зерттеулер барысында 103 сүйектің таксондары анықталған және барлығы дерлік үй жануарларына тиесілі. Сүйек коллекциясының құрамында уақ малдың қаңқа қалдықтары – 60,1%, ірі қара – 26,3%, жылқы – 11,9%. Түйе сүйектерінің мөлшері өте аз (1,3%).

33. *Қарашық-2 қаласы* – Түркістан облысы Сауран ауданы Қарашық-1 қаласына жақын жерде орналасқан. 2024 жылы М. Елеуов қаланың рабадына жүргізген қазба жұмыстары барысында 307 жануар сүйегін жинастырған. Сүйек коллекциясының 62,4%-ы нақты түрге дейін анықталған және барлығы үй жануарларына тиесілі. Оның ішінде уақ малдың қаңқа қалдықтары – 63,1%, ірі қара – 26,3%, жылқы – 9,7%. Түйе сүйектерінің мөлшері Қарашық-1 қаласымен сәйкес (1,8%).

34. *Қастек қаласы* – Алматы облысы Жамбыл ауданында орналасқан. 2024 жылы А.А. Нұржановтың 2019 жылы жүргізген қазба материалдарына қосымша морфологиялық және морфометриялық талдаулар жүргізілді. 2019 жылы 1556 жануар сүйегі анықталған. Остеологиялық коллекцияның ішінде ірі қараға 611 сүйек тиесілі. Екінші орында уақ мал сүйектері – 454. Уақ малдың ішінде 194 сүйек қойға, 30 сүйек ешкіге және 230 сүйек жалпы уақ малға тиесілі деп анықталды. Жылқы сүйектері саны жағынан үшінші орында – 354 сүйек. Қастек қаласының мәдени қабатынан түйе сүйектері де көп анықталды – 82 дана.

35. *Сығанақ қаласы* – Қызылорда облысы Жаңақорған ауданында орналасқан. 2024 жылы Қ. Арынов жүргізген қазба жұмыстары барысында – 1779 жануар сүйегі жинастырылып, зооархеология зертханасына сараптамаға ұсынылған. Морфологиялық талдау барысында сүйек коллекциясының 98%-ының нақты таксондары анықталған. Оның ішінде 94,9%-ы үй жануарларының қаңқа қалдықтары болып табылады. Остеологиялық материалдардың құрамында барлық үй жануарларымен қатар түлкі, құлан, бұғы, қарақұйрық, ақбөкен және арқар секілді жабайы жануарлар фаунасының да сүйектері анықталып отыр.

36. *Ақтасты-5 қонысы* – Алматы облысы Кеген ауданында орналасқан. 2024 жылы Ақтасты-5 қонысында А. Чотбаев және А. Ғаниева жүргізген археологиялық қазба жұмыстары барысында біршама остеологиялық материалдар анықталған. Зертханалық талдау нәтижесінде 168 сүйектің барлығының таксономиялық құрамы анықталды. Оның ішінде жылқы сүйектерінің мөлшері 46,4%-ды құрайды. Уақ мал мен ірі қара сүйектерінің көлемі өзара жақын (сәйкесінше 26,2–24,4%). «Асханалық қалдықтар» деген топқа кіретін сүйектермен бірге 4–5 жастағы сиырдың шартты түрдегі бүтін қаңқасы анықталды.

Іссапар барысындағы зерттеулер

37. *Қамысты қонысы* – Қостанай облысы Қамысты ауданында орналасқан. 2024 жылы А.В. Логвин мен И.В. Шевнина қоныс аумағына қазба жұмыстарын жүргізіп, 969 жануар сүйегін жинастырады. Жануар сүйектеріне П.А. Косинцев пен М.С. Шагирбаев зерттеу жұмыстарын жүргізіп, 514 сүйектің таксономиялық құрамын анықтады. Оның ішінде 478 сүйек үй жануарларына тиесілі. Үй жануарларының құрамы мынадай: 245 сүйек уақ малға, 191 сүйек ірі қараға және 37 сүйек жылқыға тиесілі. Жабайы фаунаның құрамында қарсақ, түлкі, ақбөкен, ақ қоян, суыр сүйектері кездесті.

38. *Ак-Ирий қаласы* – Солтүстік Қазақстан облысы Қызылжар ауданында орналасқан. 2008–2024 жылдар аралығында А.А. Плешаков бірнеше нысанда жүргізілген археологиялық қазбалар барысында табылған жануар қалдықтарына зерттеу жүргізді. Зерттеу нәтижесінде 6 жылқы, 5 ірі қара, 2 қабан, 1 бұлан және 1 ит қаңқасының жеке элементтері анықталды. Сонымен қатар Ақ-Ирий қаласынан табылған, шартты түрде «тағам қалдықтары» санатына жататын 944 дана жануар сүйегіне талдау жасалды.

39. *Пятирыжск-1 қорымы* – Павлодар облысы Железинск ауданында орналасқан. 2012 жылы Т.Н. Смағұлов аталған қорымдағы № 1 жерлеу орнынан екі жылқының қаңқасын анықтайды. Жануардың біреуі аталық, екінші жылқының жыныстық диморфизмі белгісіз. Екі жылқы шамамен 3-5 жас аралығында құрбандыққа шалынған. Сонымен қатар қорымдағы обалардан қойдың қаңқа элементтері (жиыны төрт қой) табылған.

40. *Пятирыжск-2 қорымы* – Павлодар облысы Железинск ауданында орналасқан. 2012 жылы Т.Н. Смағұлов аталған қорымдағы 2, 4 және 12 обалардан жиыны – алты жылқының қаңқасын анықтаған. Жануарлардың жас ерекшеліктері біркелкі емес (2,5-20 жас аралығы). Тек бір жылқының ғана жыныстық диморфизмін анықтау (аталық) мүмкін болды.

41. *Қызылтаң-1 қорымы* – Павлодар облысы Тереңкөл ауданында орналасқан. 2012–2013 жж. Т.Н. Смағұлов зерттеу жұмыстарын жүргізіп, 6, 10, 11, 15 обалардан жеті жылқының қаңқасын анықтаған. Сүйектерді морфологиялық талдау барысында үшеуі де аталық жануар екендігі және 1,5-14 жас аралығында құрбандыққа шалынғандығы анықталды. Сонымен бірге Қызылтаң-1 қорымындағы әртүрлі обалар мен жерлеу шұңқырларындағы қазба жұмыстары кезінде 18 қойдың қаңқа элементтері анықталған.

42. *Байдала қорымы* – Павлодар облысы Павлодар қаласының аумағында орналасқан. 2021 жылы Т.Н. Смағұловтың жетекшілігімен жүргізілген қазба жұмыстары барысында № 15 обадағы 2-ші жерлеу орнынан жылқы қаңқасы анықталған. Жануар қаңқасын зерттеу барысында жылқының 16-18 жасында құрбандыққа шалынғандығы және сүйек құрылымында бірқатар патологиялық өзгерістер қалыптасқаны анықталды.

43. *Сқақ қорымы* – Абай облысы Жаңасемей ауданында орналасқан. 2022 жылы А.К. Абильдин қорымға зерттеу жүргізіп, бір жылқының қаңқасын анықтаған. Сүйектерді талдау барысында жылқының 15 жастан асқан аталық жануар екендігі белгілі болды. Алдын ала қорытындылар бойынша жылқы жотасының биіктігі 144-136 см яғни «орта бойлы» жылқылар тобына кіреді. Қорымдағы 5 обадан екі қойдың (1-3,5 жас) қаңқа элементтері табылған.

Талқылау

2024 жылы зооархеология зертханасына келіп түскен остеологиялық материалдарды талдау жұмыстары барысында 29 ескерткіштің бұрын ғылымда белгісіз археозоологиялық мәліметтеріне қол жеткізілді. Жамансу тұрағынан табылған жылқы сүйегінің радиокөміртекті талдаулары кейінгі мезолит пен неолит кезеңіне сәйкес келетінін көрсетті. Келешектегі палеогенетикалық зерттеулерде аталған тұрақтың материалдары маңызды болады деп пайымдаймыз. Айыртау қонысының сүйек

коллекциясы 1989 жылғы қазба жұмыстары барысында жинастырылған. Бұған дейін тек осы жылы табылған керамикалық материалдар туралы мәліметтер ғылыми айналымға енді [Ермолаева, Тепловодская 1992: 73–76]. Алайда жануар сүйектері ұзақ уақыт арнайы зертханалық талдауға ұсынылмаған күйі қалып келді және араға 35 жыл салып барып, аталған ескерткіштің сүйек коллекциясы қайта зерттеуге түсіп отыр. Айыртау қонысының материалдары отандық археологияда Шығыс Қазақстанның қола дәуіріндегі қоныстық ескерткіштердің шаруашылығы туралы құнды ақпарат көзін құрайтыны анық. Бүгінгі таңда Шығыс Қазақстанның қола және ерте темір дәуірі қоныстарының сүйек материалдары туралы мәліметтер С.С. Черников және М.С. Шагирбаевтың зерттеулерінде көрініс тапқан [Черников 1960: 65–66; Шагирбаев 2022: 159–160].

Ақтөбе облысының аумағында орналасқан Тасқопа-6, Ойсылқара-7 және Орқаш-1 қорымдарынан табылған жануар қаңқалары сармат кезеңіндегі жерлеу ғұрыптарының жаңа қырларын ашады. Бүгінде жылқымен жерлеу ғұрпы бойынша ақпараттар Ұрысай-2 қорымының сүйек материалдарынан белгілі [Лукпанова и др. 2024: 303–305].

Сарысу-1 қорымынан табылған қойдың бүтін қаңқасы археозоология үшін өте маңызды. Жалпы жерлеу ғұрыптарынан уақ малдың бүтін қаңқалары сирек табылады. Көбіне бас сүйек немесе посткраниальды қаңқа элементтері кездеседі [Археологические... 1987: 35, 55, 86–88, 95, 103, 116, 242, 262–263, Онгарулы и др. 2024б: 160–162].

Шарын қонысының сүйек коллекциясы Жетісудың шығыс аймақтарындағы ерте темір дәуірі тұрғындарының шаруашылығы туралы маңызды ақпараттар береді. Бұған дейін Жетісу өңірінің ерте темір дәуіріндегі шаруашылығы Цыганка 2, 4, 8, Түзсай 1-2 қоныстарының материалдарынан белгілі болған [Beneske 2003: 66].

Сарытоғай-1 қорымынан табылған қойдың омыртқалары мен құйымшақтар сериясы (19 обадан 26 бас қойдың қаңқа элементтері) отандық археология үшін маңызды салыстырмалы ақпарат көзін құрайды. Серектас-1 қонысының сүйек коллекциясы көп болмағанымен, қола дәуірінің Серектас-2 қонысына қарағанда біршама айырмашылықтарға ие. Серектас-2 қонысының төменгі қабатында құлан сүйектерінің саны басым болған [Ермолаева и др. 2024: 183–189]. Серектас-1 қонысында жабайы фауна сүйектері мүлдем анықталмады.

Үшбастөбе қонысының сүйектері Оңтүстік өңірдегі қаңлы дәуірі қоныстарының шаруашылығы туралы маңызды ақпарат беріп отыр. Қаңлы дәуіріне жататын қоныстардың ішінде Жайлаутөбе, Ақтөбе, Бақатөбе және Бурнооктябрьск ескерткіштерінің остеологиялық материалдары археозоологиялық әдістер арқылы зерттеліп, нәтижелері ғылыми айналымға енгізілген [Оңғарұлы және басқ. 2024а: 114; Акимбек и др. 2024: 188; Шагирбаев, Ақымбек 2023: 196; Талеев, Шагирбаев 2020: 196]. Салыстырмалы талдау нәтижесінде Үшбастөбе қонысының биоматериалдары айтарлықтай жоғары болғаны анықталды. Мысалы, есек сүйектері Ақтөбе, Бурнооктябрьск және Үшбастөбе қоныстарынан табылған, олардың ең көп саны дәл осы Үшбастөбеден анықталып отыр. Аталған ескерткіштердің ішінде Ақтөбе мен Жайлаутөбе қоныстарында ешкі сүйектері сирек кездессе, Үшбастөбеде олардың саны әлдеқайда көп.

Жылқы сүйектері табылған Таутекелі, Көксай, Рахат және Қансар қорымдары ерте темір дәуірінен бастап орта ғасырға дейінгі аралықтағы жылқымен жерлеу ғұрыптарының айқын көрінісін сипаттайды. Осы жерде Көксай қорымынан табылған түйенің қаңқасы ерекше назар аудартып отыр. Бұған дейін түйе төлінің қаңқасы Ақсу-Аюлы-2 (2-ші оба, тас жәшік) жерлеу кешенінің құрамынан анықталған [Маргулан и др. 1966: 175].

Тамды қаласының сүйектері Талас өңіріндегі орта ғасырлық малшаруашылығына қатысты жаңа археозоологиялық мәліметтер берсе, Жезді қаласының сүйек коллекциясы Үстірттегі ежелгі аңшылыққа қатысты маңызды ақпарат көзін құрайды. Орталық Қазақстандағы ортағасырлық

малшаруашылығы туралы жаңа мәліметтерді Нөгербек қаласының сүйек коллекциясынан көре аламыз. Қарашық-1 және Қарашық-2 қалаларының остеологиялық материалдарын Сырдария өзенінің оң жағалауы мен Қаратаудың оңтүстік етегіндегі ортағасырлық малшаруашылығы туралы тұжырымдар жасауда құнды дерек ретінде пайдалануға болады. Сонымен қатар Жетісу өңіріндегі Ақтасты-5 қонысының археозоологиялық материалдары XIX ғ. қыстау тұрғындарының етті тұтыну мөлшері мен шаруашылықтағы үй жануарларының иерархиясы туралы жаңа мәліметтер беріп отыр. Ақтасты-5 қонысының мерзімделуіне қатысты әлі де шешілмеген сұрақтар бар. Қазбаның төменгі қабаттары ерте темір дәуірін қамтуы мүмкін. Сонымен бірге Ақтасты-5 қонысы К. Ақышевтың 1960 жылдардың соңында зерттеген Ақтас-2 қонысына жақын маңда орналасқан [Акишев 1969; 1970; 1972].

Қостанай өңіріндегі қола дәуірінің Қамысты қонысы мен Солтүстік Қазақстандағы ерте темір дәуірінің Ак-Ирий қаласынан табылған жануар сүйектері, осы аймақтағы ежелгі шаруашылықтың даму динамикасы мен аңшылық кәсіптің бағыттары туралы пайымдаулар жасауда өзекті болады.

Қимақтардың жерлеулерінен (Пятирыжск-1, Пятирыжск-2, Қызылтаң-1, Байдала және Сқақ) табылған жылқы қаңқалары отандық археозоологияда маңызды орын алады. Археология ғылымында қимақ жерлеулері туралы жарияланымдар көп емес. Осы тұрғыдан алғанда, бес қорымнан – 17 жылқы және 25 қой қаңқаларының жиынтығы қимақ мәселесін зерттеу және ғылыми пайымдаулар жасауда маңызды дерек болып табылады.

12 археологиялық ескерткіштің остеологиялық коллекциялары бұған дейін зерттелген және 2024 жылы жалғасын тауып отыр. Оның ішінде Бәбіш мола және Қастек қалаларының сүйек материалдары туралы мәліметтер сериялы мақалалар түрінде жарық көрді [Шагирбаев, Утубаев 2019: 84–85; Утубаев, Шагирбаев 2021: 84; 2024: 327; Нуржанов Гимранов 2019: 533; Нуржанов Шагирбаев 2021: 186–187; Таңғытова, Идришева 2024: 255].

Таранғұл, Шағалалы-2, Серектас-2 және Жайлаутөбе қоныстары, Самсы және Құрайлы асар қорымдары, ортағасырлық Сығанақ қаласының археозоологиялық материалдарының алдын ала қорытындылары ғылыми айналымға енді [Шагирбаев Байтлеу 2024: 211; Шагирбаев, Сакенов 2024: 223–224; Ермолаева и др. 2024: 184; Онгарұлы и др. 2024а: 113–115; 2024б: 160–162; Шагирбаев и др. 2024: 257–260; Шагирбаев және басқ. 2023: 215]. Түрген-2, Қызылбұлақ-2 және Қызылбұлақ-4 қоныстарының сүйек коллекциясына бұрын да зерттеулер жүргізілгенімен, нәтижелері ғылыми айналымға енген [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2827-ic; 2886-ic].

Қорытынды

2024 ж. зооархеология зертханасына келіп түскен остеологиялық материалдарға талдау жүргізу арқылы бұған дейін белгісіз болып келген ескерткіштердің шаруашылық жүйесі мен жерлеу ғұрыптары туралы маңызды ғылыми нәтижелерге қол жеткізіліп отыр.

Жануар сүйектерінің басым бөлігі қола дәуірінің қоныстарынан жинастырылған. Қола дәуіріне жататын барлығы алты қоныстан 13 340 сүйек зерттеліп, 8099 сүйектің таксономиялық құрамы анықталған. Ерте темір дәуірі (8 ескерткіш) мен ортағасырлық ескерткіштерден (11 ескерткіш) табылған сүйектердің мөлшері өзара жақын (сәйкесінше 7104 (3998 сүйектің таксоны анықталған) – 7555 (5771 сүйектің таксоны белгілі). Алайда жануар түріне дейін анықтауда ортағасырлық ескерткіштердің материалдары басым. Бұл кезең бойынша жалпы материалдың 76,4%-ы нақты түрге дейін ажыратылған.

2018–2022 жылдары жануар сүйектерінің басым бөлігі Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі қазба жұмыстарынан жинастырылған болса, 2023 жылы шартты түрде Шығыс (6), Орталық (2), Солтүстік (2) және Ақтөбе облысынан (4) да сүйек материалдары зерттеуге ұсынылған [Шағырбаев 2022: 46, 51; Шагирбаев және басқ. 2024: 200, 201–204].

2024 жылы алдыңғы жылдарға қарағанда бірқатар айырмашылықтар байқалады. Жануар сүйектері Алматы, Жамбыл, Қызылорда, ШҚО, Абай, Павлодар, СҚО, Қостанай, Ұлытау және Ақтөбе облыстарынан келіп түсті. Бұл көрсеткіш отандық археологияда жануар сүйектерін зерттеуге деген сұраныстың артқанын және бұл бағыттағы зерттеулердің археология ғылымы үшін маңыздылығын білдіреді.

Алдағы зерттеулерде БҚО, Атырау, Абай, Ұлытау және Жетісу облыстары бойынша зерттеулерді ұлғайту қажет деп есептейміз. Бұл өз кезегінде Қазақстандағы ежелгі және орта ғасырдағы малшаруашылығы мен аңшылық кәсіптер және жерлеу ғұрыптары туралы ғылыми тұжырымдар жасауда өте маңызды дерек бола алады.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Акишев К.А. Зимовки-поселения и жилища древних усуней // Известия АН КазССР. Сер. обществ. наук. 1969. № 1. С. 29–47.
- 2 Акишев К.А. О возникновении оседлости и земледелия у древних усуней Семиречья // По следам древних культур Казахстана / Отв. ред. М.К. Кадырбаев. Алма-Ата: Наука, 1970. С. 69–78.
- 3 Акишев К.А. К проблеме происхождения номадизма в аридной зоне древнего Казахстана // Поиски и раскопки в Казахстане / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука, 1972. С. 31–46.
- 4 Акымбек и др. 2024: Акымбек Е.Ш., Талеев Д.А., Шагирбаев М.С., Нурғали Н.Б. Новые исследования памятника эпохи Кангюй в долине Терис (по материалам поселения Актөбе в Южном Казахстане) // МАИАСП. 2024. № 17. С. 183–202.
- 5 Акымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. 2018–2019 жылдары «Археологиялық технологиялар зертханасының» атқарған жұмыстарына шолу // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2020. № 2 (8). 114–121-бб.
- 6 Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука, 1987. 280 с.
- 7 Витт В.О. Лошади Пазырыкских курганов // СА. 1952. № 16. С. 163–206.
- 8 Гайдученко Л.Л. Остеологические материалы из раскопок городища Джанкент (2009–2012 гг.) // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011–2014 гг.) / Сост.: И.А. Аржанцева, А.А. Тажекеев. Алматы: Арыс, 2014. С. 161–177.
- 9 Ермолаева и др. 2024: Ермолаева А.С., Ержанова А.Е., Шагирбаев М.С., Дубягина Е.В. Серектас-2 – зимовка скотоводов переходного периода от финальной бронзы к раннему железу (Жетысу) // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2024. № 2 (24). С. 176–199.
- 10 Ермолаева А.С., Тепловодская Т.М. Керамика позднебронзового поселения Аир Тау из Восточного Казахстана // Маргулановские чтения–1992. Тезисы. Петропавловск: Петропавловский пед. ин-т им. К.Д. Ушинского, 1992. С. 73–76.
- 11 Карачаровский В. Результаты определения костных остатков животных // Труды Семиреченской археологической экспедиции (1936–1938 гг.). Таласская долина / Сост.: А.Н. Бернштам. Алма-Ата: АН КазССР, 1949. С. 198–202.
- 12 Клевезаль Г.А. Регистрирующие структуры млекопитающих в зоологических исследованиях. М.: Наука, 1988. 285 с.
- 13 Косинцев П.А., Самашев З. Берелские лошади. Морфологическое исследование / Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. V / Под общ. ред.: З. Самашев. Астана: Изд. гр. ФИА, 2014. 368 с.
- 14 Красников А.С. Экстерьер лошади. М.: Книжный дом «Либриком», 2019. 352 с.
- 15 Лукпанова и др. 2024: Лукпанова Я.А., Сеитов А.М., Антонов М.А., Шагирбаев М.С., Ержанова А.Е., Шода Ш., Жанузак Р.Ж. Сарматский военно-жреческий комплекс Урысай-2 из Западного Казахстана (результаты междисциплинарных исследований) // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2024. № 4 (26). С. 277–311.
- 16 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2827-іс: Горячев А.А. Отчет о полевых исследованиях Тургеньского отряда по теме: «Археологический комплекс ущелья Тургень» в полевом сезоне 2007 года.

- 17 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 2886-іс: *Горячев А.А.* Отчет о полевых исследованиях Тургеньского отряда по теме: «Археологический комплекс ущелья Тургень» в полевом сезоне 2008 года.
- 18 Маргулан и др. 1966: *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев К.А.* Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. 302 с.
- 19 *Нуржанов А.А., Гимранов Д.О.* Исследования костных остатков животных из археологического памятника средневековой городища Кастек // Маргулановские чтения—2019: М-лы Междунар. археол. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева (Нур-Султан, 19-20 апреля 2019 г.) / Отв. ред. М.К. Хабдулина. Нур-Султан: ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, 2019. С. 529–537.
- 20 *Нуржанов А.А., Шагирбаев М.С.* Археозоологические исследования костных остатков из средневекового городища Кастек (по материалам раскопок 2020 г.) // Материалы международной научно-методической конференции «XIII Оразбаевские чтения» по теме «Историко-культурное наследие древних и традиционных обществ Центральной Азии: новые открытия и междисциплинарные исследования» (г. Алматы, 20–21 мая 2021 г.) / Отв. ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті, 2021. С. 185–193.
- 21 Онгарулы и др. 2024а: *Онгарулы А., Буранбаев Р.Н., Арынов К.С., Шагирбаев М.С.* Итоги исследований на поселении Жайлаутобе в Таласской долине в 2023 г. // *Turkic Studies Journal*. 2024. Т. 6. № 3. С. 104–121.
- 22 Онгарулы и др. 2024б: *Онгарулы А., Тажекеев А.А., Султанжанов Ж.К., Дарменов Р.Т., Жанузак Р.Ж., Шагирбаев М.С.* Предварительные итоги исследования некрополя Курайлы-асар 1 // *Поволжская археология*. 2024. № 3 (49). С. 152–168.
- 23 *Оутрам А.К., Каспаров А.К.* Первые результаты изучения остатков млекопитающих поселения Кент // Историко-культурное наследие Сарыарки. Сб. науч. статей / Отв. ред. В.Г. Ломан. Караганда: Сарыаркинский археологический институт при КарГУ им. Е.А. Букетова, 2007. С. 107–122.
- 24 *Талеев Д.Ә., Шагирбаев М.С.* Бурнооктябрьск 1 (Жылқышытөбе) қаласының остеологиялық материалдары // Марғұлан оқулары—2020: «Ұлы Дала археологиялық және пәнаралық зерттеулер аясында» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 17–18 қыркүйек 2020 ж.) / Бас. ред. Б.А. Байтанаев. 1-том. Алматы: АИ, 2020. 230–241-бб.
- 25 *Таңғытова Д.Қ., Идришева Б.У.* Ортағасырлық Қастек қаласының остеологиялық материалдарын археологиялық зерттеудің нәтижелері (2022 ж. барлау материалдары бойынша) // Ақынжанов оқулары—2024: студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция материалдары (Алматы қ., 24–26 сәуір 2024 ж.) / Жауапты ред. Р.С. Мусаева Алматы: АИ, 2024. 253–257-бб.
- 26 *Утубаев Ж.Р., Шагирбаев М.С.* Бәбіш мола қалашығынан табылған жануар сүйектерінің археозоологиялық талдаулары (2020 жылғы материалдар бойынша) // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев (Алматы қ., 20–21 мамыр, 2021 жыл). Алматы: Қазақ университеті, 2021. 83–93-бб.
- 27 *Утубаев Ж.Р., Шагирбаев М.С.* Бәбіш мола кешенінің археозоологиялық материалдары (2023 жылғы қазба бойынша) // Марғұлан оқулары—2024. 1-т. 322–335-бб.
- 28 *Черников С.С.* Состав фауны и флоры на поселениях // Восточный Казахстан в эпоху бронзы / Материалы и исследования по археологии СССР. М.; Л.: АН СССР, 1960. С. 62–66.
- 29 *Шагирбаев М.С.* О становлении археозоологии в Казахстане (к 95-летию со дня рождения Л.А. Макаровой) // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2021. № 4 (14). С. 148–169.
- 30 *Шагирбаев М.С.* Первые результаты археозоологического изучения костных остатков животных из поселенческих комплексов на Акбауыре // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі: зерттеулер жинағы. Өскемен: «Көкше-Полиграфия» АҚ, 2022. С. 158–184.
- 31 *Шагирбаев және басқ.* 2023: *Шагирбаев М.С., Бахтыбаев М.М., Арынов Қ.С.* Сығанақ қаласының археозоологиялық материалдары (2021 ж. қазба бойынша) // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. 2023. № 3 (110). 211–226-бб.
- 32 *Шагирбаев және басқ.* 2024: *Шагирбаев М.С., Агадилова Е.А., Таңғытова Д.Қ.* 2022–2023 жылдары жүргізілген археозоологиялық зерттеулерге шолу // XVI Оразбаев оқулары: халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 26–27 сәуір 2024 ж.) / Жауапты ред. Б.К. Қалшабаева. Алматы: Қазақ университеті, 2024. 198–206-бб.

- 33 Шагирбаев М.С., Ақымбек Е.Ш. Қаңлы дәуірі ескерткіштерінің археозоологиялық материалдарын талдау (2022 ж. Бурнооктябрьское және Бақатөбе материалдары бойынша) // *Turkic Studies Journal*. 2023. Т. 5. № 3. 41–71–66.
- 34 Шагирбаев М.С., Байтлеу Д.А. Скотоводы Мугалжар: по материалам поселения эпохи бронзы Тарангул // *Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы)*. 2024. № 3 (25). С. 207–224.
- 35 Шагирбаев и др. 2024: Шагирбаев М.С., Буранбаев Р.Н., Шербаев Р.К. Лошади из раннетюркских погребений: по материалам памятника Самсы (Шу-Илейское междуречье) // *Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы)*. 2024. № 2 (24). С. 252–269.
- 36 Шагирбаев М.С., Сакенов С.К. Скотоводческое хозяйство населения эпохи бронзы Северного Казахстана (по материалам поселения Шагалалы II) // *Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы)*. 2023. № 4 (22). С. 212–242.
- 37 Шагирбаев М.С., Утубаев Ж.Р. Жануар асықтарының археозоологиялық зерттелуі (Бәбіш мола қаласының материалдары бойынша) // *Қазақстан археологиясы*. 2019. № 4 (6). 79–116–66.
- 38 Шағырбаев М.С. Археологиялық технологиялар зертханасында 2018–2021 жылдары жүргізілген палеозоологиялық зерттеулер // Ақынжанов оқулары–2022: студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция материалдары (Алматы қ., 20–22 сәуір 2022 ж.) / Жауапты ред. Р.С. Мусаева. Алматы: АИ, 2022. 45–53–66.
- 39 Benecke N. Iron Age economy of the Inner Asian steppe: a bioarchaeological perspective from the Talgar Region in the Ily River Valley (Southeastern Kazakhstan) // *Eurasia Antiqua*. 2003. Vol. 9. Pp. 63–84.
- 40 Brown D., Anthony D. Bit wear, horseback riding and the Botai site in Kazakhstan // *Journal of Archaeological Science*. 1998. Vol. 25 (4). Pp. 331–347.
- 41 Haruda A. Regional pastoral practice in central and southeastern Kazakhstan in the Final Bronze Age (1300–900 BCE) // *Archaeological Research in Asia*. 2018. Vol. 15. Pp. 146–156.
- 42 Schmaus T.M. Faunal remains and prehistoric society at Tasbas, Kazakhstan // *История и археология Семиречья: Сборник статей и публикаций*. Вып. 6. Алматы: ИА, 2019. С. 101–117.
- 43 Silver I.A. The Ageing of Domestic Animals // *Science in Archaeology*. New York: Basic books Inc. Publishers, 1969. Pp. 250–268.

REFERENCES

- 1 Akishev, K. A. 1969. In *Izvestiya AN KazSSR. Seriya obschestvennyh nauk (Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Series of Social Sciences)* 1, 29–47 (in Russian).
- 2 Akishev, K. A. 1970. In: Kadyrbayev, M. K. (ed.). *Po sledam drevnih kultur Kazakhstana (Tracing the Ancient Cultures of Kazakhstan)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ., 69–78 (in Russian).
- 3 Akishev, K. A. 1972. In: Akishev, K. A. (ed.). *Poiski i raskopki v Kazakhstane (Searches and excavations in Kazakhstan)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ., 31–46 (in Russian).
- 4 Akymbek et al. 2024: Akymbek, Ye., Taleev, D., Shagirbayev, M., Nurgali, N. 2024. In *Materialy po Arkheologii i Istorii Antichnogo i Srednevekovogo Prichernomor'ya (Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region)* 17, 183–202 (in Russian).
- 5 Akymbek, Y. Sh., Shagirbayev, M. S. 2020. In *Kazakhstan arheologiasy (Kazakhstan Archeology)* 2 (8), 114–121 (in Kazakh).
- 6 Akishev, K. A. (ed.). 1987. *Arheologicheskie pamyatniki v zone zatopeniya Schulbinkoi GES (Archaeological sites in the flood zone of the Shulba hydroelectric power station)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 7 Witt, V. O. 1952. In *Sovetskaya arheologiya (Soviet Archaeology)* 16, 163–206 (in Russian).
- 8 Gaiduchenko, L. L. 2014. In: Arzhantseva, I. A., Tazhekeev, A. A. (comp.). *Kompleksnye issledovaniya gorodisha Djankent (raboty 2011–2014 gg.) (Comprehensive studies of the Dzhanakent settlement (2011–2014))*. Almaty: “Arys” Publ., 161–177 (in Russian).
- 9 Yermolaeva et al. 2024: Yermolaeva, A., Yerzhanova, A., Shagirbayev, M., Dubyagina, Y. 2024. In *Kazakhstan arheologiasy (Kazakhstan Archeology)* 2 (24), 176–199 (in Russian).
- 10 Yermolaeva, A., Teplovodskaya, T. 1992. In: Zaibert, V. F. (ed.). *Margulanovskie chteniya–1992. Tezisy (Margulanov readings–1992. Theses)*. Petropavlovsk: K.D. Ushinsky Petropavlovsk Pedagogical Institute, 73–76 (in Russian).

- 11 Karacharovskiy, V. 1949. In: Bernstam, A. N. (The comp.). *Trudy Semirechenskoj arheologicheskoi ekspeditsii (1936–1938 gg.). Talasskaya dolina (Proceedings of the Semirechensk archaeological expedition (1936–1938). Talas Valley)*. Alma Ata: Kazakh SSR Academy of Sciences, 198–202 (in Russian).
- 12 Klevezal, G. A. 1988. *Registriruyushie struktury mlekoпитayushih v zoologicheskikh issledovaniyah (Recording structures of mammals in zoological research)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 13 Kosintsev, P. A., Samashev, Z. 2014. *Berelskie loshadi. Morfologicheskoe issledovanie (Berel horses. Morphological examination)*. Astana: Branch of the Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 14 Krasnikov, A. S. 2019. *Eksterer loshadi (Exterior of a horse)*. Moscow: Librikom Book House (in Russian).
- 15 Lukpanova et al. 2024: Lukpanova, Y., Seitov, A., Antonov, M., Shagirbayev, M., Yerzhanova, A., Shoda, S., Zhanuzak, R. 2024. In *Kazakstan arheologiasy (Kazakhstan Archeology)* 4 (26), 277–311 (in Russian).
- 16 SA MIA CS MSHE. D. 2827: Goryachev A.A. Otchet o polevyh issledovaniyah Turgenskogo otryada po teme: «Arheologicheskij kompleks ushel’ya Turgen» v polevom sezone 2007 goda (*Report on the field investigations of the Turgen detachment on the topic: “The Archaeological Complex of the Turgen Gorge” during the 2007 field season*) (in Russian).
- 17 SA MIA CS MSHE. D. 2886: Goryachev A.A. Otchet o polevyh issledovaniyah Turgenskogo otryada po teme: «Arheologicheskii kompleks ushchelya Turgen» v polevom sezone 2008 goda (*Report on the field investigations of the Turgen detachment on the topic: “The Archaeological Complex of the Turgen Gorge” during the 2008 field season*) (in Russian).
- 18 Margulan et al. 1966: Margulan, A. Kh., Akishev, K. A., Kadyrbaev, M. K., Orazbaev, K. A. 1966. *Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana (Ancient culture of Central Kazakhstan)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 19 Nurzhanov, A. A., Gimranov, D. O. 2019. In: Khabdulina, M. K. (ed.). *Margulanovskie chteniya–2019 (Margulan readings–2019)*. Nur-Sultan: Gumilyov Evrazian National University, 529–537 (in Russian).
- 20 Nurzhanov, A. A., Shagirbayev, M. S. 2021. In: Zhumataev, R. S. (ed.). *Orazbaevskie chteniya–2021 (Orazbaev readings–2021)*. Almaty: “Kazakh University” Publ., 185–193 (in Russian).
- 21 Onggaruly et al. 2024a: Onggaruly, A., Buranbayev, R. N., Arynov, K. S., Shagirbayev, M. S. 2024. In: *Turkic Studies Journal*, Vol. 6, No 3, 104–121 (in Russian).
- 22 Onggaruly et al. 2024b: Onggaruly, A. Tazhekeev, A.A., Sultanzhanov, Zh. K., Darmanov, R. T., Zhanuzak, R. Zh., Shagirbayev, M. S. 2024. In *Povolzhskaya Arkheologiya (The Volga River Region Archaeology)* 3 (49), 152–168 (in Russian).
- 23 Outram, A. K., Kasparov, A. K. 2007. In: Loman, V. G. (ed.). *Istoriko-kulturnoe nasledie Saryarki (Historical and cultural heritage of Saryarka)*. Karaganda: Karaganda Buketov University, 107–122 (in Russian).
- 24 Taleev, D. A., Shagirbayev, M. S. 2020. In *Margulan oqulary–2020 (Margulan readings–2020)* 1, 230–241 (in Kazakh).
- 25 Tangytova, D. K., Idrisheva, B. U. 2024. In: Mussaeva, R. S. (ed.). *Akhynzhanov okulary–2024 (Akhynzhanov Readings–2024)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 253–257 (in Kazakh).
- 26 Utubayev, Zh. R., Shagirbayev, M. S. 2021. In: Zhumataev, R. S. (ed.). *Orazbayev okulary–2021 (Orazbaev readings–2021)*. Almaty: “Kazakh University” Publ., 83–93 (in Kazakh).
- 27 Utubayev, Zh. R., Shagirbayev, M. S. 2024. In *Margulan oqulary–2024 (Margulan readings–2024)* 1, 322–335 (in Kazakh).
- 28 Chernikov, S. S. 1960. *Vostochnyi Kazakhstan v epohu bronzy (East Kazakhstan in the Bronze Age)*. Moscow; Leningrad: USSR Academy of Sciences, 62–66 (in Russian).
- 29 Shagirbayev, M. S. 2022. In: Samashev, Z., Toleubayev, A. T. (eds.). *Altai – turki aleminin altyn besigi: zertteuler jinagy (Altai – the Golden Cradle of the Turkic World: collected research papers)*. Oskemen: “Kokshe-Polygraphy”, 158–184 (in Russian).
- 30 Shagirbayev, M. S. 2021. In *Kazakstan arheologiasy (Kazakhstan Archeology)* 4 (14), 148–169 (in Russian).
- 31 Shagirbayev et al. 2024: Shagirbayev, M. S., Agadilova, E. A., Tangytova, D. K. 2024. In: Kalshabayeva, B. K. (ed.). *Orazbayev okulary–2024 (Orazbaev readings–2024)*. Almaty: “Kazakh University” Publ., 198–206 (in Kazakh).
- 32 Shagirbayev, M. S., Akymbek, E. Sh. 2023. In *Turkic Studies Journal* vol. 5, no. 3, 41–71 (in Kazakh).
- 33 Shagirbayev, M., Baitileu, D. 2024. In *Kazakstan arheologiasy (Kazakhstan Archeology)* 3 (25), 207–224 (in Russian).
- 34 Shagirbayev et al. 2023: Shagirbayev, M. S., Bakhtybaev, M. M., Arynov, K. S. 2023. In *KazUU Habarshysy. Tarih seriysy (Journal KazNU: History)* 3 (10), 211–226 (in Kazakh).

- 35 Shagirbayev et al. 2024: Shagirbayev, M., Buranbayev, R., Sherbayev, R. 2024. In *Kazakstan arheologiasy (Kazakhstan Archeology)* 2 (24), 252–269 (in Russian).
- 36 Shagirbayev, M., Sakenov, S. 2023. In *Kazakstan arheologiasy (Kazakhstan Archeology)* 4 (22), 212–242 (in Russian).
- 37 Shagirbayev, M., Utubayev, Zh. 2019. In *Kazakstan arheologiasy (Kazakhstan Archeology)* 4 (6), 79–116 (in Kazakh).
- 38 Shagirbayev, M. 2022. In: Mussaeva, R. S. (ed.). *Akhynzhanov okulary–2024 (Akhinzhanov Readings–2024)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 45–53 (in Kazakh).
- 39 Benecke, N. 2003. In *Eurasia Antiqua* 9, 63–84.
- 40 Brown, D., Anthony, D. 1998. In *Journal of Archaeological Science* 25(4), 331–347.
- 41 Haruda, A. 2018. In *Archaeological Research in Asia* 15, 146–156.
- 42 Schmaus, T. M. 2019. In: Goryachev, A. A. (ed.). *Istoriya i arheologiya Semirechya (History and archaeology of Semirechye)*. Issue 6. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 101–117 (in English).
- 43 Silver, I. A. 1969. In: *Science in Archaeology*. New York: Basic books Inc. Publishers, 250–268.

CRediT authorship contribution statement

- M. Shagirbayev:** development of the research concept, laboratory analysis and interpretation of archaeozoological materials, comparative analysis of the characteristics of ancient and medieval animal husbandry, writing of the main manuscript text and scientific editing.
- D. Tangytova:** morphological and taxonomic analysis of animal bones, compilation of the archaeozoological database, participation in the discussion of research results.
- Sh. Kaldybai:** systematization of archaeozoological materials obtained during field archaeological investigations, analysis of contextual data (chronology and stratigraphy), characterization of regional features, and participation in the interpretation of results.
- B. Idrisheva:** statistical processing of quantitative data, preparation of tabular materials, analysis of the structure of animal husbandry based on archaeozoological evidence, and preparation of supplementary materials.

Авторлық үлес

- М.С. Шагирбаев:** зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеу, археозоологиялық материалдарды зертханалық сараптау және интерпретациялау, ежелгі және ортағасырлық малшаруашылығының ерекшеліктерін салыстырмалы талдау, мақаланың негізгі мәтінін жазу және ғылыми редакциялау.
- Д.Қ. Таңғытова:** жануар сүйектерінің морфологиялық және таксономиялық талдауын жүргізу, археозоологиялық деректер базасын қалыптастыру, зерттеу нәтижелерін талқылауға қатысу.
- Ш.Қ. Қалдыбай:** далалық археологиялық зерттеулер барысында алынған археозоологиялық материалдарды жинақтау, контекстік мәліметтерді (хронология, стратиграфия) талдау, өңірлік ерекшеліктерді сипаттау және нәтижелерді интерпретациялауға қатысу.
- Б.У. Идришева:** сандық деректерді статистикалық өңдеу, кестедегі мәліметтерді дайындау, археозоологиялық деректер негізінде малшаруашылығының құрылымын талдау, мақаланың қосымша материалдарын рәсімдеу.

Вклад авторов

- М.С. Шагирбаев:** разработка концепции исследования, лабораторный анализ и интерпретация археозоологических материалов, сравнительный анализ особенностей древнего и средневекового животноводства, написание основного текста статьи и научное редактирование.
- Д.К. Тангытова:** проведение морфологического и таксономического анализа костей животных, формирование базы археозоологических данных, участие в обсуждении результатов исследования.
- Ш.К. Калдыбай:** систематизация археозоологических материалов, полученных в ходе полевых археологических исследований, анализ контекстуальных данных (хронология, стратиграфия), характеристика региональных особенностей и участие в интерпретации результатов.
- Б.У. Идришева:** статистическая обработка количественных данных, подготовка табличных материалов, анализ структуры животноводства на основе археозоологических данных, оформление дополнительных материалов статьи.

About the Authors

Shagirbayev Mambet – Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0001-8176-9329](https://orcid.org/0000-0001-8176-9329) E-mail: mambet_87@mail.ru

Tangytova Daniya – Historical specialist, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0009-0001-9675-2201](https://orcid.org/0009-0001-9675-2201) E-mail: Daniyakatieva21@mail.com

Kaldybay Shokan – Laboratory assistant, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0009-0005-5960-6730](https://orcid.org/0009-0005-5960-6730) E-mail: shokan_033@mail.ru

Idrisheva Balzhan – Laboratory assistant, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0009-0008-6087-5980](https://orcid.org/0009-0008-6087-5980) E-mail: balzhanidrisheva@icloud.com

Авторлар туралы мәліметтер

Шагирбаев Мамбет Сапарбекович – ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Таңгытова Дания Қайратқызы – тарихшы маман, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Қалдыбай Шоқан Бауыржанұлы – лаборант, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Идришева Балжан Улановна – лаборант, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Шагирбаев Мамбет Сапарбекович – научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Тангытова Дания Кайратқызы – специалист-историк, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Калдыбай Шокан Бауыржанұлы – лаборант, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Идришева Балжан Улановна – лаборант, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 20.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 04.06.2025.

Қола дәуіріне тиесілі Талды 1 қорымы № 50 құрылысының зерттелу барысының алдын ала нәтижелері (Қарағанды облысы, Шет ауданы)

© 2025 ж. Шохатаев О.С., Гусев И.В.

Keywords: Central Kazakhstan, Alakul culture, burial ground, burial structure, stone box

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, Алакөл мәдениеті, қорым, жерлеу конструкциясы, тас жәшік

Ключевые слова: Центральный Казахстан, алакульская культура, могильник, погребальная конструкция, каменный ящик

O. Shokhataev^{1*} and I. Gusev¹

¹Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan

*Corresponding author

Preliminary results of the study of structure No. 50 of the Bronze Age Taldy-1 burial ground (Shet district, Karaganda Region)

The article presents the results of the study of structure No. 50 of the Taldy-1 burial ground. The necropolis is located in the Shet district of the Karaganda Region, 93 km south-east of the city of Karaganda, on the left bank of the Taldy River on a relatively flat area. The object of archaeological investigation was structure No. 50, which includes 10 burial chambers in the form of rectangular stone cists; 90% of the burials were looted in ancient times. A distinctive constructional feature is the presence of a single sub-rectangular pit uniting all the burials. The burial chambers made of granite slabs are arranged in a chain, parallel to each other, which indicates the simultaneity of the funerary rite. It is possible that this structure reflects a deterioration of the epidemiological situation in antiquity. Judging by the fragmentarily preserved skeletal remains, the deceased were laid in a flexed position on the left side and oriented to the west. The discovered female bronze jewelry, including an earring with open ends, a pendant of 1.5 turns plated with gold foil, and bracelets with conical terminals, as well as a small amount of ceramic material, indicate that the monument belongs to the Alakul culture of the Bronze Age and can be dated to the 17th century BC.

Source of funding: The article was prepared within the framework of the Fundamental Scientific Research Program of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2025–2027, IRN of the project AR26100535.

Citation: Shokhataev, O., Gusev, I. 2025. Preliminary results of the study of structure No. 50 of the Bronze Age Taldy-1 burial ground (Shet district, Karaganda Region). *Margulan readings–2025*, 313–320 (in Russian).

О.С. Шохатаев¹, И.В. Гусев¹

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды қ., Қазақстан

*корреспондент авторы

Қола дәуіріне тиесілі Талды 1 қорымы № 50 құрылысының зерттелу барысының алдын ала нәтижелері (Қарағанды облысы, Шет ауданы)

Мақалада Талды 1 қорымының №50 құрылысында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері баяндалады. Қорым Қарағанды облысы Шет ауданында, Қарағанды қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 93 км жерде, Талды өзенінің сол жағалауындағы тегіс алаңқайда орналасқан. Археологиялық зерттеу нысаны ретінде №50 құрылыс қарастырылды, құрылыс тікбұрышты тас жәшіктер түріндегі 10 жерлеу камерасынан тұрды. Жерлеу орындарының 90%-ы ерте заманда тоналған. Нысанның конструкциялық ерекшелігі — барлық қабірлерді біріктіретін ортақ тікбұрышты шұңқыр қазылған. Гранит плиталардан жасалған жерлеу камералары бір-біріне

параллель, тізбектеле орналасқан, бұл жерлеу салтының бір уақытта өткенін білдіреді. Демек, құрылым көне заманда орын алған эпидемиологиялық ахуалдың күрт нашарлауын айғақтайтын дерек ретінде қарастырылуы ықтимал. Фрагментарлы сақталған сүйек қалдықтарына қарағанда, мәйіттер сол жақ бүйіріне бүктетіле жатқызылып, бастары батысқа бағытталғанын байқауға болады. Табылған заттай деректер — әйелдердің қола әшекейлері: ұштары тұйықталмаған сырғалар, алтын фольгамен қапталған (1,5 айналымды) салпыншақтар, ұштары конус тәрізді білезіктер, сондай-ақ аз мөлшердегі керамикалық материалдар бұл ескерткіштің қола дәуіріндегі алакөл мәдениетіне тиесілі екенін көрсетеді және оны б.д.д. XVII ғасырмен мерзімдеуге мүмкіндік береді.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2026 жж. іргелі зерттеулер бағдарламасы, ЖТН АР19679947 жобасы аясында даярланды.

Сілтеме: Шохатаев О.С., Гусев И.В. 2025. Қола дәуіріне тиесілі Талды 1 қорымы № 50 құрылысының зерттелу барысының алдын ала нәтижелері (Қарағанды облысы, Шет ауданы). *Марғұлан оқулары–2025*. 313–320-бб.

О.С. Шохатаев^{1*}, Гусев И.В.¹

¹Карагандинский национальный исследовательский университет им. Е.А. Букетова, г. Караганды, Казахстан

*автор-корреспондент

Предварительные результаты исследований сооружения № 50 могильника эпохи бронзы Талдинский-1 (Шетский район, Карагандинская область)

В статье представлены результаты исследования сооружения № 50 могильника Талдинский-1. Некрополь расположен в Шетском районе Карагандинской области, в 93 км юго-восточнее г. Караганды, на левобережье реки Талды, на относительно ровной площадке. Предметом археологического изучения стало сооружение № 50, насчитывающее 10 погребальных камер в виде прямоугольных каменных ящиков, 90% погребений были ограблены в древности. Конструктивной особенностью является сооружение общего подпрямоугольного котлована, объединяющего сразу все захоронения. Погребальные камеры из гранитных плит вытянуты цепочкой, параллельно друг другу, что указывает на одновременность проведения погребального обряда. Возможно, это сооружение является свидетельством ухудшения эпидемиологической ситуации, возникшей в древности. Судя по фрагментарно сохранившимся костным останкам, умершие были уложены в скорченном положении на левом боку и ориентированы в западном направлении. Обнаруженные женские бронзовые украшения в виде серьги с несомкнутыми концами, подвески в 1,5 оборота, плакированной золотым листом, браслеты с коническим окончанием, а также немногочисленный керамический материал, свидетельствуют о принадлежности памятника к алакульской культуре эпохи бронзы и могут датироваться XVII в. до н.э.

Источник финансирования: Статья подготовлена по программе фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК 2025–2027 гг., ИРН проекта АР26100535.

Цитирование: Шохатаев О.С., Гусев И.В. 2025. Предварительные результаты исследований сооружения № 50 могильника эпохи бронзы Талдинский-1 (Шетский район, Карагандинская область). *Марғұлановские чтения–2025*. С. 313–320 (на каз. яз.).

Кіріспе

Талды 1 қорымы Қарағанды облысының Шет ауданында, Қарағанды қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 93 км, Байбала кентінен батысқа – солтүстік-батысқа қарай 9 км, Жаңажұрт кентінен батысқа қарай 2,5 км жерде орналасқан. Ескерткіш Талды өзенінің сол жағалауындағы салыстырмалы түрде жазық болып келетін алаңқайда орын тепкен. Қорымдағы археологиялық жұмыстар 2021 жылдан бастап жүргізіліп келеді. Мұқият жүргізілген барлау жұмыстарының нәтижесінде хронологиялық тұрғыдан әртүрлі кезеңдерді қамтитын 59 нысан визуалды түрде тіркелді. Бұл құрылыстар үш шағын топқа шоғырланған және Алакөл, Нұра-Федоров және Сарғары мәдениеттеріне жатады [Варфоломеев и др. 2018]. Бүгінгі таңда түрлі мәдени қабаттар мен құрылымдарға жататын бірқатар жерлеу ескерткіштері жан-жақты зерттелді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы ретінде 10 жерлеу камерасынан тұратын № 50 құрылыстан анықталған археологиялық құрылымдар мен артефактілер кешені алынды. Зерттелген кешен туралы бастапқы деректерді алу үшін сипаттамалық әдіс қолданылды. Ескерткіштің мәдени-хронологиялық орнын анықтау мақсатында салыстырмалы-типологиялық талдау жүргізіліп, сабақтас мәдениеттер материалдарынан тікелей баламалар қарастырылды.

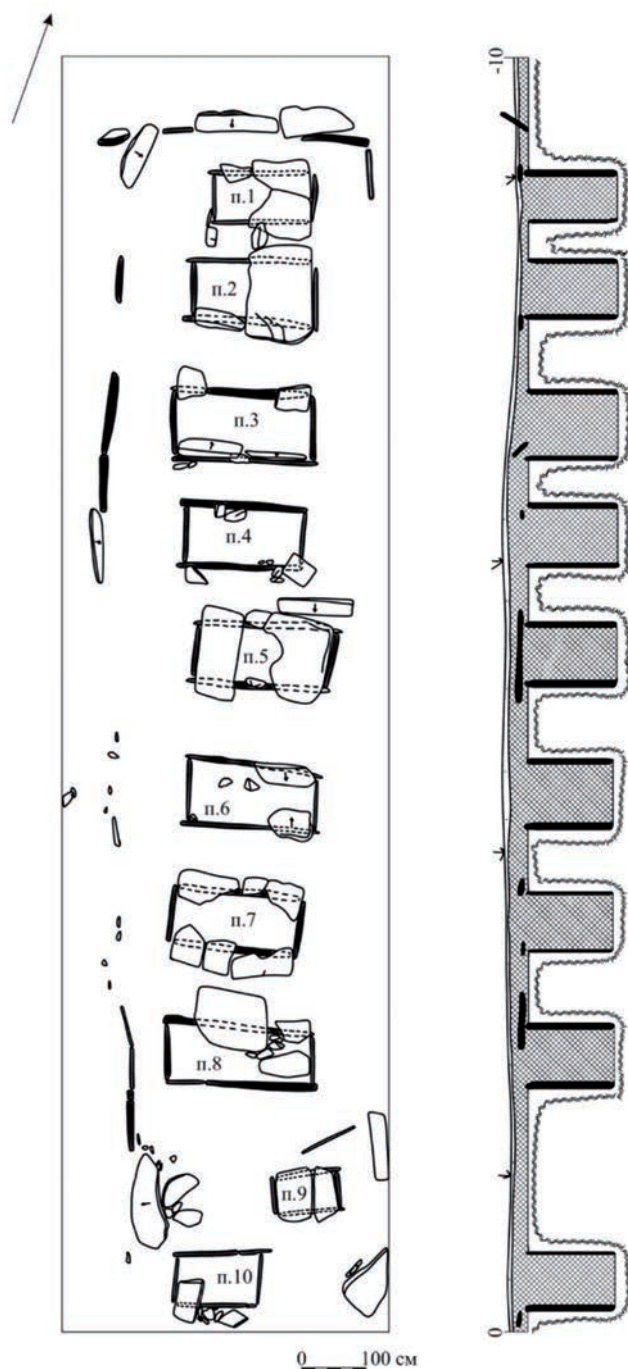
Тексеруден кейін, онда көзге көрінетін, екі салыстырмалы шағын топтарға шоғырланған 59 әркезеңдік құрылыстар тіркелді [Кукушкин и др. 2019: 109–130].

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу нысаны ретінде № 50 құрылыс таңдалды. Қазба жұмыстарына дейін бұл нысан жер бетінен жекелеген плиталары көрініп тұрған, үйіндісіз қоршау сипатында болды (1-сур.). Нысанда көлемі 20×5 метр болатын төртбұрышты қазба салынды. Оның ұзын осі батыс – оңтүстік-батыс – шығыс – солтүстік-шығыс сызығы бойымен бағытталды. Шым қабаты алынып, қоршау плиталары тазартылғаннан кейін құрылыс өлшемі 18×4 м болатын тікбұрыш пішінді болып қалды (2-сур.). Конструкция материк қабатына тігінен қазып орнатылған, биіктігі 0,5 м-ге дейін жететін тас плиталардан құралған. Қоршау батыс – оңтүстік-батыс – шығыс – солтүстік-шығыс сызығы бойынша бағытталған. Оның ішкі кеңістігінде солтүстіктен оңтүстікке қарай бір-біріне параллель, тізбектеле

1-сур. Талды 1 қорымы, № 50 құрылыс. Жұмыс басталғанға дейінгі көрініс. Фотосурет И.В. Гусевтікі
Fig. 1. Tal dy-1 burial ground, structure No. 50. View before the beginning of excavations. Photo by I.V. Gusev.
Рис. 1. Моги льник Талдинский-1, сооруже ние № 50. Вид до нача ла раскопок. Фото И.В. Гусева

2-сур. Талды 1 қорымы, № 50 құрылыс. Жоспары мен профілі.

Сызбаны салған: И.В. Гусев

Fig. 2. Taldy-1 burial ground, structure No. 50. Plan and profile.

Drawing by I.V. Gusev.

Рис. 2. Могильник Талдинский-1, сооружение № 50.

План и профиль. Чертеж И.В. Гусева

орналасқан 10 жерлеу орны тіркелді (3-сур.) [Варфоломеев и др. 2018].

№ 1 жерлеу орны – гранит плиталарынан тұратын, жартылай қираған жабыны бар және ұзын осі батыс – оңтүстік-батыс – шығыс – солтүстік-шығыс сызығы бойымен бағытталған, өлшемі $1,7 \times 0,9 \times 1,0$ м болатын тас жәшік. Қабірдің ішкі үйіндісін аршу барысында әртүрлі деңгейлерден шашыраңқы адам сүйектерінің қалдықтары мен ою салынбаған қыш сынықтары тіркелді. Басқа олжалар табылған жоқ.

№ 2 жерлеу орны – гранит плиталарынан тұратын, жартылай қираған жабыны бар және ұзын осі батыс – оңтүстік-батыс – шығыс – солтүстік-шығыс сызығы бойымен бағытталған, өлшемі $1,9 \times 1,0 \times 0,9$ м болатын тас жәшік. Қабірдің ішкі үйіндісін аршу барысында әртүрлі деңгейлерден шашыраңқы адам сүйектерінің қалдықтары мен ою салынбаған қыш сынықтары тіркелді. Басқа олжалар табылған жоқ.

№ 3 жерлеу орны – гранит плиталарынан тұратын, жартылай қираған жабыны бар және ұзын осі батыс – оңтүстік-батыс – шығыс – солтүстік-шығыс сызығы бойымен бағытталған, өлшемі $2,2 \times 1,2 \times 1,1$ м болатын тас жәшік. Қабірдің ішкі үйіндісін аршу барысында әртүрлі деңгейлерден шашыраңқы адам сүйектерінің қалдықтары мен ою салынбаған қыш сынықтары тіркелді. Басқа олжалар табылған жоқ.

№ 4 жерлеу орны – гранит плиталарынан тұратын, жартылай қираған жабыны бар және ұзын осі батыс – оңтүстік-батыс – шығыс – солтүстік-шығыс сызығы бойымен бағытталған, өлшемі $2,0 \times 1,0 \times 1,0$ м болатын тас жәшік. Қабірдің ішкі

3-сур. Талды 1 қорымы, № 50 құрылыс. Үйіндіні алып тастағаннан кейінгі көрініс. Фотосурет И.В. Гусевтікі
Fig. 3. Taldy-1 burial ground, structure No. 50. View after removal of the mound. Photo by I.V. Gusev.
Рис. 3. Могильник Талдинский-1, сооружение № 50. Вид после снятия насыпи. Фото И.В. Гусева

үйіндісін аршу барысында әртүрлі деңгейлерден шашыраңқы адам сүйектерінің қалдықтары тіркелді. Басқа олжалар табылған жоқ.

№ 5 жерлеу орны – гранит плиталарынан тұратын, жартылай қираған жабыны бар және ұзын осі батыс – оңтүстік-батыс – шығыс – солтүстік-шығыс сызығы бойымен бағытталған, өлшемі 2,0×1,1×1,0 м болатын тас жәшік. Қабірдің ішкі үйіндісін аршу барысында әртүрлі деңгейлерден шашыраңқы адам сүйектерінің қалдықтары тіркелді. Басқа олжалар табылған жоқ.

№ 6 жерлеу орны – гранит плиталарынан тұратын, жартылай қираған жабыны бар және ұзын осі батыс – оңтүстік-батыс – шығыс – солтүстік-шығыс сызығы бойымен бағытталған, өлшемі 2,1×1,1×1,0 м болатын тас жәшік. Қабірдің ішкі үйіндісін аршу барысында әртүрлі деңгейлерден шашыраңқы адам сүйектерінің қалдықтары және қыш ыдыс тіркелді. Сонымен бірге үйіндінің ішінен сары түсті фольгамен қапталған, 1,5 айналымды бұралған қола қаңылтыршасынан жасалған, ұштары үшкір сақина тәрізді сырға табылды.

№ 7 жерлеу орны – гранит плиталарынан тұратын, жартылай қираған жабыны бар және батыс – оңтүстік-батыс – шығыс – солтүстік-шығыс сызығы бойымен бағытталған, өлшемі

2,0×1,0×1,0 м болатын тас жәшік. Қабірдің ішкі үйіндісін аршу барысында әртүрлі деңгейлерден шашыраңқы адам сүйектерінің қалдықтары мен ою салынбаған қыш сынықтары тіркелді. Басқа олжалар табылған жоқ.

№ 8 жерлеу орны – гранит плиталарынан тұратын, жартылай қираған жабыны бар және ұзын осі батыс – оңтүстік-батыс – шығыс – солтүстік-шығыс сызығы бойымен бағытталған, өлшемі 2,2×1,0×0,9 м болатын тас жәшік. Қабірдің ішкі үйіндісін аршу барысында әртүрлі деңгейлерден шашыраңқы адам сүйектерінің қалдықтары тіркелді. Басқа олжалар табылған жоқ.

№ 9 жерлеу орны – гранит плиталарынан тұратын, жабыны бар және ұзын осі батыс – оңтүстік-батыс – шығыс – солтүстік-шығыс сызығы бойымен бағытталған, өлшемі 1,1×0,7×0,8 м болатын тас жәшік. Қабірдің ішкі үйіндісін аршу барысында қолында қола білезігі бар бала қаңқасы тіркелді (4-сур.).

№ 10 жерлеу орны – гранит плиталарынан тұратын, жартылай қираған жабыны бар және ұзын осі батыс – оңтүстік-батыс – шығыс – солтүстік-шығыс сызығы бойымен бағытталған, өлшемі 1,7×0,9×0,9 м болатын тас жәшік. Қабірдің ішкі үйіндісін аршу барысында әртүрлі деңгейлерден шашыраңқы адам сүйектерінің қалдықтары тіркелді.

Талқылау

Қоршау ішіндегі жерлеу орындарының 90%-ы ерте заманда тоналғандығы анықталды. Фрагментарлы сақталған сүйек қалдықтарына қарағанда, мәйіттер сол бүйіріне қарай бүктетіле жатқызылып, бастары батысқа бағытталған. Жерлеу заттары ретінде ұштары тұйықталмаған қола

4-сур. Талды 1 қорымы, № 50 құрылыс. 9-шы жерлеу орны. Тазартылғаннан кейінгі көрініс.

Фотосурет И.В. Гусевтікі

Fig. 4. Taldy-1 burial ground, structure No. 50. Burial No. 9. View after cleaning. Photo by I.V. Gusev.

Рис. 4. Могильный Талдинский-1, сооружение № 50. Погребение № 9. Вид после зачистки. Фото И.В. Гусева

сырға, сары түсті фольгамен қапталған 1,5 айналымды салпыншақ, ұштары конус тәрізді білезіктер, сондай-ақ аз мөлшердегі керамикалық материалдар табылды

Нысанның конструктивті ерекшелігі – барлық қабірлерді біріктіретін ортақ тікбұрышты шұңқырдың қазылуы. Гранит плиталардан салынған 10 тас жәшік түріндегі жерлеу камералары бірінен соң бірі тізбектеле орналасқан, бұл жаппай жерлеу рәсімінің бір мезетте өткізілгенін көрсетеді. Мұндай қоршаулар шағын ру-тайпалық ұжымдар мүшелерінің бір уақытта қайтыс болғандығы туралы болжам жасауға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта өлімнің себептері туралы нақты тұжырым жасау ертерек. Әйткенмен, бұл құрылыс ежелгі дәуірде орын алған эпидемиологиялық ахуалдың нашарлауының дәлелі болуы ықтимал [Кукушкин, Дмитриев 2019: 43–52].

Зерттелген кешендердің мәдени-хронологиялық тиістілігі бірқатар негізгі маркерлер, ең алдымен керамика арқылы нақты айқындалады. Иығы қырлы, негізі сатылы болып келетін ыдыстардың кездесуі далалық Еуразияның алакөл мәдениетіне, оның ішінде Орталық Қазақстандағы петров және нұртай кезеңдеріне сәйкес келетін ерте кезеңдегі кешендерге тән [Кукушкин и др. 2018; 2019]. Бастапқыда бұл ерекшелік ерте алакөл кешендерін жеке петров мәдениеті ретінде бөліп көрсетуге негіз болған. Петров және алакөл ескерткіштерін жеке мәдениеттерге бөлмеу туралы шешім осы тұрғындар тобының ішкі эволюциялық даму процесімен, сондай-ақ соңғы петров және алакөл кешендері арасында нақты құжатталған шекараның жоқтығымен негізделеді. Бұған бір құрылыстың немесе тіпті, бір қабірдің ішінен қос мәдениетке тән белгілері бар ыдыстардың бірге табылуы дәлел бола алады.

Қарастырылып отырған алакөл қоршауының абсолюттік жасын анықтау мақсатында Қызылтау, Табылды [Кукушкин, Дмитриев 2019] және Нұраталды 1 қорымдарындағы конструктивтік ерекшеліктері ұқсас ескерткіштермен салыстырмалы талдау жүргізілді. Талды 1 қорымындағы № 50 құрылыстың мерзімі жерлеу орындарынан табылған, «классикалық» кезеңге тән алакөлдік сипаттағы сатылы ыдыстардың негізінде белгіленді. Соңғы зерттеулерге сәйкес, бұл кезең б.д.д. XVII ғасырмен мерзімделеді.

Қорытынды

Олай болса, жерлеу орындарының жаппай тоналуына қарамастан, Талды 1 қорымындағы № 50 құрылысты зерделеу мұндай стандартты емес конструкцияларды зерттеу ісіндегі маңызды қадам болып табылады. Сондай-ақ метал жабдығының жұтаңдығына және нақты мерзімдеу бұйымдарының жоқтығына қарамастан, Талды 1 қорымының материалдары Орталық Қазақстанның алакөл мәдениеті үшін әлі де болса пікірталасты тақырып болып қалып отырған аймақтық мерзімдемелік шкаланы әзірлеуде ерекше қызығушылық тудыратынын атап өтуге болады.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Варфоломеев В.В., Кукушкин И.А., Кукушкин А.И. Археологическая карта Шетского района Карагандинской области. Караганды: Альфапринт, 2018. 175 с.
- 2 Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А. Колесничный комплекс могильника Табылды (Центральный Казахстан) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2019. Т. 47. № 4. С. 43–52.
- 3 Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И. Погребение петровской культуры близ села Талды (Каркаралинский район Карагандинской области) // Самарский научный вестник. 2018. Т. 7. № 2 (23). С. 150–155.
- 4 Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И. Материалы могильника Кызылтау как отражение срубного компонента в формировании раннеалакульских древностей Центрального Казахстана // Теория и практика археологических исследований. 2019. № 2 (26). С. 109–130.

REFERENCES

- 1 Varfolomeev, V. V., Kukushkin, I. A., Kukushkin, A. I. 2018. *Arheologicheskaya karta Shetskogo rajona Karagandinskoj oblasti* (Archaeological map of the Shet district of the Karaganda region). Karaganda: "Alfaprint" Publ. (in Russian).
 - 2 Kukushkin, I. A., Dmitriev, E. A. 2019. In: *Archaeology, ethnography and anthropology of Eurasia* 47 (4), 43–52 (in Russian).
 - 3 Kukushkin, I. A., Dmitriev, E. A., Kukushkin, A. I. 2018. In: *Samarskii nauchnyi vestnik* (Samara scientific bulletin) vol. 7, no. 2 (23), 150–155 (in Russian).
 - 4 Kukushkin, I. A., Dmitriev, E. A., Kukushkin, A. I. 2019. In: *Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniy* (Theory and practice of archaeological research) 2 (26), 109–130 (in Russian).
-

CRediT authorship contribution statement

O. Shokhataev: conceptualization of the research, writing of the original draft.

I. Gusev: writing of the article text, preparation of photographs and drawings.

Авторлық үлес

О.С. Шохатаев: зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеу, мақаланың негізгі мәтінін жазу.

И.В. Гусев: мақаланың негізгі мәтінін жазу, фотосуреттер мен суреттерді дайындау.

Вклад авторов

О.С. Шохатаев: концептуализация, написание текста статьи.

И.В. Гусев: написание текста статьи, подготовка фото и чертежей.

About the Authors

Shokhatayev Olzhas – PhD student, E.A. Buketov Karaganda Research University, Kazakhstan.

ORCID: [0009-0009-3885-1795](https://orcid.org/0009-0009-3885-1795) E-mail: olghas-85@mail.ru

Gusev Ilya – Leading Engineer, E.A. Buketov Karaganda Research University, Kazakhstan.

ORCID: [0009-0004-2190-0160](https://orcid.org/0009-0004-2190-0160) E-mail: darth_vader.91@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет

Шохатаев Олжас Саятұлы – Ph.D. докторанты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті, Қарағанды қ., Қазақстан

Гусев Илья Вячеславович – жетекші инженер, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті, Қарағанды қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Шохатаев Олжас Саятович – Ph.D. докторант, Карагандинский исследовательский университет им. Е.А. Букетова, г. Караганды, Казахстан

Гусев Илья Вячеславович – ведущий инженер, Карагандинский исследовательский университет им. Е.А. Букетова, г. Караганды, Казахстан

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 20.03.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.06.2025.

ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ

List of abbreviations

Список сокращений

АИ	– Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Алматы
АОТӨМ	– Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі. Ақтөбе
АН КазССР	– Академия наук КазССР. Алма-Ата
АН СССР	– Академия наук СССР. Москва
ВДИ	– Вестник древней истории. Москва
ВКО	– Восточно-Казахстанская область
ГЭ	– Государственный Эрмитаж. Санкт-Петербург
ИА	– Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы
ИА РАН	– Институт археологии РАН. Москва
ИАЭТ СО РАН	– Институт археологии и этнографии Сибирского отделения РАН. Новосибирск
ИИАЭ АН КазССР	– Институт истории, археологии и этнографии АН КазССР. Алма-Ата
ИИМК	– Институт истории материальной культуры РАН. Санкт-Петербург
ИИЯЛ УНЦ РАН	– Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра Российской академии наук. Уфа
КазНИИ ПКНН	– Казахский научно-исследовательский институт по проблемам культурного наследия номадов. Алматы
ҚазҰУ	– Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии РАН. Москва
КСРО ҒА	– Кеңес социалистік республикалар одағы ғылым академиясы. Алматы
ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА	– Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Археология институтының ғылыми архиві. Алматы
ҚР ҒЖБМ	– Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
ҚУ	– Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті. Қызылорда
НА ИА КН МНВО РК	– Научный архив Института археологии имени А.Х. Маргулана Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. Алматы
МГУ	– Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва
МИАК	– Материалы и исследования по археологии Казахстана. Астана, Алматы

МИЦАИ	– Международный институт центральноазиатских исследований. Самарканд
МФС	– Международный фонд спасения Аральского моря
МХАЭ	– Материалы Хорезмской археологической экспедиции
МХЭ	– Материалы Хорезмской экспедиции
ПИФК	– Проблемы истории, филологии и культуры. Москва, Магнитогорск, Новосибирск
ППИ	– Петропавловский педагогический институт. Петропавловск
РАН	– Российская академия наук. Москва
РГУ	– Российская государственная библиотека. Москва
СА	– Советская археология. Москва
СAAЭ	– Советско-афганская археологическая экспедиция
САИ	– Свод археологических источников. Москва, Ленинград
СКАЭ	– Северо-Казахстанская археологическая экспедиция
СКО	– Северо-Казахстанская область
СКУ	– Северо-Казахстанский университет. Петропавловск
ТХАЭ	– Труды Хорезмской археологической экспедиции
ТЭ	– Тохаристанская экспедиция
ФИА	– Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана. Астана
ХАЭЭ	– Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы
ЦГМ РК	– Центральный государственный музей Республики Казахстан. Алматы
ШРАЭ	– Шірік Рабат археологиялық экспедициясы
IICAS	– International Institute for Central Asian Studies. Samarkand
MDAFA	– Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan. Paris
NKAE	– North-Kazakhstan archaeological expedition
SA MIA SC MSHE RK	– Scientific Archive of the Margulan Institute of Archaeology of the Committee for Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Almaty

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ

SUBMISSIONS – ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер жинақтың archeo-margulan.kz сайтында көрсетілген.

Ресімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!

Осы ереже жинақта және жинақтың сайтында жарияланған күннен бастап күшіне енеді.

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, peer review, instructions and recommendations for the design of materials, issues regulating the relationship between the author and publisher are presented on the Proceedings's website at: archeo-margulan.kz

Manuscripts that do not adhere to the specified requirements will not be considered by the editorial board!

These rules come into force from the moment of publication in the Proceedings and on the above-mentioned website.

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте сборника по адресу: archeo-margulan.kz

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования в сборнике и на сайте сборника.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

Археологиялық зерттеулердегі дәстүр мен заманауи тәсілдер *Традиция и современные подходы в археологических исследованиях*

Бейсенов А.З. (Алматы, Қазақстан) М. Қадырбаевтың Сарыарқаның шығыс өлкелеріндегі зерттеулері және қарамола типтес ескерткіштер	7
Байтанаев Б.А., Горячев А.А., Егорова Т.А., Байтанаева А.Б. (Алматы, Казахстан) К вопросу об истории изучения памятников эпохи палеометалла Сырдарья-Каратауского региона	26
Gorelik A.V. (Kiel, Mainz, Germany) At home in death – A mortuary approach to Afanas’evo household organization in Southern Siberia and the Altai mountains	39
Захаров С.В. (Алматы, Казахстан) Стоянки Иман-Бурлук 1, 2 и поселение Ботай: решение одной источниковедческой и историографической проблемы	49
Мамиров Қ.Б. (Ақтөбе, Қазақстан), Баиров Н.М. (Элиста, Ресей) Темір ауданының археологиялық ескерткіштерінің зерттелу тарихы	69

Орта ғасырлар мен жаңа заман археологиясы *Археология средних веков и Нового времени*

Ғаниева А.С., Сәкенов С.Қ. (Астана, Қазақстан) Солтүстік Сарыарқа қазақ қыстаулары: дәстүрлі өмір салты археологиясы	81
Ошанов О.Ж. (Семей, Қазақстан) Алтай-Тарбағатай аймағының көне қатынас жолдары	91
Бородавский А.П. (Новосибирск, Россия) Артефакты элитных детских погребений Верхней Оби от эпохи раннего средневековья до Нового времени	98
Мамедов А.М., Уразмагамбетов Н.Н. (Ақтобе, Казахстан), Баиров Н.М. (Элиста, Россия), Орынбасаров Е.Е., Амелин В.А., Жолдыбай Е.Ж. (Ақтобе, Казахстан) Материалы археологических раскопок мечети Досжан ишана в 2024 г.	108
Касенов М.С., Кипиев М.К., Базарбаев Г.М., Абдигалиев М.К. (Атырау, Казахстан) Караван-сарай Таскешу: результаты исследований 2024 г.	126

Ерте темір дәуірі археологиясы *Археология раннего железного века*

Курманкулов Ж.К., Утубаев Ж.Р. (Алматы, Казахстан), Болелов С.Б. (Москва, Россия), Сундикува М.К. (Алматы, Казахстан) Культовые сооружения в окрестностях городища Бабиш мола	140
--	-----

Торежанова Н.Ж., Мьякишева О.А., Шергазынулы М. (Алматы, Казахстан), Вирагош Г., Ухрин-Маерик В. (Будапешт, Венгрия), Суиндик Ж.Ж. (Алматы, Казахстан) Археологические исследования кургана раннего железного века в ущелье Караешки (предварительные результаты полевых археологических исследований 2024 года)	158
Сеитов А.М., Джумабекова Г.С., Жамбулатов К.А., Ахияров И.К. (Алматы, Казахстан), Лопатин В.А. (Житикара, Казахстан), Лошакова Т.Н., Базарбаева Г.А. (Алматы, Казахстан) Раннесарматский комплекс Каратобе-3 близ г. Житикара: предварительное сообщение (по материалам полевого сезона 2024 г.)	173
Пушкарев А.А. (Усть-Каменогорск, Казахстан), Айткали А.К., Каражигитова А.Е. (Астана, Казахстан) Комплексные дораскопочные исследования на могильнике Кансар	187
Археология және реставрация мәселелері. Ежелгі өнерді зерттеу <i>Вопросы археологии и реставрации. Изучение древнего искусства</i>	
Ахметкалиев Р.Б., Алтынбеков К. (Алматы, Казахстан), Досаева Д.К. (Астана, Казахстан) Консервация археологической древесины переводом в окаменевшее состояние	198
Горячев А.А., Егорова Т.А. (Алматы, Казахстан) Петроглифы комплекса Ордакул в горах Дауылбай	206
Самашев С.К. (с. Жамбыл, Казахстан), Пушкарев А.А., Половцев М.Ю. (Усть-Каменогорск, Казахстан), Ерланова Ж.Е. (с. Жамбыл, Казахстан), Сиражева Б.А. (Стамбул, Турция) Знаки и символы в изобразительных памятниках Казахского Алтая	234
Чернов М.А. (Алматы, Казахстан) Гриф и копытное как единый образ одного изделия, или генезис отдельной художественной идеи	246
Tazhekeyev A. (Astana, Kazakhstan), Onggaruly A. (Almaty, Kazakhstan), Sultanzhanov Zh. (Astana, Kazakhstan), Shagirbayev M. (Almaty, Kazakhstan), Shorayev B. (Kyzylorda, Kazakhstan) Archaeological research at the Kuraily-asar burial ground in 2024	261
Утубаев Ж.Р. (Алматы, Қазақстан), Құрманиязов Ы.С. (Қызылорда, Қазақстан), Рахимжанова С.Ж., Қалиева Ж.С. (Астана, Қазақстан), Эндо Э. (Токио, Жапония), Жанұзақ Р.Ж., Әлибай Б.Е., Назаров А.Ж. (Алматы, Қазақстан) Солтүстік-Шығыс Арал маңында жүргізілген 2024 жылғы археологиялық зерттеулердің нәтижесі	275
Шагирбаев М.С., Таңғытова Д.Қ., Қалдыбай Ш.Б., Идришева Б.У. (Алматы, Қазақстан) Қазақстанда жүргізілген археозоологиялық зерттеулер: ежелгі және орта ғасырдағы малшаруашылығы туралы жаңа мәліметтер	294
Шохатаев О.С., Гусев И.В. (Қарағанды қ., Қазақстан) Қола дәуіріне тиесілі Талды 1 қорымы № 50 құрылысының зерттелу барысының алдын ала нәтижелері (Қарағанды облысы, Шет ауданы)	313
Қысқартулар тізімі – Список сокращений	321
Авторларға арналған ереже – Правила для авторов	323

CONTENT

Tradition and contemporary approaches in archaeological studies

A. Beisenov (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) Research of M. Kadyrbayev in the eastern regions of Saryarka and Karamola type monuments (in Kazakh)	7
B. Baitanayev, A. Goryachev, T. Egorova, A. Baitanayeva (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) On the History of Research into the Monuments of the Early Metal Period in the Syrdarya–Karatau Region (in Russian)	26
A. Gorelik (<i>Kiel, Mainz, Germany</i>) At home in death – A mortuary approach to Afanas’evo household organization in Southern Siberia and the Altai mountains (in English)	39
S. Zakharov (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) The Iman-Burluk 1, 2 sites and the Botai settlement: the solution to a source-related and historiographical problem (in Russian)	49
K. Mamirov (<i>Aktobe, Kazakhstan</i>), N. Bairov (<i>Elista, Russia</i>) The history of research of archaeological monuments of Temir district (in Kazakh)	69

Archaeology of the medieval and modern periods

A. Ganiyeva, S. Sakenov (<i>Astana, Kazakhstan</i>) The Kazakh Kystaus of Northern Saryarka: The Archaeology of a Traditional Way of Life (in Kazakh)	81
O. Oshanov (<i>Semey, Kazakhstan</i>) Ancient communication routes of the Altai-Tarbagatai region (in Kazakh)	91
A. Borodovsky (<i>Novosibirsk, Russia</i>) Artifacts of elite children’s burials of the Upper Ob River from the early Middle Ages to Modern Times (in Russian)	98
A. Mamedov, N. Urazmagambetov (<i>Aktobe, Kazakhstan</i>), N. Bairov (<i>Elista, Russia</i>), E. Orynbasarov, V. Amelin, E. Zholdybai (<i>Aktobe, Kazakhstan</i>) Archaeological excavation materials of the Doszhan Ishan Mosque in 2024 (in Russian)	108
K. Kasenov, M. Kipiev, G. Bazarbaev, M. Abdigaliev (<i>Atyrau, Kazakhstan</i>) Taskeshu caravanserai: the field data of 2024 (in Russian)	126

Archaeology of the Early Iron Age

Zh. Kurmankulov, Zh. Utubayev (<i>Almaty, Kazakhstan</i>), S. Bolelov (<i>Moscow, Russia</i>), M. Suyundikova (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) Religious Structures around the Babish Mola Site (in Russian)	140
--	-----

N. Torezhanova, O. Myakisheva, M. Shergazynuly (Almaty, Kazakhstan), G. Virágos, V. Uhrin-Maerik (Budapest, Hungary), Z. Suindik (Almaty, Kazakhstan) Archaeological studies of an Early Iron Age kurgan in the Karaeshki gorge (preliminary results of archaeological field research in 2024) (in Russian)	158
A. Seitov, G. Jumabekova, K. Zhambulatov, I. Akhiyarov (Almaty, Kazakhstan), V. Lopatin (Jitiqara, Kazakhstan), T. Loshakova, G. Bazarbayeva (Almaty, Kazakhstan) The Early Sarmatian Complex of Karatobe-3 near the town of Jitiqara: a preliminary report (based on the 2024 field season materials) (in Russian)	173
A. Pushkarev (Oskemen, Kazakhstan), A. Aitkali, A. Karazhigitova (Astana, Kazakhstan) Complex pre-excavation research at the Kansar burial site (in Russian)	187

Issues of Archaeology and Restoration. Studies of Ancient Art

R. Akhmetkaliev, K. Altynbekov (Almaty, Kazakhstan), D. Dosaeva (Astana, Kazakhstan) Conservation of archaeological wood by transferring it to a petrified state (in Russian)	198
A. Goryachev, T. Egorova (Almaty, Kazakhstan) Petroglyphs of the Ordakul complex in the Dauylbai mountains (in Russian)	206
S. Samashev (Zhambyl v., Kazakhstan), A. Pushkarev, M. Polovtsev (Oskemen, Kazakhstan), Zh. Yerlanova (Zhambyl v., Kazakhstan), B. Sirazheva (Istanbul, Turkey) Signs and Symbols in the Pictorial Monuments of the Kazakh Altai (in Russian)	234
M. Chernov (Almaty, Kazakhstan) Vulture and ungulate as a single image of one product, or the genesis of a separate artistic idea (in Russian)	246
A. Tazhekeyev (Astana, Kazakhstan), A. Onggaruly (Almaty, Kazakhstan), Zh. Sultanzhanov (Astana, Kazakhstan), M. Shagirbayev (Almaty, Kazakhstan), B. Shorayev (Kyzylorda, Kazakhstan) Archaeological research at the Kuraily-asar burial ground in 2024 (in English)	261
Z. Utubayev (Almaty, Kazakhstan), Y. Kurmaniyazov (Kyzylorda, Kazakhstan), S. Rakhimzhanova, Z. Kalieva (Astana, Kazakhstan), E. Endo (Tokyo, Japan), R. Zhanuzak, B. Alibay, A. Nazarov (Almaty, Kazakhstan) Results of archaeological research in the North-Eastern Aral Sea area in 2024 (in Kazakh)	275
M. Shagirbayev, D. Tangytova, Sh. Kaldybai, B. Idrisheva (Almaty, Kazakhstan) Archaeozoological research conducted in Kazakhstan in 2024: new data on ancient and medieval animal husbandry (in Kazakh)	294
O. Shokhataev, I. Gusev (Karaganda, Kazakhstan) Preliminary results of the study of structure No. 50 of the Bronze Age Taldy-1 burial ground (Shet district, Karaganda Region) (in Kazakh)	313
List of Abbreviations	321
Submissions	323

Ғылыми басылым

Марғұлан оқулары – 2025: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары
(Алматы қ., 2025 жылдың 26–28 наурызы)
Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2025.

Scientific edition

Margulan readings – 2025: proceedings of the International scientific and practical conference
(Almaty, March 26–28, 2025)
Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 2025.

Научное издание

Маргулановские чтения – 2025: материалы международной научно-практической конференции
(г. Алматы 26–28 марта 2025 г.)
Алматы: Институт археологии имени А.Х. Маргулана, 2025.

О.В. Кузнецова – компьютерлік беттеу және дизайн

Ә.М. Манапова, А.Е. Ержанова – қазақ тіліндегі мәтіндерді редакциялау және қазақ тіліне аудару
Я.С. Шаяхметова, Г.А. Қалдыбаева – ағылшын тіліндегі мәтіндерді редакциялау және ағылшын тіліне аудару

Computer layout and design – Olga Kuznetsova

Kazakh translation and editing – Aliya Manapova, Albina Yerzhanova
English translation and editing – Yana Shayakhmetova, Gaukhar Kaldybayeva

Компьютерная вёрстка и дизайн – О.В. Кузнецова

Перевод и редакция текстов на казахском языке – А.М. Манапова, А.Е. Ержанова
Перевод и редакция текстов на английском языке – Я.С. Шаяхметова, Г.А. Калдыбаева

Түпнұсқа макет Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында дайындалды
050010, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 44
Баспаға 23.06.2025 ж. қойылды. Пішім 84×108 ¹/₁₆
Шартты б. т. 34,44. Calibri гарнитурасы

Original layout prepared at the Margulan Institute of Archaeology
050010 Almaty, Dostyk Ave., 44

Signed to print 23.06.2025. Format 84×108 ¹/₁₆
Printed sheet 34,44. Calibri headset

Оригинал-макет подготовлен в Институте археологии имени А.Х. Маргулана
050010, г. Алматы, пр. Достык, 44

Подписано в печать 23.06.2025 г. Формат 84×108 ¹/₁₆
Усл. п. л. 34,44. Гарнитура Calibri

«Хикари» баспаханасында басылған
Printed in the printing house «Hikari»
Отпечатано в типографии «Хикари»

hikari.kz24.online

16+